

OSMAN ÖDÄÝEW

ALTYNJAN HATYN

Roman

Birinji jilt

Türkmen döwlet neşirýat gullugy
Aşgabat – 2012

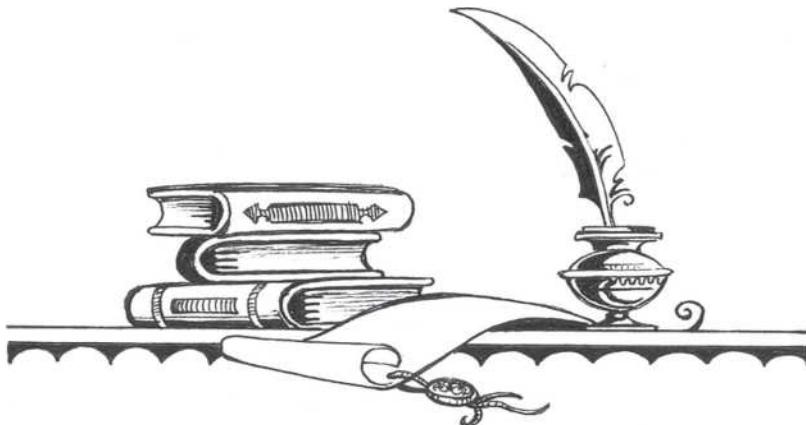
Ödäýew Osman.

Ö 16 Altynjan hatyn. /Roman/. Birinji jilt. A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2012.

„Altynjan hatyn“ romanı XI asyrda beýik şadöwlet döreden, adalaty, yslamy goramakda Gündogarda dabarası dag aşan Togrul beg hem onuň ýakynlary hakda söhbet açýar.

Altynjan hatyn Togrul begiň hatynydyr. Awtor Altynjanyň durmuş ýolunyň, başdan geçirmeleriniň üsti bilen Togrul begiň hem onuň ýakynlarynyň kesplerini açyp görkezýär.

Romanda dartgynly, adaty bolmadyk wakalar teswirlenýär. Şol wakalar gahrymanlaryň kesplerini has inçeden açyp görkezmäge hyzmat edýär. Romandaky dartgynly wakalar göz öňünde janlanýar, seni özüne bendi eýleýär. Gahrymanlaryň başdangeçirmeleri, beýik gahrymançylyklary haka da okap, ilkinji gezek edebi dolanyşyga giren birgiden taryhy maglumatlar bilen tanışýarsyň, şeýle hem türkmen halkynyň şöhratly, gahrymançylykly taryhynyň bolandygyna, onda merdana pederlerimiziň öcmejek yz galдыrandygyna guwanýarsyň, romandaky taryhy şahsyétleriň belent ah-laklylygy, deňsiz-taýsyz gaýduwsyzlygy, mertligi, wepalylygy türkmendigiňe buýsanjyň goşalandyrýar, şeýle ajaýyp şahsyétler durmuşyňa nur-many çayýar.

ŞÖHRATLY TÜRKMEN TARYHYNYŇ ÇEPER KEŞBI

Sоňky ýllarda edebiýatymız hormatly Prezidentimiziň goldawy, hemaýaty bilen barha kämilleşmek ýolunda. Geçen döwür içinde birnäçe kyssa hem şygryýet eserleri çap edildi, halk köpçülígine hödürüldi. Ol eserlerde kämilleşmek, bagtyárlyk aşgär duýulýar. Men bu kämilleşmäni diňe bir romanyň – ýazyjy Osman Ödáýewiň “Altynjan hatyn” atly trilogýasynyň mysalynda açyp görkezmek isleyärin.

Romanyň çeperçılığı, täze-taze keşpler toplumy, taryhy täzelikleri barada köp gürrün edip boljak. Çünkü romanda entek şu güne čenli çeper dolanışya girmedik täze taryhy maglumatlar, täzeče garayışlar, del pikirler, pähimler, adalgalar, düşünceler, sözler kän.

Romanyň esasy aýratynlyklary hökmünde men turuwbaşdan şu aşakdakylary nygtamak isleyärin:

- türkmen edebiýatında täze, özbolmuş keşpleriň ençemesiniň döredilenligi;
- dil çeperçılığı, sünnaĺığı;
- del pikire, filosofiki oýlanmalara bayłygy;
- beýan edýän döwrüne beletligi;
- edebiýatda öz ýoluny döredenligi;
- taryha täzeče garayış.

Meniň bu nygtan pikirlerimiň her biri barada aýratyn söhbet etsem gerek, ýöne bu gezekki söhbedim ýazyjynyň romanyndaky nygtan alty aýratynlygymyň iň soňkusy – taryha täzece garaýsy hakda.

Men ýazyjynyň taryha täzece çemelesişi, taryhy wakalary logiki yzarlap, olardan dogry, ynandyryjy netijeleri çykaryşy – taryhyň müň bir sowally ýazuw boşluklaryny dolduryşy hakda öz pikirimi buýsanç bilen aýtmakçy. Çünkü kalbyň heýjana salýan duýgulardyr pikirler hakda ýazmak ruhy goldaw, ruhy hörek berýär. Elbetde, ýazyjynyň türkmen edebiýatyna getiren täzelikleri hakda has düýpli gürrün etmek zerur, ýöne muňa mümkinçiligiň çäklidigini göz öňünde tutup, men Osman Ödäýewiň “Altynjan hatyn” atly romanında taryhy maglumatlara täzece çemelesişi we çikaran netijeleri, oýlanmalary barada gysgaça söhbet etmegi müwessa bildim, men bu babatda hazırlıkçe diňe ýedi sany pikiri aýdyp çäklenmekçi.

1.

Meniň birinji aýtmakçy pikirim XI asyrda beýik seljuk türkmenleri diýen şadöwleti döreden Muhammet Togrul begiň keşbiniň Görogly begdigi hakdaky täze pikirdir.

Türkmeniň milli taryhynyň şöhratlý sahypasy bolup durýan Seljuk türkmenleriniň döwletini esaslandyran beýik Soltan Muhammet Togrul beg hakyndaky epos “Görogly” ady bilen meşhurlyga eýe boldy.

Muhammet Togrul beg türkmen halky üçin beýik hyzmatlar bitiren görnükli şahsyét. Bu şahsyét türkmen taryhynyň üçünji eýýamında türkmeniň iň beýik döwletleriniň birini esaslandyrdy. Şeýle taryhy hyzmaty eden merdana oglunu türkmen halky ýatdan çykaryp biljek däldi. Şonuň üçin hem oňa bagışlap şadessan döreden halk bu esere Togrul begiň şahsyétiniň köp tarapalaryny siňdirdi. Bu gün Görogly bilen Togrulyň şahsyétiniň deňesdirip, gaty köp umumylyklary tapyp bolar.

Birinjiden, ikisi hem bir menzil-mekanda – Balkan daglarynyň eteklerinde, Uzboýuň aşaky akymalarynda kemala geldiler.

Ikinjiden, olaryň ikisi hem asyl gelip çykyşy boýunça begdir, batyr ogullarydyr.

Üçünjiden, olaryň ikisiniň hem kakalary juda ir ýogaldy.

Dördünjiden, olaryň atalarynyň ykballary meňzeşdi.

Başinjiden, Togrul hem, Görogly hem atasynyň elinde terbiye-lendi.

Altynjydan, olaryň ikisi hem serkerdedir we soltandyr.

Ýedinqiden, olaryň ikisi hem perzentsizligiň dagyny çekipdir.

Sekiznjiden, Göroglynyň Agaýunusa, Togrul begiň Altyn-jana öýlenişi gaty meňzeşdir.

Dokuznjydan, Agaýunus hem, Altynjan hem ýanýoldaşlarynyň iň ýakyn maslahatçylarydyr, ikisi hem ýurdy edara etmek işine gatnaşyandyrlar.

Onunjydan, Togrul beg Alparslany, Görogly beg Öwezi ogullyga alýandyr.

On birinjiden, Agaýunusyň, Altynjanyň pendine gulak gabartmadyk gezekleri Görogly beg, Togrul beg ýeňliše sezewar bolýarlar, ýalňyşýarlar, soňundan puşman edýärler...

Bu sanawy ýigrimä-de, ýüze-de ýetirse bolar, ondan-da köp delil tapyp bolar, ýone subut edilen hakykaty subut etmegiň näme zerurlygy bar?!

Elbetde, taryhy ösüşiň dowamynnda “Görogly” eposy çeper eser hökmünde köp üýtgeşmelere sezewar bolupdyr. Soňky nesiller Göroglı öz döwrüniň aýratynlyklaryny siňdiripdirler. Emma şoňa garamazdan, Göroglynyň esasynyň Togrul begdi-gi taryhy maglumatlardan aşgär görnüp duran hakykatdyr. Bu hakykat romanda edebi dolanysyga getirilipdir.

Biz Göroglyny edebi gahryman däl-de, türkmeniň üçünji orta asyrlar eýýamynyň şahsyéti görnüşi hökmünde görýäris. Sonda ol tutuş eýýamyň ruhuny özünde saklaýan umumylaşdyryjy şahsyéte öwrülyär. Beýle şahsyéti bolsa bize şol döwrüň taryhy ruhuna aralaşmaga, ony tutuş milli taryhyň bir eýýamy hökmünde aňlamaga, türkmeniň geçmişini bilmäge mümkinçilik berýär.

Romanda Altynjanyň hereketleri, oý-pikirleri Agaýunus pe-riniňkiden gornetin hakyky, gornetin parhly, söwejeň, durmuşy. Ol parhlylyk, söwejeňlik, durmuşlyk Altynjanyň oý-pikirleriniň, gaýduwsyzlygynyň, batyrlygynyň, alyp baran söweşleriniň geriminiň

buýsandyrjylygyndadır. Adamsynyň başyna agyr iş düşende Altynjan hatyn ägirt uly güýje, gaýduwsyzlyga öwrülýär, aňyndan ölüm gorkusy aýrylýar. Altynjanyň maksada okgunlylygy, gaýduwsyzlygy okyjyda guwanç hem buýsanç duýgusyny döredýär. Altynjanda türkmeniň mertligi, batyrlygy, gaýduwsyzlygy dartgynly, tolgundyryjy wakalaryň üsti bilen açylyp görkezilýär.

Ýeri gelende aýtsam, Altynjan hatynyň keşbi türkmen edebiyatında täzelikdir, täze keşpdir, hemme taraplaýyn açylyp görkezilen bitewi bir gahryman keşbidir.

2.

Ikinji nygtamakçy pikirim Soltan Mahmyt Gaznaly bilen baglanyşkly. XI asyrda, ondan soňraky döwürlerde, şeýle hem häzirki döwürde ýazylan taryhy kitaplarda Ysraýl ibn Seljugyň Hindistandan iberen habaryna esasanylýar. Ol habarda: “Eý, seljuklylar, Mahmyt Gaznaly asylsyz, onuň aňyrsy gul, seljuklylar bolsa begzada neberesi. Soltan Mahmyt Gaznaly patyşa bolmaga mynasyp däl. Siz iň soňky demiňize çenli oňa garşy söweşiň, şonda siz hökman ony ýeňersiňiz” diýilýär. Yazyjy Osman Ödäýew hiç hili taryhy özeni bolmadık bu maglumaty esassyz hasaplaýar. Bu garayşyň nädogrudygyny subut etmek için köp sanly taryhy kitaplara salgylanýar.

Awtor Söbükteginiň oglы Mahmyda niyetläp ýazan, öz şejeresini giňişleýin beýan edýän “Pentnama” kitabyndan başga-da, köp sanly taryhy çeşmelere salgylanýar. Yazyjy çykgytda haýsy taryhy çeşmä salgylanýandygyny takyk ýazypdyr. Taryhy anyklyk, takyklyk eseriň gadyr-gymmatyny has-da artdyryýar.

Romanda peýdalanylan ähli taryhy çeşmeleri men sanap çykjak bolmaýın, olaryň köplüğini romany okyjylar görerler.

Ine, Soltan Mahmyt Gaznalynyň asly barada romanda nygtalýan pikir: Oguz hanyň kada-kanuny boýunça onuň birinji hatynyndan doglan üç oglunuň – Gün hanyň, Aý hanyň, Ýyldyz hanyň nebereleri patyşa bolmaly; ikinji hatynyndan bolan üç oglunuň – Gök (toprak) hanyň, Deňiz hanyň, Dag hanyň neberesi patyşanyň hyzmatyny etmeli, özem her bir neberäniň etmeli işi öňünden jikme-jik kesgitlenilen.

Şu nukdaýnazardan aýtsak, kynyklaryň neberesi (seljuklylar) patyşanyň hyzmatynda bolmaly. Has takygy, olar şalygyň serhetleriniň goragynda durmaly. Sebäbi seljuklylar Oguz hanyň körpe oglы Deňiz hanyň neberesi. Başgaça aýdylanda, Kyňk – Oguz hanyň iň körpe, iň soňky, ýigrimi dördünji agtygy, Deňiz hanyň körpe oglы.

Soltan Mahmyt Gaznaly bolsa Oguz hanyň birinji Gün han oglunyň neberesi. Özem Gün hanyň birinji oglы Gaýalardan. Oguz hanyň agtyklary Gaýadan başlanýar. Gaýalar şalyk sürmeli.

Oguz hanyň bu kanunu boýunça Soltan Mahmyt Gaznaly patyşalyk edýär. Özem ol bu Oguz han kanunu 1038-nji ýyla çenli saklanylýar. Oguz han kanunu boýunça gaýalara gulluk etmeli kynyklar ata-baba gelýän kanuna garşy gitmeli bolýarlar. Başda seljuklyarda tagta geçmek pikiri ýok. Olaryň esasy pikiri Oguz han düzgünini berjaý etmek, gaýa neberesiniň – Soltan Mahmyt Gaznalynyň şalygynyň serhetlerini ygtýbarly goramak we bu hyzmaty üçin patyşadan ýalkaw görmek.

Bu şeýle hem bolýar.

Seljuklylar soltanyň hyzmatynda durup köp ýeňişleri gazaňyalar, soltanyň ýalkawyna mynasyp bolýarlar.

Iki tarap biri-birinden razy, hoşal. Onda bu düýpli öwrülişik, gahar-gazap nireden peýda boldy? Seljuklylaryň tagt üçin ata çykmaklarynyň anýrsynda Soltan Mahmyt Gaznalynyň beg neberesinden däldigi hakdaky galp maglumat bilen Masudyň emelsizligi ýatyrmy?

Bu sowala “Altynjan hatyn” örän esasly, düýpli jogap beryär.

3.

Seljuk ýabgusy Ysraýyl üç yüz atlasy bilen Soltan Mahmyt Gaznalynyň ýanyна görme-görse gelýär. Soltan ony mynasyp garşylap:

– Eger bize kömek gerek bolaýsa, näçe ýygyn berip biler-siňiz? – diýip, Ysraýydan soraýar.

Ysraýyl sagdagydandan bir oky çykaryp:

– Şu oky ýollasaňyz, Balkandan otuz müň atly goşun geler – diýipdir.

– Eger köpräk gerek bolsa?

– Onda şu oky ýollasaňyz, ýene on müň atly-ýaragly ýigit geler.

- Eger has köpräk goşun gerek bolsa?
- Şu oky Balkan daglaryna iberseňiz, yüz müň atly goşun geler.
- Has köp goşun gerek bolaýdy-da?
- Şuny Türkmen diýaryna iberseňiz, baş yüz müň atly goşun diýseň-de geler – diýip, Ysraýyl başga bir ok berýär”.

Soltan Mahmyt Gaznaly bilen seljuk jemagatynyň ýabgusy Ysraýyl (Arslan han) bilen bolup geçen bu duşuşyk taryhy kitaplaryň galabasynda gabat gelýär, sözme-söz gäytalanýar, ýöne olaryň hiç birinde hem bu duşuşygyň aňyrsynda ýatan hakykat açylyp görkezilmeyär. Men “bu duşuşygyň aňyrsynda ýatan hakykat” diýenimde, nämeleri göz öňünde tutýaryn!?

Näme üçin Orta Aziýada ýeke-täk kuwwatly şalygyň Soltany Mahmyt Gaznaly Buharadan 18 kilometr (F. Sümer) uzaklykdaky Nur etrabynda ýasaýan seljuk jemagatynyň kethudasyn dan kömek soraýar?

Ol näme üçin kömegi Garahan döwletiniň hökümdary Gadyr handan ýa Ilek handan soranok? Geň gerek?

Geň, juda geň.

Şeýle seretseň, ynandyryjy hem däl. Sebäbi bir obanyň kethudasyn nire, müňläp-müňläp atly goşuna ygtyýarly bolmak nire?

Beýle köp atly goşuny bolan kethuda näme üçin bir etrapda oňnut edip ýör?

Ysraýyl hanyň berip biljek goldawyny Gadyr han-da, Ilek han-da edip biljek däl. Yogsam biri goldaw etse, olar etmeli.

Hawa, Ysraýyl baş yüz müň atly goşuny bir peýkam bilen getirip bilyän bolsa, onda ol Soltan Mahmyt Gaznalydan birjik-de asgyn däl.

Akyllı-başlı serkerde Soltanyň ýanynda baş yüz müň atly güýjuniň bardygyny gizlemeli, ýöne Arslan han gizlänok. Näme üçin gizlänok? Näme üçin aç-açan aýdýar? Şeýle uly goşuna ygtyýarly kişi özüne abanjak howpy bilmezmi?! Beýle köp güýji bolan kethuda näme üçin özbaşdak döwlet döretmeyär?! Näme üçin ol Soltanyň ýanyna barýar?! Beýle köp güýji bar bolsa, onuň ýanyna Soltan barmaly. Kömek bermek üçin cagyrylmaýar, kömek soramak üçin boyún burup barylýar.

Taryhy kitaplarda bu näme üçinlere jogap ýok, ýazyjy Osman Ödeýew ilkinji gezek şol hikmetli duşuşygyň usłybyny logiki taydan yzarlayárá.

Ýazyjy taryhy kitaplardaky maglumatlary içgin öwrenipdir, netijede täze açyşyň üstünden barypdyr.

4.

Dördünji täzelik reňkler bilen baglanyşykly. Awtoryň nygtayışy ýaly, “Her bir täzelik wagtyň geçmegi bilen könelişen täzelikdir”. Bu durmuş kanuny. Biz wagtyň geçmegi bilen käbir zatlary unudýarys, käbir unudan zadymyzy täzeden, täzelik hökmünde peýdalanganmaga girişyäris.

Reňkler babatda-da şeyledir: Oguz han özuniň ogullaryna, agtyklaryna oňondyr nyşan bilen bir hatarda reňk hem paýlap beripdir. Oguz hanyň agtyklaryna paýlap beren reňkleri dokuz sanydyr. Mysal üçin, Gaýa, Baýada, Alaöylä, Garaöylä gara reňk beripdir, şeýle hem olara eşikleriniň, münyän atlarynyň hem gara reňkde bolmalydgyny wesýet edipdir. Oguz han Owşara ak reňkdäki at münmegi, şeýle hem ak eşik geýmegi, Igdire, Begdilä, Yiwa, Kynya al at (has dogrusy, dor at) münmegi, al reňkde geýinmegi wesýet edipdir. Oguz hanyň bu sargydy diňe bir XI asyrda, Togrul begiň döwründe däl, eýsem XIII asyrda – Jelaleddin Meňburnuň döwründe-de berk saklanypdyr. Muňa Jelaleddin Meňburnuň kâtibi Muhammet Nesewiniň “Jelaleddin Meňburnuň ömür beýany” atly meşhur kitabynda hem duş gelmek bolýar. Onda şeýle setirler bar: “Bellenilen gün soltan goşunyny söweş nyzamyna düzdi. Goşunyň merkezi diňe gara atly, gara geýnen ýigitlerdendi, sag ganat dagyň sili ýaly uçganaklap duran ak atly, ak geýnen nökerlerdendi, çep ganaty bolsa mele atly, mele geýnen nökerlerden ybaratdy” (254 sah.).

Eýsem, mele reňkli geýnenler we atlylar Oguz hanyň haýsy agtygynyň neberesi?!

Gysgaça aýtsam, Oguz han mele reňki agtyklary Ýazara, Dügere, Dodurga, Ýaparla berýär.

Şu ýerde möhüm bir täzeligi hem nygtamakçy: ol türkmen halysynyň Oguz hanyň elipbiýiligidir. Halydaky dokuz reňk Oguz hanyň agtyklaryna beren reňkleri bolmaly. Türkmen halysy – Oguz hanyň agtyklaryna beren dokuz reňki esasynda döräpdir. Ine, “Altynjan hatyn” romanynyň pikir ýaýrawynyň çuňluklary, maňyz-mazmuny nirelerde köwsar urýar!

Halynyň düşegi näme üçin gyzyl? Onuň sebäbini ýazyjy örän aýdyň düşündiryär: Oguz han özüniň zemin ogly bolan Gök (toprak) hana gyzyl reňki beripdir. Gyzyl reňk Gök hany - ene ýerimizi, topragymyzy alamatlandyrýar.

Elbetde, Oguz hanyň dokuz reňki hakda, halylarymyzyn many-mazmuny, hikmeti hakda “Altynjan hatyn” trilogýasynyň esasynda köp gürrüň etse boljak. Ýöne ol başga bir makalanyň söhbedi.

5.

Meniň başinji nygtamak islän pikirim oguz goşun düzumi hem düzgün bilen baglanyşykly.

“Altynjan hatyn” romanynyň ikinji kitabynyň on ikinji hekaýaty “Bürgüt hüjümi” atlandyrylyär, onda Togrul begiň goşuny, onuň hem-de Altynjan hatynyň harby ussatlygy hakda söhbet açylýar.

Her döwrüň öz aýratynlygy bolýar. Oguz han döwründen başlap, eždatlarymyzyn durmuşynda üç düşünje – halk, goşun, döwlet biri-birine barabar derejede bolupdyr, çünki bu üçlük ýasaýış usuly hasaplanypdyr. Goşun, esgerlik berk nyzamly bolupdyr. Elbetde, goşunyň kämil, berk nyzamly bolmasa, ýedi ýklyma hökümdar bolmak başartmaz.

Ýazyjynyň gürrüňini edýän hekaýatymza “Bürgüt hüjümi” diýmesiniň hikmeti oguz goşunynyň bürgüt şekilli düzümden ybarat bolanlygy üçindir.

Goşun edil bürgüt ýaly bolup düzülýär, bürgüt ýaly bolup hüjüm edýär.

Ganatlaryny ýaýyp uçup barýan bürgüdi göz öňüne getiriň.

Oguz goşuny şol ganatyny ýaýyp uçup barýan bürgüdiň üç synasynyň esasynda düzülýär.

Sag ganat (meýmene); sol ganat (meýsere); baş merkez (kalp).

Sag ganat – içoguz, bozuk; sol ganat – daşoguz, üçok.

Sag ganata – bozoka Gün hanyň, Aý hanyň, Ýyldyz hanyň; sol ganata – üçoka Gök hanyň, Dag hanyň, Deňiz hanyň neberesi girýär. Başda, merkezde (bürgüdiň kellesi) jylawdar (awangard) goşun durýar.

Söweše patyşa, sultan ýolbaşçylyk edýär.

Söweşde esasy agram merkeze, jylawdar goşuna hem-de sag

ganata düşýär. Sol ganat, ätiýaçlyk (rezerw) goşuny, olar, esasan, üpjünçilik bilen meşgullanýarlar.

Sag ganatda atly goşun ýerleşýär.

Başdaky jylawdar goşun bilen sag ganatdaky atly goşun saýlama, harby tälîm öwredilen sagdyn esgerlerden ybarat bolýär.

Goşun onluklar esasynda düzülýär.

Goşunda birnäçe bölümler bolýär: aňtawul bölümü; garawul bölümü; ýerawul bölümü; ýasawul bölümü; ýiglewük ýa-da ökje; pygtarma, bekewül bölümleri. Bu bölümleñ her biriniň etmeli wezipeleri anyk kesgitlenen.

Romanyň soňundan berlen düşündirişde goşun üçin salynýan salgylaryň pusum-u-maram; abacız, alaf, kisam, taufir, hukuky maragy, jizýe, ähli zimmet, nal baha we beýleki görnüşleri; bundarlar, masyllar (salgylýygnaýan gullukçylar); amiller (paç ýygnaýjylar); jöwßen (simden ýasalan gadymy uruş geýimi), sowut, tuwulga (söweşde başa geýilýän, bürünçden ýasalan başgap), çaraýna (söweşde ok geçmezligi üçin gursakdan we arkadan asylýan ýasy gural); goşun çinleri; köşk nökerleriniň mufrat, haşym diýlip atlandyrylmäsinyň sebäbi hakda gysgadan takyk ýazylypdyr. Oguz harby düzgün-nyzamy turkmen edebiýatynda şeýle takyk, şeýle düýpli görnüşde ilkinji gezek edebi dolanyşyga girizilýär. Bu düşündirişlerde turkmen harby taryhyň öwrenýänler, giň okyjylar köpcüligi üçin örän gymmatly maglumatlar köp.

Altynjan hatyn we Togrul beg haýsy sebite barsa bürgüt al asmanda olaryň öňüne düşüp ýör. Togrul begiň, şeýle hem Altynjan hatynyň berk ynanjyna görä, bürgüt öňden görnende olaryň ýörişleri mydama ýeňişli bolýär.

Ýazyjy bürgüt sözüniň “ber gut” (bagt) diýen iki sözüň birleşmesinden dörändigini nygtayár we şunuň bilen baglanyşklylykda turkmenlerde unudylan Gün guşundan bagt dileniš däbini jana getirilýär.

Altynjan asmanda pelpelläp duran bürgüde seredip: “Eý, ber gut, ber gut!” diýip gygyrýär. Romanda bürgütten bagt dileniš däbi täsirli beýän edilipdir.

Bürgüt romanýň başyndan ahyryna çenli uçup ýör. Ol ma-hal-mahal ýatlanylýär.

Bürgüt – romanda göçme manyda getirilýär.

Bürgüt – bagt.

Bürgüt Görogly beg eýýämynyň oňony.

Romanyň ikinji kitabynyň on altynjy hekaýaty «Talaň saçagy» atlandyrylyar. Gürřüň hem bu gün unudaňkyrlanan talaň saçagy hakda barýar.

«Adam pahyr hemiše öz paýyna düşeni az görýär, özgäniňkini özünüňkiden has köpdür öydüp pikir edýär. Tas her bir ynsana mahsus bolan bu gylyk edil özge adam häsiýetleri ýaly, häkimlige täsir edýän zatlaryň biri. Häkimlik diňe bir adamlaryň jemgyýetcilik gatnaşyklarynyň däl, eýsem, adamyň häsiýetiniň hem hadysasy şeýle. Islegler, niýetler, päller, hyýallar hem duýgular häkimlige gatnaşykda aýan bolýar, onuň ykbalyna oňat hem ýaramaz tarapdan täsir edip durýar. Gadymy oguzlar bu hakykata uly ähmiýet berip, adamlarynyň içki niýetleriniň, boluşlarynyň jemgyýetiň ýasaýsyna edýän ýaramaz täsiriniň öňüni almak üçin «talaň saçagy» diýen dessury oýlap tapypdyrlar. Ýylyň bellibir gününde (nowruzda) patyşa öňünden yqlan edip, öz öÿüni adamlaryň ygtyýaryna berýär. Adamlar ol öýden öz alyp bilen zadyny alybermeli. Mege-rem, her gezekki talaň saçagyndan soň, adamlar-a öňküden rahat, patyşa bolsa öz häkimligine öňküden has ynamly bolýandyr. Sebäbi mähelläniň: «Maňa az ýetdi, maňa az ýetdi» diýip urýan ýüregi patyşanyň zadnyder özüne-de paý ýetensoň ynjalýandyr. Allatagalá patyşa berýär, patyşa-da adamlara berýär. Şeydip, Allanyň bermedigini adamlar patyşadan alýarlar. Yürekleri ynjalýk tapýar, duýgulary köşesýär. Talaň saçagy oguzlara halk bilen patyşalygyň biri-birine düşunişyänliginiň, ynanyşyandygynyň alamaty, dessury bolupdy. Togrul beg bu däbi doly berjäý edýärdi. Rayatlaryň patyşadan öz paýyny alyp galmak islegi ýerine ýetenden soň, häkimligiň öňküdenem berkejekdigini ol oňat bilyärdi. Şonuň üçin her gezek talaň saçagyna ol öz patyşalygyny berkitmek işine tayýarlyk gören ýaly tayýarlanýardy. Altynjan bu işe Togruldanam işjeň, içgin hem gzyklanma bilen tayýarlanýardy. Ol hem Togrul beg ýaly adamlara ýagsylyk etmekden çäksiz lezzet alýardy, zat berip, onuň deregine has uly zeruryýeti – ynamy alsaaň, bu söwdada, heý, utdugyň bolmazmy?! Pücek berip, ýürege eýe bolmak akyllylıkdan ahbetin!»

Öýüňi towsa götertmek, ýagmalatmak, netijede hiç zatsyz galmak – gaty agyr zat, onda-da aýal maşgala üçin.

Öýüň borram-boşamagyna yjaza bermek üçin, gör, nähili giňlik, gör, nähili sahawatlylyk gerek!

Ine, türkmeniň beýikligi!

Beýle dessuryň, bütin ömrüni ylma, bilime bagış eden professor hökmünde, dünýäniň hiç bir halkynda ýokdugyna güwä geçip biljek. Togrul beg öz sahawatyny şeýle esaslandyrýar:

«– Eý, byradarlar, hany, aýdyň, Perwerdigär bir ýylyň dowamynda eçilen nygmatlaryny, baylyklaryny bermänem – rysgal eçilmänem bilerdimi?

Seljuklylar bir demde jogap berdiler:

– Bilerdi.

– Rysgal eçilmedimi?

– Rysgal eçildi, Alla bizi ýalkady...

– Nahanlykda üstümize ýagy gönderip, ähli zadymyzy weýrana salyp bilerdimi?

– Bilerdi.

– Weýrana saldymy?

– Weýrana salmady, ýalkady»

Soň Togrul beg öýleriniň zatlaryny bir näkes ogra göterdi; sil-harasat gelip öýleriniň ýumrulyp; ýer goduklap, betbagtlygyň gelip; ýangyn zerarly ähli zatlaryň küle öwrülip biljekdigi, şol betbagtlyklaryň bolandygy ýa bolmandygy dogrusynda sorayär. Raýatlar ýangynyň bolmandygy, ýeriň goduklamandygy, nägehan ýagynyň üstlerine dökülmändigi, Allanyň ýalkandygy barada minnetdar bolýarlar.

Diýmek, patşanyň öyi biderek boşanok, öz mähriban ratalarynyň göwünleriniň josy üçin boşaýar. Togrul beg bilen Altynjan hatyn muňa özleriniň razydyklaryny mälim edýärler.

Talaň saçagy – türkmeni türkmen edýän zatlaryň biridir.

Togrul begiň, Altynjanyň talaň saçagyndaky hereketlerinden, her bir sözünden olaryň içki dünýäleri ynandyryjy açylyp görkezilýär.

Meniň ýedinji aýtmakçy pikirim «Altynjan hatyn» romanyň ikinji kitabyndaky «Gylyç ýá kepen däbi» atly hekaýat bilen baglanyşykly. Has takygy, şol hekaýatda gürrüni edilýän turkmeniň gylyç ýá kepen däbi bilen baglanyşykly.

Bu däp unudylan, täzeden edebi dolanyşyga girizilen däp.
Bu däbi ýazyjy gysgaça şeýle teswirleyär.

Ol dogan-garyndaşlaryň bilen hoşlaşmak, hatynlaryň talak bermek, ölümiňi boýnuňa almak, egin-eşikleriň taşlamak, ýuwunmak, mydama täretili bolmak, egniňe on alty gary biýzi dolamak we eliňe gylyç alyp, «Huw-Hak!» diýip, duşmanyň üstüne topulmak: ýá ölmeli ýá ýeňmeli!

Seljuklylar gaznalylaryň garşysyna gylyç ýá kepen däbine girip çykýarlar. Netijede ýeňiş gazanýarlar.

«Gylyç ýá kepen däbi» atly bölümde turkmeniň bu dessury, seljuklaryň jemlenişip, bu ýola düşmek barada ähtleşisleri, Mäne babanyň pata berşi, bu däbe girilişi örän täsirli beýan edilipdir.

* * *

Döredijilikde, meniň pikirimçe, iki usul bar: birinjisi, gürrüň berme usulynda beýan etmek; ikinjisi, suratlandyrma, wakany töwerekleyín açyp görkezmek.

Meniň diýän birinji usulym biziň dessanlarymyza, ertekilerime mahsus. Ikinji usul romantizm, realizm bilen baglanyşykly dörän usul. Häzirki döwürde dünýä edebiýatynda meşhurlyk gazarýan, söylüp okalýan eserler birinji gürrüň berme usulynda döredilen eserlerdir. Birinji usulyň öne çykmagy kinonyň, telewideniyäniň ýok döwründe döredilen galyň-galyň çeper eserleriň möwritiniň geçenligindendir?! Belki-de, geçmişe küýsegdir.

Uly göwrümlü eserler döredyän dördijilik ussatlarynyň öňünde okyjyny irizmän, ýadatman, gzyklandyryp, hyjuwlandyryp, kitabyň birnäçe günüň dowamında okalmagyny gazarmak wezipesi durýar.

Okyjyny ele almak, imrindirmek babatda ýazyjy Osman Ödäýewiň köp alada-yhlas edendigini romanyň ilkinji sahy-

pasyndan başlap duýup bolýar. Eýsem, anyk gürrüň edenimizde ýazyjynyň okyjyny ele almak, romana imrindirmek babatda eden işleri nämelerden ybarat?

1. Dartgynlylyk romanda birinji sahypadan iň soňky sahy-pa čenli saklanýar. Okyjynyň “Indi nähili bolarka?”, “Zy nähili bolarka?” diýip oýlanmagy, galpyldamagy üçin ýörite tilsimler edilipdir.

2. Romanda wakalardaky, iň esasy-da häsiýetlerdäki başdan-geçirmeler ýiti gurnalypdyr.

3. Gahrymanlaryň häsiýetlerinde biziň şu günümize muwa-pyk bolan-u-bolmadyk aýratynlyklar köp.

4. Okyjylary gzyklandyrjak geň-enaý pikirler, adalgalar.

5. Romanda tebigat hem gözellik geň-taňlyklary bar.

Men ýazyjy Osman Ödäýewiň “Altynjan hatyn” romanı döredijilikdäki usulyň birinjisí ýa-da ikinjisí boýunça döredilipdir diýip güwä geçip biljek däl, çünki onda döredijilik usullarynyň gezekleşip gelýän yerleri az däl.

Eserler hil-hil bolýar, bir kitap seni arzuwlar ummanyna çümdürýär, biri seni durmuş hakda çuň oýlandyrýar, başga biri ruhlandyrýar, ýene biri gama batyrýar...

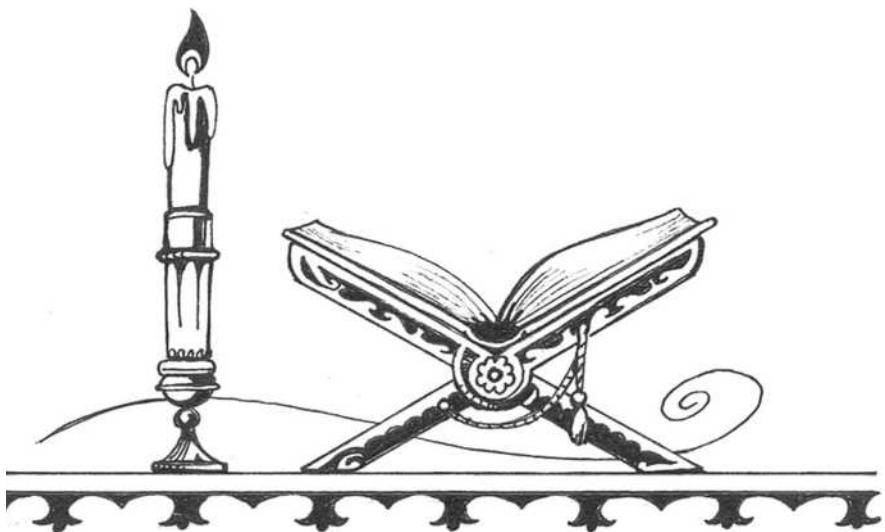
“Altynjan hatyn” romanyny okap çykanyňdan soň, Togrul begiň, Altynjanyň keşpleri, olaryň ýasań döwri göz öňünde janlanýar, şol ýasaýşa gözüň gidýär, olaryň durmuşy, başdan geçirmeleri aňyňdan aňsat-aňsat aýrylmayár, ruhlanýarsyň, şol döwürde bolasyň, ýasasyň gelýär, şol döwre, Togrul bege, Altynjana we beýleki gahrymanlara, şöhratly, gahrymançylykly türk-men taryhyna buýsanýarsyň, köp-köp zatlary öwrenýärsiň.

Öwredýän, ruhlandyrýan, arzuwa atarýan eser – maksadyna ýeten eser. Ýazyjy Osman Ödäýewiň üç kitapdan ybarat “Altynjan hatyn” romanı-da öz öňünde goýan maksadyna ýeten eserdir.

Bagtyýarlyk eýýamymyzda şeýle eserleriň höwri köp bolsun!

Jora ALLAKOW,
*Magtymguly adyndaky türkmen döwlet
uniwersitetiniň professory, filologiya
ylymlarynyň doktory, Türkmenistanyň at
gazanan halk magaryf işgäri.*

BIRINJI KITAP

GELEJEK

Horasanda milleti arap bolmadyk, nurana ýuzli hâkim peýda bolar.

*Onuň ady menin adym ýaly Muhammet bolar we bûweýhlileriň
agalygynyň soňuna cykar. Horasandan beyik Derwezata /Seýhun
derýasy bilen Anadoly aralygy/ çenli basyp aljakdyr, gylyjyny
iň soňuna – ýeňše çenli elinden hiç düşürmejekdir. Onuň ady
Eýranda, Yrakda we Mekgede hutbada /namazlarda,
doga-dileglerde/ ýatlanjakdyr.*

Muhammet pygambariň hadyslaryndan.

Birinji hekayat

BALYŇ BAL BOLSA, SINEK BAGDATDAN GELER

1.

Adama wagt hemiše az ýaly, ýöne ol gutaranok, ömür hemiše uzak ýaly, ýöne ol derrew guitarýar. Göräýmäge, ömrüň uzak-uzak wagtlap dowam edäýjek ýalydyr, ýöne ol köplenç ät galdyryp, armanda goýup geçýär, üýtgemeýän zat ýok. Wagt Jeýhun derýasyna meňzeş: akyp-geçip baryar. Haýsy ýeriň çuňdugyna, haýsy ýeriň saýdygyna, haýsy ýerde burgunyň boljakdygyna welin, öňünden bahabar bolabilmersiň. Akylyňa gelmeýän, sygmaýan zatlar başyňa gelýär. Garaşman durkaň, gör, nämeler bolanok!

Bal kölünde hoşyýana döwran sürüp, her gün gyralaryna, ýeňine al-elwan zerden parawuz aýlanan täze don, başyna atlazdan selle, aýagyna orayıny gaýış ädik geýip, taýly pişge murtuny her gün ýaglap, asyl, dünýäni topugyna çykarman najyrap ýören Bugrajyk Abdal hem ömrüniň beýle öwrümine-burgunyna eger-eger garaşmandy. Oslagsyz gelen diýdimzor kysmat ony bu gün kül üstünde oturtdy. Elinden sandyk-sandyk lagly-jowa-hyrlaryny zomluk birle aldy, ol baýlyklary kör iýip, köse gagirdi.

Aňyrsy-bärsi bir aýlyk mezilli Horezmine ýoreýän hökümi kiçelip-kiçelip, Zamahşar atly gürleňgүjügiň öýüne meňzeş kiçijek bir galanyň cägi bilen çäklendi.

Ol öňem köp gepläp ýören kişi däldi, başyna düşen ýowuzlykdan soň-a, bir zat soralsa jogap bermän, ýüzüňe müňkürlük, syrlylyk bilen hukjaryp seredip dymýan, hakyt lal kişä öwrüldi. Özem öýünden çykmady, ýowuzlygy içine salanlygyndan bolsun gerek, ýarym ýyl geçirip-geçmänkä ýanyny ýere berdi, soňky günler ellerini öndäp düşündiren ýeke-täk zady – içerde içiniň gysýanlygy, dalana çykmak isleyänligi boldy.

Şeýle hem edildi: ony giň dalana çykardylar. Bu ýerde onuň bar ünsi howlynnyň otuz-kyrk zirag gündogarynda ýerleşyän teblehanasyndaky ýoz atynda boldy. Ol ähli wagtyny şol ýoz atyna tiňkesini dikip geçirirdi. Diňe bir gündizlerine däl, akrabyň çigrekli uzyn gjijelerinde-de ýoz atyndan gözlerini aýyrmady. Gatap, tirpildisi galan gabaklaryndan onuň haçan uklayandygyny aňar ýaly däldi. Möjekler gjijelerine bir gözünü açyp, bir gózi bilen ukusyny alýan bolsa, Bugrajyk iki gözünü-de açyp ukusyny alýardy. Içine çöken şol mön gözlerde gyldan ince tenha umyt bardy: ajal gyljyny bulaylap gelyän Ezraýyladan halas eýläp biljek ýeke-täk halasgär – şu ýoz at bolmaly.

Onuň hyzmatydaky kişiler: «Emirimiz ýoz atyndan gözünü aýyrmam seredip ýatyr, megerem, münmek isleyär, ol ata münse, derdin den saplanar. Eždatlarymyz násagy atda gezim etdirip bejeryän ekenler. Bize emirimizi ata mündürip, gezim etdireliň» diýdiler.

Ine, şu pikir bilen ysgyn-deramatsyz emiri küýsän ýoz atyna mündürip, Jeyħunyň kenarynda gezdirdiler.

Söwedin Bugrajyk Abdal ýoz atynyň üstünde äwmän-telesmän, gözlerini sözüp oturdy, tòweregine seretjek, ýanyndakylar bilen gürleşjek bolmady. Hyzmatydaky hadymalar hem bir söz aýdyp, ony biynjalyk etmekden saklandylar.

Ony uzak gezdirdiler.

Salýat al-magryp namazyna – namazşama çenli gezim etdirip, soň atyň ugruny gala sary gönükdirdiler.

Kyrk ýedi ýaşy arka atan Bugrajyk Abdalyň düşen kysmaty Horezmin ilinde ähli kişä äsgärdi. Köp kişi oňa nebsagyryjylykly seredyärdi.

Ol şu ýaşa çenli uly hormatda, uly mertebede ýaşady. Bugrajyk – Eprikogullary hanedanlygyndandy¹, dogany Horezmin şalygynyň şasydy, özi Gawsfinj şäheriniň² häkimidi.

Horezmin iline hökümdarlyk eden Eprikogullary hanedanlygy indi ýok. Bu hanedanlygy Horezmin şalygynyň Ürgenç (Köneürgenç) şäherine häkimlik edip ýören Abu Aly Mamun³ özüne goýulýan hormatdan, ynamdan peýdalanyl tagtdan agardy, şalygyň paýtagtynda – Käs⁴ şäherinde şanyň nebereleriniň ganyny Jeýhun derýa deýin akdyrды. Sondan soň Käsi taşlap, Jürjaniýany⁵ özüne paýtagt edindi.

Akhun şalygyny agdaryp, özünü şa yylan eden Abdylla Mamun Eprikogullary hanedanlygyndan diňe bir adama aman berdi, ol hem Bugrajyk Abdaldy. Mamun ony häkimliginden aýryp, diňe öz mülki Zamahşar galasyndan⁶ çykman ýaşamagy emr etdi.

Mamunyň Bugrajyk Abdalyň üç oglunuň öldürüp, özüne aman bermegi köplere syrly göründi. Köpler muny Bugrajygyň dymma, ýuwaş, hiç bir zada geleň etmeyän töwrayý häsiýeti, patyşa bolmak höwesiniň ýoklugy üçindir öýtdi. Aslynda welin onuň aman galmagy diňe bir häsiyetiniň ýuwaşlygy üçin däldi. Abu Aly Mamun Jürjaniýa (Köneürgenç) şäherine Bugrajyk Abdalyň gönüden-göni güwädarlyk-ýardam etmegi bilen häkim bellenilipdi. Hanedanlykdan ýeke özüniň aman galdyrylmagy, ana, şol güwädarlygy-ýardamy üçindi.

Bugrajyk Abdal öz hanedanlygynyň pajygaly soňlanylma- gynda özüni ýeke-täk ýazykdar saýyp, şol ýazygyna ahmyr edip, özüni ökünç ataşyna atypdy.

Ol dalanynda üç aý ýatdy. Bagyr agyrasy ony ysgyn-deramat- dan aýyrdы. Üç aýlap geplemän, huk ýaly bolup ýatan emire hiç hili em peýda bermedi.

Atly gezim oňa tenekar bolar öýdüldi. Hakykatdanam emiriň atyň üstünde gözünü süzüp oturmagy oňa ýaran-tenekar bolan ýalydy.

Her kim onuň rahatlygyny bozmazlyga çalyşdy.

Ýoz at hem emiriň rahatlygyny bozmazlyga çalysýana meňze- ýärdi: şeýle bir edaly, sallanjyrap, käkilik deý ýorgalap baryan ýalydy ol.

Ýoz bedewiň edaly ýöremeginiň hikmeti başga eken...

Bugrajyk beg Allatagaladan alan amanadyny Jeýhunyň kelynarynda Ezrayyla elin tabşyryp gaýdan eken. Bedewiň edaly ýöremesiniň hikmeti öz eýesiniň jesedini üstünden gacýrman gala getirmek üçin eken.

* * *

Bugrajyk Abdalyň yzynda ýedi ýaşly ogly Abdylmälikden başga hiç kimi galmady.

Bigam ýaşap ýören oglan giden mirasa – Zamahşar galasy-na, ýedi yüz elli hojalyga nädip emirlik etsin?!

Wagt – rawy, ýeri gelende ol ähli zady düşündirýär. Bugrajyk emir babatda-da şeýle boldy.

Şol agyr günlerde Bugrajyk Abdalyň köne dosty – Arsahuş-misen⁷ şäheriniň emiri Tahyr Afrasýap ýedi ýaşly Abdylmälige howandarlyk etdi: ilki bilen, ir öýerilen oglanlaryň ýa agyn sam-syk bolýandygyny, ýa ir kämil çykýandygyny göz öňünde tutup, mirasdüseri öýermegi makul bildi. Şu niýet bilen ol Bugrajyk Abdalyň ýalňyz mirasdaryny ilki sünnet etdirdi, üç-dört aýdan soň bolsa oňa özünüň on ýedi ýaşly maňyzly-meňzeşikli janymak gyzı Hajary nikalap, gelin edip berdi. Mansur atly doganoglany-na Zamahşary dolandyrmagy ynandy.

Öýlenensoň, doğrudanam, Abdylmälik ir «molla» çykdy. Deň-duşlarynyň arasynda ilkinji kaka bolan, sümüklije oglan halyna perzende ýüzi düşen ýaş emir galany dolandyrmak başarnygyny ele alyp upgrady. Tahyr Afrasýap her aý Zamahşara geldi: birki günlär galanyň işlerini tertibe salmak bilen meşgullandy, ýaş giýewisine etmeli işlerini birin-birin öwretdi.

Her çaga dünýä inende Tahyr Afrasýabyň hatyny agtygy ci-leden çykýança gyzynyň ýanynda ýardamçy boldy.

Galanyň ýaş emiri ir kämil çykansoň, öz neberesi, pederleri, olaryň pajygaly kysmaty, Käş şäherinden Zamahşar galasy-na gelişleri barada gyzyklanyp upgrady, gaýynatasynyň, diňe bir onuň däl, ýaşlary bir çene baran galadaky garry adamlaryň gürrüňlerini diňledi.

2.

Zamahşar galasy Jeýhun derýasynyň cep kenarynda burundyk tokaýlyga çümüp otyrды. Galanyň günbatar tarapynda agaçdan ýasalan äpet uly derwezesi bardy. Derwezäni otuzdan gowrak sakçy goráýardy.

Galanyň derwezesi gündiz açık durýardy, gjijelerine welin Abdylmälik emiriň ýa Mansur gapydanyň⁸ emri bolaýmasa, aňsat-aňsat açylmaýardy. Jürjaniýada, öndürilýänlerden birjik-de kem bolmadık, aramy-jan ysy ýarym kerwe⁹ aralykdan özüne çekip, agzyň suwardýan halwa bilen nişalla¹⁰ taýýarlanylýardy, şeýle hem keýmir peýkamlardyr ýaylar ýasalýardy. Bezirgenler galada öndürilýän zatlardan her gün kerwenläp-kerwenläp satyn alyp gidýärdiler.

Galada, galanyň daštöwereginde ýasaýan ilatyň gün-güze-rany gowudy, çünkü olar ok-ýaý, halwadyr nişalla taýýarlap gazanç edýärdiler. Goňşy obalardan gazanç etmek üçin gelyän adamlar hem az däldi. Galada işleriň rowaçlygynyň hatyrasyna emir her juma günü derwezäniň öñündäki meýdanda saýak-saýakdyrak adamlara sadaka berýärdi.

3.

Abdylmälik daýaw, dogumly, pähimli, ynanjaň, kakasy ýaly dymma, käteler zoňtar, gödeklýigini bolup ýetişdi.

Ol ir ertirden giç agşama çenli işe najagaý bolup, galadaky her bir işe gözegçilik edýärdi. Bezirgenler bilen söwdalaşmagy hiç kime ynanmayárdy, ýalan sözlemeýärdi, hiç kime ikilik etmeýärdi. Şeýle bolansoň, ol gatnaşýan adamlarynyň hem ýalan sözlemezliklerini, özüne ikilik etmezliklerini isleyärdi. Ol bezirgenlere ynanýardy, bezirgenlerem oňa ynanýardy.

Abdylmälik emiriň dost hökmünde oturyp-turuşýan, köplenç, meýlisleri bile geçirýän üç sany ýeg dosty bardy. Olaryň ilkinjisi, Käş şäheriniň häkimi Gazanpar Takdy. Ikinjisi, Keski Kelewdi, ol yktadardy, ycta oňa on müň atly goşuny aýdylan pursady soltan Mahmyt Gaznalynyň huzuryna eltmegi üçin berlipdi. Onuň yktasy Sebzewar, Dargan sebitlerindedi. Üçünji dosty Zamahşaryň aşak

tarapyndaky Buruntak obasynyň raýisi Janahyr Geçdekidi. Emiriň her dosty bilen özboluşly gatnaşygy bardy. Ol Gazanpar Tak gelende on-on baş günlük awa giderdi. Myhmancılyk şunuň bilen soňlanardy, käteler emiriň özem Gazanparyň ýanyna awa giderdi. Olar awda wagtlaryny diýseň şagalanda geçirerdiler.

Keski Kelew (onuň özünü alyp barşında kelewligi – mertebeli kişidigi aşgär duýulýardy) aýdym-sazyň, her hili ýaryşlaryň muşdagydy. Ol gelende Zamahşarda her gün ir ertirden giç agşama aýdym aýdylyp, saz çalynýardy, ýaýdan nyşana ok atmak, gylyçlaşmak boýunça gzyzkly ýaryşlar geçirilýärdi. Käte awa giiderdiler. Raz aýdyşmagy, käte-de gybat etmegi gowy görýärdi.

Janahyr halwaçy bilen emiriň meýlisi köplenç suwamay hylwatda geçerdi, özem gürrüň söwda-satyg, peýda hakda bolardy. Ol emiriň öýünde hiç wagt bir günden artyk bolmayärdi. Oňa derek aýda iki-üç gezek gelerdi. Onuň bilen iş salysmak emir üçin bähbitlidi.

Abdylmälík emiriň Gazanpar Tak, Keski Kelew, Janahyr Geçdeki (onuň ýörgünli ady Janahyr halwaçydy) bilen dostlukly gatnaşygy köpler üçin geňdi, çünkü olaryň häsiýetleri, gzyklanmalary bilen emiriň häsiýeti-de, gzykylanmasy-da deň gele nokdy. Emir özünde ýok häsiýetleri dostlarynyň häsiýetleriniň üsti bilen doldurýan bolsun gerek. Ýaşlykda söýgi, mähir alman ulalan kişi söýmegi-de, mähir siňdirmegi-de başarmaz eken. Emir-de sowuk mähirdi. Dostlary gelende welin ýazylýap-ýaýrap, hakyt başga adama öwrülyärdi. Has takygy, başga adama öwrülmäge çalyşyärdi. Eli uzadan ýerine ýetensoň, ol özgeler deýin aw lezzetini, aýdym-saz lezzetini, meýlis lezzetini almaga çalyşyärdi. Hakykatynda ol bu üç lezzetiň içinde awdan özgesini isläp baranokdy, ýone begzada kişa meňzäp ýaşamagy borç hasapläýärdi. Emiriňki-de düşünüklü: bu dünýäde il şekilli ýaşamak üçin birgiden islemeýän işleriň etmeli bolýarsyň! Şol ýonekey etmeli işleriň ilkinjileri: ähli kişa gülüp balmaly, köpler bilen dost bolmaly.

Elbetde, emiriň bezirgen, serkerde dostlary-da az däldi. Dosttuň köplüğü onda, köplenç, garasylmadyk kynçlyk döredýärdi.

Mansuryň yhlasy birle Abdylmäligiň işiniň rowaç alyp ugrama-gyna göriplikedip, ýaş emiri gaýynatasyna garşy goýmagy başardylar. Yogsam Mansur onuň bahylçylykly gep-gürrüňlerden daşda bolmagy üçin köp yhlas ederdi, ýöne hakykata görä ýalan adam-lary özüne tiz ynandyryär, tiz imrindirýär, ýalan ýaş emiriň hem ynamyna aňsatlyk bilen girdi. Başda Tahir Afrasýabyň, Mansuryň sözünden çykman, olary özüne hossar saýyp ýören Abdylmälük hal-wadyr nişallasyny satýan bezirgenleriniň har-hamyryndan ýel aldy. Olaryň sözüne hem maslahatyna eýerip: «Sen meniň baylygyma göz gyzdyrýarsyň. Sen gala eýe çykjak bolýarsyň. Men hemmesini bilyärin. Gyzyň-da äkit, özüň-de git» diýip, dokuz ýıldan soň – on alty ýaşda Abdylmälük emir Tahir Afrasýabyň hakyt ýüzüne durdy. Ýagsylygynyň ýamanlyk hökmünde görülmegine jany ýanan Tahir Afrasýap gaharyny hazzar içine salyp, sesini çykarmış, gyzyny hem agtygyny, doganoglany Mansury alyp, Arsahuşmisene dolandy.

Bozuk araba bilen uzaga gidip bolanok. Ýalan – bozuk araba, onuň bilenem uzaga gidip bolanok. Ýaş emir hem gödekkä ýalňyşandygyna biraz giç – yüz ýígrimi günden soň düşündi. Ara tow salan kişileriň matlaplary-da aýdyň boldy.

Goyberlen ýalňyşlygy nädip düzetmeli? Özün-ä hiç kimsäniň ýalňyşandygy hakdaky özelenmesini diňlemek isläňok, ýeri, seni diňlärlermi?! Tahir Afrasýap günäňi geçermi? Abdylmälük gije-gündiz oýlandy, gije-gündiz çykalga gözledi. Ahyry Tahir Afrasýabyň dergähine barmagy, gepe gidendigini boýun alma-gy ýüregine düwdi. Onuň Tahir Afrasýabyň ýanyна gitmegini islemediler, ýolundan saklamak üçin her hili sözleri aýtdylar. Ähli sözler Abdylmäligiň soňky gelen pikirini üýtgedip bilmeli. Maňlaýy daşa degen, öz ýalňyşyna düşünen Abdylmälük gaýynatasy Tahir Afrasýabyň dergähine ugrady. Gaýynatasynyň ýanyна barýarka nätanyş kişiler ony ýolda öldürdim edip gitdiler.

Tahir Afrasýap Abdylmäligiň dadyna Hydyr ata bolup ýetişdi: ölümden alyp galdy, bir ýarym aý öýünde saklap, bejerdi, aýaga galdyrdy.

Erkek kişiler üçin dünýäde iň kyn zatlaryň biri ýalňyşyň boýun alyp, ötünç soramak. Abdylmälik gaýynatasynyň öýünde násag ýatan bir ýarym aýynyň içinde ten agyrysynyň ezýetindenem baş beter wyzdan ezýetini köp çekdi. «Ýalňyşypdyryň» diýmäge boýny aşa ýogynlyk etdi. «Oguz ýalňyşyny boýun alandan takga jan berenini gowy görýär» diýleni cyn bolarly, Abdylmälik dymdy. Herhal, Tahir Afrasýap giýewiniň goýberen telek işi üçin ony berk ynanjyna esaslanyp kötekläp durmady: erkek erkekdir-dä! Oňa ýalňşmak gelişýär. Asyl ýalňşmayan bolsa, ol erkegem däldir. Beýik Taňry erkek kişileri iş etmek üçin ýaradypdyr. İşleyän adam käte ýalňşar hem. Rast, şeýle bolsa, goý, her kim öz işini etsin!

4.

Tahir Afrasýabyň üç gyzы, Tümen atly bir ogly bardy. Abdylmälik Tümen bilen gözli ýaşytdy.

Olar deň-duş bolsalar-da, biri-biri bilen mäsleri bişişmeýärdi. Tümeniň bolşuny Abdylmälik, Abdylmäligiň bolşuny-da Tümen halamaýardı.

Tahir Afrasýap hajyraw ýigit bolup ýetişen ýalňyz oglunyň bir bela-betere ýolukmagyndan gorkuda gezerdi. Ol «Haktagala maňa ýeke ogul berdi, onam ikinji gezek berdi. Indi alsa, yzyna gaýdyp bermejegini bilyärin» diýip janygýardı. Häkim bu sözleri bolup geçen bir ahwalaty nazarda tutup aýdýardı. Ol ahwalat Tümen bir aýlyk çagajykka bolupdy. Ýazлага çykylanda gundagdaky çagajygı eneke birpaýyz daşarda goýup, haýsydyr bir iş bilen çadyra giripdi. Şonda ak gundagly çagany ýokarda aw gözläp ýören bürgüt görüpdir-de, göni aşak gaýdypdyr. Ýazlagdaky adamlar bürgüdiň nämedir bir zat alyp ýokary galanyny görüp, gygyryşmaga başlapdyrlar. Bürgüdiň alyp gideniniň hakyt Tahir Afrasýabyň ýalňyz ogludygyny derrew bilipdirler, haýdan-haý bürgüdiň giden ugruna bakan at salypdyrlar. Bürgüt iki çakrym¹¹ aralyk geçip, bir seňneriň üstüne gonupdyr. Adamlaryň alagykylyk edip gelyändigini görüp, awuny alyp ýene asmana galypdyr. Bürgüt esli aralygы geçip, bu gezek bir aklaňyň üstüne gonupdyr. Çaga çirkin aglapdyr. Çaganyň çyrlap aglamasyna bürgüdiň gahary gelipdir, onuň sesini goýdur-

jak bolup gundagy ýýrtypdyr. Bürgüdiň ýiti dyrnagy Tümenjigiň maňlaýyndan eňegine çenli aralykda uzyn, mesaňa yz galdyrypdyr. Bürgüt üzňüsiz ses edip aglaýan awuny ikinji gezek äkitjek bolmandyr: özüne bakan gelýän atlylar ýakynlaşyberenlerinde çagany goýup, uçup gidipdir. Gundag welin eyýäm gara gan eken.

* * *

Tümen akyllı, pähimli ýigit bolup ýetişdi, häkimiň ogludyryny diýip, hiç kimiň ýánynda özünü ilden ýokary tutjak bolmady. Gaytam, ol özünüň kimdigini ilden ýaşyrmaga çalyşdy. Köpün biri bolup, il içinde hormata-sylaga ýetdi. Rehimdardy. Elinden gelse, adamlara ýagsylyk etmäge çalyşyrdy. Men-menligi, tekepbirligi, güýje baýrynmagy, eden-etdiligi halamaýardy, ýöne özünüň käteler men-menlik edäýmesi, göçäýmesi bardy. Kim baýlygyna, abraýyna, tanyş-bilişlerine bil baglap, adalatsyzlyk etse welin, ol garşy çykmagy başarınyardy. Asyl şeýle kişilere ýowuz jeza beryärdi. Şeýle bolansoň, kakasy ony şäheriň muhtasyby¹² wezipesine belläpdi, yüzden gowrak oglan¹³ beripdi. Tümeniň borjy şäherde tertip-düzungüni ýola goýmakdy. Ol gerek ýerinde juda rehimsizdi. Jenaýat eden adamlary dardan asmagy ýa olaryň kellelerini çapgy ýassygyna goýmagy eşekden palan alança-da görmeyärdi.

Tümen meýlisi, meýlis gurmagy gowy görýärdi. Abdylmälik bilen häsiýetleri, esasan, şu babatda çapraz gelýärdi. Çaprazlyk, biriniň meýlisi gowy görýänligi, beýlekisiniň bolsa muňa höwesek däldigi üçindi. «Seniň gülüp duran wagtyňa gabat gelmedim. Sen mydama öz iş-aladaň bilen başagaý, yüzünden ýylgyryşyň yzlaram ýitip gidipdir. Seniň bilen otursam, özümi ýasda oturan ýaly duýýaryn» diýip, Tümen Abdylmälik kötekleyärdi.

Aýdylyan tankyt hak bolsun-bolmasyn, tapawudy ýok, ony hiç kimse halanok. Ähli kişiniň halamaýan zadyny, elbetde, Abdylmälik hem halanokdy.

Hoş söz aýdan kişi gözüne mähriban bolup, kemçiligiňi ýüzüňe aýdýan kişi senden nähilidir bir kitüwli ýaly bolup görünýär. Tümeniň kabir sözem Abdylmälige göwnüýetmezçilik ýaly bolup duýulýardy.

Göwnüň suw içmeýän kişiniň ýanynda durasyň gelmeyär.
Emiriň hem gaçgyny Tümen muhtasypdy.

Onsoňam Abdylmälik bilen Tümeniň arasynda dostluguň ýoklugy geňem däl, çünkü türkmende gaýyn-guda arasynda dostluk bolmaýar, diňe sylaşk saklanýar...

5.

Abdylmälik emir ýaşan ýasyndan garry görünýärdi. Ýokary ga-baklary gözüniň üstünüň köp bölegini örtüp durdy, ýörände gara ýerde ary köyüp ýatan ýaly, gadamyny batly urýardy, köplenç, başyny aşak salyp ýöreyärdi. Özem hiç mahal yzyna hem töweregine garanjaklamaýardy, donunyň iki synyny guşagyna gysdyryp, maňlaý sekilli gara atyna ýolbars deýin bir bökende münýärdi. At janawar esli aralyga tapyrdap gidýärdi.

Ol mydama möhüm bir zat hakda oýlanýan ýaly bolup görünýärdi, içini hümleder ýörerdi.

Hakykatdan hem ol, köplenç, şol bir zat – nesebiniň şum takdyry hakda oýlanardy, zamananyň özgermegine – öz neberesini ýok eden Mamunlaryň hökmürowanlygynyň soňlanmagyna gününi sanap garaşardy, günegargan deýin, öz hanedanlygyny gyran adam-lara nälet okardy.

Ýigrimi ýıldan soň Abdylmäligiň ahy Haktagalaga gowuşdy. Soltan Mahmyt Gaznaly¹⁴ onuň dadyna ar alyjy bolup yetişdi: Mamun şalygyny syndyryp, Horezmin ilini özüne tabyn eýledi, bu ilde gapydany Altyndaşy¹⁵ şa tagtynda oturtdy.

* * *

Soltan Mahmyt Gaznaly uly goşun bilen Horezmini teshyr kylmak üçin barýarka Zamahşar galasynyň deňinde düşledi. Sonda soltana Abdylmälik emir, onuň neberesiniň pajygaly kysmaty hakda gürrüň berdiler.

Abdylmälik emiriň begzada neberesi hakda eşiden sultan Mahmyt Gaznaly Zamahşar galasyna bardy.

Soltany duz-çörekli garşy aldylar.

Ol emiriň howlusyna giren pursady aýal maşgalanyň gyky-

lygy eşidildi. Ähli kişi nämäniň-nämedigini anyklamak üçin diňşirgendi: çaga jägildisi ähli zady düşnükli etdi.

– Abdylmälík emir, gözüniz aýdyň, çagaňyz boldy! – diýip, Mansur ylgap geldi.

– Merhemetli soltan, siziň Zamahşara ilkinji mübärek gadamyňyz maňa perzent berdi – diýip, Abdylmälík emir soltana özüniň çäksiz minnetdardygyny bildirdi. Elbetde, onuň Mamun kowumyndan elhenç zulum görendigini, zulumyň ýigrimi ýıldan gowrak wagtlap dowam edendigini, bu gün Allatagalanyň özüni ýalkandygyny – diňe bir özünü däl, külli Horezmin halkyny Mamunyň zulumyndan azat eýleýändigini, munuň üçin soltan Mahmyt Gaznalydan çäksiz minnetdardygyny aýdasы geldi, herhal, saklandy. Öňde gazaply darkaş bar, ol darkaşda ýeňsiň haýsy tarapa ýar boljakdygy entek belli däldi.

Şeýle bir pähim bar: «Ertesini gaýgyran kapyr» diýip. Ertesini gaýgyran kapyr bolýan bolsa, onda Abdylmälík bu gezek kapyrlyk etdi.

Omar atabeg ýaňja dünýä inen, akja kumaja dolangy caga-jygy emire gowsurdy. Emir cagajygy gujagyna alyp soltana yüzlendi.

– Merhemetli soltan, ine, siziň ilkinji mübärek gadamyňzdan dünýä inen çaga. Eger şu çaga at dakmagy, pata bermegi rowa bilseňiz, meniň buýsanjymyň-begenjimiň čeni-çaky bolmazdy. Çagama at hem pata berip, meni bagt bossanyna salmagyňzy towakga edýärin, merhemetli soltanym.

Soltan cagajygyň yüzüne seretdi:

– O gulmy?!

– Gyz, merhemetli hökümdaym – diýip, Omar atabeg müýnli seslendi.

Soltan öňden gelýän dessur boýunça cagajygyň her gula-gyndan üç mertebe çalaja çekdi:

– Mertebeli gyz bolup ýetişsin. Ady Altynjan bolsun! Beýik bege mynasyp hemra bolsun. Adyny men berdim, ömrüni, mertebesini Allatagala bersin! Omyn!

* * *

Bu gün Abdylmälík emiriň durmuşynda ýatdan çykmajak bagly günleriniň biri boldy. Soltanyň mübärek gadamynyň hor-matyna uly toý tutdy. Toý ýedi gije-gündiz dowam etdi. Emir eçil-

mek eçildi. Täze dünýä inen gyzjagazy – Altynjany «Soltanyň gyzy» diýip aýratyn eý gördüler.

Altynjan Zamahşara bagt getirdi.

Bagt getiren gyzjagaza aýratyn gözegçilik etdiler. Üç-dört eneke Hajar hatynyň hyzmatynda durdy.

Abdylmälík emir gyzjagazy sekiz-on aýlykka – durdy-durdy bolanda, soň ýörjen-ýörjen bolanda zamahşarlylary ýgnap toy berdi. Ol toýlaryň yzy üzülmedi.

Altynjan ýöremäge ir başlan-da bolsa, geplemegi giç öwrendi, baş ýasynda gepläp upgrady.

Gepläp başlanyna begenip, jedir-jedir edip geplemek gepledii, onuň seýle köp jedirdemesi birki ýyllap geplemediginin öwezini doljak bolýan ýalydy. Eneke görgülliler gyzjagazyň «Şu näme, o näme?» diýip berýän üzňüsiz sowallaryna jogap berjek, oňa-muňa güýmejek, oýnatjak bolup ýadamak ýadaýardylar, görgüllileriň käsiniň daşarda duran-duran ýerlerinde usurgap, uklap galýan pursatlary köp bolýardy.

Altynjan gepe-söze düşünüp ugrandan soň, soltan Mahmyt Gaznalynyň Zamahşara gelşi, özüne at dakyşy hakdaky gürrüňleri her gün diýen ýaly diňlemegi nysak edindi.

– Soltan näme diýipdir? – diýip, Altynjan enekesine ýüzlennerdi.

– Wiý, men saňa häzirjik gürrüň berdim-ä, özem üç gezek gaýtaladym.

– Meniň ýene eşidesim gelýär-dä!

Eneke göwünlü-göwünsiz gaýalamaga başlardy:

– Hakyt ynanar ýaly bolmady, ol! Babaň soltan Mahmyt Gaznalynyň öňünden duz-çörekli çykdy. Öýden duz dadyp geçmegiň mürehet etti. Soltan özüniň wezirleri, jandarlary bilen derweden ilkinji ädimini ätdem welin, bir mähirlije jägildi eşidildi. Ähli kişi üzerildi. Emirimiz boz-ýaz boldy, özünü gaty oňaýsyz duýdy. Şol mahal Mansur ylgap geldi: «Abdylmälík emir, gözüniz aýdyň, çagaňyz boldy!» diýdi. Emirimiziň ýüzi açyldy, ol soltana minnetdarlyk bildirdi:

– Merhemetli soltan, Zamahşar galamyza siziň ilkinji mübarek gadamyňyz maňa perzent berdi.

Soltan emirimiziň sözlerinden soň akja kumaç gundagy eline aldy-da, seniň ýüzüne mähir bilen seretdi.

- Nämə diýdi? - diýip, Altynjan ýantgylady.
- Soltanmy? Soltan aýtdy: «Mertebeli gyz bolup ýetişsin. Ady Altynjan bolsun» diýdi.
- Hakyt şeýle diýdimi?
- Hakyt şeýle diýdi: «Mertebeli gyz bolup ýetişsin. Ady Altynjan bolsun» diýdi.
- Soň näme diýdi?! Aýdyber-ä!
- «Beýik bege mynasyp hemra bolsun» diýdi. «Adyny men berdim. Ömrüni, mertebesini Allatagala bersin» diýdi. Omyn etdi. Doga-dileg edildi.

Altynjan yüzünü torsartdy:

- Indi näme üçin soltan gelenok? Goý, gelsin, meniň ony göresim gelýär.
- Wiý, Altynjan, seniň diýyäniň näme? Ol – soltan, islese gerler, islemese gelmez. Onuň iş-endišesi kändir.

- Gelsin!

- Biz oňa hiç zat diýip bilmeris.

- Nämə üçin? Ol öň gelipdir-ä?! Yene gelsin!

- Ony men aýdyp bilmerin.

- Kim aýdyp biler?!

- Babaň!

Altynjan kakasyndan talap etdi:

- Baba, soltan Mahmyt Gaznalyny göresim gelýär. Oňa: «Gel!» diý.

- Diýyäniň näme seniň? Ol soltan ahyryny!

- Bolsa bolsun!

- Soltana: «Gel!» diýmek bolmaýar.

- Nämə üçin?

- Sebäbi ol soltan. Sebäbi ol gaty beýik adam.

- Ol sendenem beýikmi?

- Beýik!

Altynjan juda geň galды:

- Sendenemmi?

- Hawa, mendenem. Oňa «Pilmahmyt» diýip ýöne ýere aýda-noklar.

- Ol pil ýalymy?

- Ol pil ýaly.

- Ol öň gelipdir-ä?

- Geldi.
 - Ýene gelsin.
 - Ýok, ýok, bolmaz!
 - Baba, «Gel!» diýäý!
 - Men soltana: «Derrew gel, seni gyzym görjek bolýar» diýip bilmerin.
 - Nämé üçin?
 - Gelşiksiz bolar.
 - Nämé üçin «Gelşiksiz bolar?»
- Emir nämé diýegini bilmän, göyä özünü halas etjek jogaby tapaýjak ýaly, töweregine garanjaklady, halasgär jogap tapylmady. Onsoň emiriň özi tersine tutup, sorag bermäge başlady:
- Nämé etjek ony?
 - Görjek.
 - Görüp nämé etjek?
 - Görüpmi? Görjek.
 - Nämé üçin görjek?
 - Göresim gelýär-ä, meniň.
 - Nämé üçin göresiň gelýär?
 - Göresim gelýär... – diýip, Altynjan hem kakasy deýin anyk jogaby gapdalyndan tapaýjak ýaly, töweregine garanjaklady.
 - Bar, nämé üçin görmek isleyändigiň bilip gel.
- Altynjan nämäni bilmelidigini anyk bilmän gitdi. Ýarygije kakasyny yralap ukudan oýardы:
- Baba, baba, men bildim.
 - Nämé?! – diýip, ukudan doly açylmadyk emir garysyna galdy.
- Aragaraňkylykda gyzynyň nirededigini saýgarmady. – Hany sen?
- Men ýanynda, baba – diýip, Altynjan kakasynyň elinden tutdy.
 - Nämé gerek? Bar, ýat!
 - Men kän-kän oýlandym.
 - Sen oýlandyňmy? Nämé hakda oýlandyň?
 - «Soltany nämé üçin görjek?» diýdiň-ä. Ana, men oýlan-dym, soň bildim.
 - Nämäni bildiň?
 - Meniň soltany göresim gelyär.

Emir gyzynyň ýarygije ukudan oýarandygyna gahary geldi.
– Şu sözi aýtmak üçinem meni ukudan oýardyňmy?
– Indi sultan gelermi?
– Bar, ýat, ertir gürleşeris.

Emir ýene başyny ýassyga goýdy. Altynjan welin ýatmaga gitmedi. Kakasynyň başujunda tä daňdانا çenli irikgä bolup, şowür çekdi oturdy. Emir gözünü açsa, başujunda gyzy otyr.

– Nä otyrsyň?
– Ertir gürleşeris diýdiň-ä!
– Ýok bol! Görünme gözüme!
– Soltan haçan geler?
– Ýok bol!

Altynjan, megerem, uzak gjäni ýatman geçirip, kakasyndan beýle haýbata garaşmadyk bolarly, görgüli gözlerine ynanmaýan dek, kakasyna dikarynlap seretdi durdy.

– Indi nä dursuň? Ugra!
Altynjan sessiz aglady, şebistanyna baryp sesli aglady.

Bırki günden soň Altynjan ýene kakasynyň bosagasyna bardy:
– Baba, men «Soltanyň pata beren gyzy».
– Bolaňda näme?!
– Soltany göresim gelýär meniň. Goý, gelsin!

Emir ahyr yşrar tapdy:
– Bar, atabegiňe aýt!

Bu gezek Altynjan kakasyndan gile etdi, sebäbi atabeginj iş başarmajakdygyny – soltany getirmegi başarmajakdygyny ol bilyärdi, atabeg telim ýola başarmajakdygyny boýun alypdy. Şonuň üçinem Altynjan ar almagy makul bildi, ojakdan ullakan köz getirip, kakasynyň oturýan sypasynyň üstüne taşlady. Soňam ýorganı bürenip ýatdy.

Birsalymdan başlandy bir başagaýlyk!

Emiriň salamlygy-myhmanhanasy gara tüsse bolup ýandy. Onuň içindäki ýigrimiden gowrak haly-da ýandy.

İçerdäki on sany sandygy hazzar çykarmaga ýetişdiler.

Abdylmälik emir Altynjanyň üstüniň ýorganyny birýana serip, ezeneginden tutup, ýokary gösterdi:

– Seniň işiňmi?

Altynjan mönlüge saldy:

– Baba, soltany göresim gelýär!

– Merez!..

Emir gyzyny honda zyňyp goýberdi-de, gahar bilen daşaryk cykdy.

* * *

Altynjan özüniň ey görülýändigini duýýardы. Her bir islän, her bir aýdan zady derhal amal edilensoň, ol muňa öwrenişip hem gidipdi, özüni gaty erkin, hökmürowan alyp barýardы. Enekeler ony öz aralarynda «Zamahşaryň soltany» diýip atlandyrýardylar.

Bäş ýaşlaryndaka Altynjanyň çep bilegine siňnil cykdy. Bu oňa gaty ýokuş degdi. Siňnilini aýtylmaýandygyna garharlanyp, aglamak aglady.

Ol ähli deňi-duş oglanjyklarynyň, gyzlarynyň ellerine sere-dip cykdy. Olaryň hiç haýsynyň bileginde siňnil ýokdy. Onsoň ol ilki enekelerinden, soň ejesinden, gapydan Mansurdan siňnilini aýryp bermegini talap etdi. Olar rymlar boýunça her hili iş edip gördüler. Barybir, siňnil aýrylmady. Soň ol kakasyna aýtdy. Ähli kişa hökümi ýoreyän Abdylmälík emir hem hiç zat edip bilmedi.

Altynjan siňnilini aýyrjak bolup, bilegini garagan etdi.

Ol tekepbirlilik bilen siňnilini aýyrjak boldy, ýöne siňnilini özündenem tekepbir cykdy.

Onuň siňnilini aýyrjak bolup şeýle bir yhlas etmesiniň esasy sebäbi bardy.

Altynjan bir gezek soltan Mahmyt Gaznalyny görmek isleyändigi hakda aýdanda atabeg Omar şeýle diýipdi:

– Soltan Mahmyt Gaznaly maňa «Altynjanyň elindäki siňniller aýylan günü men Zamahşara bararyn hem oňa üýtgeşik bir soltan sowgadyny bererin» diýdi.

– Soltan meniň bilegimdäki siňnili görenog-a?!

– Soltan sen hakda hemme zady bilýär.

Şunuň bilen gürrүň gutarypdy, atabeg bu aýdan sözünü ýadyn-dan-da çykardy, Altynjan welin ýadyndan çykarmady. Siňniliniň aýryljak, soltanyň geljek gününe sabyrszylk bilen garaşdy.

Göwnüne bolmasa, ähli kişi onuň siňniline seredyň ýalydy. Ol Mansuryň sözüne ynanyypdy, Mansur ýalan sözlär öýdenokdy.

Altynjan entek ulularyň ýalan sözleýändigini, dünýäniň hem «ýalançy» diýlip atlandyrylyandygyny bilenokdy.

6.

Galanyň derwezesiniň sakçylary – derbanlary Abdylmäligiň garasy uzakdan göründigi hataran durup, sadyklyk bilen baş egip tagzym ederdiler. Olar Abdylmäligiň boýnunyň möjeginiň deýin gysgadygy sebäpli yzna gaňrylyp bilmeyäninden habarly bolsalar-da, ol derwezeden esli daşlaşýança butnaman durýardylar.

Abdylmäligiň howlusy derwezededen o diýen uzakda dälди, iki ýüz-üç yüz zirag¹⁶ aralykdady, howlynyň daşyna beýik haýat aýlanyypdy. Howly galanyň demirgazyk tarapynda ýerleşýärdi. Ol galanyň içindäki galady. Oňa diňe bir derwezeden girme-lidi. Derwezäniň iki tarapynda hem beýik küňreli diň bardy. Derwezeden giren ýeriň giň meýdandy, ol on iki müň ziragdy, howlynyň diwarlarynyň beýikligi ýigrimi ziraga barabardy.

Howlynyň sol tarapy aýal maşgalalaryň ýasaýan haremidi, sag tarapynda bolsa Abdylmäligiň salamlygy ýerleşýärdi. Sag tarap on-on baş sany gappsy bolan göz-göz oturdy. Olaryň tas ýarysy diýen ýaly gelyän myhmanlara niýetlenendi. Giň otalgarlar gat-gat ýazylan halylardan doludy. Otaglaryň töründe körpecedir ýassyklar, güpjekler münder-münder bolup durdy. Howlynyň derwezesi, dalanlar, otaglaryň gapylary, otaglardaky sandyklar – bularyň ählisi agaçdandy, olara sünnälik bilen kaşar nagşy salnandy. Olara seretdigiňçe seredesiň gelyärdi. Mundan on ýyl öň bu nagylary görüp, Mamun şanyň hatyny Hara bin Söbüktegin¹⁷ hakyt haýran galypydy. Hara melikäniň gowy görendigi üçin, emir özünüň ussat netjarlarynyň ikisini şanyň köşgünde işlemäge bermeli bolupdy. Öni kaşar nagylary bilen sünnälenen dalanly otaglaryň ikinjisi beýleki otaglardan tas iki esse diýen ýaly uludy. Ana, şol uly ottag emiriň salamlygydy, emir köp wagtyny şu ýerde geçirýärdi. Otagyň içinde bir zirag beýiklikde, baş-alty zirag inlilikde sypa bardy. Ol halylar bilen örtü-

lendi. Emir şol sypanyň üstünde oturyp, ýanyna gelen adamlary kabul edýärdi, olaryň arzy-hallaryny diňleyärdi.

Diňe bir derwezede däl, bu otagyň gapysynyň öňünde-de mydama jandarlar derbanlyk edýärdi. Kimi galanyň emiriniň ýanyna goýberilmelidigini, kimiň sakçylygy galanyň haýsy ýerinde etmelidigini Mansur pola (Mansura pola lakamyny Abdylmäligiň gyzy Altynjan dakypdy, Mansur hakykatdanam polady – semizdi) çözýärdi. Ol Abdylmälik emiriň diňe bir gapydany däldi: naýbydy¹⁸ hem işigagasydy¹⁹.

Mansur Abdylmäligiň şirin janynyňnanýan iň ýakyn adamydy. Diňe bir emiriň öýünde däl, Zamahşar galasynda hem köplenç, onsuz çöp başy gymyldamaýardy. Öýün ähli keşigi onuň gerdenindedi. Mansur haçan görseň howlukmaçdy. Onuň ýazylyp-ýaýrap arkaýyn gülüp oturanyny görmek juda çetindi, köp zatlary Abdylmälige ýetirmän özi hem çözýärdi. Kim näme gerek bolsa, kim näme etmekçi bolsa Mansura baryp yüz tutýardy.

Mansur kyrk ýaşlaryndaky, gysga boýly, berdaşly kişidi. Gür-lände alkemyňa dykylyp: «Meni aldaýan bolaýma» diýen terzde bäbenegiň içine dikarynlap seretmek edehädi bardy. Ol ähli zada müňkürdi, özem näme haýş edilse: «Ýok, ýok!» diýip, endigi boýunça başda garşy cykýardy. Şeýle bolangoň onuň «Mansur ýok», «Mansur müňkür» diýen lakamlary-da bardy. «Ýok» – onuň iň köp ulanýan sözüdi. Şeýle-de bolsa, biraz wagtdan soň – megerem, oýlanýandyr – «Ýok, etjek däl» diýen zadyny-da edýärdi. Iň gowy tarapy, ýüreginde adamlara ýigrenç ýokdy. Onuň «ýok» diýmeginiň sebäbi ýalňyşaýmaýyn diýen ätiýaçdan bolsun gerek, sebäbi ol gaty uly hojalygy dolandyrýardy. Halwa, nişalla öndürmekde üç yüz, ok-ýay ýasamakda iki yüz, maldarçylykda iki yüz elli, ekerancylykda müňden gowrak adam Mansur ýokdan – Mansur poladan – Mansur müňkürden – Mansur gapydandan hak-heşdek alýardy. Howlynyn sag tarapydaky hatar otaglaryň biri Mansur polanyňkydy. Onuň otagynda galanyň, sebitiň hasap-hesibini ýöredýän on sany hasapçı işleýärdi. Mansur diňe agşam öýüne gaýdýardy. Daň bilenem gelyärdi. Onuň öyi uzakda däldi. Ol Zamahşara başda wagtláýyn gelipdi. Onuň bilen Abdylmäligiň

ümi alyşdy. Soň Abdylmäligiň towakgasy bilen ol galada hemişelik galdy. Abdylmälik Mansur bilen edil dogan deýin gatnaşy saklayárdy. Onuň aňsat-aňsat gahary gelmeýärdi. Bu, megerem, çišik kişilere mahsus aýratynlyk bolangoň şeyledir.

Näçe ýyllap emiriniň hyzmatyny edenem bolsa, Mansuryň goşunu towuga yükläbermelidi. Munuň sebäbi ol baylyga gyzymaýärdy. Gününiň geçeni bilen kanagatlanýärdy. Ol maşgala-da edinjek bolmaýärdy.

Dogrusy, ony on alty ýasynda öýeripdiler, ýöne alan gelni ilkinji gije ölüpdi. Şondan bir ýıldan soň ol ýene öýlenipdi. Ikinji gelni hem ilkinji nika gijesinde ölüpdi, munuň hikmeti ähli kişa aýandy.

Sonda oňa: «Saňa öýlenmek, şöhwete girmek bolmaýar» diýipdiler. Mansur janygypdy: «Allatagala uly zat beribem, kiçi zat beribem, asyl bermänem adamy betbagt edip biljek eken-ow».

Ana, şondan soň Mansur terkidünýälige yüz urupdy. Ýogsam özüne berlen miras ýere-göge syganokdy. Onuň öz obasyna barasy gelenokdy. Sebäbi obasyna barsa, köpler ony göz astyndan synlamak synlap, hysy-wyşa başlaýardylar. Şeýle bolangoň, ol Zamahşarda dünýäni unudyp işlänini gowy görägerdi.

Mansur Zamahşarda üçünji gezegem bagtyny synap görüpdi, asyl daýaw, uly göwreli bir aýal Mansura äre çykmaga höwes bildiripdi, özem öň birinji gije iki aýalyň ölendigini eşidenden soň. «Men ähli zada döz gelerin» diýdi, Mansuryň gürrüňine ynanmadık bolarly ol, höwesjeň gelniň göwresiniň ululygyna bil baglan bolmagy-da mümkün. Mansur seresap bolmagy ýüregine düwdi. Ähli zady atıýaçly başlady, ýöne, barybir, bolmady, hyjuw hyňzap, öwç möwje gelende hatynyň öljegi, seresap bolmak hakdaky özüne eden ähdiň ýadyňa düşmez eken...

Galadakylara hakykaty aýtmakdan saklandylar, «Gelni gije gara möý çakypdyr» diýdiler.

Mansur şondan soň öýlenmekden Allatarapyn mahrumdygyna boýun sundy.

Onuň durmuşdan alýan ýeke-täk lezzeti awdy. Ol elguşly awa gidip, awlan sülgünleriniň gyzgyn ganyny joralandyryp içip, hezil edýärdi.

Galada öýlenmekden, hatyn bilen şöhwetde bolmakdan keskelläm boýun gaçyrýan ýene bir kişi bardy. Ol atabeg Omardy.

Elli-elli baş ýaşlaryndaky köseleç Omaryň bar bileni-biteni bilimdi hem ylymdu.

Omar uzynak boýly, eti-gany ýetik kişidi. Ýüzi mähirlidi, gürlände ýuwaş gürleýärdi. Onuň gaharlanan çagyny gören adam ýokdy. Ol boýdy, ýigit çykyp ýeke gezegem zenan ysyny ysgap görmändi, öýlenmändi.

Altynjanyň on sekiz ýaşly akgyzy Uzperi Omara magşuk bolupdy.

Uzperi Omaryň kirini ýuwup, çägini çatýardы, otagyny süpürýärdi, çagalara sapak geçende daş işikde oturyp, ony synlaýardы, gürrünini diňleyärdi. Omar sypaý kiþi bolandoň, Uzperi bilen gaty myläým gürleşyärdi. Olar däli porhan bolup, biri-birlerini söydüler. Emir Uzperini Omara alyp bermäge, toý etmäge döwtalapdy, ýöne Omar öýlenmek islemedi: «Atabegleriň ata-baba gelýän däbine ysnat getirmäýin. Atabeg ömrüni sallahlykda geçirmeli, menem ömrümi sallahlykda geçiréyin» diýip, ol özüne ýowuz cemeleşdi. Herhal, ol Uzperini görrende sünňüni saklap bilenokdy, ony bagryna basasy, hyjuwyny egsesi gelärdi. Ol birki gezek özüne erk edip bilmän, Uzperini bagryna basypdy hem. Altynjan hem öz akgyzynyň Omara durmuşa çykarylmagyny isleýärdi, atabegden toý tutmagy towakga ederdi.

Bir gün Omar Uzperi barada emiriň dergähine ýörite bardy: Uzperi ikisiniň bir howluda ýaşamaklarynyň mundan beýlæk mümkün däldigini, çünkü ol gazy görüp dursa, hyjuwyna erk etmegiň özüne juda agyr düşyändigini, şonuň üçin ýa özuniň ýa-da Uzperiniň şu howludan gitmeginiň hökmandygyny aýtdy. Abdylmälük hernäçe islemese-de, gadymdan gelýän türkmen atabeglik mekdebiniň kada-kanunynyň saklanmagynyň hatyrasyna Omaryň islegini ýakyn günlerde amatly bahana tapyp kanagatlandyrmaga söz berdi.

7.

Altyndaş Abdylmäligi ýanyna çagyryp, ony özüne tümenbaşy belleýändigini, han²⁰ adyny, gerek wagty bir tümen goşun jemlemeği üçin Zamahşar sebitini ykta²¹ berýändigini aýtdy.

Altyndaşyň bu ynamy Abdylmälük emiriň abraýyny sebitde has ýokary gösterdi. Ýöne goňşy şäherleriň, galalaryň häkimle-

ri, emirleri oňa gözügidijilik bilen seredýän-de bolsalar, emir – ol indi Abdylmälík handy! – öz gününden razy däldi. Sebäbi galada şugul bardy. Ol şugul Abdylmälík hanyň bagtyna boran ýagdyrmak üçin aşa yhlas edýärdi. Ana, şol şugul hanyň iki aýagyňy bir gonja sokýardy, ynha indi on dört ýyl bări hernäçe yhlas etse-de, onuň kimdigini anyklap bilenokdy. Altyndaş Ürgençde oturan ýerinden Zamahşar galasynda bolup geçýän ähli zatlary hanyň özünden takyk bilyärdi.

Emir her üç aýdan öz sebitindäki ýagdaý barada hasabat bermek üçin Altyndaşyň ýanyyna baranda, ondan özi hemem sebitde bolýan wakalar bilen baglanyşykly gürrüňleri eşidip haýranlar galýardy. Özem Altyndaşa ýetirilýän habarlar dogrudy. Ol gürrüňleriň hemmesini aýdyp soňuna çykar ýaly däldi. Altyndaş gürläp başlanda emir girere deşik tapanokdy.

Altyndaş Zamahşar sebitinde bolup geçen ähli wakalary jikme-jik bilyärdi. Haýsy obada ogry bar? Ol ogrular kimler?! Kimiň zady ogurlandy? Kim kimi näme üçin öldürdi? Haýsy emir kim bilen gatnaşýar. Heyteleden²² Horezmine kim haýsy maksat bilen gelipdir. Bu zatlary Altyndaş gaty takyk bilyärdi. Ol Abdylmäligiň özi hakda-da köp zatlary bilyärdi. Özem gaty ynamly gürleyärdi:

«Sen gayýnataň Tahir Afrasýabyň ýanynda: «Soltan Mahmydyň asly gul, onda asyl ýok, asyl» diýipsiň. Sen gaty ýalňşýarsyň, Abdylmälík. Soltan Mahmyt seniň bilen ykbaldaş. Ol Gün hanyň oglы Gaýalardandyr. Gaýa han hakda Oguz hanyň wesýeti bardyr. Ol: «Biziň neberämize Gün han patyşa bolsun. Onuň yzyndan oglы Gaýa han patyşa bolsun. Gaýa urugyndan han barka Baýat han patyşa bolmasyn, ol diňe öz boýuna beg bolsun»²³ diýendir. Ine, Oguz hanyň şu wesýeti boýunça Mahmyt – sultan. Seniň nesebiň hem şa nesilşalygyndan, ýöne ol nesilşalyk syndy. Soltan Mahmydyň nesebiniň kysmaty-da edil seniň nesebiň kysmaty ýaly. Kakasy Söbüktegin öz ogullaryna «Pentnama»²⁴ atly kitap galdyrypdyr. Men ol «Pentnamany» ence gezek diňledim. Ine, şol kitap! – Altyndaş daşyna mahmalдан daşlyk edilen kiçeňräk kitaby Abdylmälige berdi. – Oka,

hökman oka! Söbükteginiň kakasynyň adyna Bejkem Barsan diýer ekenler. Olar türkmenleriň Barshan²⁵ taýpasyndan eken. Barshan barjamly beg eken. Çaga-çugasy köp eken. Söbüktegin Bejkem Barshanyň üçünji oglы eken. Bejkem awa gidende oba türkmenleriň tahsylar diýilýän bir taýpasynyň adamlary dökülip, öýleri talap, oba adamlary bilen birlikde Söbüktegini hem ýesir edip alyp gaýdýarlar. Söbüktegin ýesirlikde dört ýyllap mal bakypdyr. Soň ony Heytélä eltip satypdyrlar. Söbüktegini ilki Nasr Çäçi diýen adam satyn alypdyr. Soň ony emir Alptegin satyn alypdyr. Alpteginiň ýanynda-da Söbüktegin uly sylag-derejä ýetdi. Onuň başdan geçiren günlerini diňläňde nebsiň agyrýar. Onuň ykbaly bilen deňeşdireniňde, herhal, seniňki ganymat. Ullakan gala emirlik edip otyrsyň. Hiç kim seni gul edip bazara salmady. Gün kowumyndan, şa hanedanlygyndan bolanyň üçin soltan seni, biler bolsaň, hatyralady. Saňa hoş sözlerini gaýgyrmady».

«Jürjaniýanyň baş bazarynda halwa satýan Derýa Bahramgulyny garyp düşürmek, jüt galdyrmak üçin gawşfinjli hem buruntakly iki sany halwaçy bilen agyz birikdirip, halwalaryň arzan bahadan satyp başlapsyňyz. Birine bilkastlaýyn ýamanlyk etmek ýaramaz häsiýet. Derýa Bahramguly diýen halwaçyny men tanamayaryn, ýöne şoňa ýamanlyk etjek bolmagyňzy unamaýaryn».

«Altynjan atly gyzyňa: «Ýaňra bolma!» diý. «Seni Altyndaş emire äre bermeli» diýilse, seniň gyzyň: «Gul soltan bolsa-da – guldur. Gul gelip aýagymy öpse-de, şa nesebime çirk ýetirtmerin. Ondan-a abdal bezirgenine hatyn bolanym hem müň esse gowy bolar» diýýärmiş. Meniň aslym gul däl. Men hem edil siz ýaly ak-gunlardan. Men begzada nesebindendirin. Atam Balh şäheriniň marzbandy, ýöne sasan şasy bolgusyz bir bahana sebäpli – ol bahananyň nämedigini men saňa doly aýdyp oturmaýyn – atamy zyndana atdy, gul bolup ýaşamak belasyndan meni kyblagähim, iki jahan serwerim, beýik soltan Mahmyt ibn Söbüktegin halas etdi. Men ömrümiň ahyryna çenli halasgärimে mutyglygymy, sadyklygymy birjik-de kemmerin. Beýik Perwerdigär, goý, soltan Mahmydy öz penasynda hamdu-senalykdə saklasyn!».

«Çagalaryňa üç dili öwredýärsiň, näme, şalyk özüme dolanýar öydýärsiňmi? Bil, uly bagtlar hiç wagt yzyna dolanýan däldir, diňe kiçi bagtlar dolanýandyrm».

«Dört tirkeşleriň ikinji áyynyň başında Käs şäheriniň häkimi Gazanpar bilen bagyň içinde günortandan namazşama çenli ikiçäk gürrüň edipsiň, kimdir biri ýanyňza barjak bolsa, biçak gaharlanypsyň, kowupsyň. «Ýanmyza hiç kim gelmesin!» diýipsiň, näme, gürrüniňiz şeýle pynhanmydy?»

«Şadranç diýen müňbaşyň beýleki müňbaşylaryňdan gowy görmegiň sebäbi näme? Onuň bilen ogryn gürrüňleri köp edýärsiň, ony nirädir bir ýere iberýärsiň. Men onuň haýsy obadan näçe paç alandygyny, haýsy galalaryň emirleriniň üstüne azyrylandygyny bilyändirin. Şadranç diýen müňbaşyňa aýt, indi Mätel raýisiň, Dogan raýisiň obalaryna barmasyn!»

«Görýän welin, seniň gyzyň burnuna ýel düşen bolmaly, ol Altyndaşyň ähli atly goşunyny bir ýana, aty bilen özünü bir ýana hasaplayarmış. Ya, Abdylmälik, seniň gyzyň at üstünde gylyçlaşmaga şeýle ökdemi? Gyzyň hakykaty aýdýan bolsa, onda ony atly goşunyma hyýlbaşy edip gulluga alaýyn. Ha-ha-ha!»

Diňe bir emir Altyndaş däl, onuň umury istihbarat sahyby²⁶ hem birnäçe gezek Abdylmälik hana, esasan, Altynjan babatda duýdurys beripdi. Olar Altynjanyň üç gyzy, iki oglany urup, olara şikes ýetirendigini, urlanylaryň hossarlarynyň bir gije garaňkylykdan peýdalanyp, Altynjany özünden gidýänçä urandyklaryny bilyärdiler.

Altyndaşyň hem sahybyň sözleri Abdylmälik hanyň dünýäsiňi lerzana salypdy. Indi han gürlemäge gorkýardy, nämedir bir iş etmäge gorkýardy. Gijelerine gözüne uky gelmeýärdi. Hana, onuň içki harasadyny aňan Hajar hatyn adamsynyň gatap, daşa dönen ýeňsedamaryny ýumşatmak, göwnüne giňlik bermek üçin birki gije bări şebistanyňa²⁷ gelýär...

8.

Ýazda emire soltan Mahmydyň buýrugy geldi: han bir tümen goşun bilen Nyşapura barmaly, ähli welaýatlaryň goşunlary hem şol ýere barar, şol ýerden Hindistana jihada ugralar.

Abdylmälik tä gyşa çenli şugulçynyň azaryndan azat boljakdygyna begendi. Elbetde, bu çykalga däl, ýöne ýaman öz pälin-den tapýar, ol uzak gitmeyär. Gyşa çenli pälinden tapar. Abdyl-mälik han şu pikir bilen bir tümen goşun jemläp, Nyşapura, ol ýerden hem Hindistana sary jihada ugrady. Zamahşary dolandyr-magy bolsa Mansur müňküre ynandy.

Adam bende başyna düşen kysmatdan käte gacyp gutul-jak bolýar. Uzak bir ýere gitse, üns bermese, göwnüne, başyna düşen iş öz-özünden aýrylayjak-galaýjak ýaly duýulýar, ýöne sakyrtaýa ýapyşan ýerinden aýrylýar, başyňa düşen kysmat welin aýrylmaýar.

Sol işi özüň düzedäýmeseň, Alla-da düzededenok.

Özüň düzedip bileňokmy, diýmek, saňa başga kysmat garaşýar.

Abdylmälik emir ähli zatdan beter durmuşynda şowsuzly-gyň gopmagyndan gorkýardy...

Kakasy Bugrajyk Abdalyň aýylganç kysmaty, onuň gözgyny halda ýatyşy şol wagt sekiz ýasynda bolan Abdylmäligiň aňynda gorky bolup galypdyr. Şol gorky onuň aňyndan aýrylmaýardy. Gaýtam, adaty bolmadyk herki zat onda gorky döredýärdi. Göwnüne bolmasa, ýakyn günleriň birinde özi, çagalary, hyz-matyndakylar öldüriläýjek, galasy otlanylajjak ýaly duýulýardy.

Onuň häsiýetindäki gaharjaňlygy şol gorkusy sebäplidi.

9.

Abdylmäligiň ilkinji iki çagasy öli doguldy. Sadylla onuň üçünji çagasydy. Sadyllanyň gözü çyrçykdan açylmady, ol beden taýdan sagdyn bolsa-da, biraz mylliykdy. Oturan ýeri özünükidi. Abdylmälik ogluna din ugrundan sowat öwretmegi ýüregine düwdi. Din hadymy bolmak üçin güýç gerek däl.

Altynjan welin sagat ösdi. Yedi aýlykka ýöräp ugran-da bolsa, giç dil çykardy. Daýysy Tümen ýaly galjaň hem urşagan boldy.

Abdylmälik gyzynyň urşaganlygyna, dogrusy, guwandy. Ýa-ny alty ýaşy dolanda oňa kiçeňrak gylýç ýasadyp berdi, nädip gylýçlaşmalydygynyň tilsimlerini görkezdi, uzak wagtlap gylýçlaşdy.

Altynjan agasy Sadyllanyň eşigini geýdi, özuniň gyzdygyny adamlardan ýaşyrmaga çalyşdy. Altynjanyň agasy Sadyllanyň

eşigini geýmegini görenler geňlediler, oňlamadylar. Käbir kisiler-ä gönü aýtdy: «Emir, sen gyzyna söwes tälimlerini öwretme. Gyz masgalanyň orny gazan-çanagyň ýanyndadır». Emir güldi: «Gyzyma öz siňegini goramagy öwredýärin. Munda näme aýyp bar?! Kämillik ýasyna ýeter welin, ana, şonda: «Eliňe gylyç al!» diýseňem almaz, ejap eder. Oňa çenli, goý, bekesin».

Abdylmälik Altynjana ogryn wesýet bererdi: «Gyzym, oglanlaryň haýsysy aýdanyň etmesе, gönü urgun! Özem uraňda gazap bilen urgun! Goý, ikinji gezek seni görende gorkudan ýaňa titresin. Bir zat aýtsaň, dessine ýerine ýetirsin. Hiç zatdan gorkmagyn. Gorky erbet zattdyr, ol adamy göydük edýändir». Altynjan kakasynyň pendini ýerine ýetirmäge çalysýardы.

Ol gaýratlydy, hyjuwlydy. Bir ýerde uzak durasy gelenokdy. Onuň bolşy gyz maşgalanyňka meňzänokdy, ot ýalydy. Yörjen-yörjenlikde, gör, näçe gezek ýkyldy. Bir ýeri ganap dursa-da, aglamalydyr hem öýtmedi ol. Özem gaty urşagan, urmagy gowy görýär. Özünden ep-esli uly çagalaram derrew urup agladýar. Üç-dört ýasynda ondan elheder edip ugradylar.

Altynjan öz deň-duş oglanlary bilen görüş tutup, olary uçdantutma ýykýardы. Özünden güýçlüräkleri bolsa urup agladýardы. Onuň bu bolşuna Abdylmälik heziller edýärdi, gyzynyň öz deň-duşlaryny urmasyndan lezzet alýardы.

Abdylmälik emiriň hasaby boýunça on iki-on üç ýasa ýetende Altynjan çaga kakabaşlygyny goýmalydy. Yöne ol on üç ýaşda-da, on dört ýaşda-da kakabaşlygyny goýmady, gyz eşigini geýmelidigi hakda aýdylsa, utanyp, dym-gyzyl bolýardы. Bir gün ertir Abdylmälik han agasynyň eşigini geýen Altynjana «Öz eşigiň geý! Sadyllanyň eşigini alan ýeriňde goý!» diýip azgyrylanda, gyzyn uzynly gün aglap oturanyny gördü. İki günden soň, görse, Altynjan şol öňki oturan ýerinde şindem aglap otyr. Ony ejesem, doganlaram köşesdirip bilmedi. Ana, şondan soň Abdylmälik han hötjet gyzyna ýagsydan-ýamandan käýemesini goýdy. Näme aýtmak islese, Altynjanyň ejesine aýtdy. Gyzynyň özünden öýkeläp iki günläp aglamasyny Abdylmälik han hiç akylyna sygdyrp bilmedi. Ol gyzynyň baş ýasyndaka Arsahuşmisen bazarynda kellesi kesilen aýalyň saçlaryny ýnlana meňzetmesini-de akylyna sygdyrp bilmändi.

Han ogullaryndan arkaýyndy, gyzynyň täleyi welin ony howsala saldy. Bu howsalasyny hiç kime aýdyp-da bilmedi. Göwnüne bolmasa, Altynjan hiç kimsäniň akylyna sygmajak bir ýowuz etmiş edäýjek ýalydy. Han, ana, şol ediljek ýowuz etmişden juda gorkýardy.

10.

Geçen ýyla çenli Abdylmäligiň öýünde üç atabeg bardy. Üç atabegin hersi emiriň çagalaryna bir dili – arap, pars hem ýunan dillerini öwredipdi, olaryň üçusem üç dili suwara bilyärdiler. Atabegleriň sahyby Omar emiriň çagalaryny arap dilinden okadypdy. Atabegler bilen baglanyşkly mesele ýüze çyksa, emir diňe Omardan sorayardy.

Geçen ýyl emir atabegleriniň Omardan özgesini Altyndaşyň islegi boýunça köşge ugradypdy. Emiriň Omary öýünde alyp galmasynyň sebäbi bir ýa ikiden köpdi. Omar indi diňe bir emiriň çagalarynyň atabegi däl-de, nedimidi²⁸ hem. Ol emiriňde nedimidi. Ol emiriň hajybydy, Mansuryň kömekçisidi. Emiriň islegi boýunça Omar atabeg Sadylla dagy bilen bir hepde ýunan dilinde gürlesse, soňky hepde arap dilinde gürleşyärdi, ondan soňky hepde bolsa pars dilinde gürleşyärdi. Emiriň çagalary, atabeg berk talap edensoň, öz aralarynda-da başga dilde gürleşyärdiler. Olaryň başga dilde gürleşmelerinden käteler Hajar hatyn, gapydan Mansur kösenmek kösenyärdiler.

Abdylmälik emir çagalaryna begzada terbiýesini²⁹ beryärdi, şa çagalary ýaly okadýardы, şa çagalary ýaly hiç bir zadyny kem etmän iýdirip-içirýärdi, geýindiryärdi. Üns bermeýän ýaly bolup ýörse-de, Omar atabegden her gün çagalary hakda hasabat alýardy. Ol çagalarynyň erkin ulalmaklary, döwrün pähimdar, bay adamlary bolup yetişmekleri üçin ylas edýärdi. Olaryň sowatly bolmaklary üçin puluny-da, wagtyny-da, gaýratyny-da gaýgyrmaýardy. Uly ogly Sadyllany Arsahuşmisen şäheriniň medreseleriniň birine okuwa ýerleşdirmek emire o diýen müşgil däldi, ýone ony Jürjaniýa äkidip, iň atly medreseleriň birine fykh³⁰ ugrundan okuwa ýerleşdirdi. Her gezek Altyndaşyň

ýanyна hasabata baranda Abdylmälik bir gije ogly Sadyllanyň ýanynda bolardy.

Abdylmälik han käteler çagalaryny daşyna üşürip, olara öwüt-ündew geçýärdi. Onuň öwüt-ündewi, köplenç, batyrlyk hakda bolýardy:

– Hiç zatdan gorkmaly däl. Batyr bolmaly! Gorkaklyk – göydüklik, batyrlyk – myradyňa ýetmek! Men hiç zatdan gorkmaýaryn, siz hem meniň ýaly batyr boluň! Gorkaklyk biziň neberämize ýatdyr!

11.

Emiriň on üç-on dört ýaşlaryndaky Altynjan atly gyzy hakdaky gürrüňler, cynaberimsiz, badyhowa rowaýatlar il içinde aýsaýyn möwç alýardy. Özüne göwni ýetýän goç ýigitler Altynjanyň sahypjemalyny görmek üçin ýöriteläp Zamahşara gelýärdi.

Altynjan hakdaky rowaýatlar dürli-dürlüdi. Olarda emiriň gyzy özüne imrindirijiliği bilen men-men diýen ýigitleriň agzyna siňek gondurýardy. Ol rowaýatlaryň galabasy Altynjanyň owadanlygy hakda däl-de, onuň taýsyz batyrlygy, güýjuniň deňsiz-taýsyzlygy, şemşerli³¹ söweşmäge ussatlygy, dünyaniň ýetmiş iki diline suwaralygy hakyndady. Söwdada aldanan käbir adamlaryň haklaryny kezzap tajirlerden yzyna alyp berendigi, nähak ezilenlere howandar çykandygy, Yspyhan, Merw, Bagdat ýaly uly-uly şäherlere uçup gidip, günin dolanyp gelip bilyändigi hakda bir görseň ertekä çalym edýän rowaýatlary adamlar rawydyr bagşy diňlän ýaly bolup diňlärdiler. Şol rowaýatlary diňlän ýaş ýigitlerde gudratly hem owadan Altynjan atly gyzyň didaryny birje ýola görmek sapasy döreýärdi.

Ol gyzy nädip duluňa geçirip bolar? Duluňa geçirmek üçin, belki, Abdylmälik hanyň, belki-de Altynjan gyzyň şerti bardyr?! Nähili şert bolsa-da, bagtyny synaga salmaga töwekgel ýigitler bardy.

Altynjan özi hakdaky waspa mynasyp sahypjemal gyzdy. Belki, bir ýerlerde Altynjan ýaly görk-görmekli gyz barsa bardyr, ýöne onuňky ýaly sustuňy basyjy peýkerdir keşmer hiç gyzda

ýok bolsa gerek. Altynjanda bir artykmaçlyk bardy. Ol artykmaçlyk onuň peýkerindedi, jadyly ala gözlerindedi. Onda sustuňy basyjy bakyş bardy. Özem ol bakyşda ulamalaryň pähim-parasady, hökümdarlaryň hökümdarlygy bardy. Seni etmişin üçin ýazgarýan atabegiň nägileligi, merdana gahrymanyň buýsanjy bardy. Altynjan bu panyá hatyn bolup ýaşamak üçin däl-de, äleme hökümdarlyk etmek üçin inen ýalydy.

Altynjanyň yüz keşbinde haýbatly hökümdarlyk keşmeri on iki-on üç ýaşda has äşgär duýuldy. Onuň mähir-muhabbetli ala hem talapkär gözleriniň, haýbatly hökümdarlyk keşmeriniň öñünde erkek kişi bolup durmak aňsat däldi.

– Wa daryg-a, wala³², Hudaýtagala weledanlaryny³³ ymgyr ileri tutýar: özüniň bir erkegi üçin şeýle owadan gyzy dünýä inderipdir. Bu hüýrjemal gyzy erkek kişä dözer ýaly däl-ä. Eliňi degirmäge dözer ýaly däl, ýöne seredip oturmalý perizat bu – diýip, Gülyüzli atly akgyz³⁴ käteler Altynjana bakyp ah urardy.

– Wa weýleta, seniň diňe ýorişiňi kyrk gyza çalyşjak däl-ä men.

– Arkaýyn bolaý, men äre çykmaryl.

– Wa daryg-a, wala, men ýigit bolan bolsam-a bökerdim üstüňe, «Ýa meniň hatynam bol, ýa al meniň janymy harladyp» diýip – diýip, akgyz odanardy.

Hakykatdanam, Altynjana seretseň, Allatagalanyň erkek kişileri biçak eziz görýändigini duýardyn. Onuň akýagyz ýüzi buldurap durdy. Ol yüz biçak terdi, biçak owadandy. Çalaja ýylgyranda cep ýaňagynda emele gelýän çukanajyk oňa hasam owadanlyk berýärdi. Akgyz bu çukanajjygý weledanlary bendiwan etmek üçin Hactagalanyň guran gapany hasaplayárdy.

12.

Howlynyň cep tarapyndaky göz-göz otagly haremhananyň birinji otagynda Altynjanyň akgazy Gülyüzli, ikinji otagda bolsa Altynjanyň özi bolýardy, üçünji otag Altynjanyň ejesi Hajar hatynyňkydy. Altynjanyň şebistany uludy, ýagtydy. Ýere dört-bäs gat haly düşelgidi. Işikden gireniňdäki cep diwarda keşdeli sandyklar hataran goýlupdy. Ol sandyklar mundan bir aý öňem sekiz sa-

nydy. Häzir olaryň sany on dörde ýetipdir. Sebäp, geýim-gejimleri, goş-golamlary sekiz sandyga sygmandan soň, Altynjanyň kakasynyň buýrugy bilen gowy agaç sandyklary ýasamakda Horezminde at alan netjar Haýdara alty sany sandyk ýasadypdy.

Şebistanyň töründe ini alty, boýy on iki zirag bolan sypa ýerleşyärdi, ol ýerden bir zirag çemesi ýokarydy. Her hili reňkdäki atlaz matadan edilen ýorgan-ýassyklar içerä özboluşly gelşik berýärdi. Sypanyň çar ýanyndan petige berkidilen, aňrysy görnüp duran ýukajyk ak kumaş asylgydy. Altynjan üç-dört ýyl bari su sypada ýatýardy.

Ol sâherhzydy, her aşşam irgözin düşegine geçyärdi. Alandaňdandan soň asyl gözüne uky gelmeýärdi. Şeýle bolansoň, ol köplenç ýuwaşlyk bilen baryp, ejesiniň ýorganyna girýärdi. Her hili gürrüňler bilen, her ýerinden hürsekläp, ejesini ukudan oýarýardy.

Altynjan jahan çala ýagtylyp-ýagtylmanka kakasy ýaly aýak üstünde bolmagy gowy görýärdi. Akgyz sabada gymyz sagyp, gyzgynja gymyzdan bir şakásáni dolduryp Altynjana getirip bererdi. Melikesiniň ýanynda oturyp, onuň gymyzy içip bolaryna garaşýardy. Şondan soň Gülyüzli Altynjanyň owsun atýan saçyny darardy.

Altynjan şadyýan gyzdy. Degişmegi-gülüşmegi gowy görýärdi. Ol mydama akgyzyna «Köp gürleýärsiň» diýip igense-de, ol gürlemese içi gysardy.

Oguzlaryň begzada nebereleriniň gyzlaryna öwredilýän zenan edepleri bardy. Onda gysgajyk ädimler bilen keýik deýin keyerjekläp ýöremek, näzik, ince ses bilen gürlemek, mylaýym, guş dili bilen erkek kişileriň ýüreklerini gobsundyrmagy başarmak öwredilýärdi. Erkek kişilere haýsy sözleriň hoş ýakýandygy, olar bilen gürleşilende haýsy sözleri aýtmalydygy-da öwredilýärdi. Altynjan «Oguz begzadalarynyň gyzlarynyň edebi» atlandyrylyan sapagy diňlemekden kes-kelläm yüz öwüryärdi. «Men weledanlara ýaranmak üçin ýörişimem, gürleyşimem üýtgetjek däl. Weledanlaryň gowy görýän sözlerinem öwrenjek däl. Goý, olar maňa hoş ýakjak sözleri, edepleri öwrensinler. Men diňe söweş tilsimlerini, göreş tilsimlerini öwrenjek. Hanjary nyşana atmagy öwrenjek» diýip tekepbirlik etdi.

Abdylmälik emir gyzynyň bu batyrlygyny, tekepbirligini go-wulyga ýorup, onuň bilen öz ýanyndan ylalaşdy, ýöne sesini çykarmaýardı.

Altynjan köp wagty atabegiň ýanynda geçirdi. Ondan ylym-bilim öwrenmäge çalyşdy. Atabeg başda Altynjana ylym-bilim, daşary ýurt dillerini öwretjek bolup köp jan çekmedi, onuň bar aladasy Habyl bilen Kabyldy. Altynjan ejesine arz etdi, soň Mansura arz etdi. Barybir, atabeg öňki bolşuny o diýen bir üýtgetmedi. Şeýle bolansoň Altynjan atabege garsy uruş yqlan etdi: gije baryp, onuň ýatan düşegine bir küýze suw döküp gaýtdy, köwşüniň bir taýyny gürüm-jürüm etdi, onuň iýmeli naharyna ogrynda kä galampyr, kä zák atdy. Atabegiň eden «bolgusyzlyklary» köpeldi: ol bişip duran gazany dünderip gaçýar. Teblehanadaky atlary çykaryp goýberýär. Bagyň dowçalaryny ýygyp, elguşlaryň öňüne dökyär. Abdylmälik hanyň gowy görýän hytáy çäýnekleriniň ýigrimi sanysyny döwüp, dalana zyňypdyr. Ähli bolgusyzlyklary eden Omar atabeg. Onuň edendigi hakykat, çünki ony Altynjan görüpdir. Diňe Altynjan däl, Altynjanyň kenizem görüpdir. Habylam, Kabylam görüpdir. Gören kän. Altynjan yzyna birtopar oglan-gyz tirkäp getirýär. Olaram hakyt görüpdirler. Atabegiň «bolgusyzlygy» nädip edendigine, nädip durandygyna, soň haýsy tarapa gidendigine çenli takykJ aýdyp otyr olar. Gören adam takykJ biler-dä!

Biri hötjet bolsa, Omar hötjettdi. Üç dili hem hötjetliginiň hasabyna öwrenipdi. Ýone onuň hötjetligi Altynjanyň hötjetliginiň ýanynda gara şaya-da degmeyän bolsa nätek! Hötjetliginiň ýol almajagyny bildi görgüli. Onsoň Altynjan bir zat sorasa, islese-islemese, jogap bermeli boldy. Özem jogap bereniň bilenem bolaýanok, Altynjanyň göwnünden turmaly. Garasay, Altynjan doganlaryndan öňe omzady. Kabyl bilen Habyl atabegiň Altynjana sapak geçişine öwelişip seredip oturdylar. Meýdanda serkerdelik hem söweş tälimleri öwrenilende-de Altynjan doganlaryndan öňe düsgdi.

Doganlarynyň hiç birisiniň hem Altynjan bilen dawa edesi gelenokdy. Sebäp Altynjan sähel zat üçin gyzylýumruga girmegi

hiç zatça görenokdy. Doganlarynyň içinde Altynjandan almytyny almadygy-da ýokdy. Asyl, uranda agyrar, yzy erbet bolar diýen pikir ýok onda. Ata-baba köyüp ýatan ary bar ýaly, bar güýjuni jemläp, şeýle bir hykyldadýardy welin, ýumrugsy degen ýerini böwsüp aňrysyna geçäýjek-geçäýjek bolýardy. Hudaý saklasyn! Iň gowusy, onuň gaharyny getirmezlik!

Altynjanyň gaharjaňlygy, gyzmalygy kakasynyňka meňzeyär-di. Abdylmälik han hem sähel zat üçin gaharlanyp, gör, näçe gezekler Hajar hatyny urdy! Gör, näçe gezekler ogullary Sadyllany, Kabyly, Habyly urdy! Han uransoň, olar bir hepdeläp, käteler ondanam köp wagtlap ýerlerinden galyp bilmän ýatardylar.

Altynjan hem edil kakasy ýaly rehimsizdi. Ol on iki ýasynyň içinde zamahşarly üç sany gyzyn, iki sany oglanyň käsiniň elini, käsiniň aýagyny döwdi, käsiniň ýüzünde tyg yzyny galdyrdy. Olary näme üçin şikes salyp urandygy hakda kakasy gyssap soranda, Altynjan anyk jogap bermedi. Şeýle-de bolsa, han gyzynyň biçak gaharyny getiren syryň nämedigini çak edyärdi hemem gyzyny öz ýanyndan oňlaýardy. Hut şonuň üçin ol gyzyna käýejek hem bolmandy.

Altynjan üç gyz bilen iki oglana şikes salyp urandygy üçin birjigem ökünmeyärdi, gaýtam, özüni geçirimlilik eden hasaplaýardy. «Ikinji gezegem şol sözleri aýtsalar, onda men olary hökman öldürerin» diýip, ol gazaplanýardy.

13.

Altynjan eden işi üçin özüne kast ediler öýtmändi. Sebäbi ähli kişini ol kakasyna garaşly hasap edyärdi.

Galadaky ähli ýasaýjylara Altynjanyň kakasy tötek beryär. Eger tötek, ýegesi bermese, olar aç öler. Olary iýdirip-içirip ýören adamyň gadyryny bilmeli! Abdylmälik hana hormat-gadır goýmaly. Çagama şikes ýetdi diýip ar aljak bolmaly däl!

Haýp, Altynjanyň pikir edişi ýaly bolmadı.

Alagaraňky gjijeleriň birinde Altynjan ýerli oglan-gyzlar bilen daşarda gizlenpeçek oýnap ýördi. Şonda iki sany gara Altynjanyň üstüne towusdy. Olar onuň çem gelen ýerine urmak urdular.

Iki garanyň ellerinde daş bar eken. Olar Altynjany tä özünden gidýänçä urdular.

Garaňkylkda özünden giden Altynjany agtaryp tapmadylar.

– Altynjan! Altynjan! – diýip, garaňkynyň içinde Habyl bilen Kabyl, Mansur bilen Omar, Babyr bilen Dowguş ony agtarmak agtardylar.

Jahan ýagtylanda özüne gelen Altynjan:

– Akgyz! Akgy-yz! – diýip gygyrdy.

Miršepler ylgap geldiler. Derrew Altynjanyň düşen ýagdaýy hakda emire habar berdiler.

Altynjanyň ýagdaýy gaty agyrdy. Ol bir aýlap düsekden galyp bilmän ýatdy. Onuň synalarynda şikes ýetmedik ýeri ýok diyen ýalydy.

Altynjan ähli şikesleriň içinden çep çekgesiniň üstünden salnan şikese gynanýardy. Onuň özünden gitmegine-de çep çekgesine daş bilen urulmagy sebäp bolan bolsun gerek.

Tümen daýysynyň beren aýnasy bilen ol zol-zol yüzüne seredýärdi. Göwnüne bolmasa, ol ýara ömür aýrylmajak ýalydy.

Abdylmälík emir gyzyny uran adamlaryň kimlerdigini anyk bilmese-de, çak edýärdi.

Ol dawanyň ula ýazmagyndan ätiýaç edip, hiç kime hiç zat diýmedi.

Altynjan welin zol-zol özüne kast edenleriň kimlerdigini anyklamagy Mansurdan talap edýärdi. Naýyp söz berýärdi, ýöne sözüň yzy gelenokdy.

Altynjan kakasyna ýüzlendi:

– Baba³⁵, meniuranlar kimler?! Nâme üçin olar şindem belli däl? Men çak edýän olaryň kimlerdigini! Aýaga galsam, men olaryň gözlerinde ot ýakaryn!

– Gyzym, hiç kime hiç zat diýme! Bu dünýäde bihasap zat ýok. Her kim edenini görmeli dünýä bu. Allatagalanyň islegi şeyledir. Senem urduň-a olaryň çagalaryny!..

14.

Altynjanyň ýagşy hulkalary köpdi. Iň esasyny, ol öz galasynyň oglan-gyzlaryny goňşy galalaryň, obalaryň ursagan oglanlaryndan döş gerip goraýardy.

Zamahşaryň oglanlary goňşy galalaryň, obalaryň oglanlary bilen topar-topar bolup urşardy. Ana, şonda goňşy obanyň, galanyň oglanlary zamahşarly oglanlara gyjyt bererdiler: «Hä, gününiz şuňa galdymy? Hany, sizde erkeklik namysy ýokmy? Bir naçaryň arkasyna bukulmaga utanaňzokmy?», «Belki, sizem heleýsiňiz?!

Aýratynam galanyň aşak tarapyndaky Buruntak obasynyň oglanlarynyň dili şerebelidi. Şeýle bolansoň, Altynjan garşy-daşlarynyň ünsünü çekmezlik üçin Sadyllanyň eşigini geýmäge mejbur bolýardy.

Oglanlaryň topar-topar bolup uruşmalarynyň yzy tüken-meyärди. Her aýda iki-üç gezek uruşmaly bolýardy. Şonda Altynjan kyrk sany zamahşarly oglana baş bolýardy. Olara köplenç ciltenler³⁶ diýerdiler.

Ýumruklaşyp başlananda ol hiç kimseden kem däldi, gaýtam, ähli deňi-duşünden ökdedi. Çünkü ol uruşmagyň tilsimlerini bilýärdi. Onsoňam rehimsizlik bilen uruşýardy. Soňky darkaş – mundan alty gün öň Janahyr halwaçynyň Iman diýen ogly bilen boldy. Imanyň yzynda altmyşdan gowrak oglan bardy. Altynjan dagy bolsa çiltendi. Uruşmaga sebäp bolan zat – Iman Kabylyň ýanynda özünü ulumsy alyp barypdyr, sadyklyk etmändir. «Näme üçin buruntaklylar zamahşarlylary görende egilip tagzym etmän-dirler?! Iman: «Egilip tagzym etdim» diýýär. Kabyl: «Edenok!» diýýär, ol ýalan söylemez ahyryн.

Üýşüp bardylar. Buruntaklylaryň önem gözleriniň otlary alnan. Barybir, uruştýlar. Uruşda ciltenler altmyş buruntaklydan rüstem geldi. Ýeňlen altmyş buruntaklyny hataran durzup urmak urdular. Altynjan Imana ýer bagyrtlap ýatmagy buýurdy, özem ýedi gezek ötünç soratdy.

Zamahşarlylar näme buýursalar, buruntaklylar soňky gezek sadyklyk bilen ýerine ýetirdiler.

Altynjan dagy Buruntaga bir gün önem gelipdiler. Onda Palta diýen kişini urupdyrlar. Sebäbi Palta Altynjanyň jorasy Balnäziň kakasynyň münüp barýan ýabysyna göwnüýetmezlik edipdir.

Zamahşarly oglanlar bir hakykata göz ýetiripdiler. Olar darkaşa Altynjansız çukan gezekleriniň ählisinde wejera bolup ýeňildiler, uruldylar. Altynjan barka welin – haýran galaýmaly – ýeke gezegem ýeňilmändiler.

Buruntak obasynyň kethudası Janahyr Geçdeki Abdyl-mälik emir bilen ýegana dost. Ol, gör, näçe gezek emiriň ýyna zamahşarly oglanlaryň eden-etdiliklerinden arz edip geldi, ýöne ýeke gezegem Altynjanyň ady tutulmady. Nâme üçin? Sebäbi Altynjan Sadyllanyň eşigindedi. Wah, erkek eşigini geýende-geýmände buruntaklylar onuň kimdigini magat bilyär-diler, ýöne «Bizi gyz urdy» diýmek olar üçin masgaraçylyk boljakdy. Şonuň üçin hem ol hakda hiç zat aýtmayardylar. Gürrüň zamahşarly çiltenler hakda giderdi.

Dogrusy, Altynjan darkaşdan çäksiz lezzet alýardy, ýöne ulaldygysaýyn ýumruklaşmalar oňa lezzetsiz duýuldy. On iki ýaşdan soň, ol ýumruklaşmagy däl-de, ýataganly³⁷ darkaşy has gowy gördü, has uly darkaslara gatnaşmak isledi, doganlary bilen her gün ýataganda güýç synanyşdy. Özem bir dogany ýadasa, ikinjisi bilen, ikinjisi ýadasa, Anuşirwan bilen gylyçlaşmaga başlady. Doganlary, Anuşirwan dagy gylyçlaşmak islemese, ola-ra ýalbarmak ýalbarýardy, olary özi bilen darkaş gurmaga razy edýärdi. Dogrusy, käteler haybat atýardy. Olary zorluk bilen türgenleşik geçmäge mejbur edýärdi. Özem ol gylyçlaşanda gaty rehimsizdi. Garsydaşynyň bir ýerinden gan çykarmasa, aňsat-aňsat rahatlanmaýardy.

Oýnagyň gylyçdyr ýatagan bolsa, betbagtlyk alysda däl. Şol gezek hem Habyl darkaşmak islemeýändigini telim ýola aýtdy. Yöne, barybir, ony Altynjan gününe goýmady. Habyl göwünli-göwünsiz eline ýatagan aldy, goranan boldy.

Bar zat göz açyp-ýumasy salmyň içinde bolup geçdi. Altynjanyň ýataganynyň ujy sähel aşak egilen Habylyň görejine gürsüldäp çümди. Habyl «Waý» diýip çirkin gygyrddy. Altynjan ýataganynyň ujunuñ gözden azarsız almak üçin towlap özüne çekdi. Wa daryg-a, towlamaly däl eken: göreç iki bölek bolup patlap ýere gaçdy. Habyl elindäki ýataganyny ýere taşlady, agyrysyna çy-dap bilmän gygyrddy.

– Gygyrma, ýerine goýup berjek häzir! – Altynjan Habylyň waweýla eýlemegine, elindäki ýataganyny ýere taşlamasyna gahary geldi, ony düýt-müýt edäýerli göründi, ýöne gözden çogup akýan gany görüp, inisiniň çirkin-çirkin gygyrmasynyň ýöne ýerden däldigine, telek iş edendigine, guma bulasyp ýatan gözü indi ýerine goýup bilmejekdigine biraz düşündi.

Altynjan dokuz ýasyna çenli gorky diýen zadyň nämedigi ni bilmän ýashady. Ýone dokuz ýaşa gadam urup, ýedi ýaşly jigisi Habyly bir gözünden mahrum edip, gorky duýgusyny başdan geçirdi. Altynjan bir hepdeläp ýeke döwüm çöregem iýmedi, uzynly gününü hem uzynly gijesini Habylyň başujunda oturyp, gözýas döküp geçirdi. Her edip, hesip edip Habyla ýaranmaga çalyşdy. Ol doganyň ýürege nähili ýakyn bolýandygyny duýdy. Şu waka hem Abdylmälík hana Omar atabegin islegini kanagatlandyrmagá – «Altynjana ýeterlik gözegçilik etmändigi üçin» Uzperini akgyzlykdan kowmaga bahana boldy. Görgüli daldaw istäp Omara yüz tutupdy. Kowdurýanyň Omar atabegdigini ol bilmese näme!

15.

Altynjan on iki ýasynda berdaşly, uzyn boýly bolansoň, atyň üstüne bir bökende münüp bilýardi. On üç-on dört ýaşlarynda bolsa, ol çapyp barýan atyň üstüne böküp münmegi-de öwrendi. Ol at üstünde gylyçlaşmagy, Jeýhun derýasynyň jülgesinde at çapdymagy biçak gowy görýärdi.

Derýa Zamahşaryň gapdaljygyn dan geçýärdi.

Bu ýeriniň derýa howasy, derýanyň şogurdap akyp durmasy, onda her hili balyklaryň aşyrym atyp görünmeleri, tokaýda bilbilleriň saýramalary Altynjanyň göwnüne hoş ýakýardı. Guşlaram, balyklaram, suwam, tokaýam oňa ýaranmak üçin yhlas edýän ýalydylar. Göýä bu ýere Altynjanyň göwnüni awlamak üçin Berbed Merwezinin³⁸ şägirtleri ýetmiş iki saz guralyny çalýan ýalydylar. Bu sazy diňläp ganar ýaly däldi, diňlediginçe diňläsiň gelýärdi. Göýä bu mukamda Berbediň üç ýüz altmyş mukamy jemlenen ýalydy.

Derýanyň aňyrsy-da – sagy-da, soly-da giden tokaylykdy. Derýadan aňyrdı – gündogarda onuň babasy, mamasy, Tümen

daýysy ýasaýardы. Altynjan olaryň ýasaýan ýerlerindäki tokaýlykda bolup görüpdi. Ol ýerde köp-köp keýikleriň bardygyny-da bilyärdi. Altynjan günbatar tarapdaky tokaýlykda welin entek gezelenç edip görmändi. Şonuň üçin bolsa gerek, onuň şol ýeriniň tokaylygynyň içinde ýöräsi gelyärdi. Ýone derýa jülgesi soňky döwürler hatarly-howply hasaplanýardы. Rehimsiz alamanlar barmyş. Olar sähelçe zat üçinem adamlary oldürýärmişler. Entek şol diýilýän rehimsiz alamanlar Zamahşar galasynyň golaýyndan-a gelenoklar, bar bela-beter gaýrada – derýadan aňyrda, Heýtelede, ýone günleriň bir günü geläýmekleri gaty mümkin olaryň, belki, su gün geler?!

Abdylmälík han Altynjanyň heder edýän şol alamanlaryny jezalandyrmak üçin ýörite atly topar döredipdi, topara alamanlary rehimsizlik bilen gyrmagy tabşyrypdy. Alamanlaryň dörändigi, kä kerwenleri, käte obalary talaýandygy hakdaky habar Ürgenje – Altyndaşa-da ýetipdi, ol öz adamlaryna alamanlary ýok etmegi özünüň umury emeniteti şähri³⁹ boýunça sahybyna berk tabşyrypdy.

Abdylmälík han ekizlerini, gyzyny ýanyna çagyryp, olara galadan çykmaýlygy berk tabşyrypdy, çünkü ol çagalarynyň şol alamanlara gabat gelmeginden heder edýärdi... Kakasynyň sözlerinden soň Altynjan galadan çykmasyny ýygjamlatdy. Sebäbi ol parahat durmuşdan ýadapdy. Göwni darkaşlary, üýtgeşik-üýtgeşik ahwalatlary kùýseyärdi.

Ol Däli Domrul deýin, özüne garşy çykyp biljek garşydaşa sataşmak isleýärdi.

Ýa ähli kişi Altynjança ýokmuka, ondan ejizmikä?!

Belki, Däli Domrul-da, Rüstem Zal-da Altynjança ýokdur?!

16.

Anna günü Mansura goňsy Buruntak obasyndan ýowuz habar getirdiler. Bu habary naýyp dessine hana ýetirdi:

– Emir, Buruntak obasyndaky dostuňyz Janahyr halwaçynyň oglunuň oldürüpdirler.

Abdylmälík han uludan demini aldy. Ol nädip uludan demini almasyn, alada galmasyn?! Ol sebitiň hany ahyryn. Bu

sebitiň asudalygy üçin, ilki bilen, jogap bermeli adam – Abdylmälik han. Bir bolmasyz iş bolsa, ony Abdylmälik handan sorarlar. Han derejesini sebiti parahat, asuda sakla diýip berdiler oňa. Ondan: «Näme üçin seniň tabynlygyňdaky sebitde parahatçylyk ýok?! Alamanlar nireden döredi? Näme üçin olary tutup jezalandyrmaýarsyň? Ýa bu habaryň soltanata ýetmegini isleyärsiňmi?» diýip sorarlar.

- Kim öldürildir?
- Entek kimiň öldürrendigi anyk däl, ýöne Janahyr halwaçynyň oglunuň öldürinen kişini gören adamlar bar...
- Derrew kimdigini anyklaň! Kim öldürnen bolsa, Oguz hanyň wesýeti boýunça jezasyny beriň⁴⁰, başyny kesiň, goý, görene göz, eşidene gulak bolsun.

– Wa-weýla, şayatlaryň sözüne ynanar ýaly däl, höküm-darym. Sadylla duşenbede Ürgenje okuwa gitdi, sondan bäreml ol Zamahşara gelenok.

- Sadyllanyň näme dahyly bar?
- Şayatlar: «Janahyr halwaçynyň oglunuň Sadylla ýáý bilen atyp öldürdi» diýip, heňe gelmejek gürrün edýärler. Sadyllanyň atam duşenbeden bări teblehanadan çykarlanok. Elbetde, ony Altynjan sähel salym gezdirip geldi...

Mansur gapydan soňky sözünü aýtmadyk bolanda emir şaýatlary töhmet atandyklary üçin jezalandyrjakdy. Yöne işigaga-synyň soňky sözünden soň ol dymmak dymdy.

Altynjan geçip barýan kişini gep-gürrüsiz öldüräýermikä? Näme üçin?

– Ine, Janahyr halwaçynyň oglunuň arkasýndan sogrulyp alnan peýkam – diýip, Mansur gara gana boýalan peýkamy hana uzatdy.

– Mundan tutaryk bolmaz. Biz bu peýkamlary ähli ýere satýarys.

- Dogry aýdýarsyňyz, onsoňam...
- «Onsoňamyň» näme?
- Buruntaklylaryň aýtmagyna görä, höküm-darym, Iman peýkamdan-a ölmändir.
- Onda nämeden ölüpdir?

– Tebip peýkamy çykaryp, bir derman çalypdyr. Ana, şol dermandan soň peýkamyn çümen ýeri gyzaryp esen örüpdir, çisipdir. Soň onda gjielewük döräpdir, dört günüň içinde-de gaşanyp-gaşanyp ölüpdir görgüli.

Abdylmälik han ýegre dostuna gynanç bildirmek üçin Buruntaga ugrady. Göz atuwýndan welin, näme üçindir, eli okýaýly Altynjanyň haýbatly keşbi aýrylmady.

* * *

Wah, Janahyr halwaçynyň ol görmegeý oglunu Altynjanyň öldürmek niýeti ýokdy. Onuň ölüm hakda entek doly düşün-jesem ýokdy. Entek ol ölinem görmändi.

Altynjan kenizi bilen süýji hyýallar ummanynda ýüzüp Jeyhunyň kenaryndan gala sary gelýärdi. Yolda Iman göründi. Megerem, janszyzy⁴¹ bolsa gerek, onuň yzynda bir atly ýigit bardy. Iman hem nämedir bir zadyň pikirini edip gelýän bolar-ly, ol başyny galdyryp Altynjana seretmedem, Taňry salamynam bermedi.

Altynjan özüne seredilmegini, baş atylyp, tagzym edilmegini isleyär. Altynjan Imana: «Eý, oglan!» diýip gygyrdu. Iman oña jogap bermedi. Hawa, hawa, hakyt jogap bermedi! Onsoň Altynjan Imany özüne bakdyrmak, hawa, bary-ýogy özüne bakdyrmak niýeti bilen ýáýyna ok saldy-da, atyp goýberdi. Wessalam! Başga eden ýekeje zadam ýok onuň. Ol şeýlekin atyp goýberdi.

Altynjan mydama agasy Sadyllanyň eşigini geýip ýörensoň, oña: «Sen hakyt Sadylla» diýýärler. Diýmek, Altynjan hakyt Sadylla bolýan bolsa, näme üçin Abdylmälik hanyň tabynlygyndaky sebitde ýasaýan bir halwaçyjygyň oguljygy hanyň uly ogluna – Sadylla bege tagzym etmeli däl? Ä? Tagzym etsin-dä. Etmese, boljagy ölüm bolmaly bolar-da.

Altynjan gözlerine ynanmadı: ok arkasyna çümensoň Iman arkan gaýtdy, aýagy üzeneňlide bolansoň, aty o görgülini süýräp zut äkitdi. Altynjan doňan ýaly bolup galdy. Gulyüzli birden hünübırýan aglamaga başlady. Altynjan: «Bes et agyň! Ýogsam öldürerin!» diýip oña azm urdy. Akgyz görgüli özüne erk edip bilmän, sandyrap ýöne bagyrdu durdy. Onuň agysyndan erbet

bir iş edendiginiň wehimi Altynjany gaplap aldy, ol hem gorkup ugrady.

Altynjan akgazyň nädip köşesdirjegini bilmän odandy. Bir denem şeýle galagoply pursatda adamyň erkini eline almak hak-daky «özünden beter bolmak» tilsimi ýadyna düşdi, şol tilsimi utanmagy makul gördü, onda başga çykalga bolmasa näme?

– Men ölüärin, razy bol, Gulyüzli – diýip, Altynjan atdan özünü aşak goýberdi. Gumaksy ýoluň üstünde gözlerini ýumup esli salym ýatdy.

Waweyleta eýläp duran keniziň sesi tapba kesildi. Ol gözünüň ýasyny sylip, Altynjana ýiti-ýiti seretdi, soňam onuň ýyna geldi. Sandyrayán elli-ri bilen melikesiniň elinden çekdi:

– Melikäm, aý, melikäm! Size näme boldy? Meni taşlamaň, melikäm! Ýalbarýaryn. Niräňiz agyrýar, melikäm?! Size bir zat bolsa, meni bigüman öldürerler.

Altynjan akgazyň biraz elewremegine pursat bermek üçin, gozganman ýatdy. Biraz salymdan soň akgazyň hälki Imany unudyp, bar aladasynyň özüne gönügendigini duýubam, ýerin-den turdy.

– Demiň çykmasyn! Eşidýärmiň, demiň çykmasyn!

– Düşündim, melikäm, düşündim. Demim çykmaž meniň, çkar ýaly, mende dem-de ýok – diýip, Gulyüzli ýetişibildiginden mydyrdady.

Altynjan eden etmişinden gorkmak gorkdy. Yaşadygyça onda gorky artyp gidip otyr. Ol ilkinji gezek Habylyň gözüne ýataganyň ujunuň sünjende gorkupdy. Wah, ol üç gyzy, iki oglany hem şikesli edipdi ahyrym! Indem Janahyr halwaçynyň oglunuň öldürdi, onuň çirkin sesi, atyň gapdalynnda süýrelip barsy teý ýadyndan çukanok. Bu etmişleri üçin Hudaýtagala ony jezalandyrman-a goýmaz. Hökman jeza berer.

Altynjan ýigrimi ýaşlaryndaky hyzmatkäri Dowguşy Buruntak obasyna ýollady: «Janahyr halwaçynyň oglu Imanyň ölen-digini ýa ölmändigini anyklap gel. Eger ölen bolsa, onda ony kimiň öldüründigini anykla». «Melikäm, ony öldürüpdirlermi?» «Kımdır biri Imanyň arkasından peýkam atanmyş». «Waweyla, kimkä ol peýkam atan nejis ganhor?!» Altynjan bu söze çydar bilmedi. Dowguşuň eñeginiň aşağına şeýlebir batly suňsurdy.

Beýle batly urga garaşmadyk Dowguş görgüli honda uçup düşdi. «Nämä sögünyärsiň? Samahullap durma-da, bar, ugra, bilip gel derrew! Maňa seniň akylyň gerek däll!» Dowguş hasanaklap ýerinden turdy-da, zut gitdi. Köp wagt geçmäňkä Imanyň ölmändigi hakdaky habary getirdi, muňa Altynjan begendi, ýöne onuň begenmesi uzaga çekmedi. Dowguş birki günden soň Imanyň ýagdayynyň agyrdygy hakda habary getirdi. Tebip ýara em edipdir welin, şondan soň ýara beterläpdir, eßen örüpdir. Dowguş soňky bir gün Imanyň ölendigi hakdaky habar bilen geldi. Şol gije Altynjan uklap bilmədi.

– Ene, men gorkýaryn, juda gorkýaryn – diýip, daňdan ejesiniň ýorganyna giren Altynjan pysyrdady.

– Gork, gyzym, gork.

Altynjan ejesine geň galyp seretdi. Ejesi hiç mahal gyzyna gorkmagy ündemeyärdi! Nämé üçin gorkmaly?

– Gorkmak islemeýärin, ene!

– Gorkmasaň, ýaşamak kyn düşer, gyzym, ynan maňa. Gyz maşgala towşan ýaly gorkajyk bolmalydyr. Gyz gorkaklygy – asyllylykdyr, näziklikdir.

– Gorkaklyk gowşaklygyň alamaty, ene.

– Gorkaklyk – asudalykdyr, gyzym. Zenan güýji ejizligindendir. Güýç bilen alyp bolmayan kişini näziklik, gözellik bilen alýandyrlar.

– Asudalyk meniň ýüregime düşyär, ýüregime! Men düşünemok, diňe erkekler batyr bolmalymy?

– Erkek kişilere – batyrlyk, zenanlara – gorkaklyk gelişyändir. Hudaytagala ýaradanda-da erkekleri batyr, zenanlary gorkak edip ýaradandyr. İki batyr bir öýde ýaşap bilmez. Ýolbarsyň, şiriň tüyi gatydyr. Hemem olaryň sürüsi ýokdur, olar mydama ýekedirler. Towşanyň, pişigiň tüýünü sypap gör, ýumşakdyr. Tüyi ýumşaklyk gorkaklykdan hem ejizlikden alamatdyr. Gyza ejizlik, näziklik, owadanlyk ýarasar.

Altynjan ejesiniň sözlerinden soň esli mahallap dymdy:

– Indi onda sen maňa: «Sen edil erkek kişi ýaly» diýip aýtmarsyňmy?

– Gör-ä, gyzym, bedeniň nähili näzik seniň. Mahmal ýaly ýumşak bedeniň bar. Hudaýtagala erkek kişiniň göwnüni götermegiň üçin saňa şeýle eýjejik beden beripdir.

– Ene, men hiç kimi halamog-a?!

– Seniň halamagyň hökman däl, gyzym. Iň esasy zat, saňa hyrydar çyksalar, bolany şol. Erkek kişilere ýaranmaga çalýş. Olaryň ýaramazyna-da diňe gowy gyz gerek.

– Men hiç wagt erkek kişä ýaranjak bolmaryn. Goý, maňa ýaransynlar!

– Ony durmuş görkezer, gyzym.

– Ýok, ene, ony saňa durmuş däl-de, men görkezerin!..

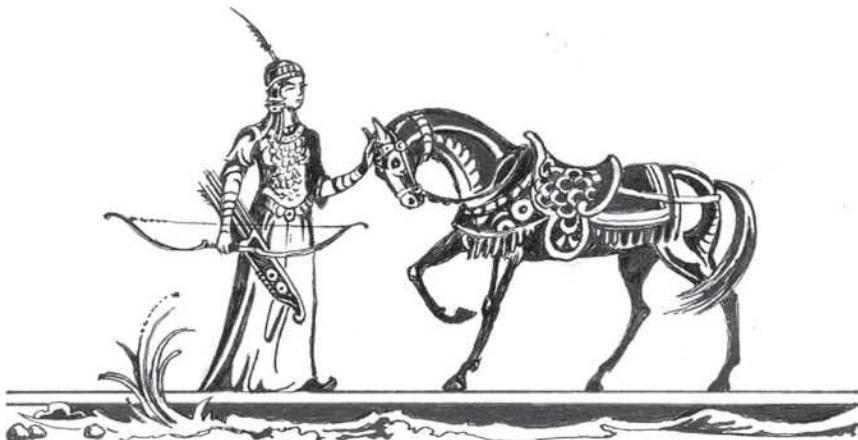
– Hudaýdan özüňe hyrydar çykjak äriň tapylmagyny dile.

– Eh, ene, seniň maňa gözüň öwrenişipdir. Babam hak aýdýar: «Balyň bal bolsa, siňek Bagdatdan geler» diýip... Ynha, görersiň, meniň hyrydarym şeýlebir köp bolar, şeýlebir köp bolar. Meniň didarymy görmek üçin kerwen-kerwen gyzyl harçlarlar.

– Magtanmak aýypdyr, gyzym.

– Hakykaty aýtmak magtanmakmydyr?

Ikinji hekayat

SOWAN DEMIR EGRELMEZ

1.

Hiç bir är hatynynyň özünden güýcli, özünden başarıjaň, özünden suhangöý, özünden batyr bolmagyny islemez. Isleýän bolsa, ol erkek däldir. Erkek kişi üçin hatyny ejiz, gorkajyk bolmaly, kysmatyna kaýyl gelmeli. Išeňnir, mähirli, gaýratly bolmaly. Iň esasy hem owadan bolmaly! Hatyn ärinden biçak gorkmaly, oňa boýun sunmaly, mydama hyzmatynda durmaly, özem bir zat soralmasa, eger-eger geplemeli däl. Elinde ýatagan oýnadyp ýören hatyndan erkek kişileri Hudaýyň özi saklasyn!

Emir gyzyna bermek islän bu öwütdir pentlerini atabeginň üsti bilen bireýyäm aýdypdy. Hatyny Hajaryň, akgyz Gülyüzliniň üsti bilenem köp-köp zatlary aýdypdy, özi-de aýdypdy. Ýone gyzynyň özünü alyp barşy aýdan öwüt-ündewlerini eşidene meňzänokdy. Ol nähilidir bir bolgusyzlyk etse, emir jezany hatynyna bererdi.

Altynjan özünü bilmän ýatan ejesiniň başujuny alyp, gözýas döker oturardy. Ejesiniň düşen gününe özünüň günäkärdigini bilyärdi.

«Atasy ursa, gyz betbagt bolar» diýen düşünje bardy, emir gyzynyň betbagt bolmagyndan howatylanýardы. Onsoňam Altynjan hanyň bu dünýädäki arzuwydy, umydydy. Ol ýone-möne gyz däldi, ol – hanyň içki dünýäsidi, han köňul telwasynyň amalyny gyznda görýardi . Emir gahary gelende gyzyna:

– Gzym, ertirkı günüň hakda hem oýlan! – diýmek bilen çäkle-nerdi.

Emir ýagdaýy, çykalgasy bolsa, şu sözem aýtjak däldi, asyl onuň bilen gürlesjegem däldi. Çaǵalaryna begzada terbiýesiniň berilmegi üçin ol, gör, näce adama hak-heşdek töledi, häzir hem töleyär, goý, atabeg aladalansyn, goý, akgyzы, hatyny ala-dalansyn. Onuň etmeli işi galada, öýde abadançylygy üpjün etmek, bolçulygy döretmek, Hudáya şükür, diňe öýde ýa galada däl, sebitde hem bir kesemen tötek tapman açlygyndan ölyän ýok. Zamahşar galasynyň halwasyny, nogul-nabadyny, peýkamlaryny Altyndaşam, afrasýapylaram¹, Şämäligem² ýörite ker-wenläp satyn alyp gidýärler. Indi Mahmyt Gaznalynyň bezir-genlerem gelip ugrady. Özem göni Zamahşara gelip satyn alyp gidýärler.

Abdylmälik tarhan ýasaýsynandan müň keren razydy. Şu ýasaýsynyň üýtgewsiz uzak-uzak dowam etmegini isleyärdi, ýone seýle süýji durmuşynda ýeke gyzyna isleýşiçe dyýgy berip bilmänligine örtenmek örtenýärdi. Özem onuň örtenmesi ýylsaýyn däl, aýsaýyn artýardy. Ol gözüne del begzada kaklyssa, derrew Altynjan hakydasında peýda bolýardy. Ikisini göz atuwynda jan-landyranda her gezek ýigit gzyndan ejiz görünýärdi. Altynjana mynasyp taý teý tapylmajak ýalydy. Wah, gzyňa är gözläp ýörmek gaty gelşiksiz zat, musulmançylykda ýekinde ýigrenilýän zat. Yöne han özünü bu babatda çäresiz hasaplayärdy. Gyzny abraýly bir maşgala bermegi, onuň durmuşa gözügip gitmegini gurnamagy özuniň atalyk borjy hasaplaýärdy. Abdylmälik hanyň aňynda Altynjana eýe çykjak Rüstem Zaldan³ ejiz bolmaly däldi. Hanyň hajyraw-hajyraw serkerdeleri kändi. Soňky döwürdäki pikiri gyzny serkerdeleriniň birine bagışlamakdy.

Altynjan deň-duş gyzlaryndan, şol sanda deň-duş oglanlaryndan aşa dogumlylygy bilen saylanýardy. Adatça, gyzlar edep-ekramy, ejaplylygy, görk-görmegi bilen iliň diline düşse, Altynjan dogumy, merdanalylygy bilen göze ilyärdi. Onuň bütin bolşy oguzyn gyz maşgala baradaky düşünjelerine çapraz gelýärdi. Bu bolsa onuň geljekki ykbalynyň üýtgesik boljakdygyny göz edýärdi. Çünkü geljek çaprazlyklardan uç alýar. Çaprazlygyň däl-de, sazlaşygyň hökmürowan bolmagy durmuşyň birsydyrgyn akymynda hiç hili üýtgesikligiň, döwülmäniň bolmajakdygyna yşarat edýär. Geçmiş bile heminzamanyň arasyна düşyän çaprazlyk täsin hem täze, oval bolmadyk geçmişsiň kemala gelmegine sebäp bolýar. Geçmiş bile heminzamanyň arasyна düşyän çaprazlygyň ýok ýerinde geljek mümkün däl. Heminzamana adatdan daşary garşylygyň, garşy çykmagyň ýok ýerinde durmuş akmy öz ugruny üýtgetmeyär. Geçmiş, heminzaman hem-de geljek bitewi, baky hem yrylmaz Wagtyň diňe mukdar – ýyllaryň sany bilen tapawutlanýan bölekleri däl, ol – Wagtyň hili boyunça parhlanýan bölekleri. Şol hil parhlylyk çaprazlykdan gözbaş alyp örňeyär. Adaty düşünjelere, adaty endiklere, adaty ýasaýşa bolan garşylykdan täzelik döräp, şol täzeligem heminzamanda ýok, täze, başga wagty – geljegi kemala getirýär.

Geljegin özi gelmeýär, ony heminzamanda bolup geçýän çaprazlyklaryň çaknyşygy, könelik bilen täzeligiň, adatylyk bile täsinligiň başa-baş darkasy getirýär. Heminzaman geçmişe howp salmasa, geljegin geljegine umyt ýokdur. Aslynda wagtyň jismi, pikir edişimiz ýaly, üç sany bölekden – heminzamandan, geljekden, geçen wagtdan durýan däldir. Aslynda Wagtyň ýekeje görnüşi bardyr: ol heminzamandyr.

Biziň geçmiş diýyänimiz – wagt taýdan yza süyşürilen heminzamandyr. Biziň geljek diýyänimiz – öne süyşürilen heminzamandyr.

Şularyň özara gatnaşygynda geljegin hiliniň başga bolmagy adatylyk bilen täsinligiň mynasybetine baglydyr. Biz heminzamandaky adatylygy ileri tutsak, onda geljegin üýtgesikligi peýda bolmaz. Geljegin üýtgesikligini diňe heminzamanyň täsinligini ileri tutmak kemal edip bilyär.

Heminzaman geçmişe sygman başında geljege ýol açylýar. Heminzaman öz-özüne sygman başında geljek kemala gelip ugraýar.

Geçmiş, heminzaman, geljek – bular bütewi Wagtyň aýry-aýry döwürleridir. Döwür bolsa täze aýlawdyr, täze öwrümdir. Wagtyň täze aýlawy adatylyk bilen täsinligiň çaprazlygyndan başlanýar. Täsinligiň möwç urmagy Wagtyň öz-özüne, özuniň öñki hanasyna sygman başlandygynadan habar beryär. Beýik derýanyň, kakabaş hem däli derýanyň öñki hanasyna sygman, gözbaşyndan gelýän hyjuwy bile özüne täze hana edinişi deýin, geljek hem adatylyk hanasyna sygman, täsinlik, adatdan daşarylyk, möwrite garşy çykmak diýen täze hana ýasanyp, täze depgin bilen akyp başlayár.

Altynjan geljegiň alamatydy, şonuň üçinem ony gurşap alýan heminzamany durmuş – ýakynlar, deň-duşlar, ýatlar – bary ony gyýa göz bile garşy alyardylar. Çünkü soňkular geljege geçmän, heminzamanda galmaly endikleri, pikirleri, syzylary, aňlaýylary özünde saklayánlardy. Heminzamanda galýan her bir närse bolsa, diňe geçmişe gidýändir. Adamlar Altynjany halaman biljek däldiler, çünkü geçmişe barýan adam hiç mahal geljege atlanañ adamy halaman bilmez.

Geljek hemiše heminzamana meňzeş dällikleriň jeminden kemala gelýär. Şol sebäpdelenem ýüzi geçmişe sary bolan adaty köpcüklik özüne, öz pikirlerine, endiklerine meňzeş dälleri halamaýar. Heminzaman özüne, öz içine sygmaýan närseleri halamaýar.

Heminzaman üýtgeşikligi, üýtgeşikleri halamaýar.

Heminzaman täsinligi, täsinlikleri halamaýar. Çünkü ol meňzeş dälligiň, üýtgeşikligiň hem täsinligiň öz süňňune dawa edýändigini, olaryň amal bolmagy bile öz ömrüniň paýawlaýandygyny aňlaýar, syzýar. Ähli ýasaýys hyjuwy ýatan, könelişen garry kimin ol adatylygyň rahat öýünde üýtgeýsiň, täzeligiň, başgalanyşyň agyrysyny duýman ýaşamak isleýär.

* * *

Altynjan süňni iri bolangoň, çagalykdan ir saylandy. Megerem, türgenleşigi ýeterlikligi üçin bolsa gerek, ol ýylanyň ag-

zyndan çykan deýin syrdamdy. Mydama gylyçlaşyk türgenleşigini geçirip, bekäp ýörensoň bedeni daş deýin gatydy. Näzik görünyän akja elleriniň tokmak deýin agyrlygyny, berkdigini ähli kişiden beter akgyzы Gulyüzli magat bilyärdi. Ähli zady başyndan geçiriren adam başyndan geçirmedikden has gowy bilyär. Habylyň gözü sebäpli işden kowlan akgyz Uzperiden soň işde ýeke galan Gulyüzli Altynjanyň ýumrugyny bir ýa iki däl, üç ýa dört däl, juda kän gezekler «dadyp» gördü. Degen ýerini möçükdirip, göm-gök çandyra öwräýýär onuň ýumrugi. Rüstem Zal bir ýumruk uranda şol uran adamy soň ýerinden galmaýarmış diýip akgyz eşidipdi. Akgyz bolup işläp, ol birmahalky eşiden zadyny durmuşda-da görmeli boldy. Bir uranda galmaz ýaly etmegi Rüstem Zal deýin gahrymanlar başarıandyr öydüp ýören Gulyüzli Altynjanyň-da hiç bir gahrymandan, hiç bir pähliwandan kem däldigini, gaytam, hakty artykdygyny bildi hem gördü.

Haktagala zenanlara çäksiz çydamlylyk, çäksiz sabyrlylyk beripdir. Olar işe duran ýerlerinde her hili süteme, ezyete döz gelip işlemäge çalysýarlar. «Baran ýerinde oňușmandyr» diýilse, hiç kim Altynjany günäkärlemez, Gulyüzlini günäkärlär. Gulyüzli muňa juda gowy düşünýär. Şonuň üçin ol melikesiniň ähli sütemine merdi-merdanalyk bilen döz gelýär, özünüň çekyän sütemini ýeke erkek kişiniň hem çekip bilmejegini-de bilyär. Ol melikesiniň jebirlerini çekmekden başga çykalga-da görrenom. Gidere ýeri-de ýok. Ol Altynjanyň göwnünden turmak, ýaranmak üçin gjije-gündiz gaty yhlas edýär. Yöne, hernäçe yhlas etse-de, käteler Altynjanyň gazabyna duçar bolýar. Dogrusy, Altynjana ýaranmak hupbat. Eger-eger onuň göwnüne ýaranyp bolanok. Diňe akgyz däl, Altynjan köplenç öz-özüne-de ýaranyp bilenok. Şonuň üçin diňe akgyzdan däl, özündenem närazy ol. Käteler özünen düýt-müýt edäyesi gelýär onuň. Hakty özüni gamçylap uran gezeklerem boldy onuň!

Göwre babatda akgyz Gulyüzli Altynjandan artyk bolmasa, kem-ä däl, ýone gep göwrede däl eken. Billeşmeli bolsa, Altynjan iki sany Gulyüzlinem bagyrdadyp bagrynyň aşagyna aljak. Durşuna gujur bilen güýç ol. Kabyl bilen Habylyň-a gürrüňem ýok, sebäp olar ekizler, Altynjandanam iki ýaş kiçi, ýone özünden dört ýaş uly Sadylanam ýere pylçap urýar ol.

Ýöne Sadyllanyň tebigatynda göreş tutmak, güýç synanymak, gylyçlaşmak, at üstünde oýun görkezmek diýen ýaly zatlar ýok. Ol «ylim uran» diýilýänlerden. Ol pelsepe otarmaga, kitap oka-maga ýykgyň edýär. Ürgençden gelende Kabyl bilen Habyly hemem Altynjany ýanynda oturdyp, olaryň gzyklanýandygyna-gzyklanmaýandygyna bakman (käteler zoraýakdan), ola-ra medresede öwrenen geň-enayý zatlary hakda joşup-joşup gürrüň beryär. Şeýle bolansoň galada galan üç dogan medre-sede öwredilýän zatlary Sadylladan eşidip özleşdirýärler. Omar atabeg Sadyllanyň köp zatlary doganlaryna gürrüň bermesine juda begenýär, oňa zol-zol minnetdarlyk bildiryär. Sadylla gala dynç almaga gelýär, ýone doganlary soňky aýlar bilgesleyinden oňa dynç berenoklar: ol gelýänçä agyrdan agyr sowallary taýýar-lap goýýarlar. Maksat Sadyllanyň: «Şu soragyň jogabyny bile-mok» diýmeli, ony mugyra getirmek. «Sadylla, sen Ürgenje gidip okasaňam, gör, biziň sowallarymyza jogap berip bileňok. Seniň bilyän zadyň ýok. Utanaňokmy?» diýip, Altynjan dagy Sadyllany utandyrmak isleyärler. Şeýle degişmeleri ähli kişiden beter Kabyl gowy görüyärdi. Hokgabazdy ol. Okuw okasy gel-meyärdi. Okamazlyk üçin ähli zada kaýyldy. Kimsir biriniň üs-tünden gülmek onuň iň gowy görüyän zadydy.

2.

On iki ýaş – oglanyň, dokuz ýaş – gzyň ýetişenlik ýaşy hasap-lanýar. Tüweleme, Altynjan on dört ýasa ýetdi. Bu ýaş gzyň kükrap başlayan ýaşy. Bu ýaş – ýigitleriň gyzlar bilen gzyklanyp ugraýan ýaşy. Bu ýaşda Hudaýtagala gzy bügule öwrüp, erkek kişileri ymsyndyrýýar.

Altynjandan-a gözüni aýyrar ýaly däl. Nazary düşen erkek kişini galpylda saljak janperwer gözelligi bar onuň. Haktagala bolsun edipdir oňa. Ol kakasynyň sowgat beren gyzyl atlaz matasyndan özüne tikdiren eşigini geýipdir welin, bu eşik oňa hasam gelşik beryär. Hakyt bir açylan bagülün bar-da! Hana, beýigi beýik, pesi pes ýerinde, sünnäsi ýetirilen hakyt bir dilnowaz periň bar-da!

Hudaýtagala zenanlara eçilmeli bolanda-da, olardan al-maly bolanda-da iki paý, Altynjana-ha Hudaýtagala on-on baş

paý gözelligi tarhanlyk edipdir. Uzyn boýly, ince billi, seýkin ýoreýishi, ala gözli, galam gaşly, hüýrsypat Altynjan atlaz esigini geýip, toýa-tomga görünse, men-men diýen goç ýigitler süňňuni saklap bilmän elewräberýärler. Ýone Altynjan men-men diýen ýigitleriň hiç birine-de gabak galdyrmayáar. Ol toýa-tomga bar-magy-da halamaýar. Megerem, halamaýanlygy üçin bolsa gerek, ol toýa barsa, köplenç dawanyň tapylmagyna sebäp bolýar, sähel zat üçinem gykylyklaşmakdan gaýtmaýar.

Gyz diýeniň edaly bolar, ol-bu zada baş galdyryp ýörmez. Erkek kişileriň duran tarapyna seretmez. Altynjan welin oglanlaryň üýşüp duran toparyny öz topary hasaplayár. Ýigitleriň haýsy-da bolsa biri göwnüne ýaramaýan bir söz aýtdygy bes, onsoň ol ýigidiň dat gününde: Altynjan sen-men ýok, ýigidiň gulaktozuna ýelmäp goýberýär. Ýigit sähel gaýtargy ber-jek boldugy – onda ýigidiň ikinji ýola bagtynyň ýatdygy – hälki ýigidiň birki ýumrukda ýerde bulaşyp ýatandyr. Altynjan bolsa ýigidiň turaryna garaşar, niýeti ýene urmak. Guma bulaşyp ýatanam samsyk däl, tursa uruljagyny bilipjik dur ol, sonuň üçin süýsenekläp-süýsenekläp garşydaşyndan ara açar. «Wah, sen bir meniň elimde bolan bolsadyň!» diýip, ýigit hüñürdär-de, zut gaçmak bilen bolar. Ýigidiň sözi düşnükli: ýigidiň elinde bolmak – ýigidiň hatyny bolmak. Hatyn ärine el göterip bilmez. El göterip görsün!

Altynjanyň gözünde ot ýakmak isleyän, jany ýanyp ýören japy ýigitlerem az däldi. Diňe bir Zamahşardan däl, töwerek-de, gör, näçe oba, gör, näçe kent bar? Şol obadyr kentleriň⁴ emirleriniň, amidleriniň ogullarynyň käbiri Abdylmälik hanyň gyzynyň näjüre gyzdygyny görmek üçin, ýörite gelipdiler hemem gyz ogryn-dogryn ýagdaýda synlap gidipdiler. Abdylmälik han bu zatlary bilyärdi. Bilensoň ol gyzyna: «Gyzym, ertirki günüň barada hem oýlan!» diýipdi.

Abdylmälik hanyň aýtmadyk sözlerini, ertirki günüň nämesi hakda oýlanmalydygyny Altynjana akgyzы Gulyüzli takyк «terjime» edip berdi:

– Melikäm, Hudaytagalanyň kyrk ýylда sünnäläp ýaradan öz adamyna söýgüsü, yhlasy uludyr. Ol öz perişdelerine-de adamyň hyzmatynda boluň diýip tabşyrandy. Adamyň hyzmatynda bol-

mak islemedik bir Iblis atly sowathon hem akyldar perişdesini öz ýanyndan näletläp kowandyr hem onuň nebereleri bilen ýaşap ýören ýerini – Ýeri adama ýaşamak üçin alyp berendir. Hudaýtagala adama: «Şu ýer şu günden beýlák Iblis neberesiniň däl-de, seniň ýeriňdir» diýendir. Onsoň Hudaýtagala erkege hyzmatkär hem höwür bolsun diýip, cep gapyrgasyn dan hatynlary ýasandyr hem olara: «Mydama erkege garaşly boluň, mydama erkekleri sypap-sermäp, olaryň göwünlerini awlaň, hyzmat ediň» diýip buýrandyr. Erkek kişileriň Hudaý ýokardadır. Zenanlaryň Hudaý ýanyndadır, olar – erkek kişilerdir. Enem pahyr aýdardy: «Erkek diýmek – hargulak diýmek» diýip. «Erkek görgüliniň göwnüni tapmak – tüwüden certik sayıldanam aňsatdyr» diýip. Erkek görgüliniň – hargulagyň iňňän gözü ýaljak göwni bardyr. Ol göwni tapmak zenanlaryň ýanynda eşik çykarmak ýaly gaty aňsatdyr. Äriň göwnüni tapmak üçin näme etmeli? Yüzüne gülüp, bakyp, gorkan kişi bolmaly. Wagty-wagtynda iýdirip-içirmeli! Aýallar, ine, suny etmeyänligi üçin köplenç taýak iýýärler. Äriňiz gelende öňünden çyskaňyz, ol oturýança siz oturmasaňyz, görgüliniň keýpi çag-çag bolar. Soň erkegiň aýaly bilen işi ýok, garnyny doýurangoň-a oňa ýassyk berseň, asyl aýal gerek däl. Asyl hiç kim gerek däl. Oňa aýaly azar bermese, ol şonça hoş. Är haýranyzya garnyny doýurangoň ýekeje oýnam hoş söz oklasaňyz, onsoň-a bolany, o görgüli seni hoş etjek, saňa ýaranjak bolup, Çyn-Maçyna gitmelem bolsa gider. Allatagala erkegi güýcli, pähimli, zenany bolsa duýgudar, üşükli ýaradypdyr. Erkek hatynlaryň ýanynda açık kitapdyr, ýöne okap oturmalydyr. Hiç ýerde açylmayan erkek aýalynyň ýanynda açylýandyr. Hakyky hatyn ärinî külbikesinde pyrlandyryp bilyän hatyndyr. Sen, melikäm, özüňi kişi maşgalasynda ýaşamaga taýýarlaber. Äre barmak – taýýar aşyň eýesi bolmakdyr. Äre baraňsoň öýүň eýesi sensiň. Äriň öye myhmandyr. Äriň seniň hyzmatkäriňdir. Ol ertirden agşama çenli her edip-hesip edip, baylyk gazanar, gazananyny da öye – saňa getirer. Sen onuň ähli getiren zadynyň eýesisiň. Sen onuň getiren etinden gowrup öňünde goýarsyň. Ol bolsa senden minnetdar bolar.

Akgazyň öwüt-ündewlerinden bihabar Hajar hatyn hem adamsynyň: «Gyzym, ertirki günüň hakda hem oýlan!» diýen sözlerini özüce düşündirmäge başlar:

– Balam, Hudaýtagala deň etmän, duş etmezmiş. Oturyp-oturyp oýlanýaryn, hiç akylyma sygdyryp bilemok: saňa özüň pi-sint birini duş eýlejek bolsa, onda Hudaýtagalanyň günem aňsat däl. Saňa eýe çykjak sendenem-ä baş beter, aznawur, guduman bolmaly bolar. Eý, Hudaý, men-ä gorkýaryn, balam. Seniň ýaz-gydyň maňa tüm görünýär.

– Wa-weýla, ene, men soltan Mahmyt Gaznalynyň guja-gyna alyp, at beren, pata beren gyzy ahyry! Men soltandan – Hudaýň Yerdäki wekilinden pataly gyz. Soltanyň ýalkan gyzy bagtly bolman, eýsem, kim bagtly bolsun?! Soltan: «Bu gyz bihal bolmaz» diýipdir-ä.

– Bihal däldigiň-ä görüp-bilip ýörün, ýöne ärde nädip oň-jagyň göz öňüne getirip bilemok. Är bolan ýigid-ä hatynyna boýun sunmak islemez, senem-ä äre boýun sunjak gyz däl.

– Men ýöne-möne adamyň gyzy däl, men Abdylmälík hanyň gyzy! Soltan Mahmyt Gaznalynyň rowaç gadamy bilen dünýä inen gyz men! Men – soltan Mahmyt Gaznalynyň rowaçlyk ýyldyzy! – diýip, Altynjan sesine nazym berdi, enesiniň boýun-dan gujaklady. – Ene, maňa är gerek däl. Maňa enem gerek. Men şu ojakdan çykyp hiç ýerigem gitjek däl. Kowsaňyz, Ho-rezm kölüne⁵ giderin. Şol ýerde-de ýasaryn. Ýogsamam ömrüm ötyänçä siziň ýanyňzda ýasajak.

– Wagtynda äre barmasaň bolmaz, gyzym. Senden çaga önmeli.

– Maňa çaga-da gerek däl, ärem.

– Säher çagy beýle diýme, gyzym, beýle diýme. Birden perişdeler eşidip: «Omyn!» diýäýmesinler.

– Goý, diýsinler. Şu ýasaýşym gowy meniň. Men hiç ýerigem gitjek däl – diýip, Altynjan agy gatşykly dillendi. Soňam aglap upgrady.

– Aglama, gyzym, aglama.

– Ene, ýalbarýaryn, meni kowmaň. Meniň hiç ýerik gidesim gelmeýär.

– Seni kowýan adam barmy näme?! – diýip, Hajar hatyn gyzynyň gözünüň ýasyny sylyp, köşedirmäge çalysdy. – Men diňe seniň bir eliňde ot, beýleki eliňde suwuň bardygyny, saňa olaryň haýsam bolsa birini saylamacagyň zerurdygyny áýtmak isledim.

Adamzat hem-ä rahatlykda, şol bir wagtda-da hyjuwlar içinde ýasamak isleyär. Adamzat hem-ä ýasamak isleyär hem-

de ölmezlik isleýär. Adamzat munuň mümkün däldigine akył hem göz ýetirse-de, barybir, bir elde iki garpyz tutmak islegi, düşünjesi bilen ýasaýar.

Adamlar ömürleriniň, ýasaýylarynyň rahaty üçin durmuşyň birsydyrgynlygyny isleýärler, ýürekleriniň, hyjuwynyň kanagat tapmagy üçinem durmuşyň üýtgeşikligini isleýärler. Birinji isleg olarda gorkak bolmak, ikinjisi batyr bolmak höwesini bir wagtda döredýär. Birinji isleg olary heminzamana, ikinjisi geljege tarap çekýär. Şu iki tarapa çekisligiň arasynda adamzadyň ýasaýsynyň bütin gyzygy hem manysy ýuze çykýar.

Diňe asudalygynyň, rahatlygynyň bozulmagyndan gorkmaýanlar durmuşy ösüsüň täze basgançagyna getirip bilýär. Şeýle adamlar ýasaýyş hyjuwyny, ýasaýyş gujur-gayratyны bedeninde hem kalbynda göterýän kişilerdir. Adamlar, näme üçindir, su hili adamlaryň erkek kişileriň arasyndan çykmagyna razylyk hem isleg bildiryärler.

Bu münlerce ýyllyk erkek kişileriň hökmürowanlygynyň netijesimikä ýa-da öz ýaradylyşy, öz tebigaty boýunça erkeklige geljek, aýallyga heminzaman degişlimikä?! Heminzaman – aýal-lyk, geljek – erkeklik jynsynda bolmalomyka?! Türkmen «aýal – maşgala» diýen pikire gulluk edýär, maşgala bolsa üýtgewsizlik kanunydyr, çünkü üýtgemeklik masgalanyň dargamagyna getiryär. Onda hut aýal, zenan adaty durmuşyň, däp-dessurlaryň aman saklanmagynyň esasy daýanjy, bar umydy bolmaly-da?!

Altynjan türkmeniň heminzaman – aýalyňky, geljek – erkegiňki diýen düşünjelerine çapraz gelýärdi, özem bütinley çapraz gelýärdi. Onuň hereketleriniň hem bolşunyň, häsiyetiniň hem düşünjesiniň göze gelmeýänliginiň aňyrsynda şol düýpli sebäp ýatýardı.

Heminzaman – asudalygy, geljek – nämälimligi sebäpli howatyrlylyk bolup duýulýar. Howatyrlylygy diňe töwekgel ellere ynanyp bolar diýen ynanç Altynjanyň ähli ýakynlarynyň oňa bolan garaýsyny kesgitleyärdi.

Emma Altynjanyň hulky, ýaradylyşy bu gyzyň durmuşy özgerdip bilýän güýje eyedigini görkezýärdi. Onuň bütin durky adamzadyň adata öwrülen ýasaýsyny özgertmek üçin beyik Biribaryň adamyň ýadyna-oýuna düşmeyän, adamzadyň erkine

garamaýan nähili geň-taňlyklary kemal edýändiginiň ýene bir gezek göze görkezilmesidi. Oňa alyşmaýan gapma-garşylyklary alyşdirmak, birikmeyän nokatlary birikdirmek ukyby ýazylypdy. Ol üýtgewsiz ululyk bolan maşgala esasynda üýtgeyän ululyklaryň täze-täze ýüze çykmalaryny amal etmelidi. Munuň üçin Allatagala oňa üýtgesik hulk, üýtgesik ykbal, üýtgesik paý berdi. Durmuş paýy adata laýyklykda gorkaklyk hem boýun egmeklik bolmaly bu zenan batyrdy hem boýun egmezekdi, adata laýyklykda paýy asudalyk hem mal-mülk bolmaly bu gyz hyjuwa hem mal-mülkden has ýokardaky beýikliklere telwas edýärdi.

3.

Hajar hatyn ogullaryndan arkaýyndy. Olaryň ählisi ylym almak, soňam öýlenmek, aýratyn öý-işik bolmak, baýamak maksady bilen ýasaýardy. Olaryň islegem, özlerini alyp barylaram musulmançylygyň kada-kanunyndan – sünnetinden çykanokdy. Ýone Altynjanyň islegem, özünü alyp barşam, maksadam musulmançylygyň hiç bir sünnetine laýkat gelenokdy. Hajar hatyny gynandyryan iň esasy zat Altynjanyň baýlyk, gyzyl, maşgala bilen gyzyklanmaýanlygydy. Eger şu zatlar gyzyklandyrmasa, onda bu dünýäde adamy başga haýsy zadyň gyzyklandyryp biljekdigine teý akyl ýetirip bilenokdy. «Bu dünýäde baýlykdan, maşgaladan başga gyzyk ýok ahyryn!» diýip, Hajar hatyn odanýardy.

«Baýlykdan beýikde diňe Alla bar, baýlyk bolmasa – Alla ýardam bermese, maksadyňa ýetip bilmersiň. Baýlyk ýok ýerinde, mertebe-de ýok!» Bu sözleri Altynjana daýysy Tümen beg aýdypdy. Şonda Altynjan daýysynyň aýdanyna garşy çykanam bolsa, näme üçindir, onuň sözleri soň-soňlaram gulagynda ýaňlandy durdy. Soň-soňlar ol baýlyk bilen mertebäniň arasyndaky mynasybet barada öz pikiri bilen Tümen begiň pikiriniň arasynda aslynda hiç hili gapma-garşylygyň ýokdugyna göz ýetirdi. Has dogrusy, durmuş oňa bu dünýäde baýlygyň mertebe şertidigini göz etdi. Elbetde, aslynda mertebäň ýok bolsa, baýlyk seni mertebeli edip bilmeyär. Ýone ol öz ömründe iliň-gününň öňüne düşjek bolsaň, zatly-mally kişi bolmalydygyna köp gezek göz ýetirdi. Adamlaryň

ýasaýsyna täsir etmek eli boş kişileriň mümkinciliginin daşyndaky artykmaçlyk. Öz öňünde, özüň üçin adam saýynmaga mertebäni duýmagam adam bolmak üçin ýeterlik. Emma jemgyyet, köpcüklik seniň mertebeliliğiň üçin başga talaplary-da önde goýyar. Adamlar malyň bolmanda-da, seni syllabam bilerler, hormatlamabam bilerler, ýone seni öz ykbalyny çözüji hökmünde görmezler, seniň diýeniň bilen bolup, seniň aýdanyň bilen gitmezler. Altynjana bolsa ýone sylag däl-de, adamlaryň öz emrine boýun bolmagy gerekdi. Bu eyýäm hulkuň däl-de, hökmürowanlygyň, häkimligiň meselesidi. Gany, asly boýunça Altynjan hökmürowanlyga dalaş etmelidi. Onuň maksady uludy, juda uludy. Uly maksatlar, köpcüligiň ýasaýsyna dahylly niýetler hökmäny suratda baýlyk hem häkimlik bilen baglanyşykly bolýar.

«Döwlet» jümlesiniň baýlyk manysyny-da, häkimlik manysyny-da bermegi durmuşyň öz emele getiren hakykatydyr. Baýlykdan yüz döndermek häkimlikden yüz döndermekdir, häkimlikten geçmek bolsa durmuşyň ykbalyny kesgitlemekden yüz döndermekdir, diýmek, ony başgalaryň eline bermekdir. Altynjan bolsa öz ýasawy boýunça, näme etse-de, şony edip biljek däldi. Onuň dyňzap duran gujury, bimöçber dogumy diňe beýik serişdeleriň – baýlygyň hem häkimligiň üstü bilen amal bolup biljekdi. Baýlyk ýok ýerinde häkimlik, häkimlik ýok ýerinde bolsa ykbal çözüjilik, beýiklik ýokdur.

* * *

Altynjanyň göwnüni galkyndyrýan bir adam bardy. Ol hem dayýsy Tümendi. Tümen ýegeni Altynjan üçin hoş sözlerini gaýgyrmaýardy. Eline düşen geň-enaý şayý-sepleri-de ýegençisine sahylyk bilen eçilyärdi. Onuň ýanynda hiç bir zadyň müşgili ýokdy.

Bir gün Tümén beg özüniň ýedi-sekiz ýaşlaryndaky ýalňyz ogly Anuširwany Zamahşara alyp geldi.

– Mesaýkysy, Arsahuşmisende oglumyň içi gysýar. Şonuň üçin men ýalňyz oglumy size getirdim. Goý, ol iki aýlap sizde bolsun! Men oglumy Altynjana tabşyrýaryn. Ol Anuširwanymyň lalasy⁶ bolsun.

Altynjan daýysyna sygynyardy. Ony Rüstem Zal hasaplaýardы.

Tümen beg ýegeniniň özi hakda nähili pikirdedigini, onuň nähili sözleri gowy görjekdigini aňýardы, şonuň üçin, köplenc, onuň göwnünden turaýjak sözleri aýdýardы:

– Adam dünýä bir gezek gelýär. Şonuň üçinem ýasanyňda hiç bir zatdan heder etmän, göwnüň isleyşi ýaly ýasamaly. Kim göwnüne degse, maňa aýtgyn. Men seniň aryň ýerine salyp bererin. Hiç kimiň seniň göwnüne ýa meniň göwnüme degmäge haky ýokdur. Kim-de kim bize ýamanlyk etjek bolsa, men onuň gözünde ot ýakaryn. Adalat, ine, meniň şu gylyjymyň ujundadyr – diýip, Tümen beg haybatly gürleyärdi.

– Daýý, men hiç kime göwnüme degmegine ýol bermerin – diýip Altynjan ynamly aýtdy.

– Giýew! – diýip, Tümen beg soň Abdylmälük hanyň ýanyna bardy: – Bu baş günlük dünýäge myhman gelendiris. Myhmançylkda uzak oturylyan däldir. Biz hem bu dünýäde uzak myhman bolmarys, uzak ýasamarys. Şonuň üçin her günümizi gowy geçireli. Men gelenimde Zamahşarda toý-baýram bolsun! Çagalary alyp, awa gideli.

Abdylmälük han gaýynagasyна garşy çykmadы, mirşikäryna⁷ awa ugramaga taýárlyk görmegi tabşyrdy.

4.

Abdylmälük emir Mansur bilen awa çykardы. Ýany bilen ogullarynam, aýalynam, gyzynam alyp giderdi. Ogullaryny ilkinji gezek awa çykaranda öňden gelýän däbe eýerip, olaryň ellerini gana hem ýaga bulapdy. Olara aýratyn dabara bilen pata beripdi.

Hajar hatyn aw bilen onçakly gyzyklanmaýardы. «El ýaly et diýip ylgap ýörjek däl men-ä» diýip, Hajar hatyn aýdýardы. Hatynnyň bu sözüne Abdylmälük emir gaharlanýardы: «Gaçyp barýan keyigi ýetip almagyň, uçup barýan sülgüni elguşly awlamagyň lezzeti bir aýiry ahyryn, bu ýasaýşyň ikinji bir görnüşi ahyryn!» «Öldürmek-denem bir lezzet bolarmy!», «Adam diňe öldürmekden – gandan kanagat tapyp biler!» diýip, emir janygýardы. Bu babatda hanyň öz pelsepesi bardy. Mansuryň awlan awunyň gyzgyn ganyny içmekden lezzet alşy deýin, Abdylmälük hanam käteler togdarynyň, sülgüniň,

keýigiň gyzgyn ganlaryny içýärdi, ýöne ol muny görer gözden, aýratyn hem ogullaryndan ýáşyryň saklayárdy.

Abdylmälík emir çagalarynyň mydama bir işiň başynda bolmaklaryny, wagtlaryny bähbitli iş bilen geçirmeklerini isleýärdi. Çünkü bikärlik adamy sandan çykarýan iň ýowuz ýagy. Çagalarynyň awa gözükmekleri üçin olary ýáslygyndan öz ýany bilen awa alyp gidýärdi. Olara eldekileşdirmek üçin laçyn jüýjesini satyn alyp beripdi. Birinji gezek laçyn jüýjesini eldekileşdirmegi ogullarynyň ýekesem başarmandy. Getirilen dört jüýjaniň dördüsem ganat çykaranlaryndan soň, üçüsü awa öwredilip ýörkä, soňkusy kapasasyndan çykyp gaçyp gidipdi.

Emir öz ogullaryna Käsiň perrende bazaryndan⁸ togrul guşlarynyň jüýjelerini getirip berdi, ýöne ähli ýyrtyjy guşlaryň arasynda bürgüdiň bir görnüşi bolan çağry guşy bilen togrul guşy aňsat-aňsat eldeki bolmaýan eken, adama boýun sunandan olar ölenlerini gowy görýän eken. Olar kapasadan çykjak bolup, diwara özlerini urup-urup ölyärler. Şeýle bolanson, hiç kim ol guşlardan elguş edinjegem bolmaýar. Abdylmälík han bu hakda bilyärdi, ýöne togrul guşuň jüýjesiniň satylýandygyny görüp, belki, eldeki etmegi başararyň diýen ince tama bilen satyn alypdy.

Togrul guşy daglaryň uçut gaýalarynda höwürtge edinýär. Jüýjeleri howpuň ýakynlaýandygyny görseler, özlerini höwürtgerinden aşak goýberip heläkleýärler, keseğiniň eline düşmegi namys bilyärler, öz ene togrulynyň agzyndan başga ýerden hiç zat iýmeýärler.

Abdylmäligiň satyn alyp gelen togrul jüýjejikleri hem hiç zat iýmediler. Özem olar bir aý hiç zat iýmän aç oňdular, soň bir gjede jan berdiler. Ölçek gjeleri ysgynszja ses edip, uzak jürküldediler. Bu olaryň gije ölçekdikleriniň alamaty eken. Togrul jüýjeleriniň tekepirligى hem ölümü diňe bir Altynjana däl, Habyl bilen Kabyla-da ýaramaz täsir edipdi.

Emir ince tama bilen getiren jüýjeleriniň ogullaryna ýaramaz täsir edendigine gynanmak gynandy. Öz eden telek işiniň öwezini dolmak üçin üç-dört bezirgene niredenem bolsa, laçyn, aýratyn hem şahyn⁹ jüýjelerini tapyp getirmeklerini tabşyrdy, olar üçin puluny gysganmajakdygyny gaýta-gaýta nygtady.

Emire baş sany şahyn jüýjesini getirip berdiler. Şondan soň emir getirilen şahyn jüýjeleriniň eldekileşdirilmegine gaty yhlas etdi. Onuň yhlasy bilen ogullary hem Altynjan awa gözüktiler.

* * *

Bu gezekki aw ýigrimi güne çekdi. Ýigrimi günü Altynjan ömrüniň iň sapaly günleri hasaplady. Ol daýysynyň hemayaty bilen ýigrimi günün içinde on bir keýik, ýedi súlgún awlady.

Olar wagtlaryny aýdym-sazda geçirdiler. Tümén beg şeýle bir gowy aýdymalary aýdýardy. Eline haýsy saz guraly düşse, şirinden şirin calmagy başarıardy, gözlerini süzüp aýdyma başlanda, oduň başında oturanlaryň tas hemmesi diýen ýaly onuň bilen goşulyşyp aýdym aýdýardy.

Altynjan togdarydyr kákilik awlap, sazak syhyna düzüp otta bişirmegi öwrendi. Çişlik, kakmaç gyzgylt öwüşgin bilen lowurdap ugranda Altynjan olaryň bişendigini bilyär. Ana, şondan soň olary iýdigiňce iýesiň gelýär.

Altynjan açık meydanda, oduň başında yüzünü oda çoýup oturmagy, çöregiň arkasyna çöp diräp oda gyzdymagy, soňundan gyzgyn çöregi kitirdedip iýmegi gowy görýär. Şonda oduň başında iň ýakyn adamlaryň: ataň-eneň, daýyň, akgzyň bar bolsa, eşretilik babatda başga hiç zadam isláp bolmaz. Altynjan üçin dünýäde sundan uly eşret ýok.

Tümén beg bilen Abdylmälík begiň aratapawudy awda has açık duýulýardy. Duýulmaz ýaly-da däldi.

Tümén beg degisýärdi, gülüşýärdi. Her kime bir henek atýardy. Her hili sözler bilen güldürýärdi. Aýdym aýdan pursady ýegenleriniňem özüne goşulyp aýdym aýtmagyny talap edýärdi.

Abdylmälík han agrasdy, hakyky handy. Degismek-gülüşmek, dogrusu, oňa gelişjegem däldi.

Ol oduň başında Afrigogullary nesibi, patyşa bolan ýigrimi iki neberesi, olaryň başdan geçirmeleri hakda gürrüň berýärdi. Ol aýratynam babakelanlarynyň Güne sygynyşlary, Horozmin, Horasan sözleriniň Günün dogýan ýeri diýen manyny aňladýandygy, bu topragyň mukaddesdigi, bu topraga göbek ganynyň siňendigi, bu toprakda ata-babalarynyň ýatandygy hak-

da köp nygtaýardy. «Biz Gün hanyň ogullarydyrys, her gün sabada täze dogýan Güne salam bermelidiris» diýärdi, ogullary bilen hataran durup, dogup gelyän Güni maňlaýyna sylardy, egilip tagzym ederdi, salam bererdi. Ol ogullaryna batyr, mert bolmak, haramylykdan, şerden daşda durmak hakda pent edýärdi.

Abdylmälík hanyň çagalary köplenç Tümen begiň ýanyndady.

Onuň berýän gürrünleri gyzyklydy. Ol dynç aljak diýip oturmaýardy-ýatmaýardy, uzynly gün aýak üstündedi: bir görseň, oglı Anuširwana, ýegeni Altynjana gylyçlaşmagyň tilsi-mini öwredip durandyr, bir görseňem, nädip uçgun döredip, ot ýakmalydygyny öwredýändir. Kakmaçdyr çișlik bişirmekde, göräymäge, üýtgeşik tilsim ýok ýalydyr, görlüp otursa, ony gowy bişirmegiňem tilsimleri bar eken. Tümen beg bilyänlerini ýegenleridir ogluna üzönüksiz öwredýärdi.

Çapyp barýan atyň üstünden nyşana urmagy öwrenmäge köp wagt gidýärdi.

– Çapyp barýan atyň iki öň aýagy ýerden üzülen pursady – atyň üstüniň iň rahat pursady, ýone bu örän az salymlyk pursat. Atyň üstünde oturan kişi, ana, şol az salymlyk mümkünçiligi peýdalanmaly. Atyň öňki iki aýagy ýerden üzülen wagty nyşana atan okuň deger, galan pursatlar nyşana degmek mümkünçiligi örän az bolýar – diýip, Tümen beg janygýardy. Her kimiň atyň üstünde oturyşyna, ýáý tutuşyna, nyşana atuşyna baha berýärdi. Tamasy çykmasa käyéärdi.

– Nyşana urmak – soňky maksat. Siz ilki çapyp barýan atyň üstünde oturyp, onuň ýerden öň aýagyny üzüsini öwreniň – diýip, Tümen beg ogludyr ýegenlerini yzna düşürip, sähra çykaryardy, olara atyň üstünde sapak geçýärdi.

Daýysynyň ýanynda bolmak, onuň gürrünlerini, maslahatlaryny diňlemek Altynjana diýseň hoş ýakýardy, mydama onuň Zamahşarda bolmagyny isleyärdi.

* * *

Awdan gala dolandylar. Altynjan welin dolanmak islemedi, ýene on-on baş günlär, Jeýhun jülgesiniň gür tokaylygynda aw awlamak, göwün hoşlamak isledi. Ol bu hakda kakasyna

aýtdy. Birinji gezek aýdanda kakasy ýagsydan-ýamandan hiç zat diýmänden soň ikinji gezegem aýtdy.

Abdylmälik han ikinji gezegem hiç zat diýmedi, gyzyna gaşyny gerjeşdirip seretdi.

Düşnükli!

Daýsy Altynjana ýakyn wagtda Zamahsara gelmäge, ýene awa äkitmäge söz berdi.

Tümen beg Arsahuşmisene gaýtmakçy bolanda Altynjan zarlady:

- Daýy, indi haçan geljek?
- Ýene iki aýdan gelerin, ýöne gelyänçäm gylyçlaşmagy gowy öwren!

- Men ökde ahyryñ, daýy!

- Meniň ýegenim ökdelerdenem ökde bolmalydyr. Ol iki-üç gulama däl-de, on-on bäs gulama taý gelmeli. Sen bihal Altynjan dälsiň! Sen soltan Mahmyt Gaznalynyn mübärek gadamyndan dünýä inen gyzsyň. Sen Allanyň wekilinden – beýik soltandan pataly gyzsyň. Hut şonuň üçinem men saňa oglum Anuşirwany tabşyrýandyryny. Ol edil sen ýaly, gorky diýen zadyň nämedigini bilmeli däldir, çünki gorky bar ýerinde ýeňiş ýokdur. Anuşirwan garadangaytmaz, juwanmert ýigit bolmalydyr. Dünýäniň eşreti gorky-ürkini bilmeýän kişileriň öňünde açylýandyry. Çünki eşret, bagt mülküniň gapysynyň sakçysy gorkudyr. Ol mülke diňe gor-kusy bolmadyk kişiler goýberilýär. Allatagala aýdarmys: «Batyr ýıgitlere zowal ýokdur. Olar üçin meniň ähli ýapyk gapylarym açylar. Men olary islän maksatlaryna ýetirerin» diýip.

Altynjan daýysynyň sözünü boldi:

- Babam hem edil şu sözleri aýdýar. Ol gorkaklygy halamaýar, biziň batyr bolmagymyzy isleyär.
- Kim?! – diýip, Tümen beg ýantgylady.
- Babam!

Tümen beg nämedir bir zat aýtmakçy boldy. Taýly gezek ýuwdundy, soňam başky gürrüňini dowam etdirdi:

- Ýegençim, men seniň aşyraw gözsüzbatyrlygyň gowy gör-yärin. Seniň häsiýetiň Allanyň hoşuna geljek häsiýetdigine ynanýa-ryny. Sen Anuşirwany juwanmert hem batyr edip ýetişdirmäge çalys!

* * *

Tümen beg iki aýdan geljek diýip söz beren-de bolsa, üç aýdan soň geldi, yzynda iki yüz atly bilen geldi.

Beg ýegenlerine birgiden sowgat getiripdir. Altynjan üçin keyigiň şahyndan sap edilen ýatagan sowgat getirdi. Daýsynyn bu sowgady Altynjanyň hoşuna geldi, muňa biçak begendi. Daýsy bilen darkaşyp görди. Ýatagan darkaşmak üçin biçak gabyldy, darkaşdygyňça darkaşasyň gelýär. Tümen beg owal Altynjana yüz görülyän aýna, hanjar sowgat beripdi. Altynjan daýsynyň sowgatlaryny biçak gowy görýärdi.

Tümen beg geçen sapar gelende: «Indiki sapar gelenimde iki aýlap sizde boljak» diýip, Altynjana söz beripdi, ýöne ol Zamahşarda uzak eglenmedi, Jürjaniýa gitdi. On günden dola-nyp geldi. Habyl bilen Kabyly, Altynjany ýanyна alyp, derýanyň akymynyň ugry bilen ugrady. Onuň nirä barýandygyny özünden başga hiç kim bilenokdy. Kabylyň «Nirä barýarys?» diýen sowalyna Tümen beg: «Ynha bararys, şonda görersiň» diýip, başdansowma jogap berdi.

Tümen beg uzaga gitmedi. Buruntak obasyndaky Janahyr halwaçynyň öyüne bardy.

– Nirede bolsa-da, tapyp getiriň şol çopury! – diýip, Tümen beg jabjyndy.

Dört-bas kişi derrew Janahyr halwaçyny südenekledip getirdi.

– Şol tuda daňyň!

Janahyr halwaçyny tuda daňdylar. Tümen beg attan düşüp, çopur halwaçynyň ýanyна bardy.

– Eý, çopur, seniň Jürjaniýa, Arsahuşmisene ýetýän uzyn diliň bar diýýärler. Nähe, ony hökman men saňa kesip berme-li? Özün kesip bileňokmy?

Janahyr halwaçy şelaýyn ýylgyryp dur. Onuň ýylgyrmasyndan merdanalygy, gorkmaýanlygy duýulýardy.

– Meniň günäm näme?

– Wa, sen maňa eden ýamanlygyň-da bileňokmy?!

Halwaçy ýene şelaýyn ýylgyryp, Tümen bege kinaýatly ýüzlendi:

– Men näme edipdirin?

Tümen beg ýanyndaky oglanlaryň eşitmezligi üçin Janahyr halwaçynyň alkymyna dykylyp baryp, ýuwaşja gürledi. Onuň näme diýenini Janahyr halwacydan başga hiç kim eşitmedi.

Tümen beg öz aýdýan sözünü ýanyndakylaryň eşitmegini islänoch, diýmek, gürrüň onuň mertebesini masgaralaýan, degnasyna degyän söz bolmaly ol.

Janahyr halwacy Tümen begin sözlerinden soň bujagy çözlene döndi. Aýdylan sözler hakykat bolarly, ony inkär etmedi, ýagşydan-ýamandan hiç zat-da aýtmady. Şondan soň Tümen beg hem gürlejek bolup durmady. Baryp atyna mündi. Birmeý dan tòweregine garanyp durdy-da, öz ýigitlerine buýruk berdi:

– Öýüni kelete¹⁰ ediň, otlaň!

Bu habar Altynjany oňaýsyz ýagdaýa saldy. Ol howatyr bilen Habyla seretdi.

– Daýý! Janahyr Geçdekiniň öýüni näme üçin otlatmakçy bolýarsyň? Halwacy Iman diýen oglunyň ölüminem Sadylladan – bizden görüp ýör, meni halanok ol, menden öçli ol. Öýüniň kelete edilmeginem menden görer. Öýüni kelete etme, otlama!

– Haý, ýegenim! Men seni beýle towşantüýsüň öýtmeýärdim. Beýle towakgaň bar bolsa, öň aýtmaly ekeniň! Men indi buýurdym. Buýrugymy nädip yzyna alaýyn?

– Onuň etmişi näme?

– Bu çopur pelit oguzyn iň ýekinde ýigrenýän işini edipdir.

– Nämé?

– Meni Altyndaşa satypdyr.

Kabyl elewredi:

– Daýý, Janahyr Geçdeki halwadan başga zat satjak adam däl. Bu ýerde bir ýalňyşlyk bar.

Altynjan Kabylyň sözünü makullady:

– Kabyl dogry aýdýar. Biz Janahyr raýisi tanayárys, ol diňe halwa satýar. Onsoňam Janahyr babamyň aşnasy. Aşnasynyň öýüniň kelete edilendigi, otlanandygy hakda eşitse, babam ymgyr gaharlanar, bize-de söger.

– Nämé, nämé? Babaň şeýle şugul adam bilen aşnamy?

– Janahyr halwacy bilen babam – içen suwy aýry geçmeyän razdaş.

– Görer göze gowy adam ýaly bu, ýöne munuň içinde ýylan bilen içýan mesgen tutupdyr. Seret, daşky sypaty garakçylyk edýän adama meňzeýärmi? Daşyndan seretseň, ýamanlyk cykjak adama meňzänok. «Daşy jäjek, içi möjek» diýilýänleri bu. Aşa sypaýý adamlar iň ýaramaz adamlardyr. Aşa sypaýý adama gabat gelseň, gacgyn. Sypaýcylýk – olaryň galkany, ýüzleriniň perdesi . Ýamanlygyň döremegine ýol bermeli däl. Ot tutaşonsoň öňüni almak kyn düşýär. Men bu çopuryň bet matlabyna ýol bermerin.

* * *

Yza gaýdysyn hiç kimden ses-selem çykmadı.

Tümen beg Altynjanyň içki islegini bilenligi üçinmi ýa gyssagly işiniň barlygy içinmi, Zamahşarda uzak eglenmän gitmek bilen boldy.

Tümen beg gitmekçi bolanda Altynjanyň ýanyna geldi:

– Ýegenim – erkeklerden ýegim meniň. Saňa möhüm habar aýdaýyn.

– Aýt, daýy. Men syr saklap bilyän mähekdaşdyryny.

– Ony aýtmasaňam bolar. Men seniň syr saklap bilyäniňi-de, merdanalygyň-da bilyärin. Mesaýkysy, ýegenim, gije ýatanyňda işigiňi içinden kiltläp ýatýarsyňmy?

– Ýok, kiltlämok.

– Içerde senden başga kim bolýar?

– Işigagyzda kenizim ýatýar. Muny näme üçin soradyň, daýy?

– Derýanyň aňyrsyndan – öýden ýük geler. Şol ýuki saňa tabşyrmakçy.

– Nähili ýük?

– Gelende görersiň. Ol işi diňe ikimiz bilmeli bolarys. Men saňa öňünden hiç zat aýtmaýyn. Ýone iş bitse, men ýanyňa – şebistanyňa bararyn. Barsam, gorkaýmagyn.

Altynjan güldi:

– Daýy, gorky diýyän zadyň iýilýän zatmy?

– Mesaýkysy, men bararyn.

– Haçan?!
– Haçan geljegimi özümem takyk bilemok. Mesaýkysyny

diňe Perwerdigär bilyär. Gepleşdikmi?

- Gepleşdik.

Altynjan Rüstem Zal, ýagşyzada hasaplap ýören daýsy-na garaýsynyň sowasmasyna teý doly akył ýetirip bilenokdy. Ol daýsyныň Arsahuşmisen şäheriniň bazarynda adamlary jezalandyrısyny görevde oňa guwanypdy. Bir aýalyň kellesi öňüne togalanyp düşende gorkmandy. Ol aýalyň iki örüm saçyny ýylana meňzedipdi. Yöne Janahyr halwaçynyň öýüniň başda kelete edilip, soňundan otlanmagy welin, onuň aňynda harasat döredipdi, daýsyны rehimsiz hasaplapdy.

Janahyr emir hakykatdan-da çopurdy, atan-satandy, ýone sypaýy, hoşgylaw adamdy. Ol Zamahşara köp gelerdi. Abdyl-mälik han bilen mesaýy gürrüň edip uzak oturardy. Ol gelen-de emiriň göwni açylýardy. Aňsat-aňsat gülmeýän emir Jana-hyr halwaçynyň käbir sözüne heziller edip gulyän pursatlary az bolmaýardy. Şeýle bolansoň, Kabyl dagy Janahyr halwacynyň Zamahşara köp gelmegini islärdiler.

Halwaç ýuwaş gürleyärdi, kiçigöwündi, Kabyl bilen Haby-la, Sadyllaga gep goşardy. «Nesip bolsa, her biriňiz bir etrabyň raýisi bolarsyňz» diýip, hoş söz aýdardy. Onuň sözleri Kabyl daga hoş ýakýardy.

Ol ogullarynyň urlandygy üçin öňem birki gezek arz edip gelipdi. «Meniň ogullarym mydama siziň gullugyňzdadyrlar. Siz näme buýursaňyz ýok diýmezler, aýdanyňzy ederler, ýone siz beýdip möçükdirip urmaň olary» diýip, özelenmek özele-nerdi. Kabyl dagy halwaça indi gaýdyp urmazlyga söz bererdi-ler, ýone şol günüň ertesi, babasyna ýamanlandygy üçin, onuň ogullaryny ýene urmak urardylar.

Bu gezek jeza çökder boldy!

Janahyr halwaçynyň öyi otlandy! Bu habar hökman Abdyl-mälik hana ýeter. Soňunyň nähili boljagyny göz öňüne getirme-gem gorkuly! Huday saklasyn!

Öýün ýanyp durşy Altynjanyň göz öňünden gidenokdy.

* * *

Altynjanyň uklaması aňsatdy, islän pursady uklap, islän pur-sady-da oýanyp bilyärdi. Öňler aňsatlyk bilen uklan-da bolsa, ol

bu giye teý uklap bilmedi. Kellesine gum dykyylan ýalydy. Ilkagşam çala ymyzgandam, ýöne sähel salymdan oýandy. Indem ukusy tutmasa näme! Uklamak üçin her iş edip gördü: sagyna ýatdy, cepine ýatdy. Gözlerini ýumup, hiç bir zat hakda oýlanmazlyga çalyşdy, üstüne ýorgan örtti, barybir, uklap bilmeli.

Altynjan hiç wagt ýorgany başyna büräp ýatmazdy, şeýtse demigerdi. Howa hernäçe sowuk bolsa-da, ýorgan ýapynman ýatardy. Has sowuk gjelerem ol ýorgandan kellesini çykaryp ýatardy. Akgyz onuň üstüni daňdana çenli zol-zol ýapmaly bolardy. «Durmuşdan gorkýan, ýöwsel adamlar ýatanlarynda ýorgana çümüp ýatýarlar. Gayduwsyz, tekepbir, özdiýenli adamlar ýatanlarynda ýorgandan kellelerini çykaryp ýatýarlar. Kelleleriniň üstüniň ýorgan bilen örtülmegini olar sütem hökmünde duýýarlar. Melikäm, seniň ýatyşyňdan gaýduwsyzlygyň duýulýar» diýip, Gülyüzli birki gezek aýdypdy. Altynjan akgyzыň bu sözlerini ýadyndan çykarmandy, ony köplenç öz ýanyndan ölçerip dökyärdi hem bu pikiri makul hasaplayárdy.

Akgyz pelsepe otarmagy gowy görýärdi. Sebäbi melikesi onuň pelsepelerine maýyldy. Ony käteler akyldar Faraby, Eflatun diýip atlandyrarda. Melikesiniň özünü diňleýänligine gylawlanyp, Gülyüzli hasam joşup gürlärdi. Asylam ol gürleme gi gowy görýärdi. Gürlemese, hiç zat iýesem gelmezdi. Wah, onuň özünde pikir ýokdy. Onuň artykmaçlygy – ýatkeşligidi. Bir eşiden sözünü aňsat-aňsat ýadyndan çykarmaýardy. Melikesiniň gowy görjek sözlerini bilyärdi ol. «Gije ýatanda käbir kişi sag tarapyna ýatýar, başga birleri bolsa sol tarapyna ýatýar. Sag tarapyna ýatmagy endik edinen kişilere ýalan-aldaw, mekirlik mahsus bolýar. Sol tarapyna – ýüreginiň üstüne ýatýan kişiler hyjuwly, her bir işe düýrmegi, ýüregi bilen ýapyşýan, batyr adamlar hasap ediliýär. Özem beýle kişileri aldama hem asan hasap ediliýär. Olar ýumurtga saç çykypdyr diýilse-de ynanýarlar...» Gülyüzli bu sözleri aýdanda Altynjan onuň sözlerini makullapdy: «Dogry şol, dogry. Sen meni mydama aldap ýörsün!»

Hana, häzir Altynjanyň akgyzı Gülyüzli işigagyzda süýji uklap ýatyr, özi welin uklap bilenok. Ol bir eýlesine, bir beýlesine agdarylyp, uklamak üçin gara cyny bilen çalyşdy. Tümen daýysy alasarmyk halda göz atuwynda janlandy. Ol gyzyl oduň

içinde oňa nämedir bir zatlar diýip gygyrardy. Altynjan näçe mukym bolsa-da, daýsynyň aýdýan sözlerini eşitmedi. Birden şatyrdap ýanýan oduň sesi eşidiliýän ýalydy. Uklap bilmejegini aňan Altynjan garysyna galды. İçeride ölçügsije çyra ýanýardы.

– Akgyz?!

Ikinji gezek ady tutulanda Gulyüzli tisginip oýandy:

– Melikäm, size bir zat gerekmi?

– Men uklap bilemok. Nâme üçinkä?

– Maňa aýdaymaly ekeniňiz. Uky damaryň owkalap berip, ýumşatsam, derrew uklardyňz. – Gulyüzli uky damaryny owkalamak üçin melikesiniň ýanyна gelip otyrды.

– Düýşünde ýalyn görmek nämäniň alamaty bolmaly?

– Ýalynmy ýa ot?

– Nâme tapawudy bar onuň? Ikisem bir zat dälmi?

– Däl. Ot bilen ýalnyň parhy bar. Onsoňam nähili göreniňe bagly...

– O nähili?..

– Wa, melikäm, ýalny, ody her hili ýagdaýda görüp bolar. Ot ýakmak – ýска ulaşmak. Melikäm, sizin düýşünize ýalyn giřen bolsa, onda bu – bir goç ýigide şu günde-ertirde göwün berjekdigiňiziň alamaty. Hakty şeýle bolar bu, melikäm! – diýip, akgyz Altynjany garsa gujaklady.

– Dur, dur, ey, Eflatun, sen meni aldama.

– Men sizi aldamok, melikäm.

– Sen maňa hakykaty aýtmayarsyň. Sen şatyrdap ýanýan oduň nämedigini bilýärsiň. Sen ot diýdiň, ýalyn diýdiň, ýone sen olaryň tapawudyny aýtmadyň...

– Men häzir aýdaýyn, melikäm. Ot ýakmak – söygä uçramak ýa gowy ýigide äre çykmak, ody söndürmek – äriňden aýrylyşmak, şowsuzlyga uçramak.

– Men özürmedim...

– Men bilýärin-ä, sizin hiç wagt ody özürmeýändigiňizi. Awa gidenimizde-de siz ýeke gezegem ody söndürmediňiz, «Goý, doly ýansyn» diýdiňiz her gezek. Oduň alawlap ýanmagy – şatlyk, nämedir bir zada begenjekligiň alamaty; oduň tüsseläp ýanmagy – bir ýalňyslyk goýberjekdigiň alamaty; oduň içinden ylgamak – ýalançylaryň aldawyndan halas bolmak; bedeniň oda

ýanmagy – ile metdi-ryswa bolmak. Ýalyn bolsa – bagty çüwmeklik, köp tyllaly bolmaklyk.

– Köp tyllaly bolmak?!

– Hawa, melikäm, ýalyn – köp tyllaly bolmak. Köp tyllaly bolmak diýende harwar-harwar tylla düşünmeli däl.

– Onda nämä düşünmeli?

– Harwar-harwar tyllaly äre durmuşa çykmaga düşünmeli.

– Eý, Eflatun, seniň aňynda ärden başga pikir ýok. Sen düýş yorsaň, hökman är bilen baglanyşykly bolayýar-la?

– Siziň görýän düýşüniz şeýle-dä, melikäm. Men siziň düýşünizi nädip üýtgedeýin?

– Sen maňa güýçli ýalnyň nämäni aňladýandygyny aýdyp ber.

– Güýçli ýalyn – güýçli gorky. Meger, bir zatdan aşa gorkmagyňz mümkün. – Gülýüzlü bu sözünü aýdyp gutarmanka daşardan kimdir biriniň aýak sesi eşidildi.

Altynjan eline hanjaryny aldy.

Işık ýuwaşja açyldy:

– Ýegen! Altynjan!..

– Wa, kim bar?!

– Altynjan! Bu men – daýyň Tümen!

– Daýym! Geliň!

Tümen beg çekinjeňlik bilen içerik girdi.

– Uklamanmydyň? Men-ä uklap ýatansyň öýtdüm.

– Geljek diýip giden günüňizden bări uklap bilemok. Maňa bir zad-a boldy. – Altynjan sypasından düşdi-de, daýysynyň ýanyaňna geldi.

– Onuň sebäbini men çala çak edýärin.

– Nâme?!

– Sen: «Daýym derrew geljek diýip gitdi. Şindem gelenok.

Oňa bir zat bolan bolaýmasyn?!» diýip howsala düşensiň.

– Gözlerim ýoluňyzda boldy.

– Garaşandygyň bilýärin.

– Eýgilikmidir, daýy?

– Mesaýkysy, ähli zat gülala-güllük. Pikir edişimdenem kän gowy boldy. Käbir zatlary seniň bilen maslahatlaşaýyn diýibem, görüşün ýaly, ýanyaňa geldim.

– Şeýle nahanmy? Şeýle gyssaglymy?

– Şeýle gyssagly, şeýle nahان bolmasa, ýarygije ýanyňa gelmezdim-ä, ýegençäm.

– Siziň üçin men özümi oda urmaga-da taýýardyryн, daýý.

– Özüni oda urmagyň geregi ýok. Hany, aşak oturaly – diýip, Tümen beg ellerini hereketlendirip öndedi. Aşak oturan Tümen beg içerde ýegeniniň ýeke däldigini – akgyzыň hem serasyma bolup durandygyny saýgardy. – Akgyzыň öz otagyna gitsin!

Gülýüzli gaty-gaty ýöräп, içerden çykyp gitdi.

– Men näme etmeli, daýý?!

– Altynjan! Mesaýkysy, men uzak oýlandym: kime ynanmaly, kime syrymy açmaly diýip. Onsoň men kän-kän adamlaryň, ýegenlerimiň içinden diňe seni sayladym. Meniň saňa göwnüm ýetýär. Sen – ot-ýalyn. Mesaýkysy, sen ýalyndan dörän ýegenim meniň. Sende ýekeje aýp bar, ol aýbyň özüň hem bilýänsiň, ol aýbyň – gyz maşgaladygыň. Ýone sen gyz maşgala bolsaň hem men-men diýen janymak är ýigitlerden birjik-de kem däl. Gaýtam, artyk sen! Allatagala seni erkek edip ýaradan bolsa, men gelip saňa gulluga durardym. Garaçynam, hyzmatyňda durardym.

– Teý ukym tutmady, megerem, siziň geljekdigiňiz üçin bolsun gerek.

– Men seniň bihal däldigiňi bilýärin-ä! Sen soltan Mahmyt Gaznalydan – beýik soltandan pataly gyz! Sen hökman bay bolarsyň.

Altynjan daýysynyň bu sözünü halamady:

– Men baylygy başyma ýapaýynmy?

– Ýegençäm, beýle diýme. Baylyk – uçar ganat! Baylyk – samsam gylyç! Baylyk – Hudaýyń ýardamy, ol hökmürowanlyk!

– Men sizi baylykdan beýik hasaplayaryn.

– Wa, ýegençäm, baylykdan beýikde diňe Alla bar, baylyk bolmasa – Alla ýardam bermese, maksadyňa ýetip bilmersiň. Baylyk ýok ýerinde mertebe-de ýok.

– Daýý, ýalňşýarsyňz. Meniň baylygym ýok, ýone özümi mertebeli¹¹ duýýaryn.

Tümen beg Altynjanyň kejirligini halamady, biraz dymyp, toşaňlı dillendi:

– Ýeri, esasy gürrüňe geçeli.

– Hyzmatyňza taýýar men, daýý.

- Meniň häzirki aýtjak sözümi sen hiç kime aýtmaly dälsiň.
Eneňe-de aýtmaly dälsiň. Hiç kime!
- Hiç kime aýtmaryn diýip öň aýtdym-a, daýy.
– O gürönüňiz hasap däl. Ant iç!
– Hökmanmy?!
- Hökman!
- Hezreti Günden ant içýärin! Enemiň ak süýdünden ant içýärin: öldürselerem hiç ýerde hiç zat aýtmaryn.
- Indi meni ünsli diňle. Yene sähel salymdan su ýere altnys düýeden ybarat bir kerwen geler. Ol düýeleriň ýüklerini howla düşürerler. Kerwen gidip, miršepler gelen ýükden ünslerini sowanlaryndan soň, ähli kişiden nahان ýigrimi düýaniň ýükünü – kyrk haltany seniň şebistanyňa getirmeli.
- Şu ýerikmi?
– Şu ýere!
– Nämé üçin?
- Seniň ýatan sypaňyň aşagyny gazyp, çukur edip, şol çukura şol hatalary gömmeli.
- Köp wagtlap durmaly bolarmy?
– Belli däl.
– Uzak wagtlap dursa, haldakty zatlaryňyz çüýremezmi?
– Tylla, lagl-jowahyr, gymmatbaha daşlar çüýräpdir diýip, heý, eşitdiňmi?
- Ýok, eşitmedim, gymmatbaha daşlar çüýremeyär.
– Mesäýkysy, öz sowalyňa özün jogap berdiň. Öz beren jogabyň bilen kanagatlanjakmy ýa şerribasy bilen gürrüň bereýinmi?
– Wa, daýy, onça-da bir baýlyk bolarmy?
– Howlukma, onça baýlygyň bolýandygyny-bolmaýandygyny içeri getirenlerinde görersiň.
- Men nämé edeýin olary?
– Hiç zat etme.
– Meniň wezipäm nämé?!
- Gorap saklamak.
– Soň?
– Soňuny soň goreris, arkaýynçylykda gürleşeris.
– Babam nämé diýer?

– Babaň hiç zat bilmeli däl. Men onuň bilen ýüküň geljekdi-
gi hakda eyýäm gürleşdim.

– Ol bilyärmi?

– Ol diňe kerweniň ýarygije geljekdigini bilyär.

– Kerweniň ýuki bilen gyzyklanar-a ol?!

– Elbetde. Goý, gyzyklansyn. Men ähli zady oýlandym. Seniň sypaňyň aşagyna gömjek-gizlejek bolýan kyrk halta tyllamyz hak-
da diňe ikimiz bilyäris. Başga hiç kim bilenok. Mysaýkysy, meni
diňle! Esasy yük ýigrimi düýede. Galan kyrk düýedäki yük esasy
ýükden göreniň gözünü güýdüşdirmek, ünsüni sowmak üçin
gerek. Mysaýkysy, kerwen Arsahuşmisenden gelýär. Onuň içi-
nde temençeden başlap, kündüge çenli bar. Kumaç bar, ýüpek
bar. Hurma bar. Owadan gap-gaçlar bar. Adyny tutan zadyň
bar. Häzir kerwen geler. Mirşepler yükleri düşürmäge ýardam
bererler. Bilyärin, Abdylmälík hem gelip ýüke sereder. Soň gi-
der, ýatar. Mirşepler hem ýükün ýanyndan giderler. Daň atyp
ugramazyndan sähel öň meniň oglanlarym nahanlyk bilen kyrk
haltany şu ýerik getirer.

– Enem görer?!

– Eneňi rahatlandyrmak seniň işiň. Onsoňam haltalary ge-
tirenimizden soň sen eneň ýanyna gidip ýat. Sebäp bu ýerde ra-
hat uklap bilmersiň.

Böwrüne biraz salym diň salyp duran Altynjan kesgin gür-
ledi:

– Aýdyşyňyz ýaly ederin.

– Senden tamam hem şeýle.

– Dayý, kimdir birini taladyňyzmy?

– Ýok, talamok.

– Onda bu baýlyklar kimiňki?!

– Men saňa düşündireýin, ýegenim. Bu baýlyk talańçylyk
bilen gazanylan baýlyklar däl. Bu baýlyklar – babam Tahyr Af-
rasýabyň maňa galдыryán mirasy. Zamana parahat bolan bolsa,
onda bu baýlyklary bu ýere getirmesem-de bolardy, ýöne ertirki
güne ynamym ýok. Şonuň üçin häzirki döwürde bu baýlyklary
öýde saklamak örän gorkuly. Iki gezek meniň hem babamyň
öýde ýoklugyndan peýdalanylп talaň etjek, ogurlajak bolup
synanyşdylar. Üçünji ýa dördünji synanyşygyň sowly bolmagy

mümkin ahyryn! Men bu baýlyklaryň ogrulara, kellekeserlere şam bolmagyny islämok. Onuň üstesine-de, meniň kastyma çy-kanlaram köp. Náme üçin? Sebäbi men ogrulara, kellekeserlere geçirimlilik edemok. Olary rehimsizlik bilen jezalandyrýaryn. Şonuň üçin hem men bu baýlyklary saňa tabşyrýaryn. Ýalñyz oglum Anuširwany-da saňa tabşyrýaryn. Eger meniň başyma bir ýowuz kysmat düşse, mysaýkysy, öлем, sen meniň oglum Anuširwana eyé dur. Ony hiç zada hor-zar etme. Ýegenim, sen bir zady bek bil: seniň daýyň Tümen beg Allatagalanyň beren ömrüni halal ýasadı. Ýeke gezegem haram iýmedi, çagasynda haram iýdirmedi. Daýyň babatda seniň, oglum Anuširwanyň, nesip bolsa, hiç yerde ýüzi gyzmaz! Men sebäpli aýagyňza tiken batmaz!..

– Size hiç zat bolmaz, daýy. Halal adamlary Alla gorayár.

– Agzyňdan Hudaý eşitsin, ýöne Allanyň haramylary goran gezeklerini hem kän gördüm men. Men Allanyň özüme eçilen kysmatyndan müň keren razy. Men özümi bilip merdi-merdana ýasadym, haýra ýaran, şere galkan bolup ýasadym. Ejize ýaran boldum, haýr işleriň ugrunda gezdim. Şere garşy darkas gurdum. Şerbazlaryň ýüzüne durdum, ýüregimdäkini aýdyp, islänimi edip ýasadym. Sen entek ýasawa, wagty gelende, bu dünýäde ýüregiňdäkini aýdyp, islaniňi edip ýaşamagyň nähili manyly, eşretli hem kyn zatdygyny bilersiň. Mysaýkysy, bu dünýä geldiňmi, adam diýen ada mynasyp bolup ýaşamaly. Goy, adamlaryň saňa gözleri gitsin – ine, durmuşyň manysy şunda!

– Men size guwanýaryn, daýy! Siz náme etmegi buýursaňyz, buýrugyňzy gepsiz-gürrüňsiz ýerine ýetirerin.

– Häzir meniň üç sany janszym cukur gazmaga girişsin.

Tümen beg daşarda garasyp duran üç sany jansyzyny ýanyaňa çagyrdы. Jansyzlar içeri girdi. Tümen beg olara etmeli işlerini pyşyrdap düşündirdi.

Jansyzlar işe girişdiler: sypany duran ýerinden süýşürip, cukur gazmaga başladylar.

* * *

Kerwen geldi.

Ýuki howlynyn ortasynda düşürdiler.

– Ertir günortan alyp gitjekmi? – diýip, egnine čuha – çäkmen ýelbegeý atynan Abdylmälik han Tümen bege ynamsyzlyk bilen ýüzlendi.

– Hökman, hökman äkitmekçi. – Tümen beg ýantgap gürledi.

Altynjan daýsynyň bu sözüne çalaja ýylgyrdu. Sebäbi ol ertir gidilmejekdigini bilyärdi. Bu gije çukur gazyp gutarmazlar, ertir hem gazmaly bolar. Çukurdan çýkan gumlary hatalara gapgar-maly. Kyrk halta gumy gündizlikde daşaryk çykaryp bolmaz. Ony gije çykarmaly bolar, howlynyň ortasyndaky ýükleriň içine eltip goýmaly. Bu işleri erte agşam, ýok, erte ýarygijeden soň etmeli bolar. Kerwen birigün ýola düşer. Kerwen bilen daýsy gidermi? Megerem, birki gün Zamahşarda galsa gerek. Eden işiniň nähili ýagdaýdadygyny anyklamasa, rahat ýatyp-turup bilmez-ä ol.

Aýallar özleri babatda däl-de, başgalar babatda duýgur, juda duýgur bolýar. Hajar hatyn gyzynyň içki harasadyny derrew duýdy:

– Gyzym, sen öňki Altynjan-a däl. Bir ünjiň bar seniň. Men-den gizleme, gyzym, aýt.

– Ýok, ene, meniň hiç hili ünjim ýok.

– Sen menden bir zad-a gizleyärsiň?

– Gizleyär, gizleyär, hatyn. Melikämiň näme gizleyändigini men bilyärin – diýip, Gülyüzli ýylgyrjaklady. – Uzak gije ukla-mady...

Wah, Gülyüzli görgüli öz melikesiniň düýş görendigini, ýakyn wagt ýska uçrajakdygyny, maňlayynyň açyljakdygyny, bir janymak gerçege göwün berjekdigini aýtmakçydy. Şeýdibem hem Altynjanyň, hem Hajar hatynyň göwnüni awlamakçydy. Haýp, ýetişmedi. Altynjan daýsy bilen baglanyşkly syryň üstüniň açylmagyndan gorky edip, akgızyn üstüne ýaraly ýolbars deýin arlap atyldy.

Adam bu dünýäde ýasap ýörse, her hili zady görýär, her hili ahwalatlaryň üstünden barýar. Käte görmeli däl zatlaram görýär. «Wah, şol pursady görmedik bolsam gowy bolardy» diýip, ahmyr edýär. Gülyüzlüniň düşen kysmatyny-da görmedigiň, eşitmedigiň gowy. Bu hakda däl-de, başga-başga zatlaryň gürrüňini edeniň ybaly. Şonuň üçin Altynjanyň akgızyn üstüne nädip özünü zyňandygы hakda-da hiç zat aýdylmasa gowy boljak. Edere başga gürrüň kän ahyryn.

Mansur gapydan uzynly gün howlynnyň içinde doňuz diňini salyp geçirirdi.

– Bir ýerden ses çykýarmy ýa meniň göwnümemi? – diýip, Mansur ýüküniň ýanynda duran Tümen bege birki gezek sowal berdi.

– Men-ä ses eşidemok. Hatynlar eşitgir bolýar. Altynjan, sen ses eşidýärsiňmi?

– O nämäniň sesi? Men-ä eşidemok.

– Size bir zad-a bolýar. Ýüzüňizem-ä duw-ak. Janyňyz beri sag-my siziň?! Altynjan, Mansur daýyň yüzüne seret, öz-ä öňki ýüz däl.

– Dogry, dogry. Mansur daýy, size bir zad-a bolupdyr. Gula-gynyza ses eşidilip ugran bolsa, bu gowulygyň alamaty däl.

– Altynjan dogry aýdýar. Biziň diwanymyzda Gaýyp diýip biri bardy. Şolam «Gulagyma ses eşidilyär» diýip günortana čenli birki gezek áytmaga ýetişdi, günortandan soňam neresse boldy. Biçak gowy ýigitdi. Ýatan ýeri ýagty bolsun.

– Wa, daýy, şo dag ýaly Gaýyp gaýyp bolaýdymy?

– Wa-daryg-a!.. Wa-hasrat-a!..

– Gülayým neressäniň hem, Sökmen pälwanyň hem ölmezlerinden öň gulaklaryna ses eşidilipdir. Özüni tebibe görkezäý, Mansur daýy – diýip, Altynjan halymsyrady. – Ýüzüňizde adam peşweri galmandyr.

– Golaý-goltumda tebip barmy?

– Bar, bar – diýip, Mansur Tümeniň sowalyna jogap berdi.

– Mansur, saňa hiç zat bolmasyn hernä! Saňa bir bolmasyz zat bolsa, men-ä gaty gynanjak.

– Menem gynanjak...

Mansur polanyň, doğrudanam, haly perişanlaşyp ugrady. Öýleden soň ýagdaýy hasam beterleşdi. Ony göterip tebibe äkit-diler...

5.

Şol günden iki aý soň Arsahuşmisenden habar geldi: Tahyr Afrasýabyň aýaly – Altynjanyň mamasy agyr syrkaw ýatyr, ol gyzы Hajary görmek isleyär.

Abdylmälik han mundan on baş gün öň soltan Masut Gaznalynyň çakylygy bilen jihada gidipdi, yzynda Mansury goýupdy. Mansur pola Omary baş edip Hajar hatyny, Kabyly, Habyly, Anuşirwany, Altynjany Arsahuşmisen şäherine ugratdy, olary Jeýhundan geçirip goýberdi.

Tahyr Afrasýabyň hatyny gyzы Hajar bilen hoşlaşmak üçin garaşan bolarly. Ol gyzyny görüp, gözünden ýekeje damja gaçyrdы. Ýekeje damja! Altynjan gözden çykan sol ýeke damjany eda bilen syldy. Ene dilden-agyzdan galan eken. Şol ýeke damja enäniň diriliginin ýeke-täk alamaty boldy. Gije bu dünýä bilen hoşlaşdy.

Arsahuşmisene Anuşirwanyň hem gelendigini görende Tümen beg gaharlandy:

«Sen näme üçin geldiň? Men saňa Zamahşarda gal!» diýdim ahyryn! Sen näme üçin meniň aýdanymy etmediň?!

«Daýy, Anuşirwany men alyp gaýtdym. Sebäbi siz ony maňa tabşyrdyňyz. Men ony Zamahşarda goýup gaýdan bolsam, bu ýerde arkayýn oturyp bilmekdim».

* * *

Altynjan babalarynda bolup, daýsy Tümeni ilkinji gezek tukat keşmerde gördü. Öň onuň ýüzi mydama ýylgyrjaklap durarydy. «Daýymyň ýylgyrmaýan, gaharlanyan pursady ýokdur» öýdýärди. Altynjan daýsynyň gamly keşpde bolmasynyň sebäbinin diňe ejesiniň ölümü sebäpli däldigini bu ýerde bolan onunju günü bildi. Kakasy Tahyr Afrasýabyň ýanynda:

– Kynyklardan Seljuk ýabgu diýip biri döräpdir. Ol ýogalyp, onuň ýerine uly oglы Ysraýyl ýabgu bolupdyr. Çägede san bar, olaryň neberesinde san ýók. San-sajaksız ýygyn olar. Ak çekirtge deýin, baran ýerini ýalap-yülmäp baryarlar. Olardan Gutulmyş, Togrul, Çagry diýip üç sany garadangaýtmaz serkerde döräpdir. Olar biziň başymza towky bolup indiler – diýip, Tümen beg odukdy.

– Kynyklar diýip köp eşitdim, ýöne Seljuk ýabgu diýip, Ysraýyl diýip, Gutulmyş diýip, Togrul, Çagry diýip, men birinji gezek eşidýärin – diýip Tahyr Afrasýap agyr dem aldy.

Altynjanyň zenan bilesigelijiligi örç aldy:

– Kynyklar diňe Dargan sebitlerinde ýasaýarmy, daýý?!

– Olaryň ýetmedik ýeri ýok. Olar diňe Heýtelede, Horezminde däl, Horasanda-da kän. Yöne biziň başymyzdan towky bolup inen ganhorlar – kynyklaryň Seljuk neberesi. Nämemiş, seljuklary soltan Mahmyt Gaznalı gowy göreňmiş. Soltan olara Balkanda baş-alty sany welaýaty ykta-başbugluk berenmiş.

– Soltan olary näme üçin gowy gördükä?

– Eşidişime görä, seljuklar soltanyň Mamuny mugyra getirmegine kömek edipdirler. Olar indi islendik wagty Altyndaşyň dergähine baryp bilýärmişler, özlerini Altyndaşdan kem görmezärlermiş. Olar gaty okgunly, gije-gündiz ýatanoklar. Özem olar baran ýerlerinde kelete eýläp, ýakalaryny tanadýarlar, oňşanoklar. Şeýle bolansoň, olary kowýarlar. Olary başda Ýaňkentden kowdular. Ýaňkentden gaçyp Jende geldiler. Jentde Aly patyşa bilen oňușmadylar. Soň olar gaçyp Buharanyň Nur welaýatyny mekan tutundylar. Olar bu ýerde-de garahanly Alytegin bilen oňușmadylar. Soň bular gaçyp Horasana gidermen boldular. Ana, şonda-da Altyndaş olara howandar çykdy: Gauhor, Rabat-Maše, Şaruhan etraplary¹² ykta berdi. Olar diňe akyn¹³ bilen gün görýärler, olar diňe barjamly adamlary talap, tumáýak galdyrýarlar, ellerinden iň soňkuja hepbesine čenli zomluk bilen alýarlar. Mesaýkysy, men olaryň akynlaryna ýol bermeýarin, ölerin welin, olary Arsahuşmisene gelmez ýaly ederin. Gaty hüsgär bolmaly, ýogsam köp ogrular, kellekeserler, garakçylar galp ada dulanyp, etjegini edýärler. Galp ada duwlanmak soňky döwür bu ýerde ýoňa öwrüldi. Masudyň adamlary topar-topar bolup aýlanyp ýörler. «Men soltan Gaznalynyň serkerdesi» diýip, yzyna otuz-kyrk kellekeser tirkäp ýörenem bar. Alytegiň adamlaram bar. Şämälik hem bir ýerde duranok. Mysaýkysy, gara der döküp gazanç etjek bolýan az-az, yzyna biwazy meslekdeş ýygnap, barjamly adamlaryň öýelerini talaýarlar. Biziň şäherimizde dört sany barjamly adamyň öýi kelete edildi. Öýdäki ähli adamlary öldürip, baylyklaryny alyp gidipdirler. Beýik Perwerdigäriň izni-goldawy birle, men dört öýi tozduran,

adamlaryny öldüren kellekeserleriň ählisini tapdym, tutdum. Jezalandyrbyn. Şu eden işim için şäher ilaty maňa alkyş okaýar, Janahyr pisintler bolsa, maňa ýamanlyk etjek bolýarlar.

– Halwaçynyň garakçylar bilen näme dahyly bar?

– Sen ol ýigrenjini tanaňok. Şäherdäki dört talaňçylygy eden toparyň biri Janahyr halwaçynyň adamlary eken. Ol toparyň serdary halwaçynyň inisi Dagbaşy bilen Gündiz diýen oglы eken.

– Men Gündizi tanaýaryn. Ol goýun ýaly ýuwaş. Men onuň iki gezek urup burnuny ganatdym.

– Daşyndan ýuwaş görünýän adamlardan ägä bolgun, ýegenim. Meniň ýaly açyk, ýüregindäki dilinde diýilýän adamlardan gorkup oturmagn. Olaryň ýüregi arassadyr. Aşa sypaýy, aşa ýuwaş adamlaryň welin, içi ýylan bilen içýandyr.

– Oglum, sen köp-köp barjamly adamlaryň galplyklarynyň üstüni açyp, olary agyr güne saldyň. Onsoň olaryň saňa geçirimlilik etmejekdigi düşünükli. Ar almak oguzyň ganynda bar. Olar bu gün seljuk adyny tuwak edinip, sebitde goh turuzýarlar, aslynda bu zatlardan seljuklylaryň habarlary-da ýoksa ýokdur – diýip, Tahyr Afrasýap janykdý.

– Eýsem men olaryň galplyklaryna, edýän pyssy-pyjurlyklaryna gözümi ýummalymy, baba?

– Iliň öňüne düşyän kişi biraz kör, biraz ker bolmaly, Tümen. Ýogsam saňa rahatlyk bermezler, hystly köpeler.

– Babam, maňa rahat ýasaýys gerek däl! Goý, az ýasaýyn, ýöne ýasanymda ýagşa-ýagsy, ýamana-ýaman diýip ýasaýyn.

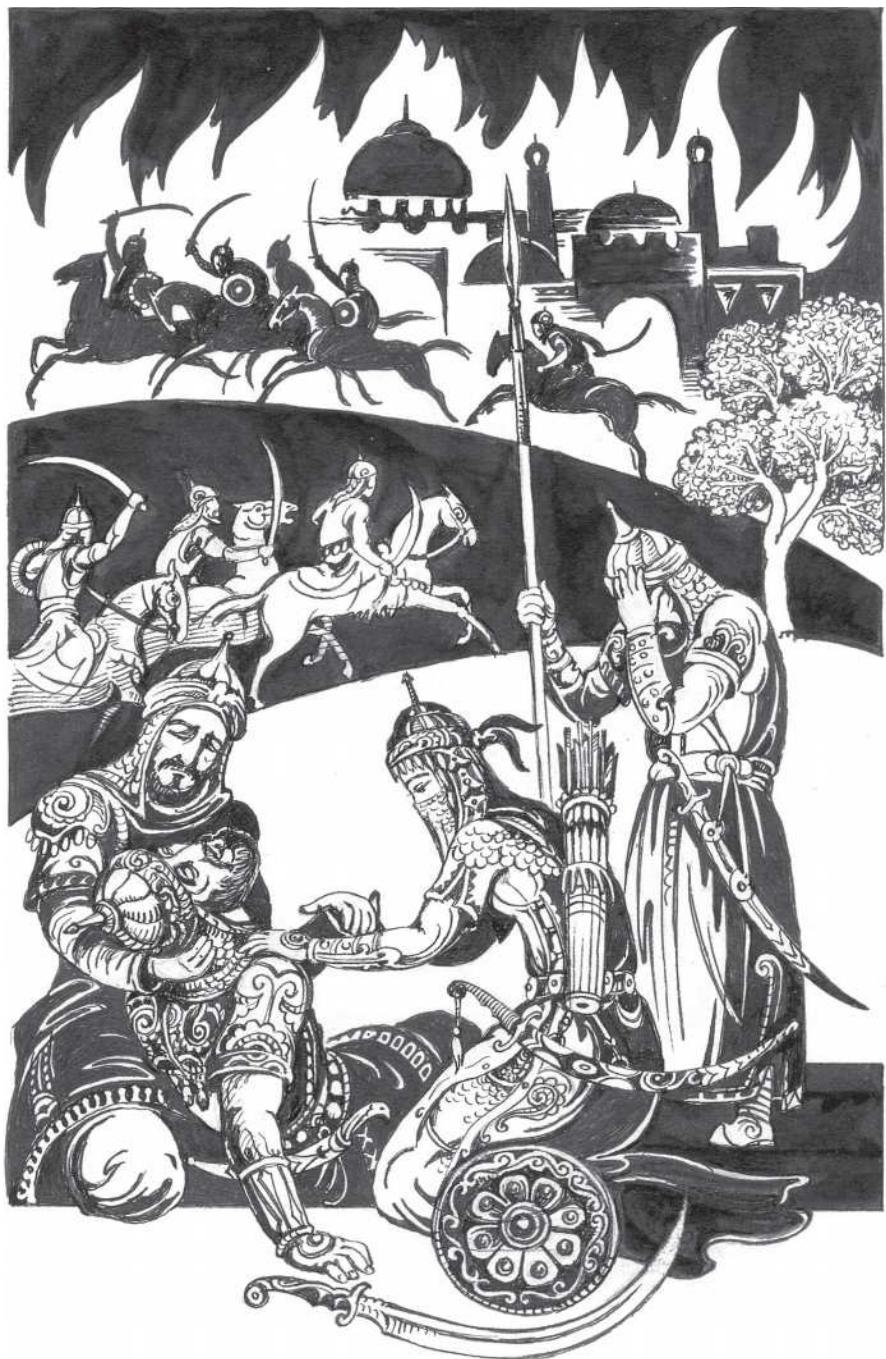
* * *

Altynjan dagynyň Arsahuşmisene gelen ýigrimi birinji günü Tahyr Afrasýabyň mülkünde işleyän adamlaryň ikisi atlaryny elesledip geldi.

– Mülke Togrul Seljukly cozdy. Onuň adamlary mülkdäki jaýlary otladylar.

Tümen beg haýdan-haý ata atlandy. Altynjan doganlary bilen daýsynyň yzyna düşdi. Olar mülke baryançalar garaňky gatlyşdy. Aramgäh, göz-göz otaglar gyzyl ot bolup ýanýardy.

Töwerekde öňden işläp ýören adamlar bolaýmasa, del adam göze görünmeyärdi.

Tümen beg öz atlylaryna buýruk berdi:

– Kim eden bolsa, tapyp getiriň. Entek uzaga giden däldirler. Ýeriň deşigine girenem bolsa, Asmana uçanam bolsa, tapyp getiriň!

Her on baş atly bir topar boldy, olar çar tarapa at saldylar. Belki, Togrul Seljuklydan uç tapylar?!

Altynjan ýataganyny galgadyp, iki ýana at saldy. Ol bu ma-hal Tümen daýsyna garşy çykan adamlary uçdantutma öldürmek hyjuwy bilen atyny howlukdyrýardy.

– Gözlerinde ot ýakaryn men olaryň! – diýip, ol zol-zol gaýta-laýardy.

Toparlar dumly-duşa pytrandan soň, demirgazyk tarapdan ýataganlaryň sesleri eşidilip ugrady.

Esli wagtdan soň garaşylmadyk habar aragaraňkylygy ýyl-dyrym bolup kesip geçdi:

– Tümen begi öldürdiler!

– Tümen begi öldürdiler!

Hiç kim bu habara garaşmandy. Asyl beýle ahwalata Tümen begiň özem garaşmandy. Bu dünyäde adamyň başyndan garaşyán zady däl-de, garaşmaýan, asla garaşmaýan zady köp inýär. Bu ge-zegem şeýle boldy. Tokaýlygyň içinden zompa çykan otuz töwe-regi atly Tümen begiň toparynyň üstüne topuldy. Megerem, olar tokaylygyň içinden Tümen beg dagyny synlap duran bolmaly.

Ähli kişi darkaşyň bolan ýerine eňdi.

– Men Togrul Seljukly! Men entek gözüňze görkezerin siziň!

Bu ses has haýbatly, has wagşyýana ýaňlandy. Özem gaýta-gaýta ýaňlandy.

Tümen beg gara gana bulaşyp ýatyrdy.

Ol diridi, ýöne ýagdaýy agyrdy. Endamyna çar ýanyndan ýatagan sokulypdy. Yataganýň sokulan ýerlerinden zogdurylyp akýan gany hiç zat bilen saklap bolanokdy.

Tümen begi şahere getirdiler. Tebib Tümen begi gözden geçirip, hyrçyny dışledi.

– Edip biljek alajym ýok. Onuň sagdyn ýüregi bar. Ol hazır diňe sagdyn ýüreginiň hasabyna ýasaýar. İň gowusy, hoşlaşyň.

Daň atdy.

Tümen begiň töweregindäki başagaýlyk, gaýda-gaýmalaşyk galdy. Adamlar bir gyra çekildiler. Ýakynlary ýeke-ýekeden onuň bilen hoşlaşdylar.

Tümen begiň ýüzi, öňküsi ýaly, nuranady. Şadyýandy. Ol göyä peýwagtyna ýatan ýalydy. Onuň ýylgyrjaklap ýatyşyny görevinde agyr derdi çekýändir öýder ýaly däldi.

Hajar hatyn bilen Altynjan, Tümen begiň hatyny Şayürek gözýaşlaryny saklap bilenokdylar, hünübırýan aglaýardylar.

– Wa-daryg-a! Wa-hasrat-a, daýy, saňa gelen dert maňa gelse bolmaýarmy? – diýip, Altynjan bagryyp-bagyryp waweyleta eýledi.

Tümen beg çalaja ýylgyrjaklap ýatyşyna pessaý ses bilen uýasyna ýüzlendi:

– Hajar, ýüksünmän meniň ýalňyz oglum Anuširwana eýe duruň.

– Anuširwanyň depämde orny bolar, doganym – diýip, Hajar hatyn Tümeniň ýanynda aglamakdan ýaňa gözleri gyzaryp, cişip giden Anuširwany bagryna basdy.

– Anuširwan, men seni daýylaryňa, Altynjan daýzaňa tabşyrýaryn. Şolaryň diýeni bilen bolgun. Bular seni hiç zada hor-zor etmezler. Mysaýkysy, näce baylyk gerek diýseň, Altynjan tapyp berer. Ol seniň baş hossaryň bolar. Unutma, Altynjan seniň baş hossaryňdyr. Men seniň ömrüňe ýeter ýaly baylygy oňa berendirin...

– Wah, daýy!...

– Dur, dur, aýtma. Men seniň näme diýmekçi bolýandygyň bilyärin. Seniň ol pikiriň nädogry – diýip, Tümen beg ýylgyrjaklap Altynjanyň sözünü böldi. – Altynjan, sen Anuširwana düşündir, Beýik Allada bihasap zat ýok. Siz meni gowy görýärsiňiz, men size gerek, rast Alla sizden meni aýryp alýan bolsa, onda Alla size minden has gowy, has peýdaly birini berjekdir. Ýitirmän tapyp bolanok. Meni ýitirip, meniň ýerime tapjagyňyz menden has gowy bolar.

– Size taý tapylmaz.

– Altynjan, meniň şu sözlerimi, öz aýdan häzirki sözüni ýene on ýıldan soň hakydaňda aýlagyn. Ana, şonda daýym weli eken diýersin. Meniň weliligim – durmuşy bilyänligim. Aýralyksyz

wysal ýok. Men bir zady magat bilyärin: Alla uly ýük urýarmy, diýmek, ol saňa uly ykbal taýnlayár. Anuširwanyň hem geljegi parlak bolar. Ol, Altynjan, seni-de, ähli ýegenlerini-de öz howandarlygynda saklar. Men öljegime gynanmaýaryn. Ölsemem, oglum Anuširwana bürgüt bolup, ýol görkezerin, bagt görkezerin. Oguz hana gökböri ýol görkezen bolsa, Anuširwana bürgüt bolup, men ýol görkezerin. Oglum Anuširwan, başyň belent tut. Gözünň mende – bürgütde bolsun, men seni bagta ýetirerin. Sen bolsa, öz ýegenleriňe howandar bolarsyň...

Şayürek hiç zat diýip bilmän sessiz aglaýardy. Onuň gözýas döküşini gören Tümen beg kesgit aýtdy:

– Şayürek, sen Anuširwanyň, Altynjanyň ýanyndan aýrylma. Maňa eden yhlasyň indi bu ikisine et!

Erkek kişiler – Tümen beginň iň ýakyn adamlary Hajar hatyn dagyny goňşy otaga geçirdiler.

Gün äpet göwresini ýaň Ýerden göterende Tümen beg dem almasý kynlaşyán ýaly, bir hokurdady. Bu iň soňky dem eken.

Tümen beginň ölümü Arsahuşmisen säheriniň ilatyny gynandyrmak gynandyrdy. Çünkü beg diňe bir barjamly adamlaryň däl, ähli garamaýak ilatyň-da cyn hossarydy, howandardydy.

Tümen begi jaylamaga säheriň tas ähli ilaty diýen ýaly geldi. Golay-goltumdaky obalardan-da geldiler. Tümen beginň üýtgeşik adam, beýik muhtasyp bolandygy barada aýtdylar. Altynjan adamlaryň arasynda bolup, daýysy bilen baglanyşkly köp-köp gürrüňleri diňledi.

– Wa-hasrat-a, babam bu mahal soltan Masut Gaznalynyň ýörişinde-dä, ýogsam ol daýyma kast eden nejisleri hökman tapardy, olary hökman jezalandyrardy.

Altynjanyň aňynda diňe bir pikir bardy: Tümen beg üçin ar almaly. Hökman ar almaly! Özem ary Abdylmälik han däl-de, Altynjan almaly!

Altynjan özünüň bu pikirini ilki akgyzы Gülyüzlä aýtdy.

Gülýüzli bu pikiri oňlamady.

Altynjan bu pikirini ejesine aýtdy.

Hajar hatyn oňlamady.

Sadylla-da, Kabyl-da, Habyl-da, Anuširwan-da bu pikiri oňlamady:

– Ar almak biziň işimiz, erkek kişiniň işi. Sen goşulma!

Omar gürrüňi jemledi:

– Häzir öye gaýdalyň. Nesip bolsa, Abdylmälik han ýorişden – jihatdan geler. Ana, şonda onuň bilen näme etmelidigimizi maslahatlaşarys.

Şu gürrüňden soň Altynjan ar almak hakda hiç kimiň ýanında dil ýarmady, içini hümüledip gezdi ýordi.

Altynjanyň aňynda doganlarynyň: «Ar almak biziň işimiz, erkek kişiniň işi. Sen goşulma!» diýen sözleri zol-zol gaýtalandy. Ol bu sözleri kemsitme hökmünde gördü, kemsidilen adam hökmünde ýanyp-biþdi. «Siziň erkek bolaýşyňzy!» diýip, doganlaryna içinden pitjiň atdy. Şol bir wagtyň özünde hem ar almagyň ýollaryny gözledi.

Hajar hatyn doganynyň kyrky berlensoň, çagalaryny Zamahşara ugratmagy makul bildi. Altynjan başda ejesiniň ýanında galmakçydy, ýöne, niçik, atlar ýola düşdi welin, ol hem Zamahşara gidermen boldy.

– Ene, men oturmakdan ýadadym. Wagtmy ýolda geçireyin, Zamahşara gideyin. Öýde bir aý-ýarym aý bolup, soň geläýerin.

– Ýok, ýok, soň geljek bolup oturma – diýip, Hajar hatyn gyzyna garşy çykdy. – Menem bu ýerde uzak eglenmän bararyn. Babaň hem tiz geler.

Altynjan ata atlandy.

Ýolda Habyl Altynjana yüzlendi:

– Daýymyň Anušírwan üçin saňa beren tyllalary biçak köpmi? – Nähili tylla?! – diýip, Altynjan mönsüredi.

– Daýym aýtdy ahyryn Anušírwana: «Seniň ömrüňe ýeter ýaly baýlygy Altynjana berendirin» diýip.

– Waý-weý-la, daýym näme üçin beýle diýdikä?! – diýip, Altynjan ör-gökden gelen boldy. Sebäbi ol bu sowal bilen diňe doganlarynyň däl, eýsem Anušírwanyň-da gzyklanýandygyny aňýardı, ýok, takyk bilyärdi. Şonuň üçin ol bu gürrüňi mönsüräp hiç zat bilmeýänden, hiç zada düşünmedikden bolup, ünsden düşürmek isledi. – Daýymyň aýdan sözlerine teý düşünüp bilmedim. Ol bize hiç zat berenog-a?!

Altynjanyň bu sözüne doganlary-da, Anušírwan-da ynanmady. Omardyr akgyzы-da ynanmady. Sebäbi Tümen daýynyň Altynjan

bilen nämedir bir zadyň hyşy-wyssynы edendigini olaryň ählisi diňe bir ýa iki gezek däl, ençe-ençe gezek gördüler ahyryn! «Bular nämäniň gürrüňini edýärkäler?» diýip, olaryň köpüsi öz-özlerinden birnäçe gezek sorapdylar. Bir esasy bolmasa, onça wagtlap hyşy-wyş edilmez, onsoňam ölçek wagty ýalňyz ogluna: «Men seniň ömrüňe ýeter ýaly baýlygy Altynjana berendirin» diýmez. Ol näme üçin Abdylmälige ýa-da Sadylla berdim diýmän, diňe Altynjanyň adyny tutdy. Tümen Altynjana hökman köp mukdarda tylla beren bolmaly, ýöne Altynjan bu hakykaty boýun almak islemeýär.

Altynjanyň her bir hereketini yzarlamaly – ine, Sadylla dagynyň Anuşirwana niýetlenen köp mukdardaky baýlygy tapmak babatda gelen pikirleri.

6.

Arsahuşmisenden gelenlerinden soň Altynjanyň gyr-jyny necjar Haýdar boldy. Ol howla girip-girmäňkä onuň üstüne gygyryp upgrady.

Haýdar işine ussatdy. Çaga-çugasy, maşgalasy ýokdy. Sopbaş ýeke ýasaýardy. Näme buýrulsa, gepsiz-gürrüňsiz ýerine ýetirýärdi. Bir aýby bardy: işden soň boza içmegi gowy görýärdi.

– Biz-ä hasrat çekýäris, bu nejisem muhammar¹⁴ bolup ýör. Ýok bolsun! Gözüme görünmesin!

Mansur hasratly günde Altynjanyň raýyny ýikmady: Haýdary galadan çykaryp kowup goýberdi.

Altynjan daýysy ýogalandan bări rahat ýatyp bilenokdy. Haýdar necjaryň galadan kowulmagy-da oňa teselli berip bilmeli. Gijelerine daýysyny öldüren ganhoruň tokayıň içinden: «Men Togrul Seljukly! Men entek gözüñize görkezerin!» diýip, wagşyýana gygyrmasy gulagynda ýaňlandy durdy.

«Näme üçin ol özünüň kimdigini aýtdy?» diýip, Altynjan Mansur poladan sorady.

«Ýa Togrul Seljuklynyň özüne aşa göwni ýetýär hemem öz garşysyna çykylmagyny, darkaş gurulmagyny isleyär ýa-da kimdir biri Togrul Seljuklynyň adyna duwlanýar».

«Men bilyärin, Tümen daýymy Togrul Seljukly öldürdi. Ol babam bilen darkaş gurmak isleýär. Ol Altyndaş bilen bir adammyş. Olar babamyň garşysyna dil birikdirendirler. Ynha, görersiň, meniň aýdanlarym cyn bolup çykar».

«Sen daýyň kimiň öldürdigiňini gözüň bilen görmediň. Tokáýda kimiň gygyrandygy belli däl. Belki, ol gygyran kişi Tümen begiň başga bir duşmanydyr?! Sebäbi seniň daýyňyň Seljuklylar bilen hiç hili duşmançylygy ýokdy».

«Daýymyň bir duşmany bardy. Ol duşmany hem Seljukly kynyklar. Daýym Ölmezinden burun maňa bu hakda gürrün be-ripdi. Togrul Seljukly Arsahuşmiseniň gündogarynda bir oba akyn salypdyr. Şonda daýym olaryň üstünden barypdyr. Olar gaçmakçy bolupdyrlar. Şonda iki tarap darkaşypdyr. Darkaşda Togrul Seljuklynyň atylaryndan dördüsü, daýymyň atylaryndan hem ýedisi wepat edipdir, ýigrimi töweregى atly agyr ýaralanypdyr. Daýym söweşjek bolmandyr, ýogsam olaryň ählisinem öldürip biljek eken. Ol diňe ýesir alyp, kaza tabşyrmakçy eken. Kynyklar bolsa, ýesir düşmezlik üçin, bigünä atylary öldürip gaçyp gidipdirler. Soňundan öz maslyklaryna-da eýe çykmandylar. Olary daýym depin edipdir. Şol darkaşdan soň kynyklar daýymy güþbasdy etjek bolup, mydama ony garawullap, amatly pursada garasyp gezipdirler».

«Altynjan, men kynyklary, aýratynam seljuk kynyklaryny gowy tanaýaryn. Olar merdana adamlar: jesetlerini herhili ýowuz ýagdaý bolanda-da meýdanda galdyrmazlar. Şu ýerde bir gümürtiklig-ä bar...» diýip, Mansur Altynjanyň pikiri bilen ylalaşmady.

Şunuň bilen gürrün gutardy, ýöne ol wagtláýnca gutaran eken.

7.

Altynjan Zamahşarda gününü boş geçirmedi: ikiýana ylgady. Habyly-da, Anuşirwany-da dek oturtmady, hersini günün do-wamında birnäçe gezek, birnäçe ýumuş buýuryp, birnäçe ýere ugratdy. Oňa ýok diýyän ýokdy, asyl onuň garşysyna çykmak bárada hiç kimde hiç hili pikirem ýokdy. Mansur onuň bolşuny

göz astyndan synlady, haçan-da ol ciltenleri hem Habyl bilen ejesiniň ýanyна gitmekcidigini aýdanda çürt-kesik garşy çykdy.

– Ýok, ýok, hiç ýerigem gitme. Men rugsat beremok.

– Rugsat beremok?! Kim sen rugsat bermez ýaly?

– Men Abdylmälik hanyň naýyby, hajyby, işigagasy, gapydany!

– Gepleme! Men näme diýsem, şonuň bilen boluber. Men gitjek diýdimmi, giderin!

– Ýok, sen hiç ýerik gitmersiň! Siziň garamatyňza Abdylmälik hanyň öňünde men jogap beryärin. Ol her gezek ýöriše gitjek bo landa bizi ýygnap bu hakda aýdýardy. Onuň aýdanlaryny sen eyýäm unudaýdýňmy?

– Mansur daýy, siz näme üçin meniň derdimiň üstüne dert goşýarsyňz? Men-ä sizden teselli, goltgy hantama, siz bolsa meni dört diwaryň içinde saklajak bolýarsyňz.

– Altynjan, sen menden hiç zat gizleme, ýüregiňdäkini açyk aýt!

– Men Arsahuşmisene – enemiň ýanyна gitjek.

– Sen ýalan sözlemegi başaraňok, Altynjan. Men seniň nirä gitmekçi bolýandygyň, nähili mojuk hyýala münendigiň gaty gowy bilýärin.

– Nähili mojuk hyýala münüpdirin men?

– Sen kynyklaryň ýasaýan Gauhor etrabyna gitmekçi bolýarsyň.

– Nirä, nirä?

– Altynjan, mönsüreme! Näme, Mansur şu howluda ýaşap, seniň näme gürrün edýäniň eşidýän däldir, näme pikir edýäniň bilýän däldir öýdýärsiňmi? Belki, men hiç zat bilýän däldirin, ýöne şu howluda, Zamahşarda bolýan ähli zady welin bilýärin. Men seni synladym, sen Togrul Seljuklyny öldürip, Tümen begin hununy almakçy bolýarsyň? Hun beýdip alynmaýar.

– Eýsem nädip alynýar?

– Hun eden etmişi boýnuna goýlup, soňundan alynýar. Sen galplyga duwlanyp barjak bolýarsyň. Eger şeytseň, seniň daýyňy öldüren ganhordan tapawudyň näme? Senem Tümen daýyňy öldüren ganhor ýaly ganhor bolýarsyň?

– Mansur daýy, maksadyň meni goýbermezlikmi?

– Sen maňa dogry düşünipsiň.

– Bolýar, gitjegem däl. Kabyl, Ýatmaz, Akgayá, Çyrlak, eşidiň, biz hiç ýerik gidemzok.

Mansur Altynjanyň sözüne ynanmady, onuň her bir ädimini özüne habar berip durmamlary üçin on sany jandar goýdy. Galanyň derwezesini ýapdyrdy. Derbanlara derwezeden Altynjany, Kabyly, Habyly, Anuširwany çykarmaly däldigini aýdyp, berk görkezme berdi. Diňe görkezme bermek bilen çäklenmän, ol gije derwezäni garawullap, sol ýerde ýatdy.

Mansur gapydan ýok – Mansur müňkür bilen bolan gürrüňden soň, Altynjan ar almaga gitjek diýip dyzap durmady. Nayýbyň talabyna boýun sunýan ýaly ýuwaşady.

Özünü atylan ok hasaplan Altynjanyň birden mugyra gelmesi, ýuwaşamasy, gitjek bolmazlygy Mansur müňküre şübheli göründi. Herhal, ätiýajy elden bermedi.

Altynjan Mansur müňküriň hiç ýerik gitmeli däl diýip tabşyrmasyndan soň diňe Habyl bilen iki gezek gürleşdi. Galan wagtlarynyň galabasyny şebistanynda oturyp-ýatyp geçirdi. Bir gezek daşary çykyp, elguşlaryň saklanýan külbesine bardy. Şahynyny eline alyp, ony sypady, oňa iým berdi. Soň Akgar bedewiniň ýanyna bardy. Bagyň içinde biraz aýlandy, soň ýene hareme dolandy.

Bu ahwalat iki gün gaýtalandy. Üçünji gün Altynjan Mansur müňküriň tamasyny ödedi.

Gülýüzli ylgap geldi:

- Melike ýok.
- Aty-da ýokmy?
- Akgar dur.
- Anuširwan bilen Habyl barmy?
- Anuširwan ýatyr, Habyl ýok! Kabyl-da ýok!
- Ol saňa hun almaga, ar almaga gitjek diýip, heý, ýaňzytmadamy?

– Ýok, ol maňa hiç zat aýtmady. Siziň bilen gürlesensoň, ol aglamak aglady.

- Nâme üçin aglady?
- «Mansur daýymyň göwnüne degdim, ony kemsittim» diýip aglady.
- Bar, ýeriňde oturyber.
- Eý, tagsyrym, Altynjan niredekä? Jany beri sagmyka onuň?
- diýip, Gülýüzli gözüne ýaş aylady. – Indi men Hajar hatyna

näme diýeýin? Indi men Abdylmälik hana näme diýeýin? Olar meni öldürer, hökman öldürer.

– Öldürseler, bu dünýäniň azabyndan dynarsyň.

– Ölesim gelenok meniň.

– Ölesiň gelmeýän bolsa, dowul turuzma. Bar ýeriňe! Hiç zat bolmadyk ýaly, rahat otur!

– Melikämizi alyp gaçandyrlar. Men bilýarin, ol günsaýyn owadanlaşýar. Ony ogurlandyrlar. Bir bela-beteriň gopjagyny ýüregim szydý meniň, pikir edişim ýaly-da boldy.

– Haý, meniň aamlygym gursun, sowan demir egrel-meyär ahyryň – diýip, Mansur müňkür özbaşyna ahmyr bilen hüňürdedi. – Men bolsa ony mugyra gelendir öýtdüm.

– Nämé diýdiňiz, tagsyrym?

– Belanyň sapy! – Mansur müňkür derwezä bakan gaty-gaty ýöräp gitdi.

Üçünji hekayat

KÖP PIKIR ASTYNDA AJAL BAR

1.

Ol ähli zady öňünden diňe ýedi ölçäp däl, müň ölçäp bir kesipdi, maksadyna ýetjegine ynanýardy. Şol ynam hem onuň çiltenler bilen ýola düşmegine sebäp bolupdy. Onuň özüne zol-zol gaýtalayán ýeke-täk öwüdi bardy, ol hem howluk-mazlykdy, sabyr bilen maksada ýetmekdi. Şeýle-de bolsa, ol maksadyna ýetmäge – hun almaga şeýlebir howlugýardy, hiç bir ýerde hiç bir zatdan karar tapyp bilenokdy, ony rahatlandyryp biljek ýeke-täk zat – hunuň alynmagydy. Habyl birki gezek oňa: «Soňy nähili bolarka?» diýip sorag berdi.

Altynjan ýüregindäkini aýtdy:
«Soňy nähili bolanda näme?!»

Bu pikir başdansowma pikir däldi. Altynjan hakykatdan hem şeýle pikir edýärdi. Hun alnandan soň ykbalynyň nähili boljakdygy ony birjik-de gzyklandyranokdy. Ol, asyl, maksady-

na ýetenden soň ölmäge razydy. Çünkü Tümen beg – daýsysy olenden soň onuň üçin ýasaýşyň manysy gaçypdy. «Näme üçin ýaşamaly?» diýip, ol oýlanýardy. Ýasaýşda gyzık, lezzet görmezdi.

Ol hyálynda ençe gezek hundaryny öldüripdi, içini sowadypdy. Arman, hyáldady.

Hyály hakykata öwürmelidi. Nädip? Altynjan ýanyndaky çiltenler¹ bilen her bir ädilmeli ädimi, her bir edilmeli işi jikme-jik maslahatlaşdy, maslahatda makul görلن pikir boyunça olar atlaryny-da çalşypdylar, Altynjanyň ady indi Agaýunusdy, Habylyňky Genjimdi. Beýleki ýigitleriň atlary üýtgedilmändi. Muňa zerurlyk hem ýok hasap edilipdi, çünkü olary Zamahşardan gaýry ýerlerde hiç kimse tanamaýardy.

Agaýunus ýanyndaky ýigitleriň ählisine janyny ynanýardy, çünkü ol olary ençe gezek agyr-agyr synaglardan geçirip görüpdi. Ol ýigitler Agaýunus üçin özleriniň şirin janlaryndan geçmäge taýýar ýigitlerdi. Aýratynam Ýatmaz, Akgayá, Çyrlak diýen ýitterler ýanyp duran otdular, olar Altynjanyň jandarlarydy. Olaryň hersi on haşmyň serkerdesidi. Üçünji onlubyň serkerdesi Haþbyldy. Deňi-duşlaryny arasynda onuň ýörgünli ady Ýekegozdi.

Altynjan olara käteler kakasyndan, ejesinden, doganlaryndan ogryn hak-heşdek töleyärdi. Sebäbi olar nämedir bir zadyň hasabyna eklenmeli ahyryñ! Olar uzynly gün Altynjanyň goragynda, hyzmatynda (Aslynda galada ony goramagyň zerurlygy-da ýokdy) bolýardylar. Bu üç ýigit – Ýatmaz, Akgayá, Çyrlak beýleki ýigitleriň arasynda güýç, batyrlyk, daýawlyk, garadan-gaýtmazlyk babatda görnetin tapawutlanýardylar.

Çiltenleriň, diňe bularyň däl, ähli zamahşarly ýigitleriň arasynda-da Altynjanyň gyz maşgaladygy köplenç halatda ýatdan çykýardy. Ähli ýigitler ony özleriniň serkerdesi hökmünde, erkek kişi hökmünde aňlaryna sinđiripdiler. Gaty seýrek halatlarda onuň gyzdygy ýatlaryna düşyärdi.

Altynjan erkek kişi ýalydy: erkek kişi ýaly gürleyärdi, erkek kişi ýaly dogumlydy.

Gidip barylaryna seljuklaryň ýanynda aýtjak sözlerini maslahatlaşýardylar. Seljuk düşlegine ýetilýänçä edilmeli işleri, aýdylmaly sözleri öz aralarynda telim ýola gaýtaladylar.

Olar gazanç etmek maksady bilen Müňgyşlakdan Maweran-nahra barýarkalar, bir dili senaly kişi sultan Mahmyt Gaznalynyň, häzirem Masudyň uly ynamyna, uly sylag-hormatyna mynasyp bolan Seljukly diýen neberäniň bardygy hakda eşidip, Gauhora gelipdirler. Olaryň maksady bir halal kişa gulluga durup, birki ýyllap bigaýgy maşgala eklär ýaly gazanç etmek. Hoşamaý sözler bilen seljuklaryň göwün kirişlerinde mylaýymdan mylaýym, hoşamayýdan hoşamay owaz edip, göwün töründen orun almak we ornaşmak, amatly pursat dörände rehimsizlik bilen ar almak.

Seljuklular Agaýunas perini görüp, elbetde, onuň kimdiği bilen gyzyklanarlar. Hyrydar çykmaklary-da mümkün. «Mümkin» diýip sypaýçylyk etmek nämä gerek, hökman hyrydar çykarlar. Göwher hyrydarsyz bolmaýar. Türkmen ähli babatda mert-de, sabyrly-da bolsa, zenan babatda durumsyz. Kynyklaram – türkmenler. Owadan gyz görseler, garrysam, ýaşam galakyjaklaberer. Türkmenler haýsy ýerini teshyr etseler, hazyna hökmünde ýagnaýan esasy oljası – gyz-gelin. Beýleki halklar uzak-uzak ýurtlary akyn edip, harwar-harwar altyn-jowahyr, lagly-göwher getirer, oguz welin, süri-süri edip, owadandan-owadan gyz-gelin getirer.

Nähili bolar?! Altynjanyň öňden oraşan çaky boýunça, ine, hakyt şeýle bolar. Kynyk serkerdeleri Agaýunusy açgözlilik bilen synlarlar-da, toparyň serdary Genjim bege sowal bererler:

«Eý, ýagsy ýigit, bu gyz kim?»

«Bu gyz meniň uýam, ady Agaýunas. Agaýunas harby tilsimlere ezber».

Genjim sözünü soňlap-soňlamanka ikinji sowal berler:

«Äri barmy?»

«Äri ýok».

«Sen uýaňy maňa ber».

«Agaýunusyň bir şerti bar».

«Bir däl, goý, iki şert goýsun!»

«Ol şert – üç aýlap, siziň araňyza bolup, däp-dessuryňz bilen ýaýyndan tanyşmak, ysnyşmak. Üç aýda kimiň-kimdiği aýyl-sayıł bolar».

«Makul gep. Biz üç aý garaşarys».

Oguz beg hak aýdypdyr: almany Asmana zyň, ýere düşyänçä ýa Pelek! Üç aýda – nämäniň näme boljagyny, üç aýdan soň Agaýunusyň haýsy ýerde boljagyny diňe Pelek biler!

Ähli zatlar Agaýunusyň pikir edişi ýaly bolaýmalydy, ýöne bolmady. Sebäbi ganojak Muhammet Togrul düşlegde ýok eken. Asyl ol, görlüp oturysa, Zamahşaryň deňinden geçip, Jür-janiýa – Altyndaşyň ýanyna giden eken.

Herhal, olary Kelan ýabgu diýen äpet bir kişi garşı aldy. Genjim begiň önden ýat tutan nutugyny mukytlyk bilen diňledi. Soňam Agaýunusa tiňkesini dikdi:

– Bu gyz kim?

– Bu gyz meniň uýam, ady Agaýunus. Agaýunus ýaşlykdan harby tilsimleri öwrendi. Ol men-men diýen on esgere taý gelip bilyär. Gylyçlaşmakda ökde.

– Söweşmek, gylyçlaşmak arwat işi däl...

– Dogry, ýöne Agaýunus meniýeke goýbermek islemedi. Çünkü onuň menden başga hiç kimi ýok. Menem ony Müňgyşlakda ýeke goýup gaýtmakdan gorkdum. Agaýunus uýam bize bike, ol biziň tikin-çatynymza seredýär hem nahar-şor taýýarlaýar.

– Äri barmy?

– Äri ýok.

– Beýle owadan arwat ärsiz bolsa, türkmene aýypdyr. Şu güne çenli siziň araňyzda bu arwada eýe çykan tapylmadyk bolsa, biz oňa eýe durarys. Uýaň hiç zada hor-zar etmeris.

– Agaýunusyň bir şerti bar.

– Aýt şertini.

– Ol şert – üç aýlap, siziň araňyzda bolup, däp-dessuryňz, adamlaryňz, arwatlaryňz, talaplaryňz bilen ýakyndan tanyşmak, ysnyşmak. Üç aýda ähli zat aýyl-saýyl bolar.

– Makul gep, biz üç aýgaraşarys. Goý, ol biziň hatynlarymyzyň arasynda ýaşabersin.

Ylalaşyk şu ýere gelende birtopar atly geldi. Ol atylaryň öñündäki Mansur müňkür bilen Abdylmälík hanyň ýegana razdary Keski Kelewdi.

Altynjan kakasy Tahyr Afrasýaba gynanç bildirmek üçin Arsahuşmisene giden wagty müňbaşylaryň, ýüzbaşylaryň birnäçesi bilen ikiçäk duşuşdy, olaryň ählisine şol bir sowaly berdi:

«Saňa syr ynanyp bolarmy?»

«Gep ol syryň nähilidiginde».

«Men Togrul Seljukly diýen nejisden Tümen daýymyň aryny almak isleyärin. Kim daýymyň aryny alyp berse, men şol kişa bir müň dirhem berjek».

«Bu işi hana aýtman edip bilmerin».

«Müň dirhem berjek-how».

«Yüz müň dirhem berseňem, hana aýtman hiç iş edip biljek däl. Han aýtsa, bu işi bir dirhem berilmese-de ederis».

«Men ýalbarýaryn...»

«Ýok, ýok, Altynjan, gürrüň şundan aňry geçse, men hana hökman habar bermeli bolaryn. Sebäbi men onuň öňünde desterhana hem Gurhana elimi goýup, wepadarlyk kasamyny içdim. Wepadarlygyň guitaran ýerinde türkmen guitarýar».

Altynjan iň soňunda Şadranç müňbaşy bilen ikiçäk duşuşdy.

«Şadranç daýy, saňa syr ynanyp bolarmy?»

«Melikäm, maňa syr ynanyp bolmaýan bolsady, onda Abdylmälík han meni özüne müňbaşy edinmezdi».

«Meniň häzirki aýtjak pynhan gürrüñimi hiç kim, babamda bilmeli däl».

«Seniň syryň babaňa aýtmak zerurlygy döremese gerek. «Aýtma» diýseň, aýtmaryn».

«Men Togrul Seljuklydan Tümen daýymyň aryny almak isleyärin. Kim daýymyň aryny alyp berse, men şol kişa müň dirhem berjek».

«Müň dirhem?!»

«Kim Togrul Seljuklyny öldürse, men şol kişa müň dirhem berjek».

«Onça dirhem saňa kim berer? Abdylmälík han berer öýdýärsiňmi? Sen bu işi babaň bilmezligini isleyärsiň-ä».

«Şu işi bitirip biljek adamy tapyp berseň, men saňa-da müň dirhem berjek».

«Sen onça dirhemi nireden aljak?»

«O näme üçin men iki-üç müň dirhemi kimdir birinden almalý? Men ony hiç kimdenem aljak däl. Diýen dirhemimi men kimdir birinden soramaly, almalý däl. Olar meniň özümde bar. Saňa meniň sözüm ýeterlikmi ýa-da dirhemlerini görkezmeli?»

«Görkezseň-ä gowy bolar».

Altynjan şol günüň ertesi ýene Şadranç müňbaşy bilen ikiçäk duşuşdy. Oňa iki sany düwünçek berdi:

«Şu düwünçekleriň hersinde yüz dirhem bar. Heriňize yüz dirhemi öňünden berýärin. Ine, iki müň dirhem! – diýip, Altynjan dirhemli düwünçegi müňbaşynyň öňüne taşlady. – Bu dirhemleri iş bitensoň berjek. Men muny görmegin, bardygyňa ynanmagyň üçin görkezýärin. İş bitireniňizden soň galanyny bererin».

«Melikäm, men bu töwekgellige dirhem hantamaçlygy bilen girmezdim. Maňa siziň hiç zadyňyz gerek däl. Öz hatynyň hem onuň maşgalasynyň mertebesi üçin men özumi oda atmaga-da taýýar. Ine, şu maksat bilen saňa razylyk berdim. Sen ýalňyşyan-a dälsiň-dä?»

«Ýok, ýalňyşamok!»

«Eger siziňki hak bolsa, han sizi beýle ýowuz jezalandyrmazdy ahyryñ?»

«Sen etjekmi ýa akyň berip çäklenmekçimi?!»

«Men düşünmek isleyýärin, seniň hem düşünmegini isleyýärin. Hanyň degişli adamlary bu jenaýaty derňap, öwrenip ýörler. Ýene biraz tagapyl eýle, ähli zat belli bolar, jenaýatçyny-da taparlar».

Şadranjyň sözüne Altynjanyň biçak gahary geldi:

«Sen gorkak! Bar, babama meni sat!»

Altynjan Habyl bilen Kabylyň ýanyna bardy. Bu mahal olar düşekde ýatyrdylar. Abdylmälik han olary ýowuz jezalandyrypydy. Has takygy, hersi ýigrimi gamçy urlupdy. Şol urgular zerarly olar düşege baglanypdy: ýerlerinden galyp, ýöräp bilenokdylar.

Altynjan olaryň daşyndan ot-elek bolup aýlanýardy, aňyndan ar almak baradaky pikir aýrylanokdy. Mansur gapydan bilen Keski Kelewe öz ýanyndan nälet okaýardy.

Ruhdan düşmezlik barada öz-özüne göwünlik berýärdi, ar almagyň täze ýollaryny gözleyärdi.

Ar almak onuň ömrüniň manysyna, maksadyna öwrülipdi. Özdiýenli hem özerkli adam hökmünde ol muny amal etmän ýaşap biljek dälди. Şu maksadyna ýetmek üçin, ol hatda şeytan bilen dogan okaşmaly bolsa-da tayýardy.

Ähli güýcli adamlar ýaly, ol diňe öz pikiriniň amal bolaryny bilyärdi. Şuňa garşy gelyän bolsa, ol ähli garayýslary, ynançlary, dessurlary ýere çaljakdy, gerek bolsa, olaryň daşyndan aýlanyp geçjekdi. Ol öz maksady üçin urulmaga, ýenjilmäge-de, gaýry hupbatlara-da kaýyldy. Esasy zat – ar almalı! Öýkeläp gaydan hem bolsa, ol ertir ýene Şadranç müňbaşynyň ýanyna barmakçydy. Sebäbi ol häzirki wagtda özüne kömek edip biljek ikinji adamy görmeärdi.

Eger erkek adam hatynyň Hudaý bolýan bolsa, Altynjan bu Hudaýa öz aryny ýerine salmak baradaky talaby bildirmekçidi. Bu talabyň berjaý bolmagynyň deregine ol diňe bir erkini däl, eýse, janyny-da bermäge döwtalapdy. Ar – onuň mertebesidi, eýse, ýaýndaky Hudaý onuň mertebesiz bolmagy bile razylasyp bilermi?! Gulunyň mertebesizliginde Eýesi üçin nähili maza hem many bolup biler?! Mertebesini ýokary götermek üçin edýän bolsa, goý, ursun, goý, ýençsin! Mertebesini gögertmejek, aryny alyp bilmejek bolsa, ol erkegiň hudaýlygyny ykrar edip biljekmi?! Ýok! Onda diňe bir zat – hudaýlyk hökmürowanlygyny Altynjanyň öz üstüne almagy galýar! Onda ol dünýäniň kada-kanunlaryny, durmuşyň däp-dessurlaryny oýlanman çepbe çöwrüp biljekdi, dünýäge, durmuşa başga kadalary hem dessurlary bermäge-de häzirdi! Diňe dünýämi, diňe durmuşamy?! Ol ary üçin, hatyn bolsa-da, erkeklik ýükünü üstüne alyp biljekdi.

Dowam edýän durmuş kadalary adamyň dogumyny göterip bilmese, dogumly adam ol kadalary syndyrmaidan gaýtmaz. Ol öz niýetini amal edäýmelidir, ol bu ýolda hiç bir zada gulak bartmaz. Ony hiç bir güýç saklap bilmez. Ol öz hakykatyny ykrar eder, köpçülük onuň hakykatyna boýun bolar. Şeýdip, Allatagala

öz edermen hem dogumly, hyjuwly hem hyruçly saýlantgylarynyň üsti bilen dünýäni, ýasaýşy, heňňamy täzeläp durýar. Şeýdip, başda görkezilen garşylyk soňra makullanma öwrülyär. Şeýdip, düşünjeleriň hem gymmatlyklaryň orny çalyşýar.

3.

Juma günü Abdylmälik han sadaka berdi, gaýynenesine, Tümenede degsin edip Gurhan okatdy. Altynjan kakasyna nägileligini ýaňzytdy:

– Daýymy wagşylyk bilen öldürdiler, biz ar almaga derek, aýat-töwir edýäris.

Abdylmälik han gyzyna gyňralyp seretdi.

Eý, Huday! Bu nä boluş?! Ogul perzent hökmünde ezizläp ýören gyzы bu gün tam doly adamyň arasynda kakasyna hykarat bildirýär! Gazyndaky edepsizlige, tekepbirlige Abdylmälik hanyň biçak gahary geldi. Köpcüligiň içinde gyz maşgala gürlemeli däl. Altynjan welin kakasyna hakyt hykarat-nägilelik bildirýär. Kakasyn dan, Mansurdan rugsatsyz hun aljak diýip, Gauhor etrabyna gitmesine näme diýek munuň? Asyl, eden telek işi üçin özünde müýn duýanok ol. Iki dogany onuň üçin hyklaşyp ýatyr. Munuň üçin müýnürgänok ol! Iň erbedem, ine, su. Abdylmälik han Altynjany dergähine çagyryp: «Bu nä etdigiň?» diýip soranda ol gyzynyň yüzünde jinnek ýaly-da müýn görmändi, gaýtam, ahmyry bardy onuň: «Baba, daýymyň huny ýerde galmasyn!» diýip elewreýär. O mahal käýäniň gulagyna iljek däl onuň. Emir ogullarynyň kyrk zamahşarly ýigit bilen Altynjanyň yzyna düşüp, etmişi anyklanmadık Togrul Seljuklyny öldürmek üçin Gauhora gitmekleriniň sebäbine teý düşünip bilenokdy.

Gazy näme diýse, ogullary onuň aýdanyny etjek bolup ylgap ýörler. Näme üçin? Näme üçin: «Ýok» diýmeyärler? Emir özünü giňlige salmaga çalyşdy: «Gazyň erkekpisint, garadangaýtmaz bolmagyny özüň islediň-ä. Ine, olam isleyşiň ýaly bolup yetişdi. Indi onuň hokgalaryna kaýyl gel. Näme etjek bolsaň, başda etmeli. Demir sowanson egilmeýär. Altynjan indi taplandy, indi muny üýtgetmek başartmaz. Ýone munuň diýyän zatlary nädogry ahyryn. Yeri, kimdir biriniň tokaýyň içinde: «Men Togrul Seljukly» diýip

gygyrandygyna esaslanyp – bir günüsi anyklanmadyk kişini öldürmelimi? Öldürmek, iň soňky gürrüň. Öldürmekden bärde-de zat kän ahyryny. Ilki bilen, ähli zady anyklamaly. Şol günüki gygyran, Tümeni öldüren hakykatdanam Muhammet Togrulmy?

Abdylmälik han boş oturanok, ol öz adamlaryna anyk görkezmeler berdi. Onuň adamlary Muhammet Togrulyň şol gün nirede bolandygyny, Tümen bilen aralarynda nämeleriň bolup geçendigini öwrenip ýörler.

Şol gün Togrul Seljukly Jürjaniýada – Altyndaşyň dergähinde bolan eken. Onsoň onuň Arsahuşmisen tokaylygynda bolmajaklygy köre hasa. Nämə, han özünüň edip ýören işi hakynda gyzyna hasabat bermelimi?

Abdylmälik han gyzynyň köpcüligiň içinde aýdan sözünü eşitmedikden boldy. Ýagşydan-ýamandan jogap bermedi. Bu nämə boldugy diýen terzde Hajar hatyna seretdi. Hajar hatyn başyny aşak saldy.

* * *

Altynjan soňky günler köp wagtyny ejesiniň ýanynda geçirýärdi, onuň gürrüňlerini diňleyärdi. Hajar hatyn gyzyna daýsysy, onuň ölümü, ar almak hakda oýlanmazlygyny, Allatagalanyň ýazgydyndan gaçyp gutulyp bolmaýandygyny, şalygyň adamlarynyň ganhorlary, alamanlary hökman tapjakdygyny we hökman jezalandyrjakdygyny ýantgylap-ýantgylap aýtdy:

– Öleniň yzynda ölüp bolmaýar. Tümeniň wepatyna hemmäiz örtenyäris, ýöne Eýesine gerek bolsa, biziň elimizden gelýän zat ýok. Beterinden özi saklasyn. Ýamanlyk, etmiş ýerde ýatmaz. Kim ýamanlyk, etmiş etse, pälinden tapar. Sen gama batyp ýörmän özün, ertirki günüň hakda oýlan. Hudaýtagalanyň erkegi söýüşiniň, hormatlaýsynyň çeni-çaky ýokdur. Hudaýtagala erkeklerede edeniňizi edip, erkana ýasaň diýendir. Erkekler biziň ýerdäki Hudaýymyzdyr. Erkekleriň eden işlerine: «Bu edeniň nädogry» diýmäge hatynlaryň jinnek ýaly-da haky ýokdur. Sen ýaşlykdan erkeklerde nämeleriň ýaraýandygyny, nämeleriň ýaramaýandygyny öwrenmelisiň, gyzym. Ata-enesiniň öyi gyz üçin öylänçi geçyän-

çä az pursatlyk penalanylýan düşelgedir. Gyz maşgala kämil çykyp, başga maşgala goşulýandyr. Başga maşgala baranynda hiç zat başarmasaň: «Bu gyza enesi hiç zat öwretmändir» diýerler. Seniň oñarmaýan zatlaryň – meniň ýüzümiň garasy bolar. Seniň başarjaňlyklaryň meniň yhlasymyň miwesi bolar. Baran ýeriňde gazy köp synlaýandyrlar, gyzym. Öý işlerini baş barmagyň ýaly bilmeliſiň...

– Wiý-ý, enemi. Ene, men äre baryp hyzmatkär bolaýynmy? Öý işlerini hyzmatkärler eder-ä!

– Seniň barjak öýünde hyzmatkär bolmasa nätjek?

– Hyzmatkär saklamaga güýji ýetmeýän ärin ýanynda meniň nä körüm bar?!

– Herhili ýagdaýyň bolmagy mümkün.

– Ene, meni gorkuzýarsyňz, şonsuzam ertirkı günüm haka da köp pikirlenýärin.

– Gyzym, sen pikir etmejek bol. Köp pikir astynda ajal bar. Alla pikiri erkekleré berendir. Goý, olar pikirlensin. Hatyn bu dünýäde hiç zadyň pikirini etmän, bigaýgy ýaşamalydyr. Hatynyň pikiri erkege diňe zyýandyryr. Hatyn ärinden näme üçin urulýar? Diňe oýlanýandygy üçin urulýar.

– Oýlanýan bolsa, gowy-da şol.

– Gyzym, gowy zat üçin urmaýarlar.

Dördünji hekayat

AGA GARA TIZ YOKAR

1.

Abdylmälük han gyzyny galadaky mekdebe – Razzak Adamulla¹ okuwa beripdi. Aslynda, Altynjan damullanyň öwredyän zatlaryndan köp bilýärdi. Muňa ol biçak buýsanýardy. Muňa Abdylmälük han hem buýsanýardy. Ogullaryny hem gyzyny belli bir döwürde damulla bermesi diňe syýasat üçindi: «Goý, Zamahşaryň adamlary meniň çagalarymyň juda sowatlydyklaryny, üç dilde suwara gürleyändiklerini görsünler, goý, damulla meniň çagalarymyň ýanynda özünüň az bilyändigine göz ýetirsin, çykgyntsyz halda galsyn, ähli kişiniň meniň çagalaryma gözleri gitsin» diýip, pikir ýöredýärdi. Ol öz çagalarynyň galanyň çagalaryndan artykmaç bilimlidiklerini, artykmaç hukuklydyklaryny, artykmaç başarnyklydyklaryny we özleriniň begzada neslindendigini duýmaklaryny, bilmeklerini, muňa öwrenişmeklerini isleyärdi. Abdylmälük han käteler mekdebe barardy, çagalaryň okaýylary, ýagdaylary bilen gyzyklanardy. Damulla bilen arap dilinde gürleşerdi. İki türkmeniň düşnüsüz dilde gürleşmekleri çagalar üçin biçak genди.

Han çagalaryň özüne geň galyp, gözügidijilik bilen seretmelerini gowy görýärdi. Bu onuň üçin lezzetleriň iň gowusydy.

Altynjan Hudaý hakda köp zatlar bilmäge çalysýardы. Diňe bir Hudaý hakda däl, pygamberler, Muhammet alaýhyssalam, dört çagyryarlar, Omar bilen Alynyň darkaşlary hakda düýpli bilmek isleyärdi.

– Biziň häzirki ýasaýan topragymyzda öň şeýtanlar ýaşapdyr. Soň Perwerdigär şeýtanlary kowup, bu ýeri adamlara beripdir. Yöne kowlan şeýtanlar häzir nirede ýaşaýar? – diýip, Altynjan soraglary bilen damullanyň enterpelegini aýlaýardы. Abdylmälik han gyzynyň din bilen gzyklamagyny, damullasyna, atabeglerine sorag berip kösemezligini ündeýärdi. Onsoňam Abdylmälik han gyzynyň zenanlara mahsus mylaýym, geçirimli, rehimli bolmagyny isleyärdi. Gyzynyň rehimsizdigini bilyärdi. Has anygy, ol gyzynyň kabir rehimsizligini görüyärdi. Onuň Gülyüzlä nebsi agyrýardы. Gyzynyň ony näme üçin urýandygyna teý düşünip bilmeýärdi. Altynjan welin, özüni rehimsiz erkek kişi deýin alyp barýardы. Gyzynyň rehimsizliginiň ony bir betnamçylygyň üstünden eltmeginden heder edýärdi. Ol şol günem oval hem gyzynyň rehimsizliginiň üstünden barypdy.

Mekdebiň mähraby döwlüpdir. Razzak damulla mähraby Altynjanyň döwendigini gönüläp aýdyp bilmän, yone sakynyp, elewräp dur. Abdylmälik han özüne soragly nazarlary bilen bakyp duran çagalara seretdi-de, haýbatly seslendi:

– Damullanyň mährabyny kim döwdi?

Içerdäki oglanjylardan hem gyzlardan ses çykmadı.

– Mähraby kim döwdi diýýarin men? Eger kimiň döwendigini aýtmasaňyz, her biriňizi on gamçy urdurjak.

Altynjan öňe çykdy:

– Hiç kimi urmaň, diňe meni uruň! Mähraby men döwdüm.

– Näme üçin keramata hyýanat ettiň? – diýip, arap dilinde soran Abdylmälik han gaharyna sandyrady.

– Ony Haýdar bozahor ýasady. Haýdar bozahor halal adam däl, ol boza içýär. Halal däl adamyň ýasan zady Perwerdigäriň öýünde durmasyn.

Öňem özi ýorişdekä Haýdar neçjaryň galadan çykarylyp goýberilmegine janyýanyp ýören emir gyzynyň bu eden etmişine teý köšeşip bilmedi. Şonuň üçin şol gün ikindinara gazy bilen aýalyny salamlygyna çagyrdy. Gyzynyň müýnsüz durmagy, özüne aşa göwnüniň ýetmegi emiriň myrryhyny atlandyrdy. Diňe bir mähraby döwendigi üçin däl, tekepbirligi üçin han ilkinji gezek gyzyna el gösterdi. Gyzny urmagy hatynyň borjy hasaplardy. «Togrul Suljuklyny öldürip, Tümen daýymyň aryny aljak» diýip, kyrk kişiniň öňüne düşüp, Mansuryň aýdanyny etmän, aldap Gauhora gidendigi üçin hem ol gyzny urmandy, oňa jeza bermegi hatynyna goýupdy. Ogullaryna welin berk jeza beripdi. «Siz erkek kişi, näme üçin aýal maşgalanyň yzna düşüp gitdiňiz?» diýip, ogullarynyň hersine ýigrimi gamçy urupdy. Ýigrimi gamcydan soň olar bir aylap galyp bilmän ýatypdylar.

Ýok, onuň gyzyna birjik-de nebsi agyranokdy. Asyl, oňa nebsi agyrmak diýen düşünje ýatdy. Ony gozgalaňa salýan zat gyzny urup günüň gazanan bolmagynyň mümkünligidi. Ol ähli zatdan beter günüň gazanmakdan gorkýardy. Birini bile-göre betbagt etmek günüň ahyry! Ol bütin ömründe günäden daşda bolmaga çalyşdy.

Her bir zat babatda hanyň öz pelsepesi, garaýsy bardy. Onuň dünýä baha beriş, dünýä akyň ýetiriş terezisi haýyr bilen şerdi, günüň bilen sogapdy.

Öz nesebi babatda-da ýyllaryň geçmegi bilen aňynda durnuklaşan garaýsy bardy: babakelanlaryna Alla müň ýyla golaý patyşalyk mertebesini berdi, soň nesilşalygy gyrdy, nesil tanapyny usłyba getirdi. Nesebiň beýle näletlenmegi, gan çaykalyp usłyba gelmegi – nesilden diňe bir adamyň aman galmagy haramylyk hem şer bilen baglanyşkly bolmaly diýip han pikir edýärdi, bu pikirine-de berk ynanýardy. Allanyň öňündäki şol näletini aýrмагы özüniň nesebiniň, çagalarynyň öňündäki juda mukaddes, juda möhüm borjy hasaplaýardy. Ol gaty yhlas edýärdi. Ähli zatdan beter ýalňışmakdan, çagalarynyň, geçen hanedanlygynyň öňündäki parzyny amal etmäge ýetişmezlikden gorkýardy.

Her müňýyllygyň çatrygynda Hudaý türkmen nesebine uly synag salýar. Abdylmälik emir söhratly nesepden galan ýeke-täk mirasdüserliginde uly hikmet görýärdi, uly borç görýärdi.

- Eprikogullary neberesiniň adamlaryndan üç müňden gowragyny öldüren Mamun Bugrajygy-da öldürip bilerdi, ýöne onuň şol öldürüşlikden ýedi ýaşly ogly bilen aman galdyrylmagy Allanyň islegi bolmaly. Hawa, bu Allanyň emri bolmaly. Allanyň islegi şeýle bolandyr.

Allanyň Abdylmäligi diňe bir iýip-içsin, mes bolsun diýip galdyrmandygy köre hasa. Çünkü biri iýip-içip mes bolan bolsa, onda müň ýyla golaý şalyk mertebesinde ýaşan Eprikogullaryça iýip-içip, mes bolmandygy düşnükli ahyryn.

Abdylmälik emir öz özüm manysyny neberesiniň gazanan günälerini ýuwmakda görýärdi. Şeýle hem köp-köp sogaplary gazanyp, neberesiniň dowamata girmegini ýola goýmagy mu-kaddes borjy hasaplaýardy. Ýogsam näme, bir neberäniň üç müň agzasynyň agzyny gum garbadan Biribar ýaňy örnejek bolup duran täze neberäni ýoklap bilmezmi?!

Bilerdi!

Abdylmäligiň on iki ýaşyndan bări bar maksady – Allanyň hoşuna gelmek. Köp-köp sogap gazanyp, köp-köp hayýr işleri edip, üç oglunuň Altynjan atly gyzynyň durmuş aýlawyna girmeklerini gazanmak.

Ol öz ýazgydyny akyň mizanyndan geçirmegi gowy görýärdi. Başdan geçen ähli ahwalatlaryny Allanyň synagy hasaplaýardı.

Gaznaly soltanlygynyň emri bilen Hindistana jihat edilmegiňi Abdylmälik Allanyň synagy hem ýalkawy hasaplaýardı. Çünkü bu jihat ýörişlerinde gaty köp adam yslam dinini kabul edýärdi, musulman bolýardı. Şeýle sogap iş edýändigi üçin emir Alladan müň keren razydy.

Dünýäni ahlak kanunlary dolandyrýár. Ahlak kanunlaryny adam döredenok, şolar adamy kemala getiryär. Olar adama dälde, adam şolara bagly. Adamyň ýazgydy, ykbaly şolara bagly. Şonuň üçinem öz ömründe olary bozman, olary berjaý edip ýaşamaly, diňe şonda seniň bagt ýyldyzyň hiç mahal ölçmän, suglasyny saçar. Olary bozanyň döwleti gaýtmak bile, olary äsgermezlik edeniň tohumy tükener, soňy puç bolar.

Allatagalada adamzat ýasaýsyny hut şeýle gurnapdyr: seniň geljeginiň sogabyňa ýa günäne, halallygyňa ýa haramlygyňa bagly. Gözi bagly guş kimin etjegini edibermeli däl, göwnüne gelen işleri – halalmy-harammy – saýgarman gaýrybermeli däl. Adamzat özüne oýlanyşyksyz, ýenles ýaşamaga rugsat bererden has akylly, has cynlakaý jandar. Ol biparh hem biagyry ömür ötürerden has parhly edilip ýaradylan närsé. Abdylmälik han hem bir zady bilyärdi: adamzat bu dünýä öz islän zatlaryny etmek üçin däl-de, Allanyň buýrukyclaryny amal kylmak üçin iberilendir. Şeýle borç boýna goýlan bolsa, onuň ýerine ýetirilmezligi üçin jogap soraljagy ikuçsuzdyr. Haram iş etseň, iru-giç netijesini görseriň, sen ömründe görmeseň, haramlyk seniň nebereleriňden çykar. İň ýowuzy-da şol! Diňe kysmatdaky çözgüdiň däl, şu dünýädäki görjeginiň, seniň nesilleriň-de görjegi – halal-haramlygyňa bagly. Öz göwün islegiňe görä däl-de, Biribaryň buýrukyclaryna görä ýaşamaly! Göwün islegiň yzyna düşseň, iki dünýäde-de saňa şumluk garaşýar, Hudaýyň buýrugyna laýyk ýaşasaň, iki dünýäde-de ýüzüň abraýa hem mertebä düşer. Bu – ýasaýsyň ýeke-täk kanuny, ýaşaýışda başga hiç hili kanun ýok. Bu kanuny aşa ýonekeý hem aşa ýüzley görüp, göwün islegini bolsa düýpli hem manyly hasaplap, diňe şol boýunça ýaşanlaryň gününe – waý!

Öz ýasaýsynda, öz pikirleriňde, öz islegleriňde boýnyýogynlyk däl-de, boýun bolmak mertebäni göterýär, abraý hem rysgal-döwlet getirýär, ömrüni uzaldýar, nebereleriňe dowamat berýär.

Günäden gaça durmazlyk ýasyň syndyrýar, tohumyň tükedýär. Başa bela azaşyp tötänden, öz-özünden gelenok, ýok, ol diňe haramlylydan hem günäden gelýär. Allatagalanyň guran bu dünýäsinde hiç hili töötänligem, ýalňyşlygam, düşnüsizligem ýok. Barça zadyň sebäbi-de, netijesi-de bar. Netijäni iki dünýäde görýärsiň, ondan gacyp gitjek gümanyň ýok.

Abdylmälik han özünüň, maşgalasynyň atasynyň – nebere-siniň gününe düşmeginden biçak gorkýardy. Gyzynyň mekdep-däki mähraby döwmegi-de onuň gözüne juda ýowuz etmiş bolup göründi.

Mekdepde edilen etmişe jeza bermese, öz çagam diýip geçi-
rimlilik etse, Hudaýtagalanyň gahar-gazaba münmegi mümkün.
Şonuň üçin gyzyny jezalandyrmagy Abdylmälík han keramatly
Perwerdigäriň öňündäki hökmäny ymmatlyk parzy hasaplady.
Han gyzynyň etmişi üçin aýalyny gamçylamak bilen çäklen-
mekçidi. Emma Altynjan tekepbirlik etdi:

– Baba, enemde günä ýok, enemi urma! Ursan, diňe meni ur!
Meni öldür, ýone, ýalbarýaryn, eneme degme! Men näçe ursaňam,
«wák» diýmerin.

Gyzynyň tekepbirligi emiriň ganyny čuwdesine çogdurdy:
onda sähelçe-de müýn ýok. Onda sähelçe-de gorky ýok. Ol urul-
sa-da «wák» diýmejekdigini tekrarlaýar.

Han urdy.

Gamçysyny yzly-yzyna gyzynyň depesinden inderdi.

Altynjanyň cyny eken: ol doňan ýaly bolup, aglamana, gozgan-
man dur. Onuň bolşy göyä gamçynyň agyrasy ýok ýalydy. Han köp
kişini gamçylap görüpdi. Hiç kim gamçynyň awusyna döz gelip
bilenokdy, walalaýlap aglamaga başlaýardylar. Abdylmälík han
gözlerine ynanmajak boldy. Şol ynamsyzlyk bilen ol ýene birki
gamçy urdy. Altynjan dişini gysyp, sandyr-sandyr etdi. Abdylmälík
han gyzynyň özüne zor salyp, agyra döz gelyändigine düşündi.

Hajar hatyn äriniň aýagyndan gujaklap zar-zar aglady:

– Babasy, gyzyny urma! Babasy ursa, gyz betbagt bolar.

– Ýok boluň şu ýerden...

Altynjanyň doňan ýaly bolup entegem şol bir durşudy. Ejesi
gyzyny içerden alyp çykdy. Hareme bardylar. Öz otagyna giren
Altynjan özüne gelip bilmeyän bolarly, ümsüm, gymyldaman
durdy. Zary-binowa elewreyän Hajar hatyn gyzna el degirmäge
gorkýardy. El degren ýeriniň gamçynyň urlan ýeri bolmagy
mümkin diýen pikir bilen ol gyzynyň hiç bir ýerine-de elini de-
grip bilmän, töwereginden galpyldap aýlandy, soňam gyzynyň
sag elinden tutup çekdi.

Hajar hatyn gyzynyň yüzüne naýınjar garap, gözünden paý-
radyp ýaş dökdi.

Gülýüzli akgyz iki ýana zowzanaklayárdy hem aglaýardy.

Urlan hemem aglamaly Altynjan bolsa-da, onuň ýanynda du-
rup, hünübırýan gözýaş dökyän Hajar hatyn bilen Gülyüzli akgyzdy.

Garaňky gatlyşyńca harem tarapda hiç kim görünmedi. Garaňky gatlyşandan soňam hiç kim görünmedi. Gyzynyň yüzkeşimi emiriň aňyndan aýrylmady. Onuň şirigana nazaryny, sarsman durşuny ýatladygyça özünde nähiliidir bir násazlyk duýuldy. Göwnüne bolmasa, ol öz hökmürowanlygyna daýanyp, adalatsızlyk eden ýalydy, öz-özüne sowal berýärdi: «Men adalatsızlyk etdimmi? Ýok, sen adalatly iş etdiň. Gyzyň metjidiň-mekdebiň mährabyny döwüp, günä iş edipdir. Sen şol günä iş edeni, hut öz gyzyň bolsa-da jezalandyrdyň. Gyzyň şol eden günäsi üçin jezalandyrmadık bolsaň, ana, onda seniň adalatsızlyk etdigiň bolardy. Etmiş eden jezasyny çeksin! Eger adalatsızlyk etmedik bolsam, onda men näme üçin özümi müýnli duýýaryn?!» Emir özünüň bu sowalyna welin jogap tapyp bilmedi.

Ol agşam ýatmak için düşegine geçende ýene Altynjanyň şirigana nazaryny ýatlady. Gyzyna näçe gamçy urandygyny anyklamaga çalyşdy. Yöne näçe gamçy urandygyny takyk bilmedi. Az-a däl. Ol gyzynyň mertligine buýsandy. Neneň buýsanmajak, urgynyň öňünde Altynjan waweyla eýlemedi! Haktykatynda onuň ýaly urgynyň öňünde men-men diýen ärler hem durup bilmez. Özi zenan maşgala bolsa-da, Altynjanyň çydamlylygy erkek kişileriňkiden zýýada. Emiriň göwnüne, gyzynyň waweyla eýlemezliginiň aňyrsynda hikmet bar ýalydy, ol hikmet gyzyny Allanyň goranlygyndady. Allatagala gamçynyň nähak urlanlygy üçin onuň agyrysyny özüne alandır, Altynjan agyryny asyl duýan däldir, şonuň üçinem şirigana durandır. Ýogsam ol urgularyň öňünde ses etmän durmak mümkün däl.

Emiriň gyzyna näçe gamçy urandygyny anyklajak bolmasýda ýöne ýere däldi. Onuň göwnüne, gyzyna urlan her bir gamçy – bir günüädi. Ol gyzyna el gösterip näçe günä gazanandygyny anyklamakçy bolýardy. Bu gorky emiri gaplap alypdy.

«Häzir Altynjanyň ýagdaý nähilikä? Öz-ä gamçynyň degen ýerleri agyrýandır. Näzik bedeni bar onuň, gamçynyň degen ýerleri pazza-pazza gabaran bolmaly öz-ä! Ýok, gamçynyň degen

ýerleriniň derisi soýlup, ol ýerlerden gan akýandyr. Ol ganyny nädip sakladymka beri? Mansur tebip çagyraýmaly eken. Ol görnenok welin, eýgilikmikä? Akgyzam-a görünmedi».

Abdylmälik han daş çykdy. Maksady howlynyň içinde durup, harem tarapa diň salmakdy.

Dym-dyrslyk.

Adatça, derwezäniň miršepleri özara hümurdeşip oturýardylar, olardan hem bu mahal ses-üýn çykanok. Entek ukldan-a irräk.

Abdylmälik han hareme bakan ugrady. Onda dörän gorky barha örç aldy: «Gyzym özünü bilmän ýatan bolaýmasyn?» Emir gyzynyň bolýan şebistanynyň gapysyndan çala ja jyklady, Aýyň ýagtysyna gyz Altynjanyň çugutdyryp oturandygyny saýgardy. Ol näme üçin çugutdyryp otyr? Ya ýatyp bilmeýärmikän?! Emir gyzyna seredip esli salym durdy, seretdigiçe oňa nebsi agyrdy, özünüň gelenini duýdurmak üçin iki gezek ardynamyrady.

Kakasynyň ardynamyramasyny eşiden Altynjan zöwwé ýerin-den galды. Onuň nazary gapa gönükdidi. Sähel salymdan Abdylmälik han içeri girdi. Hanyň sesi pessaý çykdy:

– Gyzym, ýataňokmy entek?

Gyz näme jogap berjegini bilmän aljyrady:

– Ýok, baba, ýatamok...

Ara ep-esli dymyşlyk düşensoň, han pessaý gürledi:

– Ýagdaýyň biläýeyín diýip geldim men...

Kakasynyň bu mylaýym sözüne Altynjanyň günortandan bări tar-tar bolup duran göwün kirişleri tarsa-tarsa üzüldi, damagy hykga doldy-da, günortankы gamcynyň agysynyny indi aglarly göründi. Ol ilki kemiş-kemiş etdi. Aglamazlyk üçin zol-zol ýuwdundy, ýöne her näçe dyrjaşsa-da, agysyny saklardan ejiz geldi, gözýasy sil bolup akdy. Ol kemiş-kemiş edip, soňundan möňňürip goýberdi.

– Meniň gyzym mertdir. Saňa aglamak bolmaz!

– Men mert, babam. Men aglamok, indem aglamaryn. Meni gowy görýändigiñizi bilyärin-ä men. Babam, men siziň hiç wagt

gaharyňzy getirmerin indi. Babam, siz näme diýseňiz şony ederin – diýip, Altynjan ýetişibildiginden gözleriniň ýaşyny sylp samrady. Yöne gözüň Altynjana entegem sakladanokdy.

Şol gije Altynjan bigam çagalyk dünýäsinden çykyp, «ýalançy dünýä» atlandyrylýan gamly hem datly dünýä gadam basdy.

Bäşinji hekáyat

ÜC ŞERT

Altynjan Tümen daýysynyň wepatyndan soň öňki Altynjan däldi, ol indi öňküleri ýaly gudumanlyklaryny, şereňňizliklerini etmeyärdi, bir howlukmaçlyk çyksa-da, ylgajak, gaty ýörejek bolmaýardы, horam edip, efsun atyp ýöreyärdi. Özem ol indi öňküleri ýaly, hiç kim bilen erjeşmeýärdi. Öň deňi-duşlarynyň başgaplaryny kakyp alyp, elýetmez ýere – köplenç öýüň üstüne taşlamagy gowy gören bolsa, indi ol-a oglanlaryň ýeňsesine kakmak ýa başgabyny elýetmez ýere zyńmak eken, oglanlar bilen aňsat-aňsat gürleşmeýärdem. Ol diňe iki sany gyz – Kalbyna hem Balnäz bilen ýürek açysýardы, raz aýdysýardы. Olar bilen ýegana jorady.

Altynjan indi öňküleri ýaly, Gülyüzli akgýza zulum etjek bolubam ýörmeyärdi. Oňa diňe käte bir hykarat bererdi: «Eňegiňe jaň dakylan ýaly seniň, azrak gürle!» diýip. Öň sowhun-şagalalaň gowy gören Altynjan indi hylwaty ümsümligi gowy görüp ugrady. Onuň uzynly gün ýeke agyz söz aýtmaýan gezeklerem bolýardы.

Üç-dört aý geçdi welin, Altynjanyň öňki şereňňizligi hem erkek kişileriň eşigini geýip goňşy obanyň oglanlary bilen başa-bas

yúmrulklaşmalara gatnaşmasy-da selçeňleşdi. Ol indi owadandan-owadan zenan lybaslaryny geýyärdi. Altynjan hanyň gyzy ahyryny, onuň özünü alyp barsy, geýim-gejimi ähli zenanlaryňkydan, boýdaşlarynyňkydan parhlanmasa – elite hüllepuş¹ geýinmese bolmaz ahyryny!

Altynjan zünnar² kemerine çalymdaş altyn tirme kemerini hiç wagt bilinden aýyrmaýardı. Sag tarapyndan sapy pöwrize daşyndan nagyşlanan şemseri mydama asylgy durardı. Bu şemser oňa Tümen daýysyndan teperrik galypdy. Geýmesine agasy Sadyllanyň eşiklerini geýyärdi, ýöne bir tilsimjagazy ulanýardı: ol Sadyllanyň köýnek-dyzdanynyň üstünden özge gyz-gelinleriňkä meňzemeýän biçuwde uzyn eşik geýyärdi. Onuň egninde gyrmızzy reňkli kumaşdan tikilen köýnegi bardı. Köýnegiň üstündenem uzyn, ýukajyk, ak haluf ýüpegindenden³ edilen çenberi geýyärdi. Ol egin-esigine aýratyn üns berýärdi. Ussat tikinçilere özüne nähili biçuwde egin-eşik tikmelidigini birin-birin öwredyärdi. Tikinci işe başlansoň, aňsat-aňsat onuň ýanyndan aýrylmaýardı. Altynjana ýaranmak aňsat dälди. Muny ähli tikinçiler bilyärdi. Şonuň üçin ähli biçüwi, ähli tikimi Altynjanyň öwredişi ýaly edyärdiler, ýogsam öz bilişleri ýaly etjek bolsalar, muňa Altynjanyň gahary gelýärdi, olaryň başynda harasat gopdurýardı. Iň gowusy, et diýlişi ýaly edip dynmak, başyň gutarmak.

Altynjanyň üç sany ak ädigi bardı. Bu ädikleri nädip tikmelidigini, biçuwiniň nähili bolmalydygyny ol ädikçä birin-birin öwredipdi. Ädikleriň gonjuna tylladan nagyş etdiripdi.

Geýnişi boýdaşlarynyňkydan görnetin tapawutly bolansoň, nirä barsa, Altynjan saýlanar durardı (zenanyň ýarym görki egin-esiginde, dakynýan şay-seplerinde!), onsoň ähli kişiniň nazary ondan aýrylmazdy. Ol özüne gözügidijilik bilen seredilmegini isleyärdi, şol seretmelerden çäksiz lezzet alýardı, öýünden çykanda mydama bezenip-beslenip çykýardı. Saçlaryny gyrmızzy dilbent⁴ bilen daňardı. Bilebine dakynýan bilezigi, bilindäki şemserli kemerı, aýagyndaky tylla halhaly⁵ oňa biçak ýaraşyk hem haýbat berýärdi.

Altynjan herki zatda boýdaşlaryndan, adamlardan tapawutlanmagy gowy görýärdi. Ol ähli zat babatda tapawutlanmak islegine-de ýetyärdi.

Geýinmekde onuň bilen bäsleþip biljek zenan ýokdy.

Owadanlykda onuň bilen bäsleþip biljek zenan ýokdy.

Batyrlıkda oňa taý ýokdy.

Gylyçlaşmakda oňa taý ýokdy.

At üstünde oýun görkezmekde oňa taý ýokdy.

Arap, pars, ýunan dillerinde arassa, şirin gürlemekde oňa taý ýokdy.

Sowatlylykda, okunlykda, önjemlilikde, üşüklilikde oňa taý ýokdy.

Eger aýtmaly bolsa, badyhowalykda-da, özüne göwnüýetijilikde-de oňa taý ýokdy.

Razzak damulla Altynjanyň her bir hereketini göz astyndan synlaýardy, onuň soňky günler edaly gyza öwrülmegini bolaymaly zat hasaplaýardy.

Dogrusy, Razzak damulla özünü ýiti synçy, ýiti pelsepeçi ulama saýýardy. Altynjanyň agraslaşmagyny onuň çagalykdan saýlanmagy diýip hasap edýärdi. Bu müce – ýşky müce. Bu müçede her ýaş juwan ýık ataşyna uçramaly. Altynjan ýık ataşyna haçan uçrar? Razzak damulla Altynjanyň ýık ataşyna uçraryna sabrysyzlyk bilen garaşýardy. Eýsem, Altynjan bilen dünýäsi birleskék ýigit barmy? Edil Abdylmälík han deýin Razzak damulla hem hyýalynda Altynjana mynasyp gerçek aqtarýardy. Horezmin şalygynda özünüň deňsiz-taýsyz batyrlygy, önjemliliği, pählewanylygy, edermenligi bilen şan-şöhrat gazanan ärler, gerçekler juda kän. Razzak damulla özünüň tanaýan okun kişilerini birin-birin göz öňünden geçirip çykdy, ýöne hiç bir gerçekde ol Altynjana mynasyplyk görmedi.

Altynjanyň hyrydary welin günsaýyn köpelýärdi. Gaýradan gelýän ýigitlerem bardy, olar Jeýhundan geçmegi ýüksünmeyärler, näme üçin gelýändiklerini asylýaşyrjagam bolup duranoklar. Olar üçin Altynjan elýetmez şaha. Wah, adama mahsus häsiyet şeýle-dä: ol özüne ýokary baha berip, dagyň kert gaýasyndaky mumyýa hyrydar çykýar. Her kim öz deňini tapmaly. Ýok, kül üstünde oturan garyp hem şanyň ýa hanyň gyzyna öýlenmek islär eken. Onsoň seniň ýasaýsyň ony kanagatlandyrjakmy?

Bezirgeniň oglumyň, bezirgeniň gyzyna öýlen, baýyň oglumyň, baýyň gyzyna öýlen. Öyündäki düşegiň boriýä⁶, iýýäniň ýegesi bilen tötek bolsa şanyň gyzyna, hanyň gyzyna seretme. Yöne adamyň tebigatynda bar ýokary ymtymak. Murty taban, başy dumanly goç-goç ýigitler Abdylmälük hanyň gyzyna aşyk. Herýeten Altynjanyň özüne ýylgyrap bakmagyny, özüne magşuk bolmagyny isleyär. Gijelerine güpjekleri gujaklap, ýorganyny iki satanynyň arasyна salyp arzuwa çümerler. Göräýmäge, güpjek Altynjanyň bili, ýorgan aýaklary ýalydyr. Aňlarynda Altynjandan başga hiç kim ýokdur.

Gyzlaryň günü kyn, juda kyn. Olara erkek kişilere ýylgyryp seretmek bolmaýar. Öz deň-duş oglanlaryna ýylgyryp seretmek asla-da bolmaýar. Sähel ýylgyryp seretdigiň, ýigitler ony özlerine osýarlar. «Bu gzyň mende göwni bar, maňa hatyn bolmak isleyär, ýöne ol söýyändigini aýdyp bilenok. Dogry edýär, asylly gyz şeýle-de bolmaly. Bu gyz maňa durmuşa çyksa, bagtly boljagyny bilip durandyr» diýip pikir eder, soňam gzyň şol ýylgyryp bakmasyna esaslanyp, gyza hyrydar çykar, gzyň öýüne sawçy ugradar. Ana, onsoň gzyň öýüne şol sypaýyçylyk üçin ýylgyrylyp bakylan ýigidiň hossarlary sawçylyga gelip durandyr. Eý, Hudaý, sähelçe sypaýyçylyk ýylgyryşy üçin, gör, näçe peri-peýker gyzlaryň bagty ýatdy. Gyzyň pikiri diňlenilýärmi näme?! Oguzda ata-enesine: «Ýok!» diýip biljek gyz dogulýarmy näme?! Gör, näçe garry mamalar, eneler ömründäki ýeke sypaýyçylykly ýylgyrysyna nälet okap gitdiler bu dünyäden.

Razzak damulla Altynjanyň agraslanmagyna esaslanyp, ony haýsydýr bir ýigide magşuk bolandyr öýdýärdi. Gyzyň özüni edepli-ekramly alyp barmasyny hem magşuklyga ýorýardy. Yöne Altynjanyň söýgüsine mynasyp bolan är ýigit kim? Herhal, zamahşarly ýigitler-ä Altynjanyň özleri üçin elýetmez şahadygyny magat bilýärler, şonuň üçin «ýuwduñmazlyga» çalysýarlar. Bi-lesigelijilik Razzak damullany halys heläk edýärdi. Altynjan baradaky pikiriniň anygyna ýetmek üçin ol gala gelýän ähli ýigitleri mukym synlaýardy. Altynjan kim bilen gürleşýär? Öýüne gaýdanda ýolda duşuşýan gerçegi barmy? Haýsy ýerden sawçy gelipdir? Razzak damulla şu zatlaryň anygyna ýetjek bolup gara

gündedi. Bu örtenmelerinden özüne jinnek ýaly peýdanyň ýokdugyny bilmesine bilyärdi, ýöne özüne: «Bes et!» diýip bilenokdy ol.

Herhal, Razzak damulla uzak kösenmeli bolmady. Altynjany Gauhor etrabyndan çiltenleri bilen yzna alyp gelenlerinden iki aýdan soň, ol özünüň pelsepe, adamyň içini bilmek batda asgyn adam däldigine açık göz ýetirdi.

Gawşfinj şäheriniň häkimi Harur Aksungaryň oglu Gökhun bir gün asly ýunanly, ýöne Horezminde ýaşap muslimanlaşan, ýerli dili, edim-gylamy öwrenen täjiriň gyz Kalbynanyň üsti bilen özünüň hyrydardygy hakda Altynjana habar ugratdy.

Başga bir gün Balnáz Bahram Kyás atly ýigidir söýändigini áytdy.

Şayürek Altyndaşyň haýsydyr bir weziriniň oglunuň Altynjana öýlenmek isleyändigi hakdaky habary getirdi. Oňa hyrydar bolup, osmakçy iberen ýigitleriň sany ýedä ýetdi.

Altynjan osmakçylaryň sözünü piňine alman, äre çykmak barada oýlanman, asyl oýlanmagam islemän okuwa gatnaýardı. Galan wagtyny hem harby türgenleşik bilen geçirýärdi. Asyl onda boş wagt ýokdy. Ýone ony duluna geçirmek üçin göwün ýüwürdýän ýigitler onuň kä eýlesinden, kä beýlesinden geçip, ünsüni özlerine çekmekçi bolýardylar, gürleşmek isleýärdiler. Ony güldürüp dagy bolaýsa, onda-ha öýlenmek meselesiniň doly çözüldigi hasaplajakdylar. Arman, Altynjan Kalbynadır Balnáz bilenem kän bir gürleşmeyärdi.

Altynjanyň hyrydarlary boş oturmaýardylar. Olaryň öz osmakçylary, öz sözaýdyjylary bardy.

* * *

Nowruz baýramçylygynda mekdepde ýigrimi baş gazan ataryldy. Galanyň adamlary metjide-mekdebe ýygndandy.

Erkek kişiler bir ýanda, gyz-gelinler bir ýanda aýratyn düşekde naharlandylar.

Ýaş oglan-gyzlar hiňñildik uçdular. Altynjan hem hiňñildik uçup göwün solpusyndan çykmak isledi. Ýigitler hiňñildige bat berdiler. Kalbynadır Balnáz hiňñildik sähel bat alsa titreşdiler,

Altynjan welin hiňnildik näçe batly boldugyça, şonça hezil etdi.
«Gyzlar, gorkmaň!» diýip, ol joralaryny köşesdirmäge çalyşdy.

Kalbyna bilen Balnäz oňa gorkmazlyga söz berselerem, hiňnildik batlanyberse, gorkularyna alagykylyk etdiler. Olar bilen hiňnildik uçup göwün solpusyndan çykyp bilmejegine göz yetiren Altynjan gygyrdy:

«Saklaň hiňnildigi!»

Hiňnildik saklandy.

Altynjan joralaryna çıkjerip bakdy. Olar Altynjanyň gaha-rynyň gelendigini aňyp, şelaýyn dillendiler:

«Melikäm, bizde siziňki ýaly ýurek ýog-a! Biziň towşanyňky ýaly, gorkajyk ýüregimiz bar».

«Menden daşrakda boluň! Şu gün meniň gözüme görünseňiz, eýgilige garaşmaň!»

«Melikäm!...» diýip, Balnäz nämedir bir zat aýtmakçy boldy, ýöne yetişmedi: Altynjan onuň elinden çekip, honda zyňdy:

«Ýok boluň diýdim-ä men size! Ýok boluň!»

Sondan soň Altynjan Anuşirwan hem doganlary Kabyldyr Habyl bilen bir sallançakda uçdy. Olar sallançagy şeýlebir batlandyrdlar, şeýlebir batlandyrdlar, sallançak dik depä galyp, birpaýyz doňan ýaly bolup durýar-da, soňam howany dilimläp-dilimläp aşak gaydýar. Onsoň sallançak beýleki tarapa atylyp gidýär. Altynjan sallançagyň iň ýokary hetde ýetip säginyän sähel salymlyk pursadyny has gowy görýär, ol şol ýokarky çäkde köpräk durmak isleyär. Sallançagyň dik ýokary galyp, sähel salymlyk togtayán pursadyny ejesiniň «gyz ömri» diýip atlandyryşyny ýatlayär.

Sallançagyň iň ýokary galan pursady – gyzlyk döwri. Altynjan bu pikiri içinden telim ýola gaytalap, sallançaga bat beryär. Sallançak her sapar ýokary çäge baranda ýüregi hopup gidýär, ol muňa begenip, dowamly gulyär.

Altynjan sallançakdan düşende çilteniň onbegileri – jandarlar Ýatmaz bilen Çyrlak ony bir çete çekdi. Olar oňa Dowalat atly ýigidiň duuşmak isleyändigini aýtdylar. Altynjan olara anyk jogap bermedi.

Onuň ýanyna ýaňja kowlan Kalbyna geldi. Ol juda möhüm bolmasa, häzir Altynjanyň ýanyna gelmeli däl. Meger, ony gyssandyrlar. Kalbyna gorka-gorka gelip, bir ýigidiň Altynjana

aşyk bolandygyny aýtdy. Muňa Altynjanyň girre gahary geldi. Ol hol gyrada üýşüp duran ýigitlere seretdi.

Allatagala erkek kişilere zenanlaryň ýanyna barmagy, ilki bolup söz aýtmagy emr edipdir. Ýöne ol duran ýigitler göni gelip söz aýdyp biljek japy erkek kişilere meňzänok. Şeýle bir pähim bar: «Muhammet daga barmasa, dag Muhammediň ýanyna barar» diýip. Altynjan ýöräp barşyna ýigitleri gözden geçirdi. Ýigitleriň özüne gözügidijilik, hyrydarlyk bilen seredişleri hoşuna geldi. Ýigitler gylyçlaşmakdan, garşydaşyny ýeňmekden ymgyr datly lezzet alýarlar. Altynjan garşysynda duran ýigitleri gylyjy bilen däl, özünüň gözelligi bilen bendiwan etmekden, olary öz gözelligine kökermekden, ýeňmekden lezzet aldy. Ol ýeňiji hökmünde gürledi:

– Eý, Allanyň sylanlary, meniň sylamagyny isleseňiz, ýanyma osmakçy ibermäniži bes ediň! Bir zat aýtmak isleseňiz, meniň özüme açık aýdyň! Men ker ýa lal däl, herki dile düşünyärin. Siziň gürlejek dilleriňze-de düşünerin. Isleseňiz, arap dilinde aýdyň. Isleseňiz, ýunan dilinde aýdyň. Isleseňiz, pars dilinde aýdyň, men bu dilleriň haýsy birinde gürleseňizem, size gowy düşünerin. Azan babam Soltan Mahmyt Gaznalynyň döreden dilinde⁷ gepleseňizem düşünerin. Arada dellal gerek däl! Ara- da terjuman gerek däl! Hakykatdanam maňa öýlenmek isleyän bolsaňyz: «Men saňa öýlenjek» diýip, näme üçin meniň ýanyma göni gelmeýärsiňiz? Ýa bir aýbyňyz barmy? Ýa gorkýarsyňyzmy? Eger gorkýan bolsaňyz, onda maňa öýlenjek bolup oturmaň. Se- bäbi men özümden döwi pes äre «Är!» diýmek islemeyärin.

– Osmakçyny ýanyňa men iberdim. Hany, aýt, sen nähili äre «Är!» diýmek isleyärsiň? – diýip, Bahram Kyýas öňe saýlandy.

– Altynjan, men hem seniň göwnüňi awlamak isleyärin. Seniň maňa göwün bermegiň üçin nähili şertiň bar bolsa, şol şertiňi bitirmäge taýyar men – diýip, Dowalat atly ýigit hem iki-üç ädim öňe saýlandy.

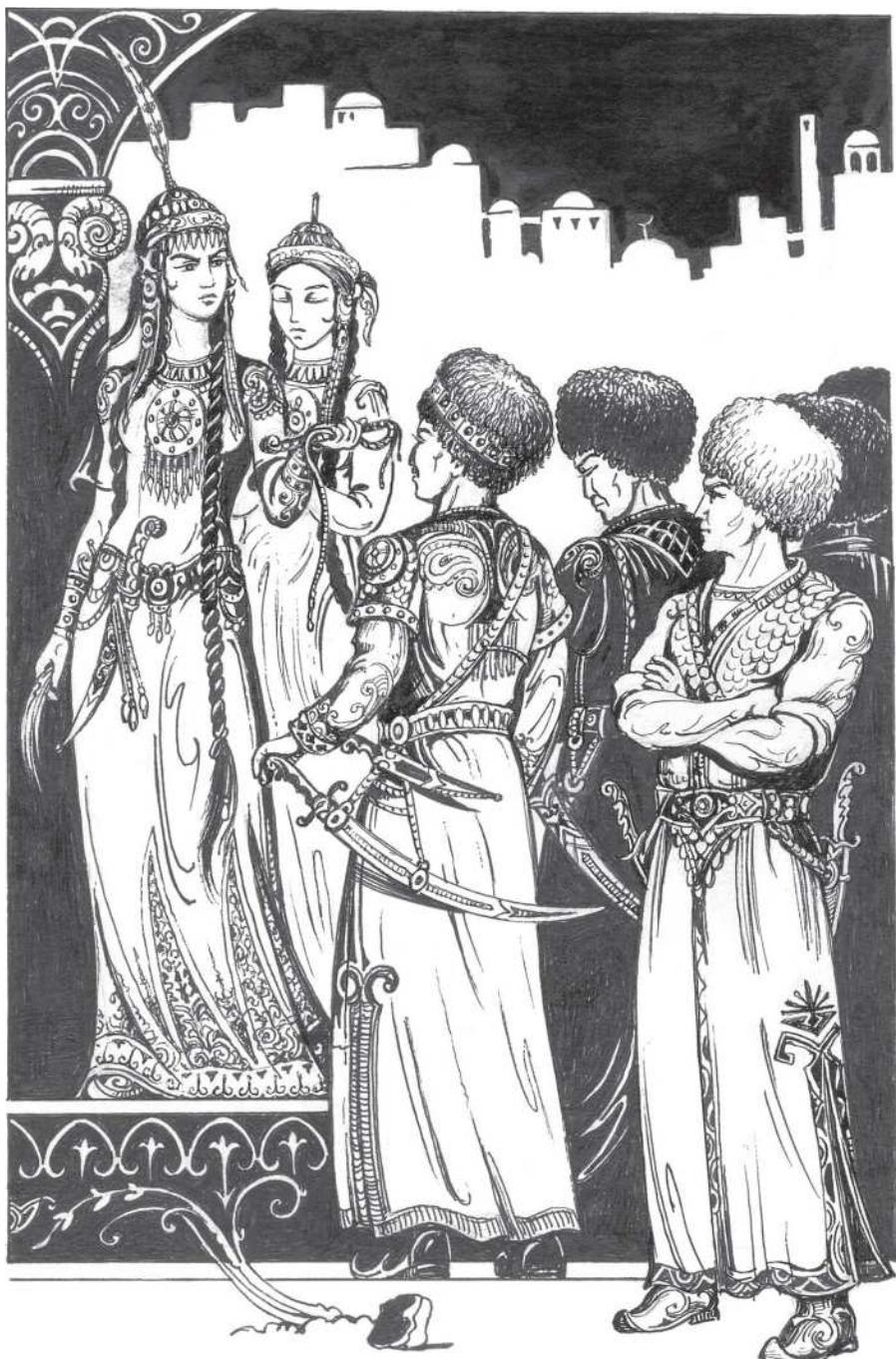
Kalbyná ýigitleriň ýakynyna bardy:

– Melikämiziň size üç sany şerti bar.

Ýigitler ýerli-ýerden heşerlenişip gygryşdylar:

– Aýt üç şertini!

– Birinji şerti gylyçlaşyp ýeňmeli.

– Ikinji şerti näme?

Altynjan bilinden gamçsyny sogrup aldy-da, ýokarda gal-gatdy:

– Erkekligi erkeklik kesgitlänok, merdanalyk kesgitleyär.

Ikinji şertim şeýle: merdana ýigit maňa gamçy çalsyn. – Altynjan elindäki gamçyny gerçeklere bakan oklap goýberdi.

Ýigitler gözlerini tegeleşip, Altynjana seredip durlar. Mege-remler, olar Altynjandan beýle-beýle zada garaşmadyk bolarly. Oňa aşyk bolup ýören ýigitleriň hiç birisiniň gamçyny ýerden göter-mäge bogny ysmady.

Wagt welin geçip durdy.

Altynjan garaşdy.

Gamçyny götermeli aşyklar başyny aşak salaýdylar.

Ýok, duran ýigitleriň arasyndan bir jaýty murtly arjanak öňe saylandy. Ol apadaň-apadaň ýöräp geldi-de, hanyň gyzynyň oklan gamçsyny ýerden gösterdi. Ýigit elindäki gamçyny saldar-lap gördü-de, Altynjanyň ýanyna geldi.

– Eý, Horezmin gözeli! Men saňa hak aşyk. Men sen diýip, Gawşfinj şäherinden ýörite geldim. Adym Gökhun. Gawşfinj şäheriniň häkimi Harur Aksungaryň oglu men.

– Eliňe gamçy almaga gaýratyň çatdy. Indi näme üçin dursuň? Başlaber!

– Meniň durmagymyň sebäbi birinji şertiňi dürs hasaplasmada, ikinji şertiňi dürs hasaplamaýanlygymda.

Kalbyna Altynjanyň gulagyna çawuş çakdy. Onuň aýdan sözlerine Altynjanyň girre gahary geldi:

– Mende-de göz bar, Kalbyna. Görüp durun-a men. Näme, beýle oda-köze düşýärsiň?! Beýle gowy ýigit bolýan bolsa, özün äre baraý.

Kalbyna Altynjanyň bu sözünü dönüklik hasaplady. Ol utanjyna hem gaharyna cym-gyzyl boldy. Urmaga küsdüniň ýet-mejegini bilensoň, dili bilen ýepbeklemäge hazırlendi. Yöne Altynjanyň ýüregine neşter bolup uruljak ýiti sözü tapmadı:

– Gökhun maňa däl-de, saňa hyrydar. Eger maňa söz aýdan bolsa, men oňa sen ýaly garsy cykyp durmazdym... – Ine, Kalbynanyň gahar yüzüne tapan sözü.

Bu söz Gökhuna güýcli täsir etdi. Ol Kalbynany ilkinji gezek görýän ýaly, boýdan-başa synlady.

Gökhun esli salym dymyp, soň dillendi:

– Saňa öýlenmek isleyänligim hak, Altynjan. Men agyr synag isleyärin...

– Onda näme üçin ýowselleýärsiň? Ur meni!

– Sen: «Erkekligi erkeklik kesgitlänok, merdanalyk kesgitleyär» diýip rast aýtdyň. Ýone naçary, ejizi urmak merdanalykdan däl, men merdana synaglary isleyärin.

– Men özümi naçar, ejiz hasaplamaýaryn. Men özümi janimak, çydamly hasaplamaýaryn. Maňa hökümdar boljak kişä özümiňň nähili çydamly gyzdygymy ilinň öňünde görkezmek isleyärin.

Gökhun gamçyny ýerden götermäge gaýrat tapan-da bolsa, ony Altynjanyň depesinden indermäge gaýrat tapmady. Gaýtam, Altynjany ýakyndan synladygyça lagşady. Hakty lagşady. Altynjan onuň göz öňüne getirişinden has dilnowaz hem has dilrubá eken. Dogrusy, Gökhunuň Altynjandan döwi pes geldi. Ol elindäki gamçyny ýere okladı:

– Ýok, güzel gyz, seniň bu şertiň dürs däl. Başga şert tap. Isle, meni ursunlar. Men yh-coh etmän çydaýyn, ýone seni urup biljek däl. Saňa gamçy göterer ýaly däl.

– Bu şertiň bolmaýar, başga şert tap! – Ýigitler ýerli-ýerden gygyryşdylar.

– Üçünji şertiňi-de aýt!

– Maksadyň gamçy iýmek bolsa, bu islegiňe äre baraňsoň her gün ýetersiň. Üçünji şertiňi aýt!

– Meniň üçünji şertim – ömrümiň baş maksady bilen baglanyşkly. Eger şol maksadyma ýetmesem, men bu dünýäden ahmyrly öterin...

– Aýt, aýt!

Gökhun has ynamlı gürledi:

– Altynjan, aýt maksadyň! Men seni şol maksadyňa ýetireýin.

– Hiç ýerde orun-ojak tapmaýan, baran ýerinden kowulýan, soňky gezek Mawerennahrda Alytegin bilen oňuşman Horasan'a gacyp baryarka Altyndasyň hossar çykan bir alaman jema-

gaty bar. Ol alaman, ganhor jemagat kynyk jemagaty. Onuň başynda Togrul diýen kellekeser durýar. Bu jemagata Altyndaş Gauhor, Şaruhan, Rabat-Maše sebitlerini mülk beripdir. Bu gün köp emirler olardan ýaňa gan aglaýar. Togrul meniň Tümen daýmy öldürdi. Meniň şol ganhorda arym bar. Hunum bar. Ras, batyr bolýan bolsaňyz, şol alamanyň özünü ýa-da kelle-sini getiriň!

Ýigitler Altynjanyň bu sözünü makulladylar, ýeňil dem aldylar.

Olaryň bolşy Zamahşardan uzakda bolmadık Gauhorda taýýar kelle ýatan, ol kelläni hiç hili gypynçsyz mura-mugt alyp gaydybermeli ýalydy.

Ýok, Togrul kynygyň kellesini alaýmak aňsat düşmez. Ýöne Altynjana ýetmek üçin şol kyn söwda baş goşanyňa degýän bolmaly. Belki, ähli zat oňuna bolar, Allatagala: «Omyn!» diýse, müşgil asa-na öwrüler.

– Men Togrulyň kellesini getirerin ýa-da şu ýolda ölerin – diýip, Dowalat ynamly öne omzady.

– Men Togrulyň kellesini getirerin, hökman getirerin – diýip, Bahram Kyýas öne omzady.

Ýigitleriň arasynda Altynjanyň dogany Sadylla-da bardy. Ol nowruz baýramyna Jürjaniýadan Bahram Kyýas bilen bile gelipdi.

Sadylla uýasyndan beýle töwekgellige garaşmandy, uýasy ony aňk edipdi. Ol aňkarylyp, bolup geçýän wakalary synlap durdy. Gökhundan soň hiç kim orta çykyp gamçyny götermäge milt edip bilmejekdigini aňdy-da, Altynjanyň ýanyна bardy:

– Bar, öye gayt! Babam görse, damagyňy çalar.

– Goý, çalsyn!

Gamçy şol ýatan ýerinde iki günläp ýatdy. Ony ýerden götermäge, näme üçindir, het eden tapylmady, ýone Togrul begiň kellesini kesip, Altynjanyň öňüne taşlamak, şeydibem merdana iş bitirip, oňa mynasyp är bolmak üçin eli ýataganly Gauhor se-bitine sary at salan ýigitler-ä az bolmady.

Altynjanyň baş şertini bitirip, oňa är boljak, ince bilinden guçjak, ýyly gujagynda meýmiräp, bugaryp ýatjak japy gerçek kimkä?!

Muny diňe bir Razzak damulla däl, ähli zamahşarly bilmek isleyärди.

Muny Altynjanyň özi-de bilmek isleyärdi.
Ýene näçe gün garaşmaly bolarka?

Altynjanyň hasaby boýunça ýene alty günden özüne eýe
çykjak gerçek Zamahşar galasynyň derwezesinden dabara bilen
girmelidi.

Şol günden başlap, Zamahşarda dabaraly pursada garasyp
ugradylar.

Iň esasy zat hunuň alynmagy, Altynjan bu maksadyna ýet-
mek üçin tapan çykalgasyna begenmek begenyärdi

Alma ýokary atyldy, ol ýere düşyänçä iş gayýrmaly.

Altynjy hekayat

ÝAKYNÝŇ ÝOLAN SAKGALY BITMEZ

1030 (422)-njy ýyl musulman dünýäsinde agyr ýyl boldy: möminleriň emiri Halypa Kadır Billa Abulapbas ibn Abdylmuttalyp Haşymy Apbasyly Bagdatly aradan çykdy, onuň halypalıgy kyrk bir ýyl üç aýa çekipdi. Yerine ogly Kayým geçdi.

Şol ýyl sultan Emineddöwle Abulkasym Mahmyt ibn Söbüktegin hem dört tirkeşleriň üçünji aýýnda dünýäden ötdi. Onuň hökümdarlıgy otuz ýyla çekdi. Yerine ogly Muhammet, ýigrimi baş günden soň, Masut geçdi.

Iki görünüklü şahsyň ölümü hakdaky habar Zamahşar galasyna baranda Abdylmälík han ýedi günläp matam yqlan etdi. Olaryň aşyny-suwnun berdi.

Altynjan sultan Mahmydyň wepadyny eşidende has gynandy, aglamak aglady, kyrk günläp matam tutdy. Kyrk günläp oňly iýip-içmänden soň horlanmak horlandy. Onuň bar arzuwy özüne ak pata beren mertebeli soltanyň didaryny görmekdi. Elbetde, oňa «Sultan Mahmydyň nurana keşpli, görmegeý ýüzli, kiçi gözli, gyzlymtıl saçlı adam bolandygy, ogly Muhammediň agynjak özüdigi, ogly Masudyň bolsa dolmuş göwreli, uzyn boýly adamdygy»¹ hakda telim ýola gürrün beripdiler.

Altynjan matam tutan günlerinde bilegindäki siňniliň aýry-landygyna häýran galdy, bu ahwalaty nämä ýorjagyny bilmedi.

Soltan Mahmydyň ýogalmagy, tagta ilki Muhammediň, yzysüre-de Masudyň geçmegi bilen Altyndaşyň, şol sanda Abdylmälük hanyň günü-de ýeňilleşdi.

Altyndaş Horezmini özbaşdak şalyk etmegiň kül-külüne düşdi, ýöne bu maksadyna ýetip bilmän, soltan Mahmydyň we-patyndan iki ýıldan soň bu dünyäden göç etdi. Onuň tagtyna ogly Harun ibn Altyndaş geçdi.

Abdylmälük han Harun bilen arasyň sazlajak bolup köp yh-las etdi. Oňa ýaranmak aňsat däldi. Ol hedye kabul etmegi ähli zatdan beter gowy görýärdi. Şeýle bolansoň han galada süýji nyg-matlary, ok-ýay öndürüp, lomay gazanç etmek, şol gazanjyň ujundan Haruna aýma-aý hedye, has dogrusy, rişwet ýollamak bilen meşgul boldy. Yhlasy ýerine düşdi: ol bir ýylyň içinde Harunyň in hormatly emirleriniň birine öwrülmegi başardy. Köşkde uly da-baralar geçirilende Harun Abdylmälük emiri hökman çagyryardy we oňa hormatly orun berýärdi. «Bu dünyäde rahat ýaşamagyň in derwayys şerti häkimiň – ýolbaşçyň bilen araň sazlamak. Her etmeli-hesip etmeli häkimiň bilen gowy gatnaşykda bolmaly: in esasy, islendik pursat oňa rişwet bermäge mümkünçiliğiň bolmaly. Onuň saňa yşanmagy, seniň näjüre adamdygyň ölçegi – şu işi näderejede başarıyanlygyňda» diýip, han ogullaryna aýdýardy. Han Hudaýa şükür edýärdi, ogullaryndan razydy. Ogullary onuň sözünden çykanoklar, wesýetine eyerýärler.

Kakasynyň ýardamy hem maslahaty bilen Sadylla Jürjaniýanyň baş medresesini tamamlap, şol ýerde işe galdy. Abdylmälük han oňa şäherden üç otagly howly satyn alyp berdi, Gazanpar Takyň gyzyna öýerdi.

Geçen ýyl olardan bir oglu dünyä indi. Oňa Kerem diýip at goýdular. Agtygy dünyä inende han hatyny bilen gyzyny şähere alyp geldi. Olar çaga cileden çykýança – kyrk günlär ýaş enä ýardamçı boldular.

Abdylmälük han her sapar köşge hasabat bermäge gelende oglunuň howlusynda ýatyp-turýardy.

Sadylla otagyň birini «Babamyň tamy» diýip aýratyn hatyralap saklaýardy. Onda Abdylmälük hanyň egin-eşiklerine çenli durdy.

Bu ottag Abdylmälik hanyň Zamahşardaky otagynyň kiçel-dilen görnüşine çalym edyärdi, hakykatdan hem şäheriň otagy galadaky otagdan gornetin kiçidi.

Abdylmälik han uly oglunyň öz ýanynda bolmagyny isleyär-di, ýöne Eprikogullary neberesiniň çar ýana kök urmagy onuň üçin has möhimdi, şonuň üçin ol Sadyllanyň paýtagtda işe gal-magyny gurnapdy.

Indiki ýyl, nesip bolsa, Kabyl bilen Habyl hem Jürjaniýa okama-ga gelerler. Abdylmälik han ekizleriniň durmuş ýoly, etmeli işleri hakda köp oýlanýardy, olar bilen maslahatlaşýardy. Soňky gelnen pikir boýunça okuwlaryny gutaranlaryndan soň Habyl mirasdüser hökmünde Zamahşarda ýaşar, işlär, Kabyl golaý-goltumdaky obalaryň birinde raýis bolar.

Han Kabylyň haýsy ýerde bolsa-da horlanmajakdygyna, gününü görjekdigine ynanýardy. Kabyl bilen Altynjanyň hä-siýetleri meňzeşräkdi: hyjuwlydylar, okgunlydylar, batyrdylar, töwekgeldiler. Habyl olara seredende biraz ýöwseldi.

Han Habylyň entek-entekler taplanjakdygyna ynanýardy, çünki, Sadylla-da başda ýöwseldi, sadady, myllykdy.

Bu gün Sadylla öňki Sadylla däl. Şäher durmuş ony birkem-siz taplapdyr, indi onda öňki myllyklyk ýok. Asyl, ol baş bazardaky iki sany halwa dükanyny gül ýaly dolandyryp otyr. Abdylmälik han Sadylladan tajir çykar, halwa dükanyny dolandırmagy oňrarar öýt-mändi. Hudaýa şükür, Sadylla aýsaýyn baýáyar.

Abdylmälik hanyň uly oglunyň dogumyna begenjiniň çägi ýok, onuň işiniň mundan beylägem şow almagyny dileg edip, iki gezek galada sadaka berdi. Şäherdäki howlusynda-da iki gezek sadaka berdi. Sadaka diňe bir goňşy-golamlar däl, Sadyllanyň ähli işdeş müderrisleri-de üýşüp geldi.

Sadylla kyrk-elli müderrisi Abdylmälik hanyň ýanyna getirdi:

– Baba, ine, bu kişiler meniň işdeş ýoldaşlarym – diýdi. Epeý-epeý ulamalar, müderrisler Abdylmälik han bilen gelip salamlaşdylar. Olaryň biri Sadylla hakda ýörite söz açdy:

– Tagsyr, siz gowy oglu yetisdiripsiniz. Sadylla hafyz çykdy. Biz Sadylla guwanýarys, onuň röwşen geljegi bar. Nesip bolsa, Sadylla fýkh ylmyndan hem nassdan² düýpli işleri eder.

– Eýýäm birnäçe işi bitirdi – diýip, ikinji bir ulama başky gürlän girdenekje ulamanyň sözünü üstünü ýetirdi.

Ogluň hakda gowy sözler aýdylsa, ata üçin şondan datly başga näme bolup bilsin?! Ulamalaryň, müderrisleriň hoş sözleri hana hakyt ganat bekletdi. Ol Zamahşara guş bolup uçup geldi.

Han aýalyny, ekizlerini, gyzy Altynjany daşyna egele edip, olara Jürjaniýada Sadyllanyň abraýynyň uludygy, sadakasyna kyrk-elli sany ulamanyň, müderrisiň üýşüp gelendigi, oňa guwanýandyklary, fykh hem nass ylymlaryndan uly işler edýändigi, bu zatlardan daşgary baş bazardaky iki halwa dükkanynyň işinem birkemsiz dolandyryandygy, agtygy Keremiň janynyň sagdygy hakda guwanyp gürrüň berdi.

Nesip bolsa, han Kabyly-da, Habyly-da, Anuşirwany-da öýerer. Huday şol günlere ýetirsin!

Ýöne, haýp, ähli isläniň bolup duranok...

* * *

Abdylmälík han öz tabynlygyndaky sebitiň ýagdaýy hakda Altyndaşa hasabat bermäge Jürjaniýa şäherine gitdi. Ol on günden soň ýadaw hem gaharly dolandy, «Sag-salamat geldiňizmi, tagsyrym?!» diýip, sadykan garşylan, atyny tutan gapydan Mansuryň üstüne jabjyndy:

- Men-ä saňa halal ojagymy, galamy yşanýaryn, sen bolsa öýde dönük saklap, ýal berýärsiň. Kim ol meniň duzumy iýip, soňundan meni köşge eltip satýan? Kim?
- Meniň adamlarym-a dönüklik etmez...
- Onda kim ol dönük? Belki, men ýalan sözleyändirin?!
- Ýok, ýok!
- Belki, Altyndaş ähli zady düýsünde oraşan görendir?! Ä?!
- Yşanar ýaly däl...
- Meniň sözüme yşanar ýaly dälmى?
- Size yşanýaryn, begin, yşanýaryn.
- Onda näme üçin «Yşanar ýaly däl» diýärsiň?
- Men beýle diýjek bolmadym...
- Onda näme diýjek bolduň?! Men ýalan sözleyärin, şeylemi? – Emiriň gahary ýetjek derejesine ýetdi.

Mansur öz emirine belet. Ol gahary gelende her sözüňe yrsa-ramaga ökde. Şonuň üçinem emiriň gahary gelen pursady geple-meli däl. Şondan gowusy ýok. Şeýle pursat gürlemek, düşünişek bolmak – onuň hasam gaharyny getirmek. Başga hiç zat däl.

Mansur dymdy. Ähli zadyň günäkäri özi deýin, egnini ýygryp, başyny aşak saldy.

– Garşyma gidip, janymy ýakma, Mansur. Dönüğü tap, dö-nügi! Özem derrew tap!

Hanyň sözleri howludakylary serasimalyga saldy: ähli kişi wehim aralaşdy. Her kim özüne atyljak bolunýan töhmetden goranmaga hazırlenýän dek, ýuwdundy.

Mansur handan beýle habara garaşmadyk bolarly, huk bolup, sömeli durdy. Han yzyna öwrülip gelmedik bolsa, onuň howluda ýene näçe wagtlap durjagy belli däldi:

– Mansur! Arada Gazanpar Tak gelip gideninden soň, öýde hyzmat edip ýörenlerden kim nirä gitdi, kim kim bilen gürleşdi? Ine, şuny maňa derrew anyklap ber. Onsoňam Babyr görnenok-la?

Mansur geňircendi:

– Hayýy Babyry soraýarsyňyz?

Emir bu sowala hasam gaharlandy:

– Nämë, indi Babyry-da tanamayıarsyňmy?

– Bizde üç sany Babyr bar. Biri seýis, ikinjisi mirsep...

– Men seýis bilen mirsepi başyma ýapaýynmy?! Men senden mirşikär Babyry – Keski Kelewiň çykanyny soraýaryn.

– Hä, mirşikärmy, bar, bar.

– Nirede?

– Hekemgähde, elguşlara iýim berýär.

Emir pyşyrdap sorady:

– Soňky bir aýyň dowamynda galadan çykdymy?

– Çykdy, çykdy. Bir gezegem däl, telim ýola çykdy.

– Nirä gitdi?

– Tazylaryna, elguşlaryna iýer ýaly zat tapmak üçin çykdy.

Emir öz otagyna bakan ýöräp ugrady:

– Ähli zadyň anygyna ýet! Babyr galadan çykyp nirä gidip-dir? Kim bilen duşusypdyr, nämë üçin duşusypdyr. Anykla, ähli zady anykla! Eşidýärmiň, maňa meniň bagtymy ýatırmak isle-ýän adamy tapyp ber! Uzak garaşdyrma meni!

Her kim başarıyan işine girişdi: adamsynyň «Meniň bagtymy ýatyrmak isleyän» diýen sözünü eşiden Hajar hatyn haremhanasyna girip, gözyaş dökmäge başlady. Altynjan beýleki zenanla-ra goşulyp ejesiniň ýanynda bolmalydygyny bilyärdi, ýöne hazır ejesiniň ýanynda oturyp, aglap biljek däldi. Onuň aglasy gele-nokdy, gahary gelyärdi. Ejesi aglap durka gapdalyna aglamaz-lyk hem gowy däldi. Aglamajak bolsaň, iň gowusy, ejeň ýanynda görünmezlikdi.

Bagtyýatan hatynyň aglamakdan başga elinden näme gel-yär?! Hiç zadam gelenok. Bagty ýatanda, belki, erkek kişilerem aglasa aglaýandyr. Abdylmälik hanyň hem şu mahal gülüp otur-mandygy hak. Ähli yük hana düşyär.

Bir hakykata galada ähli kişi düşünýär: Abdylmälik hanyň bagtynyň ýatdygy – Zamahşar galasynyň bagtynyň ýatdygy.

Abdylmälik hanyň bagtynyň ýatdygy – onuň ähli neberesiniň, onuň ähli adamlarynyň bagtynyň ýatdygy.

Bagtyň ýatmasy – kimdir biriniň öýünde gyrnak bolup hars urmak. Wah, bagtyň küle çökse, gyrnaklyga-da razy gelersiň, kim bilyär, ertir seniň damagyň kyhladyp çalarlar. Damak calmaga Mamunlar ökdədi. Altyndaşlaram ökde, bokurdagyňdan ganyň pöwhüldäp akmasyndan lezzet alýarlar. Diňe olar däl, olaryň ýanyndakylaram hezil ederler. Eý, Hudaýa hudawende, şolara tomaşa bolmakdan daş edeweri!

Altynjan şebistanyna girdi, ýone oturyp karary bolmady, ýumşa taýın bolup duran akgyzyna seretdi. Gülyüzli dessine melikesiniň maksadyny düşündi:

– Häzir taýár bolar – diýip, ol teblehana bakan ýumlukdy.

– Saklan! – Altynjan howatyrly gygyrddy: – Ilki ähli hyzmatkärleri baýyň sypasynyň ýanyна jemle. Kimiň dönükdigini men gaty bahym bilerin.

Abdylmälik hanyň öýünde hyzmat edýän serkerdelerden, mirşepdir sakçylardan hemem haşymlardan özge ýigrimi bir kişi: alty aýal maşgala, on dört sany erkek kişi – dört ferraş, üç akgyz, bir atabeg, bir mirşikär, bir seýis, iki bagban, aw tazylaryny, guşlaryny idedýän üç hyzmatkär, iki sany atbakar, bir naýyp, bir işigagasy, bir desterhançy bardy, olardan Mansurdyr Omardan özgesi nyzama düzüldi.

Altynjan erkek kişileriň hataryny gözden geçirip:

– Hany, Dowuş nirede? – diýip, ýigrimi birinji hyzmatçyny atbakary sorady.

– Emir ony bir ýere ugratdy öýdýän, ol howludan gyssagly cykyb-a gitdi – diýip, Haldan jogap berdi.

– Tapýň!

Her kim bir tarapa agtarmaga gitdi, ýöne atbakary tapyp bilmediler.

– Galadan çykyp gidipdir ol – diýip, Haldan gorkuly seslen-di. – Ýok ol. Gürüm-jürüm bolupdyr. Ol indi tapdyrmaz.

– Uzaga giden däldir. Yzyndan kowsak ýeteris. Gideliň! – diýip, Altynjan Mansura ýüzlendi.

Şadranç bilen Mansur bu pikiri oňlady.

Altynjan ata atlanylп, howludan çykyp ugranda yzynda birtopar atly peýda boldy. Bu atylar Altynjanyň jandarlarydy. Olar Habyl bilen Kabyldy, Anuşirwandy. Ol Akgayady, ol Çyrlakdy, ol Yatmazdy. Galanlaram zamahşarly ýigitlerdi. Altynjan olaryň serkerdesidi. Olar – çiltendi, özlerini «çiltenler» diýip atlandyryardylar.

Oglanlaryň galabasy başda oňa janpena bolmak islemediler. Şonda Altynjan berk durdy: özünüň hemayaty bolmasa, olara ýasaýşyň juda kyn düşjekdigini subut etdi. Dogrusy, häzirki janpenalaryň içinde boýun sunmajak bolup Altynjandan almytyny almadyk az-azdyr. Kabyl-da, Habyl-da, Anuşirwan-da gepsiz-gürrünsiz boýun sunmaýandygy, buýrugy dessine ýerine ýetirmeyändigi üçin serkerdelerinden ýumruk iýipdiler. Yatmaz bilen Çyrlak-da ýumruk iýe-iýe boýun sunupdylar. Olaryň içinde ýumrugy inň az iýen Akgayady. Ol Yatmaz bilen Çyrlakdan iki ýaş kiçidi, et diýlen işi etmese, sadykanlyk bilen boýun sunulmasa, soňunyň nähili bolýandygyny telim ýola görüpdi. Şeýle bolansoň, ol özgeleriň ýalňyşyny gaýtalajak bolanokdy. Onsoňam ol beýleki ýigtlere görä polady ýumşakdy, hoşgylawdy. «Hoşamaý söz sünk döwer» diýen pikiriň doğrudygyna ol gaty berk ynanýardy, hoşamaýlygy özüne ýaran edinipdi.

Altynjanyň çiltene baş bolup ýörşi hakda eşidende Abdyl-mälik han juda gaharlandy. Ol ciltenler hakda Altynjan ar aljak diýip Gauhor etrabyna giden gezegi eşidipdi. Han gyzynyň

yzyna janpena tirkemegini gadagan etdi. Şondan soň Altynjan yzyndaky oglanylary kowdy. «Meniň yzyma düşmäň, öz gününizi özüniz görүň» diýdi. Zamahşarly jahyllar Altynjanyň yzyndan, barybir, aýrylmadylar, nirä gitse, yzy bilen gitdiler.

Häzirki döwürde janpenalar bir iş etmekçi bolanlarynda onuň bilen maslahatlaşyardylar. Çiltenleriň oňa sygynmaklary hem ýone ýerden däldi: başlaryna iş düşende Altynjanyň şol işi düzetmek üçin soňuny gaýgy etmän, özünü oda urýandygyny hemem urjakdygyny bilyärdiler. Özem olar Altynjanyň islän işini bitirjekdiginem bilyärdiler. Onsoň şeýle serkerdäniň saýasynda bolmak olar üçin ygtabarlydy, bähbitlidi. Onsoňam Altynjan olary hiç bir zada mätäç edenokdy, mahal-mahal dirhemdir dinar-da paýlaýardy.

Häzirki maksat – nirä gaçan hem bolsa Dowguşy tapyp getirmekdi. Çiltenler topar-topar bolup, galanyň dört tarapyny da agtarmaga ugradylar. Galanyň derwezesiniň derbanlary Dowguşuň demir gyr atly galadan çykyp, gündogar tarapa gi-dendigini habar berdiler. Altynjan derbanlaryň salgy beren tarapyna at saldy.

Hernäçe uzaga gitseler-de, Dowguşdan gördüm-bildim bolmady. Ol, megerem, tokaýlykda gizlenýän bolarly.

Altynjan garagörnüm alyslıkda iki ýüz çemesi atlynyň üýşüp durandygyny görüp, Akgarynyň jylawyny çekdi:

– Olar kimkän? – diýip, howsalaly seslendi. – Togrul Seljukly bolaýmasyn?

– Altyndaşyň olara hossar çymasy maňa gaty düsnüksiz – diýip, Şadranç alysdaky atlylara ýiti-ýiti seretdi.

Mansur müňkür gürrüne goşuldy:

– Aldap ele saljak bolýandyr olary.

Habyl ynamly sözledi:

– Ýok, Altyndaşyň maksady olary ele salmak däl, jellat hökmünde peýdalanmak.

– Kynyklar gelen bolsa, indi bize rahatlyk bolmaz. Olar düýn bizden halwa satyn alan bezirgenleriň kerwenini derýanyň boýunda talapdyrlar. Beýle talaňçylyk öň bolmaýardy ahyryn! – diýip, Mansur uludan demini aldy. – Altyndaşyň olara beren

Rabat Maše, Şaruhan, Gauhor etraplarynyň Zamahşardan biraz uzakdalygy-da bir gowy.

– Uzakda diýib-ä arkaýyn bolma. Ganhoruň aty – tüweley. Olarda serhet ýok. Tüweley durar, olar durmaz. Şol görünýän atylaram seljukly kynyklar bolmaly. Ganhorlar! – diýip, Altynjan hyrçyny dişledi.

– Siz bir oýnam ganhoruň gürrüňini edip dursuňyz. Olar üns bereniňize degenog-a. Aýaklaryny sähel gyşyk basdyklary hut özüm olaryň tepbedini okaryn. On mün atly nire – bir oýnam garaçy nire! – Kabyl badyhowa dillendi: – Olar dyp edip bilmez.

– Olar Tümen daýymy öldürdiler.

– Altynjan, daýymy seljuklylar öldürendir öýdemok men-ä! Eger olar öldüren bolsa, tokaýlygyň içinden: «Men Togrul Seljukly!» diýip gygyrmaz, özuniň kimdigini aýtmaz. Bu ýerde bir pyrryldak bar.

Alysdan görünýän atylara seredip duran Mansur müňkür özbaşyna hüñürdedi:

– Eý, Hudaý, olar kimler? Abdylmälik hanyň günortanky aý dan betbagtlygynyň alamaty bolaýmasyn?!

– Şanyň nökerleri-hä däl.

– Abdylmälik hanyň nökerleri-de däl.

– Dogry, olar gaznalylardan, horezminlilerden däl. Görüň-ä, olaryň geýimleriniň, atlarynyň reňki agam däl, gara-da.

– Onda haýsy reňkde olar?

– Uzak bolansoň, açyk saýgarylyp bilemok. Öz-ä dor ýa al reňkli olar.

– Dor, al reňk kimiňki bolmaly? – diýip, Anušírwan gyzyklandy.

– Al reňk³ – iň soňky reňkleriň biri öz-ä.

– Oguzyň ýigrimi dördünji agtygy kynyklar dälmi? – diýip, Anušírwan Sadyllanyň ýüzüne soragly bakdy.

– Takyk ýadyma düşenok.

– Bä, damulla, seniňem bilmeýän zadyň bar eken. Men sen ähli zady bilyänsiň öydýärdim.

– Ähli zady bilyärin men. Biraz oýlanaýyn, häzir ýadyma düşer.

– Diňe bir gorkana däl, ýigrenene-de goşa görner eken. Altynjan, sen ähli zatdan halamaýan zadyň görýärsiň. O görünýän atylar-a gara reňkli. Diýmek, olar gaýalaryňky – diýip, Habyl atylara bakan ýiti-ýiti seretdi.

– Bä, seniň ýeke gözüň biziň iki gözümüzden gowy görýär-ow – diýip, Altynjan gaşlaryny gerjeşdirdi, ol Habyla paýş söz aýdarly göründi, jaydar paýş söz ýadyna düşmän örtendi.

– Pal atysyp durman, ýörүň, üstlerine baralyň! – diýip, Kabil cynyrgartdy, atyna gamçy çalды.

Alysdaky atylar özlerine tarap birtopar atlynyň gelýändigi- ni görüp, alagykylyk, alatozan turzup, gündogar tarapa at saldy- lar, sähel salymdanam gözden ýitdiler.

* * *

Mansur gören atylary, olaryň gündogara bakan gacyp gi- dendikleri hakda hana habar berdi. Ol sözünü soňlap-soňlamanka Haldan ferraş at çapdyryp geldi.

– Düýn bizden halwa satyn alan bezirgenleri talan kynyklar hazır atgaýtarym gündogarda – suwuň boýunda meýlis gurap otyrlar. Olary güpbasdy edip boljak. Sebäp, hazır olar serhoş.

Haldanyň bu habaryndan soň Abdylmälik han buýruk berdi:

– Begler ýýgnansyn!

Çapar ugradyldy.

Sähel salymda hanyň alty ýüzden gowrak atlysy howlynnyň öñünde ýýgnandy.

Abdylmälik han ogullary bilen gyzynyň ýöriše taýýar bolup durandygyny görüp, kesgin gygyrdy:

– Habyl, Altynjan, siz öýde galyň!

Howly boşap galды. Hana, atabegiň otagynyň gapysam açık dur, ol hem gidipdir.

Mansur pola öz otagyna girip-çykyp, nämedir bir zat bilen gümra, ol gaty arkaýyn görünüyär.

Şeýle galagoplý pursatda Mansuryň hojalygyň ownuk- döwnük işleri bilen gümra bolup ýörmesi, hiç hili howsalasynyň ýoklugy Altynjanyň hoşuna gelmedi. Ähli kişi (ol «ähli kişi»

diýip, esasan, özünü göz önünde tutýardy) ber-başagaýka näme üçin ol hyrda zatlara güýmenen bolup ýör?

Emir ähli erkek kişileri yzyna tirkäp seljuklylardan hasabat soramaga gitdi. Mansur, näme, erkek dälmi?

Altynjan gazap bilen Mansuryň otagyna girdi. Dogrudanam, naýyp giň otagynyň içinde otyr . Özem öni durşuna hazyna: dir hemdir dinar.

– Babam dagy gitdi!

Mansur Altynjanyň bu sözüniň manysyna düşündi. Ol: «Kakam dagy gitdi, sen näme üçin olar bilen gitmediň?» diýmekçи boldy. Naýyp bu söze jogap bermedi, sebäbi näme jogap berjegini bilmedi.

– Mansur daýý, siziň arkaýynlygyňza meniň gözüm gidýär. Men hiç ýerde rahatlyk tapyp bilemok.

– Seni näme biyñjalyk edýär, gyzym?!

– Anyk bilyän zadym ýok. Diňe bir zady bilýärin. Ol hem özümdäki düşünksiz bir wehim. Göwnüme bolmasa, ýakyn wagtda aýylganç bir betbagtlyk depämden gopajjak ýaly duýulyar.

– Näme bolup biler?

– Wah-weýla, bilemok-da, Mansur daýý!

– Eger sen gorksaň, onda biz-ä üstümizi bürenip ýatybermeli bolarys – diýip, Mansur şelaýyn ýylgyrdy.

– Babam hem mydama hiç zatdan gorkmazlygy ündeyär. – Altynjan nämedir bir zat hakda oýlanýan ýaly, ýokaryk seretdi:

– Babam mydama gorkmazlygy ündeyär welin, ol bir gorkuly wakanyň boljagyny öňünden duýyan ýaly...

– Giň bol, gyzym. Sen, iň gowusy, şahynyň barada alada et! Ol şu gün ertir iýmini iýmedi, bir hylt tapaýan ýaly ol.

Yzyna öwrülmekçi bolan Altynjanyň nazary Mansur polanyň sag gapdalynda ýatan iki sany haltajya düşdi, ini dyglap gitdi.

O haltajyklar Altynjanyňky ahyryny! Olary Altynjan Şadranç müňbaşa elin beripdi.

Altynjan bir bökende haltajyklary garbap aldy.

– Mansur daýý, bular size nireden düşdi?

– O saňa nämä gerek?

– Gerek, juda gerek! Şadranç müňbaşy berdimi?

- Ýok, muny maňa babaň berdi.
- Bu haltajyklar babama nireden düşüpdir?
- Saňa näme boldy, gyzym? Birden üýtgäýdiň-le?
- Muny men bilmeli, hökman bilmeli.
- Bu iki haltany babaňa Şadranç beräýdi öýdýän. Meniň şeýle pikir etmegimiň bir sebäbi bar. Ol babaň ýanyna girip, nämedir bir zat hakda uzak gürرүň etdi. Şadranç gidensoň, babaň meni dergähine çagyryp, şu iki haltajygy berdi, hazyna goşmagymy tabsyrdy.
 - Men hakda hiç zat aýtmadamy şonda?
 - Ýok, aýtmady.
 - Gör, nähili nejislik! Dönük! Nejis, dönük!
 - Kim?!
 - Kim bolar öýdýärsiňiz? Şadranç!
 - Beýle mojuk söz aýtma, gyzym! Kimden çksa-da, Şadrançdan dönüklik çykma!
 - Meni babama satypdyr ol!
 - Babaň Şadranjyň hany ahyryn! Ol babaňa aýtman, hiç zat edip bilmez. Ähli zady aýtmak, hasabat bermek – serkerdäniň borjy.
 - Diýmek, siz meniň häzirki sözlerimi-de babama aýdarsyňızmy?
 - Eýsem näme? Hasabat bermek – meniň borjum.
 - Satyň! Satyň meni! – diýip, Altynjan gazaplandy.
 - Seni satarys. Özem gaty gymmat satarys. Seniň mahýaň sebitde iň ýokary mahýa bolar.

Altynjan atylyp daşaryk çykdy.

Onuň nazary diňiň üstünde egnindäki ak biýz köýnegini iki ýana pasyrdadýan Haldanda hemem al-asmandan özüne sere-dip duran gara bürgütde saklandy. Bürgüt öň görünmeyeärdi. Ol Altynjany özüne aw hasaplaýan ýalydy, ganatlaryny gerip dursy ýene sähel salymdan aşak şaglap inäýek ýalydy. Altynjan Tümen daýysy entek gundagdaky çagajykka bürgüdiň alyp gidendigini, babasydýr mamasyň gutunu aljak bolandygyny eşidipdi. Asmanda bürgüt görünse, bagt dilemelidigi barada Altynjana köp gezek aýdypdylar. Bürgüdiň Allatalagaladan bagt – gut getiryändiginem, ýanyňda kim bar bolsa jemlenişip: «Eý, guş, ber gut, ber gut!» diýip

gygyrmalydygyny-da aýdypdylar. Bu guşy görenlerinde: «Ber gut, ber gut!» diýenlerinden soň, onuň ady ber gut – bürgüt bolupdyr, hakyky ady unudylýpdyr diýärler. Bürgüt – bagt-gut berýän guş!

Altynjan guşa elini uzadyp gygyrdy:

– Ber gut! Ber gut! Eý, guş, maňa Alladan gut getir!

Bürgüt gozganmadý, şindem gerlen ganatlaryny gozgamán asmanda doňan ýaly bolup durdy. Altynjan ýene gygyrdy:

– Eý, e-eý, guş! Ber gut! Ber gut! Maňa Alladan gut getir. Men Altynjan! Men Abdylmälík hanyň gyzy! Allaga: «Altynjana gut gerek» diý. Gut ber! Eý, guş! Ber gut! Daýymyň hununy almagá daldaw ber! Togrul Seljuklyny öldürmäge daldaw ber! Pelit Togruly elime ber, men onuň gözünde ot ýakaýyn! Ber gut! Ber gut!

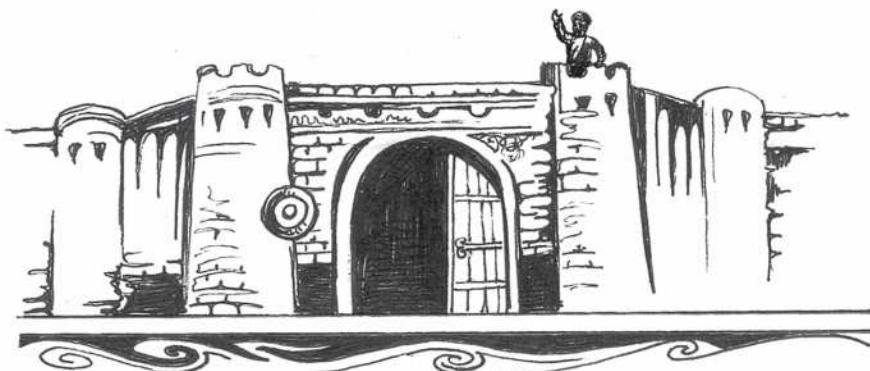
Bürgüt ganatlaryny çala gymyldatdy.

Altynjany geň galdyran diňe bürgüt däldi, Haldan ony has geň galdyrypdy, çünki ol elini bulaylap kimidir birini yhlas bilen çagyryardy.

Kimi?

Altynjan öýde dönügiň bardygy hakdaky kakasynyň janykmasyny ýatlady. Şol dönük Dowguş däl-de, Haldan boláymasyn?! Belki, Haldan kimdir birini çagyryandy?

Altynjan ýuwaşlyk bilen bilindäki hanjaryna el ýetirdi. Onuň sapyndan berk gysyp, birden garpyşmaly bolsa ät galmaýlyk üçin ykjamlandy.

Ýedinji hekayat

DEŇ ETSE – DUŞ EDER

Haldanyň gözü birden bürgüde: «Ber gut!», «Ber gut!» diýip gygyryp duran Altynjana düşdi-de, doňdy galdy, soňam aşak oturdy. Melikäniň özüne seredýändigini-seret-meyýändigini anyklamak üçin ýuwaşjadan boýununy uzadyp seretdi. Altynjan ony görmedikden boldy.

Haldan janyňy barlamak isláp, Altynjanyň ýanyna haşhaşlap geldi:

- Melikäm, melikäm, ýaňy meni gördünmi?
- Gördüm – diýip, Altynjan sowuk jogap berdi.
- Náme soraýar? – diýip, Haldanyň ýanyna Habyl geldi.

Habyly gören Haldan hasam aljyrady.

– Hiç zadam däl, hiç zadam däl, men şo ýokardaky bürgüdi kowjak boldum. Näçe kowsamam gidenok. Ol häliden bări howlynyň depesinde doňan ýaly bolup, Altynjan melikäme seredip dur. Ol bir zat ogurlamakçy bolýar.

Altynjan bilen Habyl bürgüde seretdi. Dogrudanam, bürgüt şindem howlynyň depesinde ganatlaryny käte bir çala gy-myldadyp durdy. Ol hiç ýerik gitjek bolanokdy.

Altynjan Habyla ýüzlendi:

- Eý, doganjygym, gel, bürgütten gut diläli.
- Gut?!
- Hawa, gut.

Iki dogan bürgüde bakyp, gut dilemäge başladylar:

– E-eý, guş, gut ber! Ber gut! Ber gut! Biz Abdylmälik ibn Bugrajyk ibn Abdalyň çagalary! Biz Altynjan bilen Haby! Bize ber gut! Bize ber gut!

Haby bürgüde aýratyn dileg saldy:

– Men – Haby! Men Abdylmälik hanyň körpe ogly – Haby men! Men senden gut dileyärin. Bir günlük özür berseňem, mertebeli özür ber. Näme berseň, Altynjana ber. Goý, uýamyz maksadyna ýetsin.

– Wiý, Haby, näme üçin beýle diýärsiň? – diýip, Altynjan geňirgendi.

– Altynjan, men munuň ýaly zatlara ynanmaýaryn.

Altynjan Habylyň mynajatyna üns bermän, özi guşa ýene dileg etdi:

– Eý, guş, ber gut. Ber gut! Mertebe ber! Şöhrat ber! Tümen daýymyň aryny almaga daldaw ber! Hökmürowanlyk ber! Saglyk ber!

Altynjan Haldanyň mölterilip seredip durşuny halamady, azmly buýurdy:

– Bar, derwezäni ýap!

Haldan bu söze garaşmadyk bolarly, tisginip gitdi, elliini hereketlendirip, nämedir bir zatlar aýtmakçy boldy, sakawlady:

– Näme üçin? Neme-eý?! Häzir Abdylmälik han gelýär. Ol: «Derweze açyk dursun» diýdi.

– O näme üçin ýalan sözleyärsiň? Ýogsa-da sen näme üçin topardan galdyň?

– Han maňa galmagy buýurdy. Men ferraş.

– Bar, derwezäni ýap!

– Ýok, ýok, mäligim, siz maňa: «Derwezäni ýap!» diýmäň. Soň maňa han hezretleri käýär.

– «Derwezäni ýap» diýärin men saňa!

– Ýok, ýok! ... – Haldan derwezä ýakynlaşmaň diýýän terzde elini hereketlendirdi.

Haby bilen Altynjan derwezä bakan ýöräp ugrady.

Uzaklardan at toýnaklarynyň dükürdileri eşidildi.

– Gördünizmi, Abdylmälik han eýyäm gelýär. Derwezäni ýapan bolsam, ol size däl-de, maňa käýärdi.

Atlaryň dükürdisi ýakynlaşdygysaýyn, näme üçindir, Altynjanyň ýüreginiň gürsüldisi artdy. Göyä ýüregi agzyndan çykaýjak ýaly, batly dükürdedi. Endamynda galpyldy peýda boldy, gulynda kakasynyň günortankы sözleri gaýtalandy: «Öýde dönük bar. Kim ol meniň duzumy iýip, meni köşge eltip satýan? Kim?» Altynjan yzyna gaňrylyp seretse, şol dönüğüň kimdigini göräýjek ýalydy, ýöne yzyna seretmekden heder etdi. Heder etmez ýaly däldi: eşidilýän at toýnaklarynyň dükürdileri gaty nätanyşdy, ol dükürdilerde hyrsyzlyk, ganhorluk duýulýardy. Atlaryň öz maýdalyna däl-de, sütem görüp çapýandygy dükürdilerden gaty açık duýulýardy.

Altynjan howlynyň derwezesini ýapmaga girişdi.

Birtopar atly gelip, derwezäniň öňünde saklandy. Gelenleriň içinden kimdir biri haybatly gygyrdy:

– Biz talańçylyk üçin gelmedik. Biz Abdylmälik han bilen düşünişmäge geldik. Näme üçin derwezäni ýapýarsyň?

– Abdylmälik han häzir ýok. Siz oňa galanyň daşynda garasyň.

– Derwezäni aç! – diýip, bir deşlek kişi elindäki ýatagany

bilen Altynjana hemle atdy.

– Içerik goýberjek däl!

– Goýberersiň!

– Goýbermerin!

– Biz gowy niýet bilen geldik.

– Kim siz?!

– Biz kynyklar.

– Togrul Seljuklymy?

– Hawa, hawa, Togrul Seljukly.

– Senmi şol?!

– Kim bolanymda saňa näme? Aç derwezäni!

– Sen Togrulmy?

– Togruly näme etjek? Derwezäni aç!

– Ýok, ýok!

– «Derwezäni aç!» diýýarin men saňa!

– Howla goýberjek däl!

– Goýberersiň! Ýatagany böwrüňden geçirerin – diýip, deşlek kişi gaty arkayýn süründi. Elindäki ýataganyny Altynjanyň dösüne diredi.

Altynjanyň aňynda amatly pursadyň dörändigi barada pikir peýda boldy. «Aryň al, Altynjan! Bürgüt saňa doldaw beryär, aryň al! Häzirki pursady elden berseň, soň bürgüt saňa beýle pursat döredip bermez!

Belki, bu Togrul däldir?!

Ikirjeňlenme, Altynjan! Gör, bu deşlek kişiniň ýaramazdygyny, ol gyz maşgalanyň döşüne ýatagan direyär! Beýle nejisligi diňe Togrul edip biler».

Altynjan gaýrata galdy: elindäki hanjaryny bat bilen bulady.

Hanjar deşlek kişiniň bokurdagyny kesdi. Bokurdagyndan al gan tüwdürilip akýan, üzňüsiz hakyrdap gorkunç ses edýän deşlek kişi – Togrul beg yza serpildi.

Yzdaky haşym bokurdagyndan gan çogup akýan ýoldaşynyň ýykylmazlygyna hemáyat etmekçi boldy, ýöne ýetişmedi: böwründen yzly-yzyna urlan hanjaryň yzasyna çydaman, aýylganç bir waňkyrды. Onuň waňkyrmasyna Altynjanyň depe saçý üýşüp gitdi. Böwründen yzly-yzyna hanjar urlan haşym gözlerini petredip Altynjana seretdi durdy, soňam sessiz ýkyldy.

Üçünji haşym bolan ahwalaty görüp, walalaýlap gaçmak bilen boldy.

Atylaryň serkerdesi atdan düşüp, derwezäniň ýanyна geldi:

– Eý, bu tula şunuň ýaly gabahatlyk etdimi?

Serkerde eli hanjarly, üst-başy gara gan Altynjany görüp sakga saklandy.

Altynjan yüzüne pürkülen gany ýeňine çalyp, garpyşyga häzirlendi.

Ilkinji gezek aw patasyny berenlerinde eliňi, ýüzüňi gana bulaýarlar. Altynjanyň üst-başynyň gana bulaşmagy, meger, mundan buýanký ärdemli gadamlarynyň patasy bolsun gerek! Ol garşysynda duran serkerdäni elindäki hanjaryny öňden batly atyp öldürip biljekdi, çünkü ol on-on baş ädim aralakdan hanjar urmaga gaty tûrgendi. Ýöne, şeýtse, soňundan ýaragsyz galjakdy. Şu-da ony töwекгelliğinden saklady.

Ol töwereginden hanjardyr ýatagan gözledi, tapmady, iki alaman öz ýataganlarynyň üstünde hykyrdaşyp ýatyrdylar.

– Taşla eliňdäkinil! Taşla diýýarin men saňa, ganjyk!

– Nämē bogazyňa bat berýärsiň? Gorkýarsyňmy? Hanjarymy taşlayýnmy? Erkek bolsaň, göni gel-dä!

– E-eý, byradarlar, eşidýärsiňizmi bu tulanyň diýyän sözlerini! Durşy bilen dogum-a bu. Birinji gezek görýärin men beýle dogumly urkaçyny. Biziň Tahyrymyz bilen Batmanymyzy öldürdi bu! Bu tula meniň kellämi almak islän gyz bolmaly! Şol gyzdyr! – diýip, serkerde öndedi.

– Bularyň içinde Togrul ýokmy? – diýip, Altynjan serkerdä iki maslyg görkezdi.

– Hä, Altyn gyz, saňa Muhammet Togrulyň kellesi gerekmi?

Altynjan pert jogap berdi:

– Gerek!

– Ynha, seniň ideglän kelläni men elin getirdim. Al, şu gara kelle seniňki! – Togrul beg çyngartdy: – Aýt, sen meniň kellämi alyp nämē etmekçi? Ýassyk edinjekmi?

– Tepük¹ etjek!

– Nämē, nämē?.. Tepük?

– Seniň küýze kelläň tepüge-de, güýe-de² ýarar öýdemok men.

– Hasan, Nasyr, eşidýärsiňizmi, meniň kelläm tepüge-de, güýe-de ýarajak dälmiş – diýip, Togrul beg syg-syg edip güldi.

– Iliň halal gazanjyny talap ýaşandan ölen ýagşydyr. Entek siz păliňizden taparsyňyz. Ili agladyp, gan gusduryp, elindäki iň soňky töteginı zorluk bilen alyp pălinden tapmadyk ýokdur. Alamanyň soňy sakar dowzahdyr.

– Gapyl, ganjyk! – diýip, atylaryň birisi ik ýaly pyrlanyp geldi.

Togrul beg oňa garşy çykdy:

– Peýkam, goý, gürlesin. Bu, görýän welin, ýonekeý gyz däl, owadan bu, dogumly bu, özem bu perizat hakykaty aýdýar. – Ol Altynjana bakan ýöräp upgrady.

Altynjan özüne bakan gorky-ürküsiz ýöräp ugran egni gyrmızı donly, başy oraýany peşli, pälwansypat nazarkerde serkerdä garşy nähili tilsim ulanjakdygynyň pikirini eyýäm edip yetişipdi. Wah, elinde ýatagany bolanlygynda onda ol ýanyna ýeke kişinem getirmezdi. Ýone bu gyýan-gyssagda ýatagany nireden tapjak?! Altynjan hanjaryny gorkusyz-ürküsiz gelýän serkerdäniň jugdanýndan urmak üçin bar güýjüni jemläp towusdy, ýone, haýp,

isleýsi ýaly bolmady: hanjaryny garşydaşynyň döşünden urmaga ýetişip bilmedi. Serkerde zor geldi, bir tilsim-ä ulandy ol, şeýle bir çalasynlyk bilen Altynjany egnine alyp, üç-dört gezek daşyndan pyrlandyryp-pyrlandyryp aylady-da, honda zyňp goýberdi.

Altynjanyň tas jany çykypdy, hyk etti, hyr berip başy aýlandy, özünü hem demini dürsemek üçin ýekedyz bolup esli salym durdy. Başyny aşak salyp duran-da bolsa, serkerdäniň ýakyňnda özüne seredip durandygyny – aýaklaryny gördü. Üstüni al don örten al ädikden gözünü aýyrman, butnaman durdy. Ol wagt ýitirmeli däldigine, çalasyn hereket etmelidigine düşündi: ikilenç bat alyp, serkerdäniň üstüne towusdy, bokurdagydyr diýen çen bilen hanjaryny bulady.

Serkerde beýle çalasyn herekete asyl garaşman eken, yza cekildi, ýöne eýyäm giçdi.

Altynjan hanjarynyň iş bitirendigini aňdy, begendi. Ol garşydaşyna göni seretmekden saklandy, onuň ýykylaryna garaşdy, ýöne garşydaşy ýykylmady.

Ondan gan akýardy. Hana, ýer gana boýalyp upgrady, ýöne ol gan bokurdakdan akýan gan-a däl. Sebäp garşyda duran hokordanok.

Altynjan bilesigelijilik bilen serkerdä seretdi. Görse, Altynjanyň bulan hanjary bokurdagy däl-de, serkerdäniň döşünü kesip geçipdir. Togrulyň döşünden gyrmazy gan akýardy.

Togrul beg ýaş ýigid-ä däl eken: ýaşy durugşan, dayaw göwreli, ince ýüzli, dogumly, haýbatly, nazarkerde kişi eken.

* * *

Togrul beg garşysynda duran bu şirigana gyzda özüne ýakynlyk duýdy. Göwnüne bolmasa, indi, gör, näçe ýýlyň içidir, agtaryp tapyp bilmän ýören iň ýakyn razdaryny, ýürekdeşini tapan ýalydy. Altynjanyň «Muhammet Togrul Seljuklynyň kellesini getirene durmuşa çykjak» diýen şertinden soň Togrul beg öz ýanyna baran Gökhunuň: «Sen bir gezek Altynjanyň didaryny gör. Ana, şondan soň näme etseň ediber» diýip, ynamly aýtmasynyň hikmetine edil şu pursat düşündi. Altynjany görende Togrul begde ruhy sarsgynyň bolup geçjekdigine Gökhun

doly göz ýetiren bolsa gerek. Gökhun ýalňyşman eken! Togrul Seljuklyda güýcli ruhy sarsgyn gopdy.

Serkerde döşünden akýan gana ünsem bermän, şindem Altynjana seredip durdy. Üç-dört kynyk ýataganlaryny öne tutup, Altynjana bakan upgrady.

– Bu gyza degmäň!

Serkerde ganyny akdyryp, ýere gaçan gamçysyny garbap alyp, Altynjanyň üstüne süründi. Altynjan üç-dört ädim yza çekildi:

– Indi gelseň, öldürerin! Saklan! Saklan!

Serkerde saklanmadı. Ol elindäki gamçysyny birki ýola oýnatdy, soňam Altynjana gönükdirip, bat bilen aýlap goýberdi. Gamçynyň ujy şuwlap gelip, Altynjanyň hanjarly eline dolaşdy.

Altynjan nädip beýle bolanyna oňly düşünmän galды: serkerde gamçysyny bir çekende Altynjan hakty onuň gujagyna doldy.

Serkerde ony gujagyna berk gysdy, butnatmadı, elindäki hanjaryny gaňryp aldy. Soňam ony itip goýberdi-de, depesinden gamçy inderdi.

Bu mahal Altynjan agyry duýanokdy. Duýaýanda-da mertlik bilen döz gelmäge çalyşjakdygy hakdy. Ol ölümini boýun almaly boldy. Häzir onuň ýeke bir islegi bardy, ol hem depe-sinden gamçy inderýän yígrenji serkerdäni öldürmekdi. Ol başda hanjar atyp serkerdäni öldürmändigine pušeýman edýär-di, aňynda daýysy Tümen begiň pendi ýaňlandy: «Söweşde hiç wagt ikirjeňlenmeli däldir. Ikirjeňlenmek, edýän işiň soňy haka-da oýlanmak, soňuny gaýgyrmak, dözümsizlik etmek – özüni ölümiň, ganhoruň eline bermekdir. Özem aňynda peýda bolan birinji pikire-duýga gulluk etgin, çünkü birinji pikir ýüregiň pikiridir». Tümen begiň bu sözi öň adaty söz ýalydy, ýöne ol sözleriň nähili wajyp sözlerdigine bu gün, ýok, ýok, şu pursat Altynjan has oraşan düshundi. Daýysynyň pendini amal etmändigi üçinem ganhoruň pidasy bolmaly boldy.

Serkerde uranda men-men diýen ärlerem yza çydap bilmeýärdi, zaryn-zaryn bagyryp ugraýardy. Ýone erkek kişileriň döz gelip bilmeýän urgusyna ýaş gyzyň döz gelmegi, sarsman durmasy ony haýrana goýdy. Iki gezek uransoň, serkerde gözlerine ynanman, gamçysyny barlap gördü. Öz-ä şol gaýys gamçy!

Altynjan öňem häzirkisi deýin gamçynyň öňünde durupdy. Yöne ony uran häzirki ýaly nätanyş däldi, mähriban kakasydy. Ol öň eden etmişi üçin urlupdy, hak urlupdy. Häzir nähak urulýar.

Nähak urgynyň awusy iki esse artyk bolar eken.

Altynjanda günä bolmasa näme?!

Bar günäsi öz ojagyny gorajak bolanlygymy?

Altynjan garşsyndaky wagsylardan herki zadyň çykjagyna ynandy.

Ol ölüme garaşýardy. Depesinden gamçynyň däl, gylyjyň inmegine garaşýardy. Sebäbi ol iki sany kynygy öldürdi ahyryn!

Altynjan eden işine – iki sany kynygy öldürdigidine – Abdyl-mälik hanyň gyzy diýen ada mynasyp iş bitirendigine buýsandy.

Iki alamany öldürdi!

Iki alamany!

Wah, ol serkerdänem öldürjekdi, ýone, arman, serkerde zor çykdy.

Zor eken!

Ony Allatagala gorady, ýogsam soňuny gaýgyrman elindäki hanjaryny zyňan bolsa, onda bu wagt serkerde sekiz görnüşli dowzahyň iň erbediniň işiginden säginmän içeri girip giderdi.

Altynjan öz-özünü gönürtledi: «Näme üçin ol nejisi eliňdäki hanjaryň atyp öldürmediň? Sen on ädimden islendik noka-da hanjar urup bilyärdiň-ä? Näme üçin ony ýakynyňa getirdiň?! Hanjaryň atmakdan – soňundan hanjarsyz galmakdan gorkduň! Daýyň pendini tutmadyň!»

Goşunyň serdary olse, darkaş guitarýar. Serdary öldürilen tarap – ýeňlen tarap hasap edilýär. Men bu nejis alamany öldürip bilyärdim-ä! Tümen daýym hak aýdan eken: «Hiç wagt soňuň gaýgy etme! Hiç wagt soňuň hakda pikir etme! Mydama heminzaman bilen ýasa. Pikiriň bilen ýasama, pikiriň bilen hereket etseň, betbagtçyliga uçrarsyň. Mydama duýgyň bilen, ýüregiň beryän salgysy bilen ýasa! Iň dartgynly pursat süňňünde, kalbyňda peýda bolýan duýgy, salgy – Allatagalanyňkydyr. Iň dartgynly pursat duýgynyň yzy bilen gelýän pikir – şeýtanyňkydyr!» – Altynjan ahmyr bilen hyrçyny dişläp, agzyny gara gan etdi. – Wa-

weýla, ýeňip bilýärkäň, ýeňildiň, Altynjan! «Türgenleşiklerden ýadadym, hakyky darkaş isleyärin!» diýip, hut şu gün sabada aýtdyň. Allatagala saňa hakyky darkaşa özüňi görkezmäge şert döretti. Sen Allanyň wekiline – bürgüde aryň almaga daldaw dilediň. Alla maksadyňa ýetmegiň üçin daldaw döretti. Sen bolsa, hanjarsyz galmakdan gorkup, döredilen daldawdan peýdala-nyp bilmediň. Nesebiňi masgara etdiň!

Indi bary giç!

Indi nämä garaşýarlar?

Goý, alamanlar Abdylmälík hanyň gyzynyň nähili çydamly-dygyny, nähili merdanadygyny, nädip ölyändigini görsünler.

Goý, alamanlar Abdylmälík hanyň gyzyny hernäçe sütem edilende-de, ejizledip bolmajagyna göz ýetirsinler! Goý, olar Altynjanda synmaz erkiň bardygyny bilsinler!

«Näce gün ýaşan bolsa, Tümen daýysy deýin, öz adyna my-nasyp bolup ýaşady» diýsinler.

Altynjan garaşmakdan ýadady:

– Eý, ganhor, öldür ördürjek bolsaň! – diýip, gazap bilen serkerdä seretdi. Görse, garşysyndaky serkerdäniň edýän işi wagşy bolsa-da, yüz keşbi wagşyýana, hyrsız däl, nazarkerde ol. Yüzüne seredip bu kişi şeýle webal iş edýändir, alamandyr öýder ýaly däl, töründe oturyp, «Kulhulallany» okap oturjak ulama meňzeyär. Gör, onuň yüz keşbi içki hapa dünýäsiniň üstünü örtýär.

– Men hatynyň akylyna etagat bolmaýaryn.

– Seniň ýaly ganhor bolandan hasy hatyn bolan hem mün mertebe gowudyr. Eger özüni erkekdirin öýtseň, ynha, men, ýekme-ýeve çyk!

– Ýekme-ýeve diýdiňmi?

– Eý, kerrew, eger özüni azda-kände mert, erkek saýýan bolsaň, maňa ýatagan ber. Soňam ýekme-ýeve çyk. Eger sen çöňne bolsaň, goý, meniň garşyma araňyzdan gylyçlaşmaga iň ökdäňiz çyksyn.

– Byradarlar! Eşidýärsiňizmi bu altyn gyzyn diýyän sözleri-ni! Ýatagan beriň bu gyza!

– Sen ýaradar. Sen eýýäm ýarymjyan mahluk. Meniň garşyma ýaradar däl, pählewan çyksyn.

- Adyň näme seniň? – Serkerdäniň sesi mylaýym çykdy.
 - Merdumhorlar! Imanszlar! Gedaylar!
 - Biz merdumhoram däl, gedaýam däl!
 - Merdumhoram, gedaýam sizden ibalydyr! Geday sizden imanlydyr!
 - Gapyl! Ýogsam su ýatagan bilen kelläni pyzlandyraryn hazır.
 - Ýaragsyz biçäräni öldürmegi siz başıarsyňz. Elimde ýataganym bolan bolsa, bu wagta çenli kelläň aýagymyň aşagynda guma bulasyp, gözlerini petredip ýatardy. Özüňi mert saýyan bolsaň, meniň bilen ýekme-ýeke çyk!
 - Ine, şirigana dogum! – Serkerde Altynjana hyrydar göz bilen garady. – Yönekeý gyz däl bu. Hakykatdanam soltan Mahmyt Gaznalydan pataly gyz bu. Dogumy soltanyňka meňzeýär. Altyn gyz, sen maňa ýaraýarsyň.
 - Men welin, seni itden beter ýigrenýärin, öldür meni!
 - Ýok, ýok, seniň ýaly merdanalar seýrek dogulýar. Seni öldürsem, Allatagalanyň öňünde günä iş etdigim bolar.
 - Günä-sogaby bilýän mahluk bolsaň, bu ýere gelmezdiň.
 - Adyň aýt.
 - Men saňa, heý-de, adymy aýdarynmy, nejis!
 - Seniň bolşuňa synym oturýar...
- Togrul beg nämedir bir zat aýtmakçydy, ýöne seljuk ýigitleri ýerli-ýerden seslendiler:
- Gideliň!
 - Bu gyz biziň iki sany bigünä ýigidimizi – Tahyr bilen Batmany öldürdi. Biz bu ýere darkaş gurmak üçin gelmändig-ä.
 - Hanyň gyzy akylyndan azaşypdyr.
 - Guduzlan bolaýmasyn?!
 - Hudaý saklasyn!
 - Abdylmälik han bilen duşuşmasak bolmaz indi. Ýogsam ol bize ters düşüner. Kynyklar akyn etmäge, kelete etmäge gelipdir öýder. Eger hazır düşünişip gitmesek, onda ol soň biziň başyymzda kyýamat gopdurar, han gelyänçä garaşalyň!
 - Togrul, gideli – diýip, ýaňy keselden turan ýaly hor, ige meňzeýän Peýkam atly kişi hem atynyň üstünden Togruly

howlukdyrdu, ýöne Togrul howlugarly däldi. Ol Altynjandan gözünü aýyrman şindem seredip durdy. – Sen Abdylmälík hanyň ganjygyny haladyň öýdýärin. Islešeň, soň sawçylyga geläýeris.

– Ýok, ýok, maňa hatyn gerek däl – diýip, Togrul garşy çykdy. Soň Altynjana ýüzlendi: – Sen Abdylmälík hanyň gyzymy?

– Bu eden etmişiniň jezasyz galar öýtmäň. Alty tarapa³ gaçsaňyz hem taparys. Asmana uçsaňyz aýagyňyzdan, ýere girseňiz bokurdagyňyzdan tutarys. – Altynjanyň nazary ýene garşsyndaky serkerdä düşdi. Onuň döşünden ganyň şol bir akyp durşudy. Gan ýene biraz şeýdip aksa, serkerdede gan galmaly däldi. Ýöne ol özüniň öljekdigi barada pikirem edenokdy. Ýa ol Altynjanyň nebsi agyrar, ýarasyny sarap berer diýip pikir edýärmikä? Eger beýle pikir edýän bolsa, onda ol gaty ýalňyşýar.

– Baryň, baryň, gidiberiň, men häzir han bilen düşunişip, yzyňyzdan ýeterin – diýip, Togrul gapdalynda duran atylara azyryldy.

Sähel salymda alamanlar jesetleri atlaryna yükläp, zut gitdi.

Altynjanyň ýanynda diňe Togrul galды.

Bir owadan dor bedew gelip, tumşugy bilen Togrulyň eginden itdi. Togrul yzyna gaňrylyp seretdi, atyny görübem onuň boýnundan gujaklady.

– Altyngyrym, su gyzy nähili görýärsiň? Gowumy? – diýip, Togrul ýuwaşja sorady.

Haýran galdyran zat: at Altynjany biraz synlady-da, soň eýesiniň pikirini unaýan dek, birki ýola başyny talawlatdy.

– Gördüňmi, altyn gyz, Altyngyrymyň näme diýyänini? Altyngyrym seni gowy gördü.

– Gümüňi çek, ýerçeken! Ýok bol!

– Men nirä gideýin?

– Gelen ýeriňe gümüňi çek!

– Meniň gelen ýerimde sen ýok. – Togrul beg birpaýyz dymyp, soň sözünü dowam etdirdi. – Sen gatytekepbir gyz ekeniň. Hanyň gyzy agzyna näme gelse samrabermelidir öýdýärsiňmi? Sen maňa hapa söz aýtsaň, ertirki gün ökünmeli bolarsyň. Men hatynlar bilen gürleşmeyärin. Seniň bilen-de gürleşmek isle-

meýärin. Men Abdylmälik hanyň ýanyna geldim. Senem zenan sammyklygyň edip, iki sany bigünä haşymy öldürdiň.

– Sen meniň Tümen daýmy öldürdiň. Sende meniň Tümen daýmyň ary bar...

– Men, ine, seniň şu sözüň üçin şu ýere geldim. Men seniň bu hakdaky habaryň eşitdim. Gurhany-kerimden ant içýärin: men Arsahuşmisen şäheriniň häkimi Tahir Afrasýabyň oglы Tümen begi öldürmedim. Men ol kişini ýeke gezegem görmedim. Ol kişi hakda ýeke gezegem eşitmedim. Asyl, biz Arsahuşmisene baramzok. Tümen beg diýilýän kişini kimiň öldürendigini-de men bilmeýärin. Tümen begi öldüren kişi meniň adyma duwlanypdyr. Zamahşara gelip, meniň Abdylmälik emire bar aýtjak sözüm şudy. Men alaman däl. Düşündiňmi?

Togrul beg bu sözleri şeýle bir ýurekden janygyp-odugyp aýtdy welin, ynanmazlyk asla mümkün däldi. Onuň bu sözlerinden soň Altynjan sesini çykarmady. Ýanyndaky atylaryň gidenliginden, ganynyň akyp, güýjuniň azalanlygyndan peýdalanyp, Altynjan Togrul begiň üstüne hüjüm etmäge bar güýjuni jemläp, häzirlenip durdy, ýöne begiň janyndan syzdyryp aýdan sözleri ony oýa batyrды: «Bu ýigrenji cynyny aýdýan bolaýmasyn?!

* * *

Abdylmälik han atylary bilen howla gelip girdi.

Şadranç müňbaşynyň haşymalary haýdan-haý Togrul begiň daşyna aýlandy. Onuň elini arkasyna daňdylar.

Togrul beg gelenler bilen gylyçlaşjagam bolmady, garşylygam görkezmedi. Garşylyksız duran adamy gylyçlap öldürmegem erkeklikden däl. Şeýle bolansoň, serkerdäni öldürmediler.

Şadranç müňbaşy Altynjanyň ýanyna geldi:

- Melikäm, amanmasyň?
- Aladaňyz üçin taňryýalkasyn – diýip, Altynjan hykaratly tosaňlady. – Siz meni maksadyma ýetirdiňiz.
- Dogry, dogry. Sen Togrul Seljuklynyň tutulyp getirilmegiň islediň. Ynha, onuň özi geldi.

– Siz uly iş etdiňiz: ýumşumy bitirdiňiz. Men size başda äht eden dinarymy bererin.

– Siz onça dinary nireden tapjak?

– Muny näme üçin soraýarsyňz?! Babam: «Sora!» diýdimi?!

– Maňa hiç zat gerek däl, melikäm.

– Meniň öňünden beren iki düwünçegimi näme etdiňiz?

Şadranç bu sowala garaşman eken, näme jogap berjegini bilmän, esli salym dymdy. Altynjan sowalyny ýene gaýtalady.

– Melikäm, düwünçekleri siz maňa berdiňiz. Olary näme edendigimi menden soramaň.

Altynjan Şadranç müňbaşynyň asla garaşmadyk ikinji sowalyny berdi:

– Siziň ogluňyz barmy?

– Oglummy? Bar. Üç oglum bar.

– Iň kiçisi näçe ýaşynda?

– On ýedi.

– Ömür bir gezek berilýär. Allanyň beren bu ömrüni arasa, hiç kime ýamanlyk etmän ýaşamaly, yüzüne eden etmişini aýdýan bolsalar, onda ol ömre ömür diýip bolmaz.

Şadranç Altynjanyň özünden gönüniň galandygyna düşündi. Nämeden? Bu hakda oýlanmaga pursat bolmady.

Altynjan oňa Togrulyň biline gysdyrylgы gamcyny getirip bermegini tabsyrdy. Şadranç ýumşy bitirdi. Sondan soň Altynjan gamcyny elinde oýnadyp, şindem döşünden gan akýan Togrul begiň ýanyна bardy. Ol begiň depesinden şuwladyp gamçy indermekçidi, ýone bolmady: urmak üçin elini ýokary galdyranda onuň nazary serkerdäniň gözlerine düşdi.

Eý-ho!..

Serkerdäniň gözlerine ýakyndan sereden Altynjan jadylan dek doňdy galdy. Ol gözler adaty gözler däldi. Ol gözlerde özüne tabyn ediji hökümdarlyk bardy. Ol gözler sustuňy basýardy.

Henize-su güne çenli Altynjanyň hiç kimden susty basylmandy.

Ömründe ilkinji gezek onuň susty basyldy!

Ilkinji gezek!

Ol gamçysyny biygyýar aşak goýberdi, hyrcyny dişläp, ha-remhanasyna ugrady.

Togrul beg Altynjana buýsançly bakdy:

– Eý, mäkimiýan horaz, men seniň daýyňy öldürmedim.

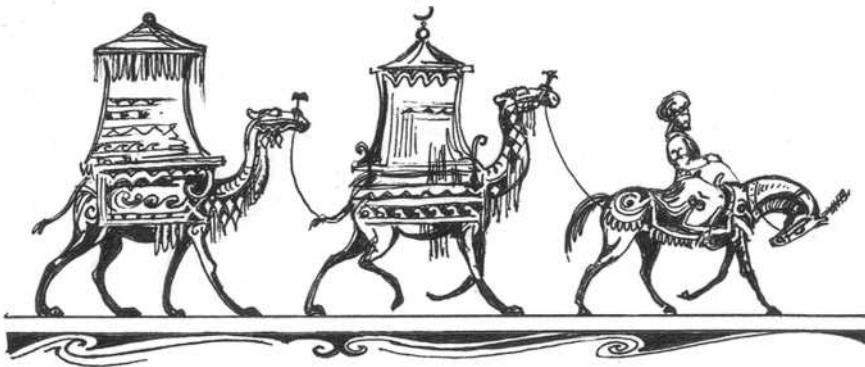
Meniň kastyma çykmaň bes et! Düşnüklimi?

Haşymalaryň biri Togrulyň üstüne gygyrdy:

– Düş öňe!

– Elbetde, öňe düşerin, eýsem, seniň ýaly pohly haşymyň
yzyndan ýörärinmi men?!

Sekizinji hekayát

**DURMUŞ – GIZLENPEÇEK:
GİZLENYÄN – ZENAN,
AGTARYÄN – ERKEK KIŞI**

– *K*yňyk begleri sawçylyga gelýär!

Mansur derbanlaryň bu habaryny Abdylmälik hana ýetirdi. Han göwünli-göwünsiz ýerinden turup, üst-basyny tertibe saldy. Desterhança saçak ýazmagy tabşyrdy, soňam: «Gelenleri nähi-li garşylamaly? Daşary çykyp garşylamalomy ýa oturan ýerimde garşylamalomy? Gelenler näçe adamka? Bar gelen ýigrimi töwe-rek bolsa, onda oturan ýerimden garşylaýyn, eger gelen ýigri-miden köp bolsa, onda howla çykyp garşylaýyn» diýip, içini geplettdi.

Daşarda on sany atly göründi. Attylaryň sanynyň azdygyna Abdylmälik hanyň göwni galdy. «Bar gelen on sany atly boljak bolsa, onda men olary oturan ýerimde garşylaýyn» diýip ol netijä geldi, gapydan jyklap durşuna gelenleriň özüne tarap ýöräp ugraryna garaşdy, ýöne olar gaýdybermediler. «Mansur olary näme üçin alyp gelmeyärkä? Gelenler atlaryndan düşüp serasima bolup durlar. Ýa olar meniň ýanlaryna bararyma garaşyarmyklar? Goý, olaryň özleri ýanyma gelsinler» Abdylmälik han Mansuryň yzyndan ferrasyny¹ ugratdy.

– Olar näme üçin gelenok?

Ferraş habar getirdi:

– Olar Musa atly kethudalarynyň gelerine garaşýarlar.

Bu habary eşiden Abdylmälik han biraz rahatlandy.

– Olar köplük ýaly-la?!

Abdylmälik han gymmatbaha perejini² ýelbegeý atynyp, howla çykdy. Onuň ýanynda Şadranç müňbaşy bilen baş-alty sany serkerdesi bardy.

On-on baş sany atly geldi.

Ýiti ses howluda ýaňlandy:

– Baýgu Kelan öz kynyk begleri bilen Abdylmälik emiriň dergähine sawçylyga gelyär!

Bu sözleri dikine zowladan şilliň uzyn kişidi. Sesi biçak ýiti di hem biçak çaslydy, gulagyň deşim-deşim edip barýardy. Bi-lal neressäniň³ sesem şu kişiniňkiçe ýa bolandyr ýa bolan däldir. Aý, ýok, bolan däldir! Uly bir şäheriň ilatyna habar ýetirmeli ýa muezzincilik etmeli bolsa, bu şilliň uzyn kişi aňryýany bilen oňarjak. Bu kişiniň sesi şäheriň diňe bir dört künjüne däl, golay-goltumlaryndaky obalaryna-da kemsiz ýetjek. Älhepus, Allatagal bendesini islän zady bilenem aňk edýär. Ol şilliň uzyn kişi durşy bilen ses bolaýanda-da ondan onça ses çykmaly däl, ýöne, görüp, çykyp dur, onuň sesi Abdylmälik hanyň gulagyny deşere getirdi. Han öz-özüne sowal berdi: «Jarçy nämä gerek?»

Gelenler äwmän-telesmän atdan düşmäge durdular.

Abdylmälik han gelenleriň içinden Baýgu Kelany – Musa begi agtardy:

«Gelenleriň haýsy birikä ol?»

Gelenleriň özüne bakan yöräp ugraryna garaşdy. Ýok, gelenler oña ünsem berenoklar. Hakyt şeýle: oña göwünli-göwünsiz göz aýlap, soňundan seretjegem bolanoklar. Olaryň bolsy bu howluda han hiç kim ýaly. Özüne pisint edilmezligi emiriň myrryhyny getirdi. Olar kimdir birine garaşýarlar. Özem emiriň howlusynda. Gelenleriň ählisi yhlasly. Nyzama düzülýärler. Soňky gelenler öňki gelenleriň gapdalyndan nyzama düzüldiler.

Kynyk ýigitleri adam geçer ýaly baş-alty ädim aralykdan biri-birine bakyşyp iki hatar durup, janly däliz döretdiler. Megerem,

Musa begi biri-birine bakyşyp duran nyzamyň – janly däliziň ortasyndan ýöremekcidirler.

At toýnaklary ýer sarsdyryp ugrady.

Şilliň uzyn kişi ýer sarsgynyň goşalandyryp yzly-yzyna gygyrdy:

– Musa beg kynyk kethudalary bilen Abdylmälik hanyň dergähine sawçylyga gelýär!

Şilliň uzyn jarçynyň çeken jaryndan soň kyrk-elli sany atly geldi.

«Baý-ba, «sawçylyga» diýip, ähli kynyk gaýdyberipdir-ow» diýip, Abdylmälik han basyny ýáykady.

Bu saparky gelenler biçak howlukmaçdylar: atlaryndan böküp düşüp, öz aralarynda nämedir bir zady maslahatlaşýardylar. Hana, bir daýaw kişi ýanyndakylara tabsyryklar berýär, megerem, şol kişi Baýgu Kelan diýilýändir. Tüweleme, ol kişa Allatagala göwre-hä berip bilipdir. Kelan diýeň kelan – daýaw, deşli eken! Ata münende aýagy ýere degýändir onuň. Hana, ol kişi Mansur bilen gürleşýär, hazır Mansur olary hanyň ýanyna alyp geler.

Emiriň pikir edişi ýaly bolmady: gelen kyrk-elli kişi öňki nyzama duranlaryň gapdalyndan hatara düzüldi.

Olaryň hatary howlyný ortasyna ýetdi. Hana, derweze bilen Abdylmälik hanyň duran ýerinde janly däliz döredi. Gelenler iki hatar nyzama goşuldylar.

Ýene at toýnaklarynyň dükürdileri eşidildi.

Howla baş sany atly serkerde girdi.

Ylgap baryp olaryň atlaryny sakladylar. Uzyn jarçy: «Musa beg!» diýip gygyrdy. Şondan soň nyzama duranlar jem bolup, uzyn jarçynyň sözünü gaýtaladylar:

– Musa beg!

– Musa ýabgu!

«Bu gelen baş kişiniň başisem serkerde bolmaly» diýip, Abdylmälik han içini geplettdi. Haýran galáymaly, ählisi say kişiler. İçinde gysga boýlusy ýok bularyň. Ählisi depäňden sere-dip duran uzyn boýly, süňni iri kişiler.

Gelen baş kişi Mansur bilen gadyrly salamlaşdy, soňam Abdylmälik hana bakan ugrady. Abdylmälik han olara bakan gadam urdy. Çünkü bu gelenleriň arasynda Musa begiň bardygy oňa aýandy. Haýsysynyň ýabgudygynyň bolsa, dogrusu, oňa parhy ýokdy.

Baş kişi Abdylmälik hana edep bilen baş atyp, salam berdi.
Abdylmälik han agraslyk bilen olaryň salamyny aldy.
Baş kişi hana bakan uzayán hataryň soňuna baryp saklandylar.
Şeýle bolansoň han olaryň ýanyna bardy, olar bilen ýekän-
ýekän gadyrly salamlaşdy, hal-ahwal soraşdy.

Mansur ylgap gelip, bu başıniň içinde Musa begiň ýokdugyny aýtdy. Yöne nyzama duranlaryň: «Musa beg gelyär», «Musa beg gelyär!» diýip gygyryşmalaryndan ýaňa, onuň aýdan soňki sözi eşidilmän galdy.

Abdylmälik han başıň içinde Musa begiň ýokdugyny eşidip, oňaýsyz ýagdaýda yzyna öwrüldi. Dalana baryp aýak çekdi. Onuň öz-özüne gahary geldi. Anyk nämä gaharynyň gelyändigini özem bilenokdy. Musa begiň gelmän, adamlarynyň tapgyr-tapgyr gelip durany üçin gaharlanýarmy ýa «Haýsyňyz Musa?» diýip soranda kynyk begleriniň jogap bermändigi üçin gaharlanýarmy – muny han anyk bilmedi.

Han: «Bular sawçylyga däl-de, uly bir dabara geçirmäge gelyärlermiň bu ýere? Dabaralaryny, goý, başga ýerde geçirsinler, men mundan artyk garaşmaýyn, herki zadyň çeni bar, çaky bar» diýip, içini geplettdi, içeri girmek üçin gapa bakan ýöneldi, ýöne düşnüsiz güýç ony saklady. Kynyk begleriniň bu boluşlary, dogrusy, hany hopukdyrды, demini gysdyrды. «Musa diýilýän özünü Masutdanam ýokary tutýar-ow. Meniň howumy basmak üçin bularyň edip ýören hokgalaryny gör. Ýeri, men bir samsygyň masgarabazlygyna sary-sadylla bolup seredip durmalymy? Men tümenbaşy, han. Men Harun Altyndaşyň, has anygy, soltan Masut Gaznalynyň hany. Meniň ygtyýarymda on müň, hawa, hawa, on müň atly bar. Bu günem soltan Masut Gaznalynyň tümenbaşsynyň öňünde attlysy bir müňün asty-üsti bolan, ondan-oňa göçüp-gonup ýören, baran ýerinden kowulýan, hawa, baran ýerinden kowulýan bir oýnam jemagatyň kethudasý özünü ýabgu⁴ atlandyryrár, özünü hanlar hany, ýabgular ýabgusy görkezjek bolýar, meni aňk etjek bolýar. Ýabgu unwanyny götermäge utanmaýar».

Emir dergazap bolup kynylara bakan ýöräp ugrady. Başalty ädimden soň onuň nazary haremhananyň şahnisinininden ýylgyrjaklap garap duran gyzy Altynjana düşdi, sakga saklandy.

Han ikinji gezek oňaýsyz ahwala düşdi. Dogrusy, nyzamda duranlaryň ençemesi hanyň haybatly gelşini görüp, hatarlaryny bozup, derwezä bakan gaçmaga häzirlenipdiler.

Abdylmälük hany düşen oňaýsyz ýagdaýyndan halas etmek is-län ýaly, at toýnaklarynyň dükürdileri ýene ýer sarsdyryp ugrady.

Bu gezekki gelenler kyrk-elliden hem köpdi.

- Musa beg!
- Dawut beg!
- Resultegin beg!
- Ybraýym beg!
- Hasan beg!
- Nasyr beg!

Kynyk ýigitleri baş kişiniň adyny tutup, baş-alty gezek gaýtaladylar. Aý, ýok, baş-altydan hem köp gaýtalandy.

Hana, bezemen-bezemen japy ýigitler!

Özlerem kileň murtry!

Özlerem kileň uzyn saçly. Saçlary eginlerine dökülip dur olaryň.

Özlerem uçdantutma uzyn boýly, deşli, arjanak gerçekler!

Her tapgyryň adamlarynyň öz egin-eşigi bar: öňki gelen tapgyrdaky gerçekleriň eşigi bilen soňkularyň egin-esiklerinde parh bar. Hiç bolmanda gylç dakynyslarynda parh bar. Soňky gelenleriň ählisiniň billerindäki gylyçlardan başga guşaklaryna gysdyrylan, sapy şırmaýydan ýasalan hanjarlar, gamçylaryň hem birmeňzeş. Gylyçdyr hanjarylaryň durşy, gamçylaryň tirmé guşaga gysdyrylyşy hem birmeňzeş. Özlerem biri-birine juda meňzeş olar.

Emiriň tyzlaýandygyny aňan ýaly, olar salamlyga bakan toparlanyşyp ýöräp ugradylar. Hana, olaryň öňüne düşüp gelýän-ä hakty ýesir düşen Togrul bilen bir almany iki bölen dek meňzeş. Diňe ol däl, onuň iki gapdalındaky gerçeklerem meňzeş. Olaram Togrulyň doganlary bolsa gerek.

Eý, Hudaýa hudawende, «sawçylyga» gitmeli diýse, kynylaryň ählisi eňäýen bolmaly Zamahşara sary. Syrgynlarynda erkek göbekli galan däl bolsa gerek. Eý-ho! Eý, Hudaý, olaryň-a ählijesem gelyär.

Abdylmälük han derwezededen çykyp barýan Mansury görüp geňirgendi. Eý, Hudaý, ol bu mahal näme iş edýärkän? Man-

sur myhman gelen çagy hanyň ýakynynda bolmaly ahyryń!
Gör-ä, hazır emiriň ýanynda baş-alty serkerde bilen Şandranç
münbaşydan başga hiç kim ýok. Haldan ferraşam ýok, ýog-
sam olam hanyň ýanyndan aýrylman «Näme ýumuş bar?»
diýip ýumşa mähetdel bolar durardy. Ýaňydan bări Haldanam
yetişiksiz günde. Ol hem nirädir bir ýere gidýär-gelýär. Ýaňy
Haldan birtopar aýaly yzyna tirkäp haremhana eltdi. Olar näme
etjek bolýarkalar?! Ýa Altynjan: «Meni şu gün äkiderler» öydüp,
taýýarlyk görýärmikä?! Hana, Mansur yzyna iki sany aýaly tirkäp
dolandy. Olara bir zady-ha düşündirýär ol. Altynjan bir hokga
çykarjak bolýan bolaýmasyn?! Şeýledir, ol nämedir bir hyýala
münendir. Bir hokga tapmasa, ol rahatlanmaz! Hokgasız bolsa
onda oña «Altynjan» diýiljekmi diýsene! Ýok, ýok, Mansur bi-
len Haldana kynyk begleri ýumuş tabşyrdy. Ikitisem kynyklar bi-
len gürleşenden soň gorsaň-gozgalaň tapyp ugrady. Belki, olara
nagara gerekdir?!

Abdylmälik han derwezäniň ýanyndan özüne bakan gaýdan
kynyklary gaşlaryny bürüşdirip synlamaga durdy.

Musa beg diýiljän Togrulyň agasy bolmaly. Togrulyň ka-
kasy ir ýogalypdyr. «Iki dogan – Dawut Çagry bilen Muhammet
Togruly atasy Seljuk beg terbiýeläpdir» diýip Abdylmälik hana
aýdypdylar. Seljuklylar hakda, aýratyn hem Muhammet Togrul
hakda has düýpli bilmek üçin Abdylmälik han Buhara ýörite
adam ugradypdy. Ugradan adamý ýigrimi günüň içinde sel-
juklylar, Muhammediň Togrul, dogany Dawudyň Çagry diýen
oguz adyny hünär görkezip almagy başarandygy hem olaryň
edim-gylymlary, ýasaýylary hakda maglumat getiripdi.

Abdylmälik hana bakan gelýän topar birden ikä bölündi:
toparyň üçden iki bölegi nyzama düzüldi, galan bir bölegi bolsa
howlynyň ortasında saklandy.

Abdylmälik han topar bolup duran kişileriň öz ýanyна gele-
rine garaşdy. Ýok, olar hanyň ýanyна geljek bolanok, asyl hana
ünsem berenoklar, seredenoklaram.

– Musa beg diýäniň ýene gelmedimi? – diýip, Abdylmälik
han gaşlaryny bürüşdirdi.

Ahli nyzamda duranlaryň nazary Abdylmälik hana gönükd-
di, ýone hanyň sowaly jogapsyz galdy.

Ine, derwezeden dalana – emiriň duran ýerine çenli aralykda kynyk ýigitleri janly däliz döretdiler.

Musa beg derwezäniň ýanyndan dalana çenli aralygy janly däliziň içinden ýöräp geçip gelmelidir. Iki tarapy hem adam bolar.

Owadan görünýär!

Abdylmälik han haşsyldady. Munça adam barka içeri girmegem gelşiksiz gördü. Garaşmagam kiçilik bildi.

– Seljuk ýabgusy Musa beg gelyär!

Bir seljukly-ha geldi.

Özem ýeke geldi.

Lowurdap duran dor bedewiň üstünde sarsman otyr ol.

Onuň atyny sakladylar.

Soňky gelen kişi topar bolup duranlar bilen birin-birin salamlaşyp çykdy. Gülüşyärlerem. Keýpleri çag-çag olaryň. Abdylmälik hanyň garaşmakdan ýaňa sabyr käsесiniň pürepür bolandygyndan habarla meňzänok olar. Gaty arkayn olar. Agnap-dönüşleri myhman bolup gelene meňzänok. Öz öýlerine gelen ýaly olar.

Öz-ä ahyryl-ahyr ýöräp ugradylar.

Önde Musa beg, (belki, Musa beg däldir, ynam bilen aýdar ýaly däl!) yzynda-da dört-bas adam.

Gelyär olar.

Iki tarapyndaky kynyklar bilen baş atyp salamlaşyp gelyärler. Käsi bilen-ä durup gürleşyärlerem. «Gürlesjek, salamlaşjak bolsaň, äl, öz öyünde wagt bolan däldir-ow saňa. Hökman meniň howlyma gelip salamlaşmalysyň-ow, gürleşmelisiň-ow sen» diýip, emir özbasyna hüñürdedi.

Abdylmälik han öňden gelyän Musa begi (goý, ol Musa beg bolsun-da hernä!) içgin synlady. Onuň geýnişi özgeleriňkiden parhly. Başynda peşi ýok. Uzyn saçy Muhammet pygamberiňki ýaly eginlerine dökülip dur. Saçlarynyň ýüzüne dökülmezligi üçin başyna tylla çyzmyk geýipdir. Ol çyzmyk däl-de, jyga bolay masyn?! Bolsa bolar. Lowurdab-a dur. «Gedem kişi bolmaly – diýip, emir Musa bege (has takygy, Musa begdir diýip çak edýän kisisine) öz ýanyndan baha berdi. – Şöhrat başyny aýlapdyr. Saçyny Muhammet pygamberiňki ýaly uzyn goýberip, başyna altın jyga geýmegini: «Özüme göwnüm ýetýär, edenimi edýärin» diýdigi

bolmaly onuň. Eňegine änet! Eňegi başga kişileriňkiden görne-
tin uzyndyr. Uzyn eňek diňe gopbam kişilerde bolýar. Onsoňam
uzyn eňek acgözlükden, doýmaz-dolmazlykdan nysan».

Musa beg janly däliziň ýakynyna geldi-de, hana bakyp,
şelaýyn ýylgyryş bilen baş atdy, soňam ony tanamadyk deýin yzy-
na öwrüldi, töweregine garanjaklap, derwezä bakan ugrady.

– Musa beg, men bärde! – diýip, Abdylmälik han gygyrdy.

Nyzamda duranlaryň biri ýuwaşja gürledi:

– Ol Musa ýabgu däl!

Bu habara Abdylmälik han serpmeden gaýdan ýaly boldy:

– Onda kim ol?!

– Ol Peýkam beg – Togrulyň daýysy.

– Hany onda Musa ýabgu diýäniňiz? Hany?!

Hanyň bu sowalyna hiç kim jogap bermedi.

«Peýkam beg» atlandyrylan başy altyn jygaly kişi atyna
münüp, hil bir iş goparan dek zut gitdi.

Ol gidensoň howla üsti ýukli düýeler gelip ugrady.

Bir düýe, iki düýe...

Köp olar!

Düýeleri idip, howla getirip çökerdiler. Her kimiň öz etme-
li işi bar. Biri düýeleri çökeryär, başga biri düýeleriň ýükleriniň
ýüplerini çözýär, biri ýükleri dalanyň öňüne daşaýar.

Barat Alçak diýlen agyr ýüzli, ämert kişi haýsy zady nirede
goýmalydygyny görkezyär.

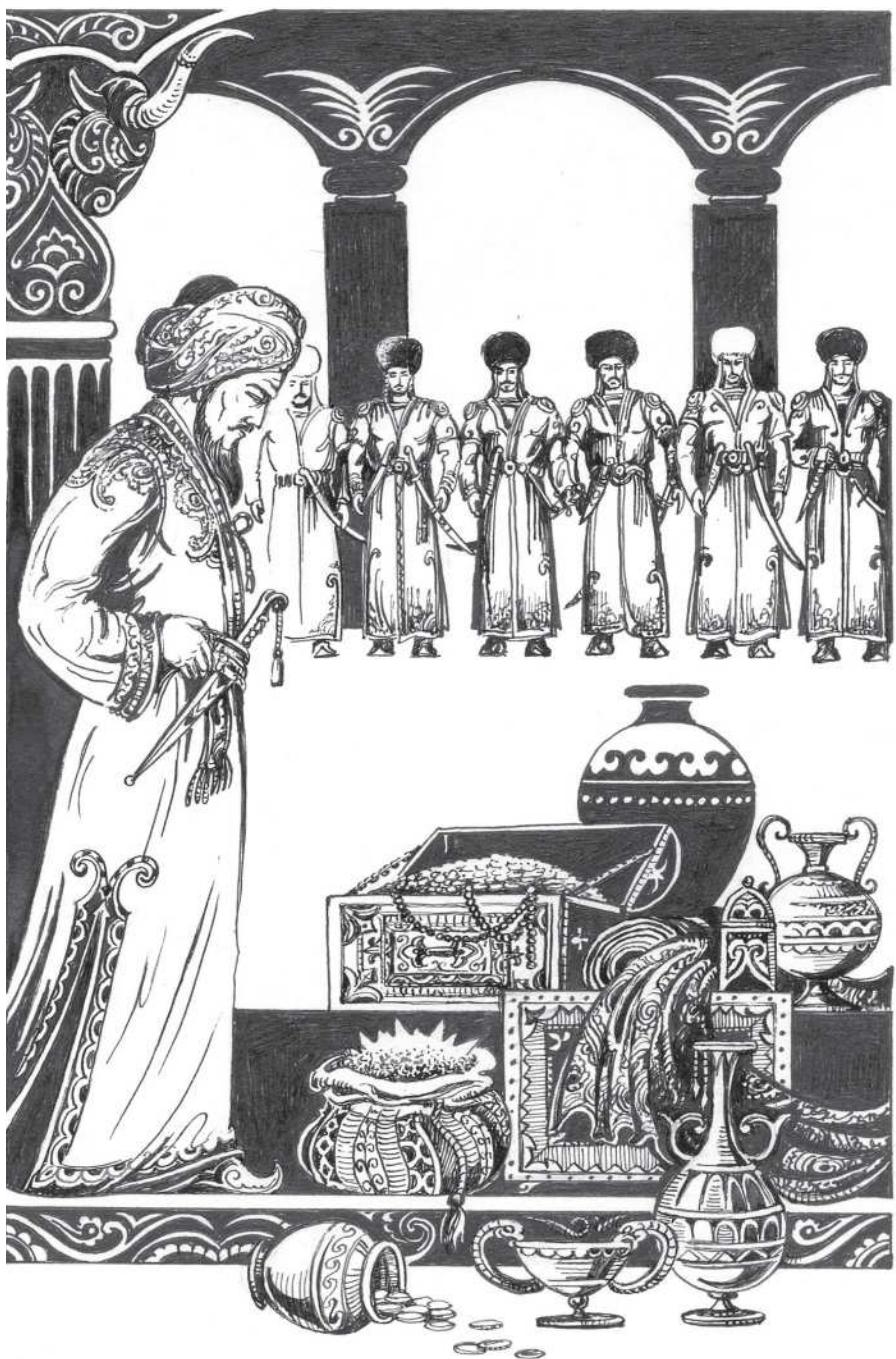
Sähel salymyň içinde Abdylmälik hanyň giň howlusy gyzan
bazara döndi.

Ýigrimi düýe ýük.

Ýükleri düşürilen düýeleri howludan alyp çykdylar. Ab-
dylmälik han ýalňyşan eken: seljuklaryň biri-birine bakyşyp
döreden janly dälizi Musa begiň dabaraly ýöriş bilen Abdyl-
mälik hanyň ýanyna gelmegi üçin edilmän eken: düýelerden
düşürilen ýükleri – Altynjanyň mahýasyny⁵ Abdylmälik hanyň
ýanyna dabaraly görnüşde getirmek üçin edilen eken.

Mahýany janly däliziň içi bilen hanyň gapdalyna çekip
ugradylar. Sähel salymda hanyň iki gapdaly seljuklaryny
geti-
ren hedye-engamlaryndan depe boldy.

Emiriň nazary getirilen zatlaryň içindäki iki sany kiçeňräk sandykda saklandy. Ol sandyklar altyn-kümüş saklamak üçin ulanylýar. «Seljuk begleri bu iki sandykda Altynjanyň mahýasy diýip altyn-kümüş getiräýdilermikä? Şeýledir-le. Bularyň içi gzyldan doly bolsa, onda bularyň Altynjana goýyan hormaty graty ýokary».

Abdylmälik hanyň içki pikirini aňan bolsalar gerek, Barat Alçak diýlen ämert kişi gelip, sandyklaryň ikisinem açyp gitdi.

Sandyklar gymmatbaha daşlardan, altyndyr göwherlerden doly eken!

Abdylmälik han sag tarapynda depe edilip goýlan zatlara göz aýlady. Gymmatbaha matalar, donlar, abalar, çuhalar, ýüň matalar depe bolup ýatyrdy. Onuň aňyrsynda her dürli nogul-nabatlardan doldurylan sebetler giden meydany tutupdyr. Bu dürli-dürli gap-gaçlar Çyn-Maçyndan getirilen bolsa gerek, Ho-rezminde, Mawerannahrda ýasalan zatlar-a däl bular.

Abdylmälik hanyň sol tarapynda owadan-owadan Gunduz halylary depe bolup ýatyrdy. Olaryň aňyrsyndaky iki üýşmegiň nä-medigini emir anyklap bilmedi, çünkü olar birmeňeş haltalardy.

* * *

Täze tomaşa başlandy: ýük getiren düýeleriň çykyp gidenine onçakly köp wagt geçip-geçmäňkä howla iki örküçli düýeler gelip ugrady. Düýeleriň her biriniň üstünde owadandan-owadan kejebeler bardy, kejebeleriň üstünde bolsa zenanlar otyrdy.

Zenanlar kejebelerden düşüp, uzyn bir hatar bolup durdu-
lar. Olaryň her biriniň elinde gymmatbaha atlaz, ýüpek matalar-
dan tikilen, aýal maşgala niýetlenen lybaslar bardy. Ol lybaslar-
geýimler Altynjana niýetlenilip tikilen bolmaly.

Abdylmälik han üçin seljuk begleriniň sawçylyga gelişleriniň
başy içgysdyryjy görnüpdi, ýöne ol kem-kem şüweleň alyp
ugrady. Özem olar sustuň basýar. Seljuklalaryň sarsman hata-
ran duruşlarynda resmi dabaralylyk bar.

Hany haýrana salýan zatlar yzly-yzyna bolup durdy.

Hany owalan janly däliz geň galdyran bolsa, indi kejebeli
zenanlaryň herdürli lybaslary ellerinde göterip, nyzama düzülip

duruşlary geň galdyrdy. Ol erkek kişileriň nyzama duruşlaryna seredip öwrenişip gidipdi, ýöne ol zenanlaryň nyzama düzülen ýerine heniz gabat gelmändi. Özem ol nyzam ýone-möne nyzam däldi. Hana, saltman zenanlar iki hatara düzülipdirler. Ol hataryň sag tarapdaky zenanlaryň başlaryna atylan ýapynjasy gyrmazy, eşikleri kileň ýasyldy. Çep tarapdaky zenanlar boýdan-başa al geýnipdirler. Olaryň hokgalaryna çenli aldy, eginlerin-däki geýimleri birmeňzeş al atlazdy, şeýlebir ýalkym saçýardy.

Zenanlar nyzama düzülenlerinden soň kejebeli düýeler howludan çykyp gitdi. Olaryň iň soňkusy çykandan soň howla kernaýdyr surnaýly, dumbelekli, raddyr nagraly sazandalar ge- lip ugrady, olar ikä bölünip, derwezäniň sagynda hem solunda nyzama düzüldiler.

Sazandalar saz çalyp öz ýerlerine geçenlerinden soň, howla iki hatar bolup otuz-kyrk sany tapbala⁶ geldi. Tapbalalaryň ählisem on alty-on ýedi ýaşlaryndaky bugdaýreňk, inçesagt, birmeňzeş gyzlardy, özlerem birmeňzeş al geýnipdirler. Ähli-sinden gözüňi aýrasыň gelenok. Olar hem derwezäniň sagyna, soluna bölünip, sazandalaryň öňünde aýratyn bir hataran bolup durdular.

Birden dym-dyrslyk boldy. Şeýle dym-dyrslyklarda owadan gyzlar dünýä inýär diýärler. Howludaky ähli zenanlar dünýä inende, megerem, edil häzirki ýaly dym-dyrslyk bolan bolsa gerek.

Abdylmälík han indi owalandaky ýaly daryganokdy, sabyrlyk hem gzyklanma bilen mundan beýlák nämeleriň barynya garaşyardy.

Nogul-nabatlaryň üstünde wazzyldaşýan siňekleriň sesi bo-laýmasa başga ses ýokdy.

Howlynyň içi adamdan doly welin, şonda-da hiç kimden ses çykanok.

Horazlar gygyrmakçy bolanlarynda Asmana seredip gygyrýarlar. Şagallar asmana bakyp uwlaýarlar. Mahlasy, dürrendeler hem perrendeler gygyrmakçy bolanlarynda Asmana bakýarlar. Megerem, sesiň, çakylygyň Taňrysy Asmanda bolarly. Hana, sel-juk begleri bilen gelen şilliň uzyn jarçy hem Asmana bakyp ýene dikine gygyrýar:

– Musa beg gelýär!

Musa begin ýigitleri şindem butnaman durlar. Olar birden gygyrdylar:

– Musa beg gelýär!

Howla iki sany al saý atly girdi. Olaryň biri ýaňy gelip, janly dälizin içinden ýörän, başy altyn jygaly Peýkam beg diýlen hor, uzyn kişi. Onuň ýanyndaky peşeneli ýigidin boýy hem gysga däl-di, hereketleri agrasdy, ýanyndaky ýigit ýaly çalasyn hereket edenokdy. Peşeneli kişi başy altyn jygaly Peýkamyň öňüne düşüp, janly dälizin içi bilen ýöräp ugrady.

Abdylmälik han Musa baýgunyň gelendigine ynanyp bile-nokdy. Dogrusy, ynanmakdan çekinýärdi. Sebäbi indi ýalňışmak islänokdy. Ol-a gelen beg bilen salamlaşsa, salamlaşany hem Musa beg däl bolsa, ana, şonda nätjek?! Öz-ä, bu sapar Musa beg gelen bolarly, ol göni ýöräp gelýär!

– Ahyr gelipdir-ow! – diýip, Abdylmälik han ýeňil dem aldy, özüne bakan göni gelýän begi içgin synlady. Onuň gadam urşy, dogrudanam, begiň gadam urşy, özüne göwnüniň ýetýändigi görnüp dur.

Abdylmälik han ardynjyrady. Elleşip, gadyrly salamlaşdylar.

– Sag-aman geldiiizmi? – diýip, Abdylmälik han ýylgyrasy gelmese-de, özüne zor salyp, çala ýylgyrjaklady.

– Aýyplashmaweriň, sizi garaşdyrdyk...

– Aýby ýok, aýby ýok.

– Biraz önräk geljekdik, ýöne engam-hedýe isleglerimizi doly ýerbe-ýer edýänçäk wagt geçdi.

– Dabarany uludan tutupsyňyz, munça dabara, munça endiše etmeseňizem bolardy.

– Ähli zady Togrulyň islegine görä etdik.

Han ýene sypaýcylykly sözledi:

– Geljeginizi öňünden aýdan bolsaňyz, taýýarlyk görerdik...

– Sizi biyñalyk etmezlik üçin, biz ähli zadyň taýýarlygyny görüp geldik.

– Ähli zadyň taýýarlygyny? – Abdylmälik han myhmantama bakan elini öndedi: – Hany, gelin, geçin, içeri giriberiň!

– Musa beg gelýänçä garaşaýaly.

Bu söz Abdylmälik hany aňka-taňka etdi:

– Sen Musa beg dälmi?
– Ýok, men Musa beg däl. Meniň adym Bekdaş Rudbary.
Men Togrulyň daýsysy, enesiniň dogany.
– Ýaňy başga bir ýigide Togrulyň daýsysy diýdiler.
– Ol Peýkamdyr. Peýkam – meniň süýtdeş inim.
– Musa beg şindem ýok diýsene.
– Musa beg häzir howlyňza girer – diýip, Bekdaş Rudbary yza çekildi. Soňam olaryň her biri dalanyň gapdalyna – janly däliliň bir tarapyna geçip durdy. Peşeneli kişiniň Musa beg däl-digine Abdylmälik han gynandy. Sebäp ol peşeneli kişiniň Musa begdigine biçak ynanyrdy. Ynamyňda aldanmak agyr degýär. Aldanmagyň gowusy barmy näme!

Janly dälizi döredip duran gerçekler, şol sanda peşeneli beg bilen uzyn saçly uzyn beg hem batly gygyrdy:

– Musa beg!

Abdylmälik hanyň ýakynynda duranlar kanagatlanma bilen dillendiler:

– Musa beg geldi!

– Geldi!

Howla birmeňzeş dor atly baş sany kişi geldi. Bäşiň birini han şobada tanady: ol Hasan beg.

Hasan beg mundan üç aý öň hanyň ýeg razdarlary Gazan-par Tak hem Janahyr Geçdeki dagy bilen osmakçy bolup gelip-di. Şonda olar ýazylýp-ýaýrap oturypdylar.

Hasany hanyň sulhy alypdy, çünkü ol alçak, şadyýan kişi eken. Şüweleňli, gülküli gürrüňleri bilen oturanlaryň göwünle-rini awlapdy. Ol saz çalyp, aýdym hem aýdypdy.

Hasan Musa Ýabgunyň uly ogly bolmaly.

Abdylmälik han peşeneli Bekdaş Rudbara ýüzlendi:

– Musa beg gelenleriň haýsrys?

Bekdaş Rudbary biraz garaşdyryp jogap berdi:

– Iň soňky atdan düsen Musa beg! Oňa Baýgu Kelan diýseňiz hem bolar.

Baş kişi häliden bäri topar bolup duran adamlar bilen duşuşdylar. Birpaýyz nämedir bir zadyň gürrüňini edenlerin-

den soň, Musa beg janly däliziň içi bilen Abdylmälik hana bakan keremara ýöräp ugrady.

Abdylmälik han Musa begi synlamaga durdy.

Musa beg ýaşy durugşan, sakgalyna gyraw sepilen ýaly, deşli adamdy. Yöreýsi dikdi, ynamlydy. Çep çekgesinde tyg yzy ýalbyrap görünýärdi. Seljuklaryň arasynda kelte boýly ýeke-täk adam – Musa begdi. Han ony synlap, islän, has dogrusy, garaşan serkerdelik alamatlaryny, keşmerini görmedi.

Abdylmälik han häzir gözünüň görýän zatlaryna akyň yetirip bilenokdy. Ine, hanyň ýanyna gelýän kişi bary-ýogy bir jemagatyň begi. Abdylmälik hanyň ygtýarynda bolsa Musa ýaly begleriň, seljuklaryňky deýin jemagatlaryň onlarçasy bar. Yöne, gör, bir jemagatyň begi ýedi yklamyň soltany ýaly bolup gelýär. Gör, ol özüne nähili hormat goýdurýar, oturan ýeri külüň üsti bolsada, özüni uja Hindiguş dagynyň depesinde duýýar. Eý, Hudaý, özüň gowusyny et! Şu güne çenli ýalkadyň, galan ömrümde-de metdi-masgara etme meni, eý, Biribar!

Herhal, Musa beg köpi gören kişidigini etdi: gelip, Abdylmälik hanyň öňünde tagzym etdi.

Şuňa-da şükür!

Olar gara gadyr bolup saglyk-amanlyk soraşdylar. Saglyk-amanlykdan soň, Musa beg esasy gürrüne geçdi:

– Merhemetli Abdylmälik han! Biziň atamyza Seljuk Dukak diýerdiler. Seljuk Dukak Beýik Oguz şalygynyň şasy Baýgunyň sübaşysydy. Biziň ganymyz sap beg gany. Biz Oguz hanyň agtygy kynylkardandyrys, üçoklardandyrys, sol goluň kowumlarydyrys. Biz Oguz hanyň körpe oglы Deňiz hanyň, körpe agtygy Kynylk hanyň neberesidiris. Özüniz bilyärsiňiz, türkmende körpe oglul mirasdüßer hasaplanýar. Biziň eşidişimize görä, siz Oguz hanyň uly oglы Gün hanyň neberesi ekeniňiz. Siz Gaýalardan, diýmek, siz gaznalıylar hanedanlygy deýin Gün hanyň uly oglы Gaýadan gaýdýarsyňyz. Siz Bozoklardan ekeniňiz, sag goluň kowumlaryndan ekeniňiz. Siz Oguzyň başy, biz soňy, çünkü biz körpe agtyk. Siz hem biz ýaly sap arassa ganly begzada nesebinden. Kyňyk bilen Gaýa bir atadan dörän! Size ullakan hormatmyz bar. Şalykda hem, il-günüň arasynda hem ullakan hormat-sylagyňyz

bar. Meniň mus-mus diýip, näme aýtjak bolýandygyny özüňizem bilyärsiňiz, Abdylmälik han. Meniň inim Muhammet Togrul är yigittir, merdanadyr, batyrdyr, gaýduwsyzdyr. Ol Oguz adyna mynasyp boldy: Togrul adyny gazandy. Onuň islegi hökman amal tapmalydyr. Ine, biz – Togrulyň iný ýakyn adamlary: – agalary, inileri, daýylary hem ýegenleri, ýegana dostlary. Ine, – Musa beg ýanynda duran iki sany gujurly ýigide elini uzatdy: – Bu kişiler, begler, – Dawut bilen Ybraýym – Muhammediň doganlary. Resultegin – doganoglany. Garasaý, aramyzda ýat adam ýok. Hudaytagala bize – Seljuk Dukak ogullaryna ýeňilmezek güýç-kuwwat berdi, Hudaýtagala bizi goldayár. Bizi, sizi, Haktagalanyň Ýerdäki ýalkan wekili soltan Masut Gaznaly goldaýar. Eşidensiňiz, soltan Mahmyt Gaznaly – ýatan ýeri ýagty, jaýy jennet bolsun! – bizi has hatyralaýardy. Ol biziň dogan-garyndaşlarymyza birnäçe ülkäni ykta berdi. Men bu zatlary hakykaty bilmegiňiz üçin aýdýaryn. Biz garyndaş bolalyň, Abdylmälik han. Biziň bilen garyndaş bolsaňyz, rahat ýaşarsyňyz, towugyňza: «Tok!» diýjek adam bolmaz. Biz size mydama kömek ederis, biz sizi goldarys. Biz bir begzada gyzynyň mahýasynyň ýigrimi dinardygyny bilyäris. Yöne biz size gzyňzyň mahýasy üçin birki müň dinarlyk mahýa getirdik. Diňe bir sandyklardaky dinarlary däl, şu görýän zatlarynyzy hem gzyňzyň mahýasy hasap ediň. Inim Togrul gzyňzy gaty ýokary bahalaýar. Hana, şol iki sandykda herdürli gymmatbaha daşlar, monjuklar, ysyrgalar, gulakhalkalar, yüzyükler bar. Biziň bezirgenlerimiz iki aýlap Çyn-Maçyndan owadan-owadan mata agtardylar. Bir aýlabam şol getirilen matalardan ökde tикиńciler gzyňyz üçin her hili biçüblerde lybaslary tikdiler. Gzyňyz üçin üç yüz altmyş geýim tikildi. Togrul gzyňzyň ýylyň her günü bir täze geýim geýmegini isleýär. Biz önräk geljekdik, yöne gzyňzyň mahýasyny Togrulyň göwnüne makullaýançak üç aý waqt geçdi.

Musa begiň: «Biziň bilen garyndaş bolsaňyz, rahat ýaşarsyňyz, towugyňza: «Tok!» diýjek adam bolmaz. Biz size mydama kömek ederis, biz sizi goldarys» diýen sözlerini diňlän Abdylmälik han badyhowalyga haýranlar galdy, özünü mertebesi kemsidilen hökmünde duýdy. Onuň bu pikirini Şadranç müňbaşy (ol diňe bir müňbaşy däl, eýsem, hanyň nedimidi) hem makullady:

– Baý-ba, gürläýşini! Bu bir jemagatyň begi däl-de, ýedi yklymyň soltany ýaly gürleyär. Bize howandar boljakmyş...

Hana meçew berlen ýaly boldy:

– Bä, maňa howandar çykjag-ow onda siz?! Hä, siz gaty artykmaç adamlar-ow...

– Görýän welin, siz maňa ters düşünäýdiňiz öýdýärin – diýip, Musa ýabgu aljyraňň dillendi.

– Düşünip-düşünmez ýaly näme bar bu ýerde? Näme, han ýonekeý zatlara-da düşünyän däldir öýdýärsiňmi?

Ähli kişiniň ýüzüne urlan ýaly boldy.

Seljuklylar biri-biriniň ýüzüne seretdiler.

Ýeri, indi näme etmeli?!

Gäýdybermelimi?

Mansur pola dörän oňaýsyzlygy özünden başga hiç kimsäniň düzedip bilmejekdigine, hanyň kejirlik etjekdigine düşündi. Ol iki ýana garanjaklady, soňam derwezäniň ýanynda duran Haldanyň üstüne gygyrdy:

– Eý, berekgeý, sen, nä, sömelip dursuň? Men saňa diýýärin! – Mansur pola şeýle bir çakyr gygyrýardy welin, sesi gulagyň deşip barýardy: – Haldan, men saňa näme diýdim? Näme sömelip dursuň? Men saňa näme diýdim? «Näme üçin sömelip dursuň?» diýýärin men saňa? Getir diýen zadymy näme üçin şindem getireňok?!

Haldan, hakykatdan hem derwezäniň ýanynda näme getirmelidigine düşünmänäm-säm bolup durdy.

Abdylmälik emiriň gahary Musa begiň sözü üçin däl, ýok, bir sebitiň hanyny şeýle uzak garaşdrany, özünü şeýle mahabat-landyrany üçin gelipdi. Ol özüniň kimdigini, Musa begiň kimdigini ähli kişiniň bilmegini isläpdi.

Herki zadyň çeni bar, çaky bar. Seljuk begleri döwrün göteryän çakyndan biraz – ýok, biraz däl, ep-esli – çykypdylar.

Musa beg nämäniň-nämedigine düşündi:

– Merhemetli han, hoşuňza geljek bolup, göwnüňize degendigime biçak gynanýaryn...

Musa beg bu sözü çyn ýürekden aýtdy. Emir muňa düşündi.

– Alla gowusyny etsin! – diýip, seljuk begleri ýerli-ýerden dillendiler.

– Merhemetli Abdylmälik han, biz gyz-gelinlerimizem alyp geldik. Ýok, dogrusyny aýtsak, bizden galmadý olar – diýip, Musa beg hatar duran gyz-gelinlere bakan elini uzatdy. – Ähli gyz-gelinlerimiz: «Togrulyň gelinligini görjek!» diýip geldiler. Olaryň gyzyňza elin gowşurjak hedye-engamlary bar.

Musa begiň bu sözünü gapdalynda duranlaryň ählisi makullady.

Emir dymdy, onuň dymmasyny makullama hökmünde kabul etdiler.

Abdylmälik han töweregine garanjakladı, Mansury agtardy. Mydama gapdalynda bolýan Mansur edil şu pursat ýok. Möhüm bir ýagdaý ýüze çykmadyk bolsa-ha beýle ýagdaýda hanyň ýa-nyndan gitmeli däl ol, Abdylmälik hanyň nazary derweze tarap-dan gelýän ferraş Haldanda saklandy.

– Mansur näme bilen başagaý? – diýip, han Şadranç müňbaşa ýüzlendi.

– Bilmedim, bir ýerde duranok ol, gaty aladaly görünýär.

– Altynjany özüň çagyryp gel!

Ähli kişi Şadranjy gözleri bilen hareme ugratdy.

İcerä habar ýetiren Şadranç hanyň ýanyna dolanyp geldi.

– Häzir geler.

İcerden Haldan çykdy, ol derwezä tarap ylgady, sähel salymda gözden gayýp boldy.

Abdylmälik han seljuk begleri gelip ugraly bări Mansuryň hem öýdeniçerleriň nämedir bir zada aşa başagaý bolup, iki ýana hars urýandyklaryny görse-de, olaryň näme edýändikleri-ne teý düşünip bilenokdy.

Han Şadranç müňbaşydan haremde näme edýändiklerini sorady.

– Maňa hiç kim hiç zat aýtmady. Men Altynjana siziň garaş-ýandygyňzy aýtdym. Ol: «Häzir bararyn» diýdi.

Haldan biraz wagtdan soň yzyna baş sany elli dowully kişini tirkäp, howla girdi. Abdylmälik han ol gelenleri tanady: olar – Zamahşaryň nagaraçylary, dowulçylary.

Elleri dowully baş kişini haremhananyň öňünde hataran durzan Haldan içeri girip gitdi.

Abdylmälik han düşündü: Altynjan haremden çykanda do-wul kakylmaly. Goý, şeýle bolsun, sebäp, seljuklylar biraz het-den geçdiler. Goý, biziňkilerem bularyň özlerine görä bolsun!

* * *

Mansur Abdylmälik hanyň ýanyна geldi:

– Hökümdarym, häzir gyzyňyz ýanyňza geler!

Mansur bu sözünü soňlap-soňlamanka dowullar günlenç seslendi.

Birdenem ses kesildi. Dym-dyrslyk.

Howludaky ähli seljuklylaryň nazary ferraşyň girip-çykyp duran haremme gönükdı.

Abdylmälik hany biraz galpyldy basmarlady. Ähli zadyň sag-aman gutarmagyny beýik Biribardan dileg etdi. Häzir Altynjan gelip bir hokga çykarmasa ne ýagşy. Ferraşlar, akgızlar hem Mansur seljuklylar gelip ugraly bări iki ýana ot-elek bolup ylgadylar welin, ähli zat eýgilige bolsun-da hernä! Aý, ýok, Altynjan kakasynyň ýanynda hokga çkarjak bolup durmaz.

Abdylmälik han haremdeñ gözünü aýyrman seredip, garasyp durdy.

Altynjan näme üçin çykmayarka?

Ýa ol haýsy eşigini geýjegini bilmän, birini çykaryp, beýleki-sini geýip otyrmyka?

Hanyň içini it ýyrtyp ugrady: heý, beýle-de garaşdymak bolarmy? Gör-ä, birgiden adam garaşyp dur.

– Ýok, ýok, Abdylmälik han, biynjalyk bolmaň, biziň howlugýan ýerimiz ýok. Garaşarys – diýip, hanyň howsalasyny aňan Musa beg sypaýyçylyk etdi.

Ep-esli wagt geçdi, Altynjan görünmedi. Han rahat durup bilmedi, ýanyна Mansury çagyrdy. «Bu ne boluş? Gelsin derrew!» diýip, azm urdy.

– Lepbeý, begim! – diýip, Mansur pola elini döşüniň üstünde goýup, eglip yzlaýyn, topuň oky deýin atlyp gitdi. Mansur baransoň, haremhanada janlanyş döräymeli ýaly welin, üýtgän zat bolmady.

Mukymlyk bilen hareme bakan seredip duran Musa beg hem garaşyp ýadan bolarly, töweregine garanjaklamaga başlady.

Abdylmälik hanyň gaharlanyp ugrandygyny aňan ýaly, dowullar ýer sarsdyryp düňňürdedi.

Gapydan Altynjanyň gelýändigini yglan etdi.

Han bu resmilige, bu dabara ör-gökden geldi: «Bu nä boluš?!

Beýdip yglan ediler ýaly, Altynjan bir ýurduň patyşasymy? Heyý, beýle-de bir hokga bolarmy? Bu ýeňleslik ahyryn!» diýip, ol öz ýanyndan janykdy, çalaja gyzaryp, seljuklylara gabak astyndan seretdi. Olaryň boluşlaryny görüp geň galды. Asyl dowul kakylmasyny hiç bir seljukly geňlemändir, olar sabyrszylk bilen, uly gzyklanma, tolgunma bilen Altynjanyň haremdeñ çykaryna garaşýar. Seljuklaryň bu boluşlary hana gyzynyň hokgasyn danam geň göründi. Nämé üçin Altynjanyň bu bolşuny geňlänoklar?!

Bu dünýäniň oýunlygy, hokgalygy, ýeňlesligi üçinmi?!

Seniň ýeňleslik, oýun hasaplan zadyň başga biri üçin agraslyk eken, cyn eken!

Bu dünýäde hiç bir zady geň görmeli däl! Çünkü seniň geň hasaplan zadyň – başga biri üçin adaty zat!

Gizlinlikde, gizlenmekde many bar: asyl durmuş – gizlenpeçek oýny. Zenan-a oýunçy, gizlenýär, erkek kişi – gahryman, ol gizlenýän oýunçyny tapýar.

Gizlenpeçegi diňe bir halkyň däl, dünýäniň ähli halklarynyň çagalary oýnaýar. Bu oýny olara hiç kim öwredenok. Muňa olarda zerurlyk-da ýok. Sebäbi gizlenpeçek olaryň ganlarynda aýlanýar.

* * *

Altynjan ahyryl-ahyr haremhanadan çykdy, ýöne ol ýeke çykmady, yzynda iki sany akgyzy bilen çykdy.

Abdylmälik han gyzynyň özüne bakan gelýändigine gözü kaklyşandan soň, ol: «Ynha, Altynjan gyzym-a gelýär!» diýýän terizde Musa bege seretdi.

Seljuklylar dünýäni unudyp, yzy iki sany akgyzly Altynjany synladylar.

Seljuklaryň ählisiniň nazary haremdeň çykyp gaýdan Altynjanda bolangoň, Abdylmälik han pursatdan peýdalanyp, seljuk beglerini içgin synlady: olaryň Altynjana göwünleriniň ýetendigi ni gördü. Gerdeninden agrı yük aýrylan ýaly, ýeňil dem aldy.

Peşeneli-peşeneli kişileriň üýşüp gelip, bir gyzy mahabat-landyryp duruşlary, dogrusy, han üçin geňdi. Özem diňe ýone-möne geňem dälidi, juda geňdi.

Oguz, bir görnäge sada görünse-de, çylsyrymlı halk! Juda çylsyrymlı halk! Şerigatyň berk kada-kanunyna seretmezden hatynlarynyň yüzlerini tuwak bilen örtmedik ýeke-täk musliman halk bu. Oguz – adamyň jany ýaly halk. Oguza düşünen – dünýä düşüner! Abdylmälik han welin, seljuklaryň bu boluşlaryna teý düşünmedi.

Oguzlaryň häzirki boluşlaryny oguza-türkmene muwapyk häsiýetem-ä diýer ýaly däl. Megerem, bu seljuklaryň ganynda grekleriň hem ganynyň barlygy⁷ üçindir: Seljuk begiň hatyny grek bolupdyr diýen gürrüňem bar-a! Özem ol hatynyny aşa söyüpdir diýärler. Şol grek gözeli üçin ol Beýik Oguz şalygynyň şasy Baýgunyň yüzüne durupdyr, subaşylyk wezipesini taşlap, öz adamlary bilen aýrylyp çykypdyr.

Elbetde, Beýik Oguz şalygy şol grek gözeli üçin synan dälidir, onuň sebäpleri köp bolandyr, ýone şol döwürde Seljuk subasyny grek gözeli üçin Beýgu patşanyň hatynynyň näletländigi, ony her edip-hesip edip öldürmek islänligi welin hakykat. Seljuk begiň grek hatynynyň raýyny ýykman ogullaryna Ysraýyl, Mykaýyl diýen ýaly atlary dakandygы-da hakykat!

Altynjan Abdylmälik hanyň otuz zirag çemesi ýakynyna gelip saklandy. Ol edep bilen duranlara baş egdi. Yzdaky akgyzlar Altynjanyň hereketlerini gaýtaladylar.

– Altynjan, uýam, uýalma, ýakynrak gel! – diýip, Musa beg elini öndedi. – Biz saňa ýat adamlar dälindi. Biz Togrulyň agalary hem inileri, daýylary hem garyndaşlary.

Musa begiň bu sözünü eşitse-de, Altynjan duranlara ýakynlaşjak bolmady. Ol-a ýakynlaşmak eken, seretmedem. Şeýle bolangoň Çagry beg hem Musa begiň sözünü gaýtalady:

– Altynjan, uýam, men Togrulyň agasy. Biz seni Togrulyň şu ýakyn dogan-garyndaşlary bilen tanyşdymakçy.

Altynjan Çagry begiň sözüne-de pisint bermedi: ol iki akgazy bilen dalana däl-de, howla bakyp durdy.

Musa beg Abdylmälik hana soragly bakdy.

Abdylmälik han howla bakyp duran Altynjana siňe-siňe tiňkesini dikip, ör-gökden geldi.

Duran Altynjan däl ahyryn! Ol Altynjanyň jorasy Balnäz!

Abdylmälik han gazap bilen «Bu näme boldugy?» diýen maňyda haremiň öňünde duran Mansura bakdy. Mansur ylgap geldi:

– Häzirki gelenler Altynjanyň joralaryl. Özi hem häzir geler, begin! «Ilki joralarylым çýksyn, yzyndan özüm çykaryn. Babama aýdyň, gaharlanmasyn. Ähli zat gülala-güllük bolar» diýdi.

Emir gaharyna sandyr-sandyr etdi:

– Gerek däl, hiç zady gerek däl. Derrew gelsin.

Mansur gaty-gaty ýöräp gitdi.

Biraz wagtdan soň, dowul düňňürdedi:

– Altynjan!

Başda Altynjanyň akgazy Gülyüzli göründi. Ol bezenmek bezenipdir. Dolmuş Gülyüzli horam atyp, yzyndaky gyzlaryň öňüne düşüp gelýär.

İň önde Gülyüzli, onuň yzyndan iki gyz, soň Altynjan, Altynjanyň yzyndan hem iki sany jorasy gelýär.

Daşdan seretseň, olaryň horam atyp gelişleri juda owadandy.

Alty gyzyň altysynyň hem geýimleri birmeňzeşdi. Olaryň eginlerinde gök jübäsi bardy, başlary karkaralydy. Eginlerine sap-sary taylesana⁸ meňzäp duran lowurdylý dilbendini atypdyrlar.

Altynjan joralaryl bilen howlukman, messan-messan basyp, Abdylmälik hanyň duran ýerine bakan gönükdü.

Abdylmälik han gyzlara seredip, içinden şükür etdi, kana-gatlandy: «Altynjan gowy görýän gök atlazyny geýipdir» diýip içini geplettdi. Bu lybasyň matasyndan on geýimligi sekiz ýyl mun-dan öň Abdylmälik hana köşkde Altyndaş: «Soltan Mahmydyn sowgady» diýip beripdi. Han gyzyny häzirki eşiginde öň gör-mändi. Altynjanyň başdaky maýdaja göwher nagyşly jygasy ha-sam gelşipdir. Şa gyzyna meňzäpdir. Dogrusyny aýdaňda, Altyn-

jan şa gyzndan kem hem däl. Gaýtam, artyk ol. Enaýja ýylgyryş bilen kakasyna, soňam seljuk beglerine salam berdi.

Gyzlar ilki gelenleriň bärисinde – dalan tarapda hatara düzüldiler.

Musa beg dagy bu gezek oňaýsyz ýagdaýa düşmezlik üçin bir gyzlara, birem Abdylmälik hana seredýärdi.

Altynjanyň: «Görünmek islešeň – görünme» diýmesinde bir hikmet bar bolmaly. Her gezek dowul düňňürdisinden soň içinden Aýyň bölegi deýin owadandan-owadan gyzlar cykyp duran harem jadyly bolup görünýärdi. Jadyly görünmezce hem däldi. Togrul beg olaryň ýanynda Altynjanyň waspyny ýetirmek ýetiripdi! Dünýä göwni ýetmän ýören ýanbermez Togrul bir gyzň öňünde mugyra gelipdir. Onsoň: «Mahýasy az bolmasyn» diýip jöwlan urşuny, Çyn-Maçyna ýörite adam ugradyp, ol ýerden getirden gymmatbaha matalaryny, şaý-seplerini şu howludaky seljuk begleriniň tas ählisi diýen ýaly gördü ahyryn! Onsoň Togrulyň şeýle göwün beren gyzyny, heý-de, göresiň gelmezmi?

Seljuk begleri Abdylmälik hanyň gaharynyň gelmesinden alty gyzyň içinde Altynjanyň ýokdugyny aňdylar. Onsoň olaryň nazary ýene hareme bakan gönüldi.

Dowul ýene agyr düňňürdedi.

Altynjan biraz garaşdyryp çykdy.

Dym-dyrslýk.

Ähli kişi doňan ýalydy.

Ähli kişi gözlerine müňkürlük edýän ýalydy.

Abdylmälik hanyň gözleri Altynjana düşende ýüregi hopen gitdi. Ýüregi urmasyny goýdy onuň, asyl. Ol iki eli bilen yüzünü tutdy. Hanyň bolşy: «Bu masgaraçylygy görmäyin» diýýän ýalydy: Ol: «Wah, bir hokga tapar diýip aýtdym-a men!» diýip hüñürdedi.

Altynjan gyzlaryň deňinden geçip, seljuk beglerine baş egdi.

Altynjana nähili eşik geýse gelişýär. Ol erkek kişiniň – beginj eşigini geýipdir welin, heý, seredip doýar ýaly däl. Eşik oňa biçak gelşipdir. Başında karkara, egninde çuhra, bili düýrme gylçly, hanjarly. Elinde Togrul begden alyp galan gamçysy. Megerem, eşiklerini dar geýenliginden bolsa gerek, Altynjanyň özem, eşigem biçak owadan, gelşikli görünýärdi. Ol ýeňinem

biraz čermäpdi. Onuň bolşy şu ýerden göni söweše gitjek merdana jigide meňzeýärdi.

Bu baş günlük dünýä – bir pursatlyk tomaşa!

Adam görgüli bir pursatlyk tomaşadan many agtarýar. Aslynda onda hiç hili many bolmasa näme! Adam bu dünýäden ýok zady agtaryp, wagtyny bihuda geçirýär!

Dünýä tomaşasyna kim hezil edýär, kim seňrigini ýygryp seredyär. Ine, Altynjanyň ikinji göçümi kim üçin tomaşa, kim üçin synag, kim üçin utanç. Ähli kişiniň hoşuna geljek zat bolsa ýok bu jahanda. Köp kişi – aýratyn hem zenanlar – ýürengidäkini aýan etmäge görer gözden çekinýär, ýöne Altynjan hiç mahal hiç bir zadyň soňy hakda ünjä batmagy halamaýardy. Göwni şu işi etmek isleyärmى? – isleyär: bolany şol, ol göwnüniň küýsän şol işini amal etmäge girişerdi. Käteler onuň töwekgelilik bilen eden amaly telek hem bolardy, ol eden telek işine egser-egser ökünyärdi. Herhal, göwnüne gelen zady töwekgellige salmazlyk onuň üçin güzapdy, mydama töwekgelliginden ymgyr lezzet tapardy. Ol häzirem öz edýän töwekgel amalyndan biçak hoşaldy, bu edýän töwekgelligi üçin kakasynyň dergazap boljagyny-da bilyärdi. Belki, urar?! Ýone ol bu babatda kesgitli netijä gelipdi: «Göwnümdäkini edip armandan çykaýyn, soň babam meni, goý, kerçem-kerçem edip öldüräýsin. Erkek kişiniň eşigini geýsem, seljuklylaryň hem halamazlygy mümkün. Goý, halamasynlar. Bu meniň üçin has gowy, has bähbit bolar».

Altynjan kakasyny gözünü aýyrman synlayärdy. Ol gorkýärdy, ýöne ol bu mahal höwes gorkudan rüstem gelýärdi. Hakty şeyledi: höwes gorkudan rüstem gelýärdi.

Gorky höwesden önde ýoreýär. Altynjanyň höwesi gorkudan mydama önde ýoreýär.

Abdylmälík han gorka-gorka Musa bege tarap seretdi. Ola-ryň ýylgyrjaklap durşuny görüp, gözlerine ynanmajak boldy. Altynjanyň bu hokgasy olaryň gaharyny getirmändir-ä! Seljuklylardan ahmyrly bolangoň, Altynjan bu hokgany äsgermezlik, ar almak maksady bilen edýän bolaýmasyn?! Bu hokgada äsgermezlik bar ahyryn! Belki, Altynjan Togrul begi Hun hany Atyllanyň gününde salmak⁹ isleyändir? Öz-ä bu Altynjanyň kellesine gelip biljek pikir.

Abdylmälik han aýylganç bir jenaýatyň üstünü açan dek howpurgady. Eý, Hudaý, bu zatlaryň yzy nähili bolarka? Han gyzы Altynjanyň bir cilten atly bilen Togrul begi öldürmek üçin Gauhora gidişini; aýylganç tutum entek amala aşmanka, olary Keski Kelew bilen Mansuryň yzyna alyp gaýdyşyny; bu etmiş üçin ekizlerini jezalandyrısyny; şonda gyzynyň: «Baryna men sebäpkär, hun almakçy bolandygymyz üçin jezalandırmakçy bolsaňyz, onda diňe meni uruň, meni öldürniň! Sebäbi olary men alyp gitdim. Olar naçar uýasyny ýeve goýbermezlik üçin ýanym bilen gitdiler» diýip, şirigana durşuny; ar almak maksady başa barmandan soň onuň köşemändigini we Şandranç müňbaşydan ar alyp berer ýaly merdana pidaýyny tapyp getirmegi haýış edişini; sadakada: «Daýymyň aryny alman sada-
kat berýärsiňiz!» diýen pursadyny; özüne hyrydar çykyp gelen sebitiň ýigitleriniň öňünde üç şert goýandygyny; üçünji şertiň Togrul begi öldürmekdigini – hun almakdygyny; Togrul beg düşünişmek, Tümen begi tanamandygyny, özüne töhmet atylýandygyny aýtmaga Zamahşara geleninden soň, ganhor hasaplap ýören adamyna garaýsynyň düýpgöter üýtgändigini, haçanda seljuk osmakçylary gelende Togrul bege durmuşa çykma-
gepsiz-gürüşiz razy bolandygyny hakydasından geçirdi.

Seljuklyar Abdylmälik hanyň iný ýakyn razdanlarynyň kimlerdigini bilipdirler: olar Käsň häkimi Gazanpar Tak bilen Janahyr Geçdekini Zamahşara osmakçy ýollapdyrlar. Iki dost Zamahşara gelip, üç gün myhman bolanlaryndan soň näme niýet bilen gelendiklerini aýdypdylar. Galadan daşarda seljuklaryň Hasan begi hem habara garaşyp dur eken. Ony hem çagyryp getirdiler. Han bu sawçylygy göwnemändi, kes-kelläm göwnemändi, çikalga hökmünde, soňky sözi gyzyna goýupdy. Onuň pikiri boýunça gyzы kes-kelläm garsy çymalydy, ana, şonda han: «Görüň-ä, gyzym garşy. Eger men gyzma garsy gitsem, onuň özüne kast edäýmegi mümkün» diýmekcidi.

Altynjan kakasynyň pikirini cepbe çöwrüpdi:

«Baba, siz näme etseňiz, men şoňa razy!»

Bu sözden soň Abdylmälik handa seljuklaryny gudaçylygy-
na razylyk bermekden başga alaç galmandy, olaryň bu günki
ynamly gelmekleri hem şonuň üçindi.

– Altynjan, utanma, ýakynragymza gel! – diýip, Musa beg Altynjana ýüzlendi. Altynjan Musa begiň sözünü ylla eşitmedik ýaly, gyzlaryň hataryna baryp goşuldy.

Çagry Musa begiň synyndan çekdi.

Dowul ýene ýer sarsdyrdy.

– Altynjan akgyzlary bilen gelýär!

Dört sany gyz dalana bakan gaýtdy.

Dört gyz haremhanadan otuz-kyrk zirag daşlaşansoň, haremhanadan Altynjanyň ýeke özi cykdy.

Onuň yzyndan dört sany gyz göründi.

Abdylmälik han ýeke gelýän gyzyn Altynjandygyny tanady.

Özem ol gzynda nähilidir bir ýylylyk duýdy. Ol gyzlara bakan bäs-alty ädim ýöräp saklandy.

Onuň bu gadamyndan Altynjany tanadylar.

Bu ýere gelen gyzlaryň ählisi owadandy. Haýsy birine Altynjan diýseň, seljuk begleri peşlerini göge zyňyp, kabul etjekdiler. Ýone Altynjan özünden öňki gelen gyzlaryň içinde baganalaryň içinde sur bagananyň saýlanышý ýaly, saýlanyp durdy.

Allatagala ähli zatda çäk goýsa-da, zenanlara görk bermek babatda çäk saklamaýar.

Öňden hem yzdan gelýän gyzlar nyzama düzüldiler. Altynjan welin, nyzama durmady. Ol goni kakasynyň ýanyна geldi. Kakasyň tagzym etdi. Kakasy seljuk beglerine bakan elini uzadyp, olar bilen salamlaşmalydygyny öndedi.

Altynjan gyzaryp, uýala-ýygryla seljuk beglerine bakdy, eglip salam berdi.

Abdylmälik han nädip başlajagyny bilmeýän ýaly ardynjyrady:

– Gyzym Altynjan, bize Bayǵu Kelan – Musa beg dagy geldi. Musa beg dagy saňa Togrul beg üçin hyrydar çykyp gelipdirler. Bular seniň razylygyň almak isleyärler...

Abdylmälik han bu sözleri gzyndan razylyk almak üçin däl-de, Oguz handan gelýän äp-däbi boýunça aýdýardı. Ol gyzynyň razylygyny razdanlary Gazanpar Tak hem Janahyr Geçdekiniň, Hasan begiň ýanynda alypdı.

Gzyň dymması – gzyň razylygy bolmaly!

Bayǵu Kelan ýigitleri bilen Altynjanyň ýakynyna geldi, onuň razylyk berenine – dymmasyna minnetdarlyk bildirdi:

– Altynjan, biz – ine, şu duranlar Muhammet Togrulyň iň ýakyn adamlary. Men onuň agasy. Ine, bu ýigit Togrul janyň süýtdeş dogany Çagry. Bu ýigidem Togrulyň dogany Ybraýym. Bu ýigit meniň oglum Hasan – diýip, Baýgu Kelan ýanyndaky duranlary ýeke-ýekeden tanyşdyryp çykdy. – Biziň inimiz Togrul ärleriň äridir, şirleriň şiridir. Biz inimize ýanýoldaş bolmagyň isläp geldik. Onuň agyr günem, hoş günem ýanynda bol. Bagtly ýasaň. – Baýgu Kelan Abdylmälik hana ýüzlendi. – Merhemetli han, rugsat berseňiz, gzyňyz bilen biziň gyz-gelinlerimiziň duşuşmak talwaslary bar, Altynjana niýetläp getiren hedye-engamlarymyz bar, şolary gowşuraýsak.

Abdylmälik han baş atdy.

Hanyň razılygyny alan Baýgu Kelan Barat Alçaga başlaber diýen terizde seretdi. Barat Alçak hem howla garap ýşarat etdi.

Barat Alçagyň ýşaratyndan soň, derwezäniň saqyndaky hem solundaky tapbalalar elliř lybasly gelin-gyzlaryň gapdallaryna baryp saklandylar. Depçiler deplerini düňňürdedip başladylar, raks oýnadylar. Diňe depçiler, tapbalalar, dumbelekler däl, olaryň arasyndaky iki hatar duran gyz-gelinler hem elliřinden geýimlerini birgeňsi galgadyp, raks oýnadylar.

Depiň düňňürdisine aýak goşup, zenanlar ýuwaşlyk bilen Altynjana bakan iki ädim öňe, bir ädim yza süýşüp gelýärdiler.

Altynjan olara bakan dähedem-dessem ýöräp ugrady. Onuň ýöräp ugraryna garaşyp duran ýaly, derwezäniň iki tarapynda hataran duran sazandalar saz calmaga girişdiler.

Howly sazdan doldy.

Üç sany zenan Altynjanyň öňünden çykyp, ony gezekli-geze-gine gujakladylar.

Altynjan üç zenan bilen gujaklaşyp görüşyänçä, onuň ýore-jek ugry eyýäm janly däliz edilipdi. Musa begiň ýöräp geçen janly dälizi indi Altynjanyň ýorejek ugrunyň janly dälizine öwrülipdi. Özem seljuk ýigitleri ýekedyz oturyp, Altynjany hatyralayardylar. Altynjanyň ýöreýän ugruna gül düşäpdiler.

Ähli zat edil ertekilerdäki ýalydy. Ýok, ýok, ertekilerde-de edil beýle owadan däl. Häzirki görnüş ertekilerdenem kän esse owadandy.

Altynjan geljekki eltileri bilen janly däliziň içinden ýöräp barýardy. Ol howlynyň ortasyna ýetende zenanlar Altynjanyň daşyna aýlanyp, el tutuşyp ullaakan bir halka döretdiler. Altynjan şol halkanyň ortasynda galdy.

Elleri lybasly zenanlar halkanyň içine girip, engamlaryny Altynjana gowşurýardylar. Altynjan her kimiň berýän lybasyny kän-kän minnetdarlyk bildirip elini degiryärdi, onuň elini degren eşiklerini zamahşarly zenanlar haremhana daşaýardylar.

– Ey, Hudaý!... – diýip, Abdylmälik han haýran galmadan ýaňa uludan demini aldy. Ony geň galdyrýan zat gyzyna berilýän hedye-engamlar däldi. Ýok, ol seljuklaryň hatyna goýyan mertebesine haýran galýardy. Hiç bir ýerde durmuşa çykýan gyz – goý, ol şanyň gyzy bolsun! – Altynjança mertebelenen däldir. Eýsem onuň şeýle mertebelenmegi diňe görki üçinmi? Elbetde, ýok. Altynjan ýaly owadan gyzlar Horezminde, Jeýhunyň iki kenarynda-da barsa bardyr. Bu mertebe Altynjanyň başarnygyna, gaýduwsyzlygyna, harby tilsimlere ökdeligine goýulýan mertebe.

Emir: «Gyzma erkinlik berip ýalňyşan bolaýmaýyn?!» diýip, howsala düşüp ýördi, rast, şeýle hormat-mertebe goýulýan bolsa, onda han ýalňyşmandyr.

Altynjan – emiriň talwasydy. Ol ogullarynyň üsti bilen talwasyny döredip bilmejekdigini aňypdy. Şeýle bolangoň töwekkellik edipdi: gyznyň şereňniz, şirigana bolup ýetişmegi üçin yhlas etdi. Bu gün yhlasy miwe berdi.

Görün-ä dünyäniň geňligini!

Altynjan-a seljuklaryň Tahyr hem Batman diýen ýigitlerini gözleriniň alnynda öldürdi. Bu eden wagsylygy üçinem seljuklaryň serkerdesi Togrul beg oňa aşyk boldy! Hakyt şeýle!

Ynanar ýalymy?!

Soňky birki ýyl bări Abdylmälik han: «Altynjany erkin goýberip, üstüme towsup duran ýolbars ýetişdirdim. Bu meniň başyma düşen towky bolaýjak ýaly» diýip, örtenip ýördi. Mäh-raby döwende hem hut şu gorky sebäpli urupdy!

Bu gün seljuklylar dolup-daşyp gelip, emiriň gorkusynyň nähakdygyny oraşan eýlediler.

Hawa, oraşan eýlediler!

Abdylmälik han ýeňiji hökmünde ýeňil dem aldy.

Ol bu gúnki dabarany gyzynyňky däl-de, özüniňki hasap-lady! Özüniň bihal kişi däldigini aňynda telim ýola gaýtalady. «Eger men gyzymy berk galypda saklan bolsam, onda oňa häzirki ýaly üýtgeşik gadyr goýulmazdy! – diýip, emir pyşyrdady: – Emir, sen beýik adam! Sen patyşa däl, ýöne Allatagala saňa patyşalara berýän kyrk kişilik akyly-parasadyny beripdir. Babakelanylaryň ruhy senden razydyr. Olaryň ählisi saňa guwanýandyr. Sen Hindistana gidip, gör, näçe kişini musliman etdiň! Heyý, Horezminde seniň ýaly köp sogap iş bitiren, kapyry musliman eden ikinji bir adam barmy?! Yok. Başyň belent tut, Abdylmälik! Alla seni ýalkaýar!»

* * *

Zamahşar galasynda halwadyr nişallanyň datly ysy mydamma agzyň suwardyp duran-da bolsa, bu mahal kakmaçdyr kebabýyň, kellebaşaýagyň, her hili ýakymly tagamlaryň ysy has ýiti duýulýardy. Bu janperwer ys alysdan däl, hakty Abdylmälik hanyň howlusynyň daşyndan gelýärdi. Megerem, Baýgu Kelan Abdylmälik hana özleriniň ähli taýýarlyklary görüp gelendigini aýdanda, sawçylygyň soňundan agyr meýlis guramagy hem göz öňünde tutan bolarly.

Ajygarça wagt bolupdy.

– Meýlis gaty uludan boljak – diýip, ferraş Haldan Abdylmälik hanyň ýanynda işdämenlik bilen ýuwdundy.

Sesi ýiti şilliň uzyn kişi asmana bakyp gygyrды:

– Käs şäheriniň häkimi Gazanpar Tak gelýär!

– Buruntak obasynyň rayisi Janahyr Geçdeki gelýär!

Bu habara Abdylmälik han ör-gökden geldi.

– Merhemetli han, siziň ýegre dostlaryňyz Gazanpar Tak bilen Janahyr Geçdekini siziň dergähiňize biz çagyrdyk... – diýip, Hasan beg müýnli seslendi.

– Çoh gowy!... – diýip, Abdylmälik han ýylgyrjaklady, dostlaryny gadyrlı garşylady.

Dabara dowam etdi.

Sowgat gowşurmak dabarasy guitaransoň, sazandalar orta jemlendiler. Olar yhlas bilen saz calmaga başlady.

Başlandy bir rakys.

Başlandy bir şowhun.

Hälki janly däliz döredip duran ýigitler edil süňni ýok ýaly,
šeýle bir rakys oýnaýardylar welin, heý, goýay!

Altynjanyň kakasynyň ýanynda hiç kim galmandyr, onuň
ýeke özi tomaşa seredip dur. Onuň dostlary Gazanpar Tak bi-
len Janahyr Geçdeki hem ortada rakys oýnaýardy. Şadranç bi-
len Mansur aňsat-aňsat rakys oýnamaýardy, ýöne bu mahal olar
hem ortada ik deýin pyrlanyp ýörler. Seljuk begleri ýelgamak
deýin şeýle bir ýeňil gopýardylar, ýeňil pyrlanýardylar. Olardan
gözüňi áýrar ýaly däldi.

Musa beg rakys oýnamagyň hem serkerdesi eken. Ol şeýlebir
pyrlanýar, aşrym atyp pyrlanýar, oglu Hasan bolsa şeýlebir şirin
saz çalyp, aýdym aýdýar.

Howlynyň gündogar tarapyna hyzmatkärler haly düşäp
çykdylar. Şondan soň halylaryň üstünden desterhan ýazylyp,
daşardan her hili tagamlar çekildi.

Her kim bir zat bilen meşguldý.

Göçgünli rakasyň soňy sawçylyk rakysyna sapdy.

Bu raksy ýürekden gowy görmeýän beri barmykan? Bu
oýny ýürekden gowy görmez ýaly däl ahyryn! Çünkü bu oýun
durmuşyň, özem şowhunly, şadyýan durmuşyň oýunda alamat-
landyrylmasy ahyryn!..

Dokuzynjy hekaýat

DERWEZATA – SEÝHUN DERÝASY BILEN ANADOLY ARALYGY

1. Seljuk Dukak

«Günleriň birinde türkmenleriň Beýgu atly patyşasy esgerlerini jem-läp, yslam ýurtlaryna söweše gidermen boldy. Emma Dukak muňagarsy çykdy. Ikisiniň arasyndaky bu jetleşik uzaga çekensoň, türkmenleriň patyşasy Beýgu gödek söz aýdyp, Dukakyň göwnüne degdi. Dukak bol-sa eli bilen Beýgu patyşanyň yüzüne urdy we onuň yüzünüň hamyny sypjyrdy. Türkmen patyşasy Beýgunyň hyzmatkärleri Dukakyň daşyny gallap, ony tutjak boldular, emma Dukak olara baş bermedi we öz tarapdarlar by bilen Beýgunyňgarsysyna söweše girdi. Iki tarap köp ýitgi çekip aýrylyşdy. Birnäçe wagtdan soň Baýgu bilen Dukaky ýaraşdyrdylar. Söndan soň Dukak Beýgu patyşanyň ýanynda galyp, oňa gulluga durdy. Dukakyň Seljuk atly ogly dünýä indi. Seljuk ulaldygysayýn onda başarıjaňlyk alamatlary, serkerdelik, ýolbaşçylyk ukyby has aýdyň peýda bolup başlady. Türkmenleriň patyşasy Beýgu ony ýanyна çekdi we öňe çykardy. Oňa subaşy lakamyny berdi... Subaşy sözi «Goşunbaşy, goşun serkerdesi» diýmekdir. Seljugyň goşunbaşylyk ukybyný, adamlaryň arasyndaky abraýyny we olara dijenini etdirişini görən patyşanyň aýaly ärini Seljugy öldürmäge öjükdiripdir, ony hiç gününe goýmandyr.

Seljuk bu habary eşidýär we ýanyndaky barça jemagaty hem-de sözüne gulak asýanlary jemläp, olary uruş meýdanyndan yslam diýarlaryna äkidýär. Iman bagtyýarlygyna eýe bolup, muslimanlar bilen goňşy oturýar. Ol Jent sebitlerinde ornaşýar...»¹

Dawagäriň hatyn bolmasyn! Her hili tersa, kesir erkek kişi bilen-de – (Bular bilen ylalaşmagam aňsat däl!) – ylalaşyp bolalar, ýöne hatyn bilen ylalaşyp bolmaz. Göräýmäge, ol seniň bilen dawa etmeýän ýalydyr. (Iň erbedi-de şudur!) Aslynda welin, hatynyň etjegi içindedir!

Dukak subaşy Seljuk atly ýalňyz ogluna: «Dawagäriň hatyn bolsa, düşünişjegem bolma, adalata-da garaşma, çünkü adalatta, hakykat-da olaryň bar ýerinde sesini çykaryp bilyän däldir, iň gowusy, şol ýerden gaçyp başyň gutargyn» diýip wesýet edipdi. Soň bu ähli oguz kowumyna edilen wesýet bolup, ile ýáyrady.

Seljuk beg Jent ýurduny mekan edindi, ýöne patyşanyň hatyny ony Jentde-de rahat ýaşatmadı: Seljugyň ýasaýan sebitiniň biçak baý ýurtdugyny, özleriniň bolýan ýerleriniň – Ýaňkendiň Jentçe ýokdugyny adamsyna – patyşaga tekrarlap upgrady.

Beyik Oguz döwletiniň iň soňky patyşasy Aly Jendi basyp almak üçin goşun sürdi.

Seljuk beg Aly patyşa bilen düşünişmäge çalyşdy, ýöne hatynyň sözleri agyr geldi.

Patyşa Alynyň hatynynyň tekepbirligi zerařly seljuk neberesiniň başyna agyr külpetler düşdi, ol ýerden bu ýere, bu ýerden ýene bir ýere göç etmeli boldy.

Wagtyň geçmegi, döwür-döwranyň üýtgemegi bilen patyşa hatynynyň ýamanlygy Seljuk jemagaty üçin bähbide sapdy.

Hakty bähbide boldy!

Seljuk subaşy özýakyn adamlaryna, ogullaryna Aly patyşanyň özünden nämäni gaty görüp, dergazap bolýandygyny gürrün beripdir, ýöne bu gürrüňi hiç ýere çykarmazlygy sargyt edipdir.

Seljuk begiň sargydy amal tapypdyr: patyşanyň hatyny bilen subasynyň arasyndaky dawanyň näme sebäpli ýüze çykandygyny hiç ýerde aýtmandyrlar. Dawanyň bir tarapynyň Sel-

jur begiň grek gyzyna öýlenendigi bilen baglanyşyklydygyny welin köpler bilipdir.

Patyşanyň hatyny teý köşesip bilmändir, ýogsam, onuň emri bilen subaşynyň köpsanly adamalary öldürilipdir hem.

Hatyn Ýylmaz Ok diýen ýegenine Seljuk subaşynyň Mykaýyl atly oglunuñ öldürdýär, onuň jesedini bolsa araba ýükläp, seljuklaryň ýasaýan syrgynyna ugradýar.

Hatyn gaharlansa, aňsat-aňsat rahatlanmaýar. Hernäce ar alsada, oňa az görünüýär. Aly şa ömrüniň ahyrynda hatynynyň gepine gidip, özuniň görnükli subaşsynyň göwnüne degendigine, Seljuk öz jemagaty bilen aýrylyp gidenden soň özünden döwletiň góterlendigine düşünýär, Beýik Oguz şalygy synýar. Boljak iş bolangoň, etjek alajyň ýok. Atylan oky, geçen günleri yzyna gaýtaryp getirip bolmaýar. Hatynыň ýalňyşandygyny-da boýnuna goýup bolmaýar.

Hatyn öz ogly Şämäligiň Jende emir bolmagyny gazanýar hem oňa iň soňky deminde seljuklary gyrmagy sargyt edip ýurduny täzeleyär.

Aly patyşanyň ogly Şämälik ejesiniň sargydyna wepaly bolýar. Ömrüniň ahyryna çenli seljuklylar bilen söweşyär, olary rehimsizlik bilen gyrmak gyrýar. Yöne Allatagalanyň bu dünýäsinde bihasap zat ýok. Sogap gazanan rehnet, eşret tapýar, etmiş eden jezasyny çekyär: belanyň beterinden beterine uçraýar. Nähak gan ýerde ýatmaýar.

Hatyn özi sebäpli ýalňyz oglunuň ýowuz günlere düşjegini näbilsin?!

* * *

Birinji müňýyllagyň soňky ýyllarynda Merkezi Aziýada kuwwatly şalyklar syndy. Ilkinji nobatda, bir ýarym asyrдан gowrak döwür içinde hökümdarlyk süren Samanogullary şalygy² gowşap, üçe bölündi: Nyşapur sebitlerine Taşa; Balh sebitlerine Faýyk; Hyrat sebitlerine Abu Aly Simjur hökümdar boldy. Samanogullary şalygynyň gol astynda bolan Köneürgenç şalygynda hem hökümdarlyk üýtgedi: Samanogullaryndan arka

tutunan Ürgenjiň häkimi Abu Aly Mamun Eprikogullary (abdal) hanedanlygyny ýykyp, özi tagta geçdi.

Beýik Oguz döwleti syndy, ol döwletde gulluk eden oguzlar iki topara bölündi³. Yaňkent oguzlary Heýteläniň demirgazygynda ýasaýardı. Yaňkent⁴ Oguz döwletiniň iň soňky patyşasy Aly aradan çykandan soň, onuň tagtyny özünüň Jent şäherine emir bellän oglы Şamälik eýeledi. Seljuk Dukak ýabgunyň neberesi günortada Zerewşan düzliginde – Buharadan ýigrimi farsah demirgazykda bolan Nur etrabynyň sähralyklarynda – Seýhunyň orta akymynyň kenar ýakasında ornaşdy⁵. Seljuk nesli Samanogullary şalygynyň gullugynda durupdylar, ýöne bu şalygyny synmagy olary kyn ýagdaýa saldy, gazanç çeşmesi kesildi.

Beýik Oguz şalygynyň, Samanogullary şalygynyň synmagy bilen Heýtelede öz şalygyny döretmek isleyän jemagatlar, hanlar, begler köpeldi. Garahanly nesilşalygy⁶ üç bölege bölünen Samanogullary şalygynyň soňuna çykdy, Samarkandy paýtagt edinip, ýuwaş-ýuwaşdan öz güýjüni artdyrmaga, cägini giňeltmäge girişdi.

Samanogullary döwletinden bölünip aýrylan Söbüktegin Gaznada täze şalyk döretdi, oglы Mahmyt onuň hökümdarlygyny beýik, kuwwatly şalyga öwürdi.

Seljuk begiň neberesiniň-de Nur ýaýlasyna aýagy düşdi, rysky, bereketi goşa-goşadan geldi. Ýazylýp-ýaýrap ýasaýan seljuk neberesiniň işleri aýsaýyn kuşatlandy, mallary ýylsayýn köpeldi.

Ýyllar geçdigisaýyn olara Nur ýaýlası darlyk edip ugrady. Şeýle bolansoň gyşyny Horezminde – Hazarasp, Dargan etraplarynda geçirip, ýazyna ýene Heýtelä – Nura dolanyp geldiler.

Seljuk beg uly oglы Ysraýla⁷ özünüň ýabgulyk unwanyny berip, neberesiniň garamatyny oňa tabsyryp, yüz ýedi ýasynda ýurduny täzeledi⁸.

Seljuklaryň soltan Mahmyt Gaznalynyň hyzmatynda durmaklary olaryň mertebesine mertebe goşdy.

Soltan bilen seljuk begleriniň iki gezek aç-açan söhbetdeşligi olary soltanatlyk ykbalyna sary atardı.

2. Seljuklaryň soltan Mahmyt Gaznaly bilen iki duşuşygy

Birinji duşuşygyň beýany
1017-nji ýyl.

Soltan Mahmyt Gaznalynyň goşuny Horezminde görlüp-eşidimedik ýeňiňler gazandy⁹. Soltanyň ol ýeňiňleriniň aňyrsynda Ysraýyl hanyň tümeniniň goşandy görnetin uly boldy.

Ysraýyl begiň serkerdelik hem harby tilsimlere ökdedigine, ugurtapjydygyna, merdi-merdanadygyna, gaýduwsyzdygyna, edermendigine soltan Mahmyt Gaznalynyň syny oturdy. Şeýle bolansoň soltan Ysraýyl bege Arslan han diýip at berdi, ähli ýerlerde oňa Arslan han diýip ýüzlendi. Seljuk jemagatynyň begleri bilen duşuşdy.

Söhbetdeşlikde soltan olaryň hersiniň adyny tutup, adynyň yzyndan beg sözünü hem goşup, uly hormat bildirdi. Soltanyň özleriniň atlaryny ýalňışmazdan bilmegi, hormat goýup ýüzenmegi, mertebe tutup gürleşmegi kynyk begleriniň göwünlerini gösterdi. Ýöne soltanyň dergähine öz ýanlary bilen baran halypanyň ilçisi kynyk beglerine ýol-nobat bermän, uzak gürledi. Onuň Hudaytagala, Gurhan, halypa, şerigat, kowahat hak-daky uzyn nutugy, dogrusy, oturanlaryň ählisini surnukdyrды. İlçiniň uzyn nutugyndan ýaňa surnugan Gyzyl beg gözlerini ýaşardyp, iki gezek uludan pallady, soltan çykalga gözläp töwe-regine garanjaklady. İlçiniň bu bolşy kynyk begleriniň soltan bilen gürleşmeklerini islemän, oňa garalla bolmaga çalyşyana meňzeyärdi. Ol soltanyň Hindistana ýöreniş edip, örän uly so-gap gazanýandygyny, o dünýäde gürrüsiz ýalkanjakdygyny, dünýäniň ähli halklaryny musulmana öwürmegiň parzdygyny, bu tutumda Allatagalanyň soltan Mahmyda bil baglandygyny, ony ýalkandygyny, ýalkaýandygyny, ýene ýalkajakdygyny, ýöne entek musulmanlaşdyrylmaly ýerleriň köpdüğini, soltan diňe bir Hindistany däl, Rumustany hem musulmanlaşdyrsa, örän uly işiň edildigi boljakdygyny nygtady.

– Hindistan bilen Rumustany musulman iline öwürmek üçin bir ömür azlyk eder. Hindistany musulmanlaşdyrmaga

yétişsem hem menden az däl. Kynyklar oguz wesýetini amal edip, gaýalaryň – biziň hyzmaty myzda dursalar, enşa, Rumustany-da muslimanlaşdryrars – diýip, soltan Mahmyt Gaznaly halyparyň ilçisine kynyk beglerini görkezdi.

Gyzyl bada-bat dillendi:

– Arkamyzda dursaňyz, almajak galamyz bolmaz, kyblaýy älemim!

Ysrayýl hem Gzylyň sözünü goldady:

– Bizi öz penaňza alyň.

Togrul:

– Siz – Allatagalanyň ýalkan soltany. Size ýakyn durmak, siziň hyzmaty myzda bolmak bize uly mertebe! – diýdi.

Çagry beg:

– Kyblaýy älemim! Biziň dowarlary myz Mawerannahra sy-ganok. Bize Gyzylgum darlyk edýär. Biz dowarlary myz siziň ýeňişleriňze bagış etmek isleyäris – diýdi.

Ysrayýl beg:

– Eger Faraw bilen Nusaýy bize ykta berseňiz, biz Balkan tarapdan Hindiguş daglaryna tarap ýekeje ýagynam geçirmeris, kyblaýy älemim. Näce dowar gerek diýseňiz, biz dessine ugradarys. Siz bize mydama bil baglap bilersiňiz. Biz size sadykat hyzmat ederis – diýip, has anyk gürrüne geçdi.

Aýdylan sözler, megerem, soltan Mahmydyň hoşuna gelen bolarly. Ol Nusaýy, Farawy, Abywerdi seljuklara ykta berdi¹⁰.

– Biziň hemmämiz bir atanyň, bir enäniň neberesi. Biz – Oguz hanyň nebereleri. Men Oguz hanyň Gaýy diýen agtygynyň, siz Kynyk diýen agtygynyň nebereleri. Oguz han aýtdy: «Meniň wesýetime görä Gün oglum han bolsun. Onuň yzyndan ogly Gaýy han bolsun. Gaýy urugyndan han barka Baýat urugyndan han bolmasyn. Gaýy hanyň garawulbaşsy we çogdawulbaşsy kynyk begi bolsun»¹¹. Goý, Oguz han atamyzyň diýeni bolsun! Siz meniň çogdawulbaşylarym boluň! Meniň serhetlerimiň goragynda boluň! Men size başbugluk yktasyny bereýin.

– Diýeniňiz gelsin, kyblaýy älem!

Soltan Mahmyt Gaznaly seljukly tümeniň kynyk neberesine mynasyp iş bitirendigini aýtdy, özüniň minnetdarlygyny bildir-

di, şeýle hem seljuk beglerini gymmatbaha engamlar bilen sy-
laglady, olara zerli don ýapdy.

Indiki maksat Hindistana sary jihat etmekdi.

– Hindistany, Rumustany musahhar kylmak¹², ol ýurtlaryň
adamlaryny muslimmanlaşdirmak üçin maňa köp goşun gerek.
Nädip goşunyň sanyny artdyryp bolar? Haýsy ýerde atly gulam-
lary ýýgnamaga mümkinçilik bar?

Soltanyň bu sowalyna onuň wezir-wekilleri, serkerdeleri
nagt jogap berip bilmedi, şeýle bolansoň, soltan Mahmyt kynyk
beglerine ýüzlendi:

– Ýygynyň sanyny nädip köpeldip bolar?

Arslan han sowalyň jogabyň uzak garaşdymady:

– Merhemetli soltan, siz bize başbugluk ygytyarlyklaryny beriň,
biz size baş ýylyň içinde baş yüz müň atly ýygyn taýýarlap bereli.

– Baş yüz müň?!

– Hawa, kyblaý älemim, baş ýyldan biz siziň yradaňyz birle
baş yüz müň atly goşun ýýgnarys.

Seljuk begleri Ysraýyl begiň sözüne ör-gökden geldi-
ler: «Diýyäniň näme? Heý, onça-da goşun jemläp bolarmy?»
diýen terzde oňa soragly bakdylar. Ysraýyl beg olaryň soragly
bakışlaryny görmedikden boldy.

Ysraýyl beg aşa töwekgel serkerdedi. Ol töwekgelligi ýeňsiň,
işiň ýarysy hasaplaýardy. Hayran galmaly, onuň töwekgellik bi-
len başlan, asla başa barmajak ýaly görnen işleri mydama şow
tapýardy.

– Başbugluk ygytyarlygyny bersem, baş ýylda haýsyňyz näçe
atly taýýarlap biljek? – diýip, soltan Mahmyt oturanlara soragly
bakdy.

Arslan hanyň unamagy bilen Dawut Çagry beg ýerinden turdy:

– Merhemetli soltan, men ynamyňzy ödärin, Balkandan
başbugluk ygytyaryny berseňiz, çen-takmyn elli müň atly ýýgnaryn.

Arslan hanyň makullamagy bilen Gyzyl ýerinden turdy:

– Balkan daglaryndan başbugluk berseňiz, men baş ýylyň
içinde ýigrimi müň atly ýýgnaryn. Her aýda oljadan hams böle-
gini-de size ugradaryn.

Arslan hanyň makullamagy bilen Ýagmyr ýerinden turdy:

– Balkandan başbugluk ygtýýarlygyny berseňiz, arkamda dursaňyz, Hindiguş dagyny Hindistanyň depesinden ahyrzaman edip indererin! Goşunyň esgerleriniň sanyny çen-takmyn ýüz müňe ýetirerin.

Arslan hanyň makullamagy bilen Gökdaş beg ýerinden turdy:

– Men diýen ýaşym, soltan Mahmyt patyşam, seljuk jemagatym barka meniň bitirmejek išim bolmaz. Siz maňa bil baglap bilersiňiz. Goşunyň atylarynyň sanyny yüz müňden geçirerin.

Arslan hanyň razylygyny alan Enesiogly ynam bilen ýerinden turdy:

– Jibalda¹³, Azerbayjanda ýerli ilat deýlemlilerden ýaňa gan aglaýar. Olaryň tepbediniň okaljagyna azda-kände gözleri ýetse, siziň gullugyňzda durjak musulmanlaryň sany yüz müňden-de geçer. Başbugluk ygtýýarlygyny berseňiz, söweše tejribeli atylaryň sanyny çen-takmyn yüz müňden-de geçirerin.

Arslan hanyň ygtýýar bermesinden soň Buka beg ýerinden turdy:

– Musulmanlar sizi, merhemetli soltan, özleriniň Alla tarapyndan ýörite iberilen halasgäri hasap edýärler. Musulmanlar özleriniň büweýh, kaku hanedanlygynyň eden-ettiliklerinden dyndarmagyňza gününi sanap garaşýarlar. Musulmanlaryň ezýetden halas bolmagyna, Hindistan ülkesiniň ilatyňyň musulman bolmagyna goşant goşmak, sogap gazanmak üçin gije-gündiz yhlas ederin. Islän pursadyňz elli müň atly bilen huzuryňza bararyn. Ýöne munuň üçin maňa baş ýyl möhlet gerek.

Arslan hanyň razylygyny alan Mansur Dana bilen Gyzoglyda ýerinden turup, eger özlerine başbugluk ygtýýarlygy berilse, baş ýylyň içinde on müň atly ýygyn taýýarlap biljekdiklerini áýtdylar.

Soltan Mahmyt Gaznaly seljuk begleriniň eden töwekgeliliklerine, merdi-merdana gep uruşlaryna coh hoşal boldy. Soltan oturanlara garaşylmadyk sowal berdi:

– Siz näme üçin Balkan daglarynda, Hazar deňziniň sebitlerinde başbugluk etmekçi bolýarsyňz? Näme üçin Maweran-nahr, Hotan, Fergana, Bayköl, Balasagun, Kawkaz, Itil sebitlerine başbugluk etmek islemeýärsiňiz?

– Onuň düýpli sebäbi bar, kyblaýy älemin – diýip, Arslan han sözüne dyngy berdi.

– Nähili sebäp ol?

– Biz kynyklar – Deňiz hanyň nebereleri. Ganymyzda Deňiz hanyň gany aýlanýar. Şeýle bolansoň, ýüreklerimiz Hazar deňzine talwaslanýar. Biz diňe deňze ýakyn sebitde rahatlyk ta-pyp bileris. Deňiz bize güýç-kuwwat beryär.

Arslan hanyň jogaby soltany kanagatlandyran bolarly, ol makullaýy baş atdy:

– Siz meniň şalygymyň büweýh şalygy bilen serhetleşýän sebitlerinde Balkanda, Balkan daglarynda – turkmenleriň arasynda erkin hereket edip bilersiňiz. Meniň goragçy goşunym size päsgel bermez. Her jemagat her ýyl maňa paç tölesin.

Ylalaşyldy.

Soltan Mahmyt Gaznaly Arslan hana ýüzlendi:

– Arslan han, bu başbuglar ähtine ikilik etseler, men hasabaty kimden soramaly, kime jeza bermeli?

– Biziň beglerimiz ähtine ikilik etmezler. Şu ýigitleriň ähtle-rine wepaly boljakdyklaryna men gara başyndan güwä geçýarin. Jezany maňa beriň.

– Ähli zat siziň aýdyşyňyz ýaly bolsa, onda bu meniň üçin has hem gowy, ýöne men her hili ahwalata duş geldim. Şonuň üçin men Arslan hanyň iň ýakynlarynyň birini, belki-de, özünü öz ýanymda agöýli hökmünde saklamaly balaryn.

– Merhemetli sultan, biz siziň emriňize kaýyldyrys. Siz näme diýseňiz, biz şonuň bilen balarys, size sadykat gulluk ederis. – Oturanlar Arslan hanyň sözünü makullap baş atdylar.

Biraz oýlanan sultan gutarnykly karara geldi:

– Araňzdan agöýluni özüm saýlap aljak.

Soltan bu hakda soň goşmaça habar berjekdigini aýtdy.

Şunuň bilen gürrün gutardy.

Soltan seljuklylary Heýtelede galdyryp, goşunynyň öňüne düşüp Gazna gitdi.

Seljuklylaryň begençleriniň çägi ýokdy. Olar gazanylan ýeňiš bilen biri-birini mübärekleyärdiler.

* * *

Soltan Mahmyt Gaznaly Arslan hanyň ýabgulygyny hem ykrar edipdi, ony ähli seljuk jemagatlarynyň ýabgusy diýip at-landyrypdy.

Soltanyň bu ynamy – gaty uly ynamdy. Başbuglaryň wezipesi soltanyň tabşyryklaryny ýerine ýetirmekdi.

Wezipe gaznaly şalygynyň çäklerini giňeltmekdi. Günbatardaky büweýh, kaku, rawwat, bawan, musafir (salar), ziýar şalyklaryny¹⁴ gaznaly soltanlygynyň tabynlygyna girizmekdi. Wezipe bu kiçi soltanlyklary Gazna soltanlygynyň tabynlygyna geçirmek bilen hem çäklenmeyärdi. Başbuglar petih kylan ýerle-rinde gaznaly soltanlygynyň tarypyń ýetirmelidi we Hindistana, Rumustana jihat etmek üçin köp esger, gulam taýýarlamałydy.

Arslan han soltan Mahmyt Gaznala baş ýylyň içinde özlerine ynanylan zatlaryny ýerine doly ýetiriljekdigine, Günbatardaky kiçi döwletleriň, nesip bolsa, teshyr kylynyp, gaznaly soltanlygynyň tabynlygyna geçiriljekdigine kepil geçdi.

* * *

Seljuk jemagatlary Balkanda Mahmyt Gaznalynyň tabşyrygyny ýerine ýetirmek üçin gujur-gaýratlaryny gaýgyrmadylar, köpsanly galalary, şäherleri petih kylyp, olardan alınan oljalary Gazna gönderdiler. İki-üç ýıldan soň Gazna soltanlygynyň ýyllyk girdejisiniň köp bölegi seljuk jemagatlarynyň ýygnaýan oljalaryndan ybarat boldy.

Seljuk jemagatlary has uzaklara gitdiler. Çagry beginň başbuglygyndaky jemagat üç ýylyň içinde Wizantiýa kaýsarlygynyň tabynlygynda bolan ermenileriň Waspuragan we Ani korollyklary bilen gazaply darkaşlar gurup, olary özüne tabyn eýledi we olary uly möçberlerde paç tölemäge mejbur etdi¹⁵.

Çagry beg özüne tabsyrylan işi üç ýylда bitirip, mundan buýankы etmeli işleri Dana Mansura tabsyryp, Azerbayjandan Mawerannahra dolandy.

* * *

Soltan seljuk başbuglaryndan, jemagatlaryndan hoşaldy. Onuň uly hormat goýmagy, musliman dünýäsinde at-abrâyłaryň artmagy garşydaşlaryň döremegine sebäp boldy. Pyntygyň geljekki miwâniň alamaty bolşy deýin, at-abraý gazanmak, iliň öňüne düşmek hem özüňe duşman, garşydaş gazanjakdygyň alamaty. Hakykatdan hem seljuklylaryň at-abrâyłary artdygyça garşydaşlarda köpeldi. Olar kä acyk, kä misginlik bilen seljuklylaryň bagtalaryna boran ýagdymagyň kül-külüne düsdüler, sultan Mahmyda seljuklylaryň «eden-etdilikleri» hakda birsyhly habar ýetirip durdular. Soltanyň iň ýakyn emiri, Hyradyn gaýduwsyz häkimi Ahmet Jazyp pikirini açık aýtdy:

– Siz kynyklara gaty uly ynam bildirýärsiňiz, soltanym. Olar birden size garşy baş göteräýmesinler?! Meniň eşiden habarlaryma görä, olaryň pygylary düzüw däl. Seljuklylary, iň gowusy, Amyderýadan Horasana geçirmeli däldik, olary Amyderýa gark etmeli ýa-da ok atyp bilmezleri ýaly, ählisiniň başam barmaklaryny kesmeli.

– Olar biziň doganlarymyz ahyry! Olar hem edil biz ýaly oguzlar ahyry! Gör, sen nähili doňyürek ekeniň – diýip, sultan iň ynamdar, iň batyr emirine garşy çykdy¹⁶.

Her kim maksadyna bir ýol bilen ýetýär. Kim başa-baş söweslerde darkaşyp ýetýär, başga biri köşkde «saman astyndan» suw goýberip ýetýär. Seljuk begleri Balkanda söwes-petih edýärdiler, olaryň duşmanlary bolsa köşkde olara garşy göreşmegiň – yeňmegin her hili ýollaryny gözleýärdiler. Soltanyň seljuklylaryň wepadarlygy hakdaky berk ynamyna talaň salýardylar. Seljuklylaryň edýän «talaňçylyklary» hakda ýerli ilatdan kösge birsyhly arza-şikaýat barmagyny gurnaýardylar, ol arza-şikaýatlar günübırin sultana ýetirilýärdi.

Farawda ýerli ilat gozgalaň etdi. Bu gozgalaň eden ýerli ilat bolsa-da, sultana seljuklylaryň eden-etdiliginiň biri hökmünde habar berildi.

Seljuklylar işleriniň küsatlygy, rowaçlygy üçin bahyllaryň duşmançylygynyň ejirini çekmeli boldular.

Ikinji duşuşygyň beýany

1022-nji ýyl.

Soltan Mahmyt Gaznalynyň Ysraýyl ýabgu – Arslan han bilen ikinji duşuşygy Samarkant şäheriniň eteginde bolup geçdi. Soltan özüniň Arslan hanyndan onuň tabynlygyndaky başbugluk ýgtyýarlyklaryny alyp, Balkan daglaryna giden seljuk begleriniň baş ýıldan gowrak wagtyň içinde bitiren işleri hakda hasabat sady. Gürrüň örän gysga boldy.

«*Soltan Arslan hany mynasyp garşylap:*

– *Eger bize kömek gerek boláysa, näçe ýygyn berip bilersiňiz? – diýip,*
Ysraýyldan soraýar.

Ysraýyl sagdagynadan bir oky çykaryp:

– *Şu oky ýollasaňyz, Balkandan otuz müň goşun geler – diýipdir.*
– *Eger köpräk gerek bolsa?*
– *Onda şu oky ýollasaňyz, ýene on müň atly-ýaragly ýigit geler.*
– *Eger has köpräk goşun gerek bolsa?*
– *Şu oky Balkan daglaryna iberseňiz, yüz müň goşun geler.*
– *Has köp goşun gerek boláydy-da?*
– *Şuny Türkmenistana iberseňiz, baş ýüz müň atly-ýaragly goşun diýeň-de geler – diýip, Ysraýyl başga bir ok berýär».*

**Muhammet ibn Aly ibn Süleyýman Rawendi.
Göwünleriň rahaty – şatlyklaryň ganaty. 1-nji jilt.**

Arslan hanyň başarnygy – mundan baş ýyl öňki beren sözünde tapylanlygy, hiç hili nyýaz bermesizden şeýle köp mukdarda goşun jemläp biljekligi sultan Mahmyt Gaznalyny howpurgatdy, wezir-wekilleriniň birsyhly maslahatlaryndan soň, ony agöýli hökmünde saklamagy makul tapdy. «Ýabguny ýanyndaky yüz otuz sany haşymy hemem ogly Gutulmuş bilen mundan bir ýyl öň teshyr eýlän Hindistandaky Kelejar galasyna ugratdy»¹⁷.

Soltan seljuklylara ilçi iberdi. İlçi soltanyň seljuklalary hormatlayýandygyny, bitiryän hyzmatlaryna ýokary baha berýändigini, şeýle-de bolsa ata-baba resimine eýerip, Ysraýyl ýabguny

ýüz otuz haşmy, ogly Gutulmyş bilen agöýli hökmünde sakla-maga borçludygyny, bu hakda öň aýdandygyny, ylalaşandygyny, «tabynlygyňyzy we cyn ýüreklligiňizi öňküden hem artdyran ýagdaýyňyzda, mümkün boldugyça gysga wagtyň içinde olara patyşa sowgatlaryna laýk derejede yzyna gaýtmaga rugsat beril-jekdigin»¹⁸ aýtdy.

Seljuklylar «soltan Mahmydyň abrayyny, güýjüni we beren sözünü ýerine ýetirjekdiginin göz öňünde tutup, ilçä köp möçberde sylag-serpaý berip, özleriniň mundan beýlägem gulluga cyn ýürekden taýyndyklaryny, edýän hyzmatlaryny kemmejekdikle-rini aýan etdiler. Olar ilçä: «Soltanyň ähli permanlaryny ýerine ýetirmegi özümüzizň wezipämiz hasaplaýarys. Biziň hemmämiz onuň sadykat gullarydyrys» diýdiler. Soltan Mahmyt dirikä oňa garşy çykmadylar»¹⁹.

3. Hun *Birinji rowayat*

Möjek özünden ejiz bolan şagaldyr tilkini dalap-dalap çala-jan edensoň, sürenine eltip, güyükleriniň ygytyýaryna berýär. Güyükler başda howatyrlanýarlar, soň nätanyş bilen basalaşyp görýärler welin, görseler, olarda asyl ysgyn-deramat ýok. Gü-jükler garşylyk görkezmäge ragbaty bolmadyk şagaldyr tilki-ni dalamaga başlaýarlar, derrewem ýýrtyjyny çekeläp-çekeläp öldürýärler. Şeýlelikde, möjek güyükleri gorkyny bilmän, ynam bilen topulmagy endik edinýärler. Ynam – ikinji güýc. Ynam – güýjüň ýarysy, ýeňşiň ýarysy. Ynam bilen garpyşylanda garşydaşyň howy basylýar.

Mykaýıl beg ogullary Dawutdyr Muhammet bilen gündegünaşa basalaşardy, «gäwür-gäwür» oýnumy oýnardy, şonda iki dogan äpet göwreli Mykaýıl begi ýeňerdiler. Olar kakalarynyň üstlerine çykyp, aman soramagyny talap ederdiler. «Gäwür» aman berilmegini özelenip-özelenip sorardy. Gardaşlar: «Gäwü-re aman bermelimi ýa bermeli däl!» diýip, maslahat ederdiler. «Gäwür» sähel maý tapsa, turup gaçardy. Doganlar «gäwüriň» yzyndan kowardylar, yzyndan ýetip, «öldürýän» pursatlary köp

bolardy. «Gäwür» birmeydan ýatardy-da, soň ýerinden turardy. Yöne bu gezek ýagdaý başgaça boldy. Ýagdaýň başgaçadygyny doganlar bada-bat duýdular, duýmaz ýaly-da däldi.

Ine, Muhammediň kakasy arabanyň üstünde «gäwür-gäwür» oýnundaky ýaly, süýnüp ýatyr. Gözleri açık. Döşüne hanjar urlupdyr, eşikleri, arabanyň köp ýeri gara gan. Muhammet kakasynyň öňki gezekdäkileri ýaly ýene ýerinden turmagyny isledi, ýone kakasy turmady. Muhammet erbet bir zadyň gopandygyny syzyp howpurgady.

Seljuk ibn Dukak Muhammediň kakasynyň döşünden hanjary sogrup aldy-da, eliniň tersi bilen zyňyp goýberdi.

– Babam turanok! – diýip, Muhammet çirkin bagyrdy. Onuň sesine Dawut ylgap geldi. Ol kakasyny yralap-yralap oýar-jak boldy.

Seljuk beg töweregindäkilere azgyryldy:

– Nireden çykdy bular? Äkidiň başga ýere!

Dawut bilen Muhammediň haýyna-waýyna bakman olary daýzalarynyňka äkitdiler. Olaryň özleri aglap, özleri diňdi, ola-ra hiç kim üns bermedi. Çünkü şol wagt her kim Mykaýl begi depin etmek bilen başagaýdy.

Şol günüň ertesi iki dogan gana bulasyp ýatan hanjary atasynyň zyňan ýerinden tapyp aldy. Şol hanjar olaryň in pynhan syryna öwrüldi.

Iki dogan alty ýyllap kakasyny öldüren adamy tapmak hem ondan hun almak maksady bilen ýaşady:

«Kakamyzy öldüren adam kim?»

Şol gezek Mykaýl beg Jent şäherine giden eken. Onuň Aly patyşanyň ýegeni Ýylmaz Ok bilen bazaryň derwezesiniň öňünde nämedir bir zadyň dawasyny edip durandygyny görüp-dirler. Iki dogan kakasynyň Ýylmaz Ok bilen dawalaşyp duran pursadyny gören adamlar bilen duşuşdylar. Başga-da köp adamlar bilen gürlesip gördüler.

Ýylmaz Ok diýlen adamyň näjüre adamdygyny anykladylar. Ýylmaz Okuň süri-süri dowary, gylály bar eken. Şamälik Jendiň emiri bolansoň, onuň ýegeniniň towugyna tok diýip

bilyän adam ýok eken. Ýylmaz Ok Jent şäheriniň bir kirwe gü-nortasynda ýerleşyän Meleket atly kiçeňrak obada ýasaýan eken. Ýylmaz Okuň ejesi nämedir bir zada gahar edip, giye uklap ýatan ärini pyçaklap öldüripdir. Ýylmaz sondan soň ejesinden gorkuda ýasapdyr.

Ol meýlis guramakdan, şol meýlislerde özünü wasp etdirmekden aşa lezzet alypdyr.

Dawut Meleket obasyna gelip, kakasynyň dösünden sog-rulyp alnan hanjary obanyň dört-bäs adamyna görkezdi. Adam-lar hanjary içgin synlap: «Bu hanjar İşsat demirçiniň ýasan hanjary. Häzir demirçi ýok. Ol mundan üç ýyl öň ýogaldy. İşsat ussanyň kime ýasap berendigini takyk bilmeýärис. Hanjar gaty yhlas edip ýasalypdyr. Diýmek, hanjar garamaýak adam üçin-ä ýasalan bolmaly däl» diýdiler.

«Kimiňki bolup biler?»

«Obamyzyň kethudası, Şämäligiň ýegeni Ýylmaz Okuňky bolmagy mümkün»

* * *

Ýylmaz Ok bir gün uly toý edip, Daşpolat atly ýalňyz oglunu ýöerde. Toýa Şämäligiň hut özi bekewüllik etdi.

Jent sebitinde öň köp görünmedik Muhammet toýa beze-nip-beslenip bardy. Egnindäki eşigine, saý atyna seredip, ony dereje-mertebe bilengarsy aldylar. Ol özünü «Balhly bezirgen» diýip atlandyrdy.

Toý desterhanyna her dürli tagamlar çekildi, iýlip-içildi. Toý beýemcisi Togrula ýüzlendi:

– Balhly ýigit, biziň ilde şeýle bir äp-däbi bar: toýdaky agyr naharlardan soň, alysdan gelen myhmana kesdirip, buz ýaly garpyz iýýärис.

– Çoh güzel dessuryňz bar eken. Siziň bu dessuryňz hak-da eşidipdim. Dogrusy, häzirem garpyz iýip bolmazmyka diýip göwün ýüwürdip otyrdym. Belki, maksadyma ýeterin... – diýip, Togrul bilindäki lowurdap duran hanjary eline aldy. Ol toýa baranda-da garpyzly dessura bil baglap barypydy. Togrul hanjary oturanlara güýjeňleyän ýaly, galgadyp-galgadyp, garpyz dilim-

ledi. Oturanlaryň nazary hanjarda eglenen bolsa-da, ol hakda ýagşydan-ýamandan dil ýarylady. Onsoň onuň özi dil ýarmaly boldy: ol gapdalyna oturan ýüzi birki sany tyg yzly goja ýüzlendi:

– Tagsyr, hanjarymy neneň gördüniz? Men bu hanjary mundan alty ýyl oval siziň obaňyzdan o diýen uzakda bolmadyk düşlegden tapdym. Kimdir biri ýadyndan çykaryp gidipdir muny. Dogrusy, bu hanjary menden köp gezek satyn aljak bolular, ýöne men satmadym, eýesini tapyp gowşurmak isledim.

Ýüzi tyg yzly goja hanjary synlady:

– Hanjaryň-a şu töweregiň hanjary. Işsat ussa ýasardy şeýle hanjarylary.

– Dogry, dogry, Işsat demirçiň ýasan hanjary ol – diýip, oturanlar ýerli-ýerden ýüzi tyg yzly gojanyň sözünü makulladylar.

– Ýylmazyňky bolaýmasyn?!

– Be, şo hanjaryň-a maňa gaty tanyş görünýär – diýip, Ýylmaz Ok hanjary eline aldy, eýlesine-beýlesine seretdi. Soňam Togrula şübheli nazar aylady: – Beg ýigit, sen Balhdan geldim diýdiň-ä?!

– Biz bir gezende adam, tagsyr – diýip, Togrul sowuk jogap berdi.

– Hanjar meniňki. Muny Işsat ussa ýasapdy. Ol görgüli ýogaldy. Ýöne obamazyň adamlarynyň ählisem onuň ýasan hanjarylaryna beletdir.

– Tagsyr, seniňkidigine doly göz ýetirmesem, men bu hanjary saňa berip bilmerin. Men bu hanjaryň hakyky eýesini tapmaly.

– Haý, balhly bezirgen, sen bir hanjaryň gürrüňini edýärsiň. Meniň beýle hanjary galdyran, zyňan ýa sowgat beren gezeklerim az bolan däldir, durmuşda. Bermeseň, berme. Goý, bu hanjar seniňki bolsun. Meniň bu gün ýiten bir hanjaryň dawasyny edesim gelenok.

– Dogry aýdýarsyň, gep hanjarda däl, gep adalatda.

– «Adalatda» diýdiňmi? Ol nämäniň adalaty? Şu günü alýan hatynmyzyň ady Adalat. Sen şonuň-a gürrüňini edýän dälsiň? Ha-ha!

Oturanlar gyzyl-gyran gülüsdiler.

Ýylmaz Ok elindäki hanjary balhly bezircene berermen bolup uzatdy, ýöne soň ýene yzyna alyp, hanjary synlady:

– Şuş-su pilleki ýaly ýadymda, hanjaryň yüzüniň, ine, şu ýeri gädilip durandyr. Muny oglum ümbilmezlik edip daşa urup-urup gädipdi. Daşpolat, ýadyňdamy, şu gädik – diýip, ol öýlenýän ogluna – özünden üç adam aňyrda oturan mor sakgal-murtly, deşli ýigide yüzlendi. Öýlenýän ýigit, megerem, ýadyna salyp bilmedi, ol esli salym böwrüne diň salyp oturdy, soňam kakasynyň göwni üçin makullap örwan-örwan baş atdy.

– Bezirgen ýigit, ýitigimi tapanyň üçin sen menden nämedir bir zat hantamamyň?

– Elbetde. Hökman bermeli bolarsyň. Hantamaçylyk däl bu.

– Nähe isleyärssiň?

– Ony kazy çözösün!

– Bir hanjar üçin kazylaşyp ýörüp bolmaz-a!

– Bolar! Beriň maňa hanjary!

– Hanjar meniňki, ýöne onuň maňa geregi ýok, goý, ol seniňki bolsun, bezirgen.

– Maňa başganyň zady gerek däl. Eger hanjar hakykatdan hem seniňki bolsa, onda ony ynandyrmały bolarsyň.

– Ine, şu oturanlar meniň şayatlarym. Saňa başga nähili şayat, başga nähili ynandyrma gerek?

– Seniň ýalňyşyán bolmagyň mümkün.

– Alla kessin, şu hanjar meniňki.

– Hany, hanjarly gürrüni bes ediň – diýip, Şämälik emir gaharlandy. – Eý, balhly bezirgen, islešeň, men saňa on-on baş hanjar bereyin, ýöne dawaň goý indi. Iý, iç, göwnüni hoşla.

Balhly bezirgen kejirlilik etdi, ol Ýylmaz Oka yüzlendi:

– «Hanjar meniňki» diýip ýalan sözlediň.

Balhly bezirgeniň bu sözi öý eýesiniň degnasyna degdi:

– Eý, bezirgen, sen näme diýýärsiň?! Men hiç wagt ýalan sözlemeýärin. Bilip goý şuny!

– Hanjary ber! Kazynyň emri bolmasa, men saňa hanjary bermerin.

– Kazy uzak ýerde däl! Ol hem, ynha, aramyzda otyr – diýip, Ýylmaz Ok oturanlaryň arasyndaky oturan altnış ýaşlaryndaky hortap, köseleç kişini görkezdi.

Kazy özünüň bir söz diýerine garaşylýandygyny duýsa-da, howlukman bir kesim garpyz iýdi. Soň başlabereyinmi diýen te-

rizde Ýylmaz Oka nazar aýlady. Onuň baş atyp öndemesinden soň söze başlady:

– Eý, bezirgen ýigit, musliman aňsat-aňsat ant içýän däl-dir. Ant – sözüň guitaran ýeridir. Ant – muslimanyň iň soňky ynanç sütünidir. Muslimanyň antyna ynanmazlyk etmek külli günädir. Siz häzir günä gazandyňyz, çünki uly iliň hormatlaýan abraýy adamyna ynanmazlyk etdiňiz...

– Eý, kazy, alty ýıldan soň men şu ýere şu hanjaryň hak eýesini idäp geldim.

– «Hanjaryň hak eýesi men» diýdim-ä men saňa! – diýip, Ýylmaz Ok sesine bat berdi.

– Ýylmaz, biz hanjaryň seniňkidigine, seniň hiç wagt ýalan sözlemejekdigiňe ynanýarys. Ýöne bu ýigidiň hanjary näme üçin alty ýyllap gizläp saklandygы maňa gaty düşnüsiz – diýip, kazy bir toý eýesine, birem Togrula seretdi.

– Hanjaryň hakyky eýesiniň Ýylmaz Okdugyna güwä geçýän bolsaňyz, onda onuň sebäbini men size aýdyp bilerin.

– Aýt, aýt, güwä geçýaris.

– Meniň hak musliman adym Muhammet. Hünär görkezip Togrul diýen oguz ady aldym. Meniň kunýam²⁰ Mykaýyl bin Seljuk bin Dukak. Men Seljuk begiň agtygy! Indi hanjary alty ýyllap näme üçin saklandygymyň sebäbini aýdaýyn. Mundan alty ýyl öň men on iki ýaşymdadym, ýasdym. Ähli zat edil şu gunki ýaly, göz atuwymda dur meniň. Babam Jende arabaly gidipdi. Ony ýolda Ýylmaz Ok öldürildir. Özem şu hanjar bilen öldürildir. Babamy öldürip, arabasyna yükläp gyşlagymyza ugradypdyr. Men: «Babam geldi. Bazardan süýji getirendir» diýip begendim. Atam dagy arabanyň daşyna aýlandylar. Baryp görsem, babam – Mykaýyl beg arabada ýatyr. Döşünde-de, ine, şu hanjar bar eken. Atam Seljuk beg bu hanjary babamyň dösünden sogrup aldy-da, zyňyp goýberdi. Doganym Dawut bilen bu hanjary gizläp sakladyk. Mundan alty ýyl öň men babamyň başujunda durup, hununy almaga ant içdim. Şol mahal babamy öldüren adam bilen ýüzleşmäge, hun talap etmäge men gaty ejizdim. Ýöne men alty ýyllap ar almaga maýyl bolup ýasadym. Bu gün gerçek cykdym. Bu toýa men hun talap bildirmäge geldim. Obaňzyň daşynda meniň müň ýigidim ýasaratyma garaşyp otyr.

Meniň arkamda häzir-ä müň atly ýigit dur. Zerurlyk dörese, ýigitleriň sanyny on müne, ýigrimi müne-de ýetirip biljek Seljuk atly neberäm bar. Atam Seljuk beg olmezinden burun ýorite wesýet etdi. Ol: «Käbir kişi keramatly Allatagalanyň, arap hökümdarlarynyň adyna duwlanyp, diňe öz bähbitleri, baýamak, köpden-köp baýlyk ýygnamak üçin garamaýak kişilere sütem edýärler, gözlerine ýakymly zat görseler, adam öldürmekdenem gaýtmaýarlar. Ogullarym, siz Aly patyşa, onuň oglы Şamälik ýaly diňe baýamak üçin hars urýan, ile sütem edýän näletkerdelere garşy galkan boluň. Sogap gazanyň» diýdi. Ýylmaz Ok babamy diňe baýlygyna göz gyzdyryp öldüripdir, onuň ýanyndaky ähli dinarlaryny alypdyr. Bu ojagyn baýlygy – nähak gan dökülip gazanylan baýlyk.

Toý ýasa öwrüldi.

– Toýumy ýasa öwürdiň! – diýip, Ýylmaz Ok hažzyk deýin ciþdi.

– Kazy, hunuň diýesini²¹ aýt! – diýip, Şamälik azm urdy.

– Hunuň diýesini bilmeyän barmy näme! Bu seljuk ýigidi hem bilyän bolmaly.

– Bilip soraýan bolsam, diýmek, şol gerekdir. Hunuň diýesini aýt diýýärin men saňa!

– Üç yüz dinar.

– Eý, Seljuk dogmasy! Eşitdiňmi! Häzir teblehana bakan ugra. Saňa şol ýerde üç yüz däl, alty yüz dinar gowşurarlar.

– Maňa dinar gerek däl! Maňa başa-baş hun gerek. Dinarym kän meniň. Men Ýylmaz Okuň diňe bir öyüni ýa özünü däl, Melaket obasyny bir depim gumy bilen satyn alyp bilerin. Dinar diýeniň näme! Men babamy öldüren pelitden hun isleyärin. Gannya jorladyp akdyrmak, öldürmek isleyärin.

Bu ýerde edilen gürrün eyýäm toýa gelenleriň ählisine ýetipdi. Ähli kişiniň başy aşakdy. Topar-topar bolup, hysy-wysy edýärdiler. Aýallar welin, zaryn-zaryn orlaşyardylar.

– Oba ýagy cozdy! – diýip, daşarda yzan-da-çuwanlyk döredi. Atlaryň dükürdileri ýer sarsdyryárdy.

Şamälik emir Togruldan sorady:

– Seniňkilemi?

– Meniňkiler.

– Bu näme etdigiň?

– Meniň oba gan çaykamak niýetim ýok. Maňa hunumy berseňiz, bir adamyň hem burny ganamaz – diýip, Togrul beg parahat jogap berdi.

Kazynyň kethudalygynda dört-bäs ýaşuly Togrula töwellaçy boldy:

– Beg ýigit, altyýyl garaşypsyn. Gaýrat edip, ertire čenli ýene garaş. Toý geçireli. Ertir hunuň bereli.

Togrul esli salym oýlandy:

– Yaşulular, men siziň töwellaňzy alaýyn. Goý, siziň diýeniňiz bolsun, häzir gaýdaýyn. Ertir daňdan gelerin.

– Gaýrat et, ogul!

– Yaşulular, siz bir zady magat biliň! Hunumy alýançam obaňyzdan ýeke adamy-da çykarjak däldirin.

– Myhmanlarymuz bar-a?!

Togrul beg sesine bat berdi:

– Hun alýançam, hiç kim obadan çykma! Düşnüklimi?

– Gidiber – diýip, Şämälik dişinden syzdyryp aýtdy.

Togrul beg ýigitleri bilen obadan çykyp gitdi.

* * *

Obanyň ähli adamy daň bilen Ýylmaz Okuň daş işigine ýyg-nandy. Şämälik emir hem iki ýüz töweregi atly haşymy bilen hyr-çyny dişläp durdy.

Ol elinden gelse, Oguz handan gelyän hun dessuryna boýun sunjak däldi, Togruly düýt-müýt etmekcidi, ýöne seljuklarylaryň müň sany atlasyň bardygy üçin dymmagy, ýaraga ýapyşmazlygy makul bildi.

Hana, Togrul geldi!

Ýeke atly!

Arkasynda – obanyň daşynda müň atly bar!

Ähli kişiniň nazary Togruldady. Ol gaty arkaýyndy. Ol gaty erkindi.

– Togrul, päliňden gaýt! – diýip, Şämälik emir azgyryldy.

Wezir-wekiller, oba kethudalary oňa töwella etdiler, köşeş-dirmäge çalyşdylar.

Ýylmaz Ok düýnki Ýylmaz Ok däldi. Bir gjede gözleri içine çöküp, egbarlapdy.

Ilkinji gjijaniň mazasyny bilmän geçiren Daşpolat gahardan ýaňa titir-titir edýärди:

– Baba, saňa gaharym gelýär meniň. Toýumy ýasa öwürdiň. Masgara etdiň meni. Bu masgaracylygy çekenden ölenem ýagşydyr. Saňa şo hanjar nämä gerek boldy?

– Wa-hasrat-a, maňa o hanjaryň gerek ýeri ýok.

– Onda näme üçin dyzadyň durduň?

– Ol meni mejbur etdi.

– Gysgançlygyň başyňa ýetdi seniň.

– Takdyr bu. Men ölmeli boldum. Yzuma eýe dur, oglum.

Ähli baylyklarym seniňkidiř.

– Hazynaň nirede?

– Teblehanadır – diýip, Ýylmaz Ok pysyrdap aýtdy. – Meň-sepen gysragyň duran ýeriniň günbataryndan iki zyrag gazsaň, taparsyň.

Kazy öz işine girişdi:

– Eý, seljuk begi! Ine, hun almaly adamyň – Ýylmaz Ok – Meleket obasynyň ýaşaýjysy, elli dört ýaşynda. On dokuz ýaşynda bir oglý bar. Üç sany gyzý bar, gyzlaryndan ýedi sany agtygy bar. Üç gyzý durmuşa çukan, körpe gyzý entek öýünde. Ynha, oglý, ynha-da, gyzlary, agtyklary – diýip, kazy ýeke-ýekeden görkezdi.

– Hunuň nähili almak isleyärsiň?

– Babamy öldüren hayynyň haýy gidip, waýy galypdyr, maňa onuň jany – ýalňyz oglý gerek.

– Eý, meniň günäm näme? – diýip, Daşpolat ör-gökden geldi. – Näme üçin men ölmeli? Men hiç kimi öldürmedim!

– Mert bol, oglum, mert bol!

– Ýok, ýok, meniň ölesim gelenok. Özün mert bol, özün öl!

– Ýuwaş, adamlar bize seredip dur!

– Seretse seretsin! Meni hapa işleriňe goşma! Goý, kim günükär bolsa, şol hem jezasyny çexsin. Men hiç kimi öldürmedim. Men ýasajak. Düýn öylendim-ä men. Maňa ölmek bolmaýar.

Daşpolat ýaraly ýolbars bolup kakasynyň üstüne topuldy, çem gelen ýerine urmaga başlady. Ony baş-alty kişi zordan saklady.

Düýnki töwellaçylar ýene Togrulyň ýanyna geldi:

– Seljuk begi, senden ýeke towakgamyz bar.

– Indi näme?

– Hunuň jesedini bize ber. Biz ony muslimançylyk sünneti bilen depin edeli.

– Bu haramynyň özem, neberesem musliman mazarlygynda ýatmaga rowa däl.

– Senden towakga edýäris: ilki bilen-ä, çagalaryň ýanynda öldürme. Ikinjidenem, jesedimizi özümize ber.

– Birinji towakgaňzy kabul edýärin. Ikinji towakgaňzy meniň ýeke özüm çözüp bilemok. Men muny hazır öz kethudalarymyň ýanyna elterin. Şolar näme etmelidigini çözerler.

– Onda öz kethudalaryňa biziň towakgamyzy ýetir.

Togrul Ýylmaz Okuň janyny – ýalňyz oglunu atyň öňüne salyp, alyp gaytdy.

Daşpolat – daş-polat däl eken, ol kakasyna nälet okaýardy, oňa hapadan-hapa sözleri aýdyp sögýärdi. Ýylmaz Ok bagryny paralap, hünibirýan aglaýardy.

Şondan iki gün geçensoň aladaňdanlar Ýylmaz Ok bagryny paralap amanadyny tabşyrdy.

Meleketliler Ýylmaz Oky jaýlamak üçin obadan alyp çykdlar. Obadan çikan ýerlerinde gölegçileriň öňünde üsti tabytyly düýe peýda boldy. Bu üsti tabytyly düýe mundan iki gün owanlan bu obanyň ýaşulularynyň Togruldan eden ikinji towakgasy boýunça ugradylypdy...

4. Ýusup ýabgunyň huny *Ikinji rowayat*

Soltan Mahmyt Gaznaly Arslan ýabguny agöýli hökmünde Hindistanyň Kelejar galasyna ugradansoň, seljuk begleriniň agzybirligi gowşar öýdüpdi, garahanlylar hem şu pikirdediler.

Seljuk begleri geňeş geçirdiler, Ýusup begi ýabgu gösterdiler.

Ýusup beg Seljuk begiň üçünji ogludy, ol duşmanlaryň pikir-talwaslaryny ýalana çykardy: hersi bir kelle, hersi bir dünýä hasaplanan kynyk begleriniň özüne tabyn bolmaklaryny başardy.

Seljuk begleriniň garadangaýtmazlygy, jebisligi Buharanyň häkimi Alytegini biçak howsala saldy. Ol şäheriň on sekiz agaç demirgazygynda öňünde durup bolmajak ýowuz jemagatyň aýsaýyn güýjemeginiň, köpelmeginiň nädip öňüni alyp bolar diýen pikir bilen ýasaýardy. Ol bu hakda öz adamlary bilen gündे-günaşa geňeş edýärdi. Gutarnyklı çözgüt tapyp bile-nokdy. Seljuklaryň gaznalylar bilen gowy gatnaşykda bolmagy onuň kejebesini hasam daraldýardy. Bu gowy gatnaşygyň arasy-na çöp atmagyň zerurdygyna düşünýärdi.

* * *

Alyteginiň Alp Gara atly emiri bardy. Ol samanlylar döwründe özuniň gözsüz batyrlygy, rehimsizligi, harsydünýäligi bilen ýakasyny tanadandy.

Alp Gara Hazarasp şäherinide ýasaýan Ärsabır Ärsak atly bir tajiriň on ýedi ýaşyndaky ýalňyz oglunuñ elli dinaryna göz gyzdyryp oldürüpdir. Şonuň üçin hem bu gün şäheriň ortarasında Alp Garany dardan asýardylar. Alp Garanyň jezalandyrlyşyny görmek üçin Hazaraspýň golaý-goltumyndaky obalardan hem gelipdiler.

Bu jeza berişligiň geçiriljek günü Togrul beg dört yüz haşmy bilen Hazaraspdady.

Togrul beg Alp Garanyň elewremesini hyrcyny dişläp synlady.

Hana, dar agajynyň aşağında her egninde bir adam ýerleş-jek peşeneli, uzyn boýly, otuz-otuz baş ýaşlaryndaky nazarkerde bir kişi gözünden boýur-boýur ýaş döküp, eden etmişine ökünyändigini örwan-örwan nygtap, Ärsabır Ärsakdan, şäher kazysyndan aman soraýardy.

Ajalyň öňünde Alp Garanyň oguz adyna mynasyp durup bilmeyändigi üçin Togrul begin myrryhy atlanýardy. Alp Gara Togrulyň içki pikirine jogap berýän ýaly, ýýgnananlara yüzlendi:

– Adamlar, men ölümden gorkup aglamaýaryn. Ýok, men ýzymda baş sany çyrçykly çaganyň eklençisiz ýetim galjakdyklaryna ýüregim awap aglaýaryn. Ýaşajyk çagalarylarym, garlawajyň jüýjejikleri ýaly bolup, her gün meniň bir zat eltip bererime garaşýarlar. Men bolmasam, bigünä çagajylarym aç önerler.

Adamlar! Maňa haýpyňyz gelmese-de, çagajyklaryma haýpyňyz gelsin. Hunumy töläp, meni halas ediň! Men siziň gapyňyzda ömrümiň ahyryna çenli mutyg guluňyz bolaýyn.

Alp Gara bu sözlerini zol-zol gaýtalaýardы.

Togrulyň Alp Gara nebsi agyryp, onuň hununy töläp, halas etmek isledi. «Görgüliniň ýaş çagalary hossarsyz galmasyn» diýip, ol ýanyndaky ýigitlere sala saldy. Hiç kim oňa kesgitli söz aýtmady. Kesgitli netijä özi gelmeli boldy.

– Men bu kişiniň hununyň diýesini töläyin. Bu ýigit gaýratly görünüär. Köp-köp işleri bitirip biljek ýigide meňzeýär bu. Muny özümüz üçin peýdalanaly. Beýle gaýratly ýigitler köp däl.

Togrul beg Alp Garanyň hununyň diýesini – üç yüz dinar töledi.

Şäheriň kazysy Togruldan ýene yüz dinar talap etdi.

– Ähli ýerde hunuň bahasy bir nyrh ahyrym? – diýip, Togrul nägilelik bildirdi.

– Üç yüz dinar – bu hunuň öwezi. Biz nyrhdan çykmaýarys. Yöne Alp Garany aldap, Hazaraspa getirmek üçin Bahadur Pählewana yüz dinar berdik.

Bahadur Pählewan diýlen kişi kazynyň sözlerini tassyklap baş atdy.

Alp Gara Togrulyň yzyna düşdi. Onuň hyzmatynda boldy. Iki aýdan soň: «Çagalarymdan habar alyp geleyin» diýip, Buhaba gitdi. Dört aýdan soň Togrulyň tölän dört yüz dinarynyň üstüne otuz dinar goşup berdi:

– Togrul, meni halas eýle. Men çagalarymyň ýanynda bolayın. Sen maňa doganyň edip bilmejek ýagsylygyny etdiň. Bu ýagsylygyň üçin men islän pursadyň gelip hyzmatynda duraryn. Men seniň mutyg guluňdyrym – diýip, ol Togrul begin öňünde dyza çöküp, özuniň wepadarlygyny tekrarlady.

Olar öz aralarynda ähtleşdiler. Şol äht boýunça Alp Gara Alyteginiň gullugunda durmaly we ol ýerde näme gürrüň edilse, seljuklylara habar ýetirmeli. Şeýdibem Alp Gara özüne edilen ýagsylygyň öwezini dolmaly. Alp Gara özuniň seljuklylara garşy hiç wagt gylç göstermejekdigini, gaýtam, goldaw berjekdigini zol-zol gaýtalap, wepadarlyk antyny içdi. Şondan soň Togrul beg Alp Garany azat eýledi.

Alp Gara Alyteginiň gullugynda durdy, seljuk beglerine Alytegin barada üýtgeşik maglumat gerek bolsa, başarnygyny gaýgyrmady.

* * *

Alytegin Ýusup bin Seljugyň ýanyna çapar ýollap, köp-köp zatlary wada berip, özüne imrindirmäge çalysýardy.

Togrul begiň adamlary Alp Gara bilen ogryn duşuşdy, ondan Alyteginiň näme üçin Ýusup ýabgu bilen duşuşmak isleyän-digini soradylar.

«Siz uly güýç. Şonuň üçin hem Alytegin siziň bilen dogan ýaly gatnaşmak isleyär. Gerek wagty ol sizden kömek almak, rahat ýaşamak isleyär. Siz kömege mätäc bolsaňyz, ol sizden kömegini gaýgyrmajakdygyna ant içýär». Alp Garanyň bu sözleri Alyteginiň öwredişi boýunça aýdýandygyny Togrul beg gümanam etmedi.

Geňeşiň unamasy boýunça Ýusup ýabgu Alytegin bilen duşuşyga çykdy. Başda duşuşyk Alp Garanyň diýsi ýaly boldy: Alytegin Alp Garanyň sözlerini gaýtalady. Ýusup ýabguwa kän-kän hedye-engamlar ýapdy, dabaraly ýagdayda emir Ynanç Baýgu diýen at berdi. Ony Nur etrabynyň ähli türkmenleriniň emiri diýip yylan etdi. Nur etrabynyň sähralyklaryndaky ähli obalary emir Ynanç Baýgunyň tabynlygyna berdi.

Alyteginiň çakdanaşa tarhanlygynyň aňyrsynda nähilidir bir «çöpjagazyň» ýatandygy bellidi, ýogsam beýle köp mukdar da engamyň, mülk ýerleriniň berilmezekdigi köre hasady. Bu hakda seljuk kethudalary köp kelle döwdüler. Yöne olaryň tapyp bilmedik «çöpüni» Alyteginiň özi tapmaga hemayát berdi. Ol söhbetdeşlikde Ýusup ýabguny öz dogany hasap edýändigi ni, ondan hiç bir zadyny gaýgyrmajakdygyny, parahat ýaşamak isleyändigini, yöne Mawerannahrdə parahat ýaşamak üçin Togrul beg bilen Çagry begiň aýylganç howpdugyny, ol ikisi öldürilmese, onda olaryň hiç bir zatdan gaýtmajakdyklaryny, Mawerannahra hökümdar bolmak üçin Ýusup ýabguny-da, Alytegini-de hökman öldürjekdiklerini nygtady. Soňam:

– Ynanç Baýgu, sen maňa ýsan, Gurhandan ant içýärin, ogullyklaryň Togrul bilen Çagry ikisiniň bar pikiri seni öldürmek, özem olar seni masgara-wejera edip öldürmekçi bolýarlar. Hawa, hawa, olaryň maksady iki-üç aýyň içinde seni hökman öldürmek. Men bu hakda gaty ynamdar adamlardan eşitdim. Togrul: «Gürrüň hiç ýere çykmasyn» diýip, birki razdanynyň ýanynda ýüregini açypdyr. Sen bir gowy emir. Men seniň ölmegiňi İslämok. Sen öldürilseň, men biçak gynanjak. Şonuň üçin saňa öňünden dostlarça, doganlarça duýdurmagy men öz borjum hasaplaýaryn. Nähili güýc, näçe goşun gerek diýeň, men saňa bereyin, men seni mydama goldaryn – diýdi.

– Men goşuny näme edeýin?

– Çagry bilen Togruly ýok etmegiň üçin!

– Olary men hut öz ogullarym ýaly görýarin, her hili ýagday bolanda-da men olara kast etmerin.

– Yşan, olar seni ýigrenýärler. Seniň ogluň Ybraýymy-da ýigrenýärler. Sebäbi sen olaryň enesine öylendiň.

– Men resimi amal etdim.

– Men düşünýärin, ýöne seniň ogullyklaryň muňa düşümeyär. Men saňa açık aýdýaryn, sen olary öldürmeseň, olar seni öldürerler.

– Ýagynyň elinden ölenimden olaryň elinden ölenim müň paý gowy. Olar meni ýone ýere öldürmezler. Onsoň hem olara ýabgulyk gerek bolsa, men olara islän pursady – häh-häzir hem berip biljek. Çünkü olaryň ýabgulygyň hötdesinden geljekdiklerine berk ynanýaryn.

– Ynanç Baýgu, sen emir. Sen howlukma. Oýlan.

– Onuň üçin oýlanmak nämä gerek?! Herçent oýlansam hem olar babatda meniň pikirim üýtgewsiz bolar.

– Ýok, ýok, emir, sen oýlan. Men seni howlukdymak İslämok. Sen olary assyrynyk bilen yzarla. Şonda sen olaryň pygylarynyň nähilidigine bahym göz ýetirersiň.

Ýusup kesgitli jogap berdi:

– Eger maňa beren engamlaryňz şu maksat üçin bolsa, onda men olary yzyna ugradaryn. Sebäp men siziň bu möhümiňizi herçent oýlansam-da, bitirip biljek däl.

– Ol meniň möhümim däl, ol seniň möhümiň! Sen bahym meniň aýdan zatlarymyň hakdygyna göz ýetirersiň. Ýeri, bolýar, häzir desterhan başyna geçeli. Seniň üçin üýtgeşik tagamlar tayýarladyk.

Ýusup ýabgu Alyteginiň bu üýtgeşik teklibinden soň, onuň tagamyny iýmek hem islemedi, ýöne zol özelenip duransoň, onuň raýyny ýkmazlyk üçin saçak başyna geçdi.

Alytegin myhmanhanadan hajat zerurlygy üçin diýip çykyp gitdi-de, wagty bilen dolanmady. Orta çekilen dürli tagamlar sowady gitdi. Ýusup ýabgunyň hem isdäsi kesildi.

Alytegin uzak garaşdyryp, ahyry emir Alp Gara bilen geldi.

Ýusup beg olary görenden pälleriniň düzüw däldigine düşündi, ýöne eýyäm giçdi.

«Alyteginiň Ýusuby öldürmek baradaky emrini emir Alp Gara ýerine ýetirdi».²²

* * *

Alyteginiň emri bilen Ýusup ýabguny Alp Garanyň öldüren-digi baradaky habar Nura baranda jahan ýaň ýagtylyp ugrapdy.

Seljuk kethudalary Musa begiň öýüne jemlenişdiler.

Hiç kimden ses çukanokdy.

Birden goňsy öýden – Çagry begiň öýünden çaga jägildisi çykyp ugrady.

Daşardan bir oral aýal içerdäkilere eşitdirmek üçin gaty gygyryp, hoş habaryny mälim etdi:

– Çagry begiň oglý boldy!

İcerdäkiler «Ýaşy uzyn bolsun!» diýen terzde Çagry bege buýsançly bakdylar.²³

Çary begiň ikinji oglý Alparslan dünýä indi (Begiň uly oglunyň ady Gurt (Kawurt) bolmaly).

Çaganyň dünýä inmegini gowulyga ýordular.

Geňeş başlandy. Ol uzaga çekmedi, çünkü maksat aýdyňdy. Ähli kişi şol bir sözi gaýtalady:

– Ar almalı!

– Beglerimize habar ýollań!

Günüň dogup gelýän çagy otuzdan gowrak atly çapar çar ýana at saldy.

Musa beg Çagry beg bilen Togrul bege yüzlendi:

– Ikiňiz merkezde duruň. Nasyr bilen Barat Alçak, Sibir bilen Güneş sag ganatda, Bekdaş, Peýkam dagy çep ganatda dursun. Ybraýym galsyn.

– Náme üçin men galmaly? – diýip, Ybraýym böküp ýerinden turdy.

– Ybraýym, sen düşün!.. – diýip, Musa beg sözüne biraz dyngy berdi.

– Ýok, men düşünýärin, siz düşüniň, men babamyň jesediň seredip oturyp biljek däl. Arymy almasam, men hiç ýerde-de özüme rahatlyk tapmaryn. Siz meni saklap bilmersiňiz. Men gi-derin, hökman giderin.

Hiç kim hiç zat diýmedi.

Ýusup ýabgunyň, onuň ýanynda giden ýigrimi haşymyň kellesini getirdiler.

Gana bulaşyp ýatan kelleleri, ahmyrdan doly açık gözle-ri gören Togrul beg dälerän ýaly bolup bagyrdy. Yer bagyrtlap nalyş etdi. Ýusup ýabgunyň kellesini bagryna basyp aglady. Soňam ümdüzine gitdi. Onuň elinden Ýusubyň kellesini alyp galmaga hazzar ýetişdiler.

Ony hiç kim saklamady.

Ony bu mahal hiç kim saklap hem biljek däldi.

* * *

Togrul beg obanyň atgaýtarym gündogaryndaky Ýekegazyk diýip atlandyrylyan beyik depäniň üstüne çykdy.

Ol Asmana ellerini serip, Allatagala mynajat aýtdy. Aýak üstünde durmaga ragbaty galmansoň, ýer gujaklap, perýat etdi. Ol üzňüsiz samraýardy, onuň náme samraýandygyna hiç kim düşünmeyärdi, ýöne din hadymalary, ulamalar, ýaşulular: «Degmäň! Azar bermäň!» diýip, Togrula azar berdirmediler. «Bu ýerde üýtgesik bir gudrat bar. Togrulyň wežde-çillä oturmasy²⁴ halatlylykdan alamat. Galanynam Wagt – Kadır görkezer» diýdiler.

Hiç kim onuň ýanyна baryp bilmedi. Ol uzynly gjäni ýer bagyrtlap, üzňüsiz dileg edip geçirdi. Şol günün ertesi Togrul begiň ýatan ýeriniň üstünden hyma dikdiler. Ol öz üstünden hyma dikilendigini bilenokdy, göýäki erenler bilen gürleşyän ýaly samraýardy.

Onuň iýip-içmegi üçin gapdalynadan suw hem nan goýdular.

Togrul begiň bolup ýatyşy seljuk beglerini howsala saldy: onuň özüne gelmegine garaşdylar. Ýone üç gije-gündizläp Togrul beg hiç zat iýmedem, içmedem, ol öz serinde dälди. Şol sebäpli hem onuň bilen hiç kim gürleşip-düşünüşip bilmedi.

Togrul beg Hudaytagaladan kakasy Mykaýyl begiň, kakasynyň doganlary Arslan ýabgunyň, Ýusup ýabgunyň küýsän Derwezata şalygyny döretmäge hemayaý bermegini mynajat etdi.

Mynajat – hylwatı söhbetdeşlikdi. Bu söhbet orny boýunça-da, wagty boýunça-da başga älemin hakykatydy. Mynajat etmek bilen adam şu dünýäden arany açýar: dünýäniň giňisliginden başga bir, mundakylara nämälim hem elyetmez barlyga geçýär, ol wagtyň çäginden cykyp, älemüzre biwagtlyk mekanyna aralaşýar. Ol mekanda diňe mynajat edyän hem-de onuň gaýyvana, ruhy söhbetdeşleri bar. Mundakydan bütinley parhlanýan ol özge wagt – giňislik çäginde adam, has dogrusy, onuň ruhy ýoklukdan barlyga – dünýä geçýär. Ol ýerde erenler-weliler bilen duuşşýar. Pany dünýäniň ýasaýsyna serenjam berip, gözegçilik edip duran erenleriň öňünde mynajatçı öz ýüregini açýar. Welilere – Allanyň ýakynlaryna nazary düşen kişiniň kalbynda täsin, başga hiç bir ýerde, başga hiç bir halatda bolup bilmejek özgerişler, täsinlikler bolup geçýär. Munuň düýp manysy adamyň içinde – kalbynda baslygyp ýatan güýç-kuwwatyň ýokary galmagyndan, onuň bütinley başga bir şahsa öwrülmegin-den ýbarat bolýar. Munuň özi daşlaryň astynda ýatan suwlaryň müňzäp, çeşme bolup atylyp çykyşyna meňzeyär. Ruhy gjury ýokaryk çykaryan – welileriň keramatly nazarydyr. Bu nazar seniň weliler tarapyn kabul edilendigiň, saňa dilegleriň amala aşmagy üçin ejaza berlendiginiň alamaty. Baklylyk nazary bilen panylyk nazary sataşanda, ynsan «hal» ýagdaýyna düşýär. «Hal» oňa wagtyň çäginden çykmaga, geljegi eliň aýasyndaky ýaly

öňünden görmäge mümkünçilik berýär. Beýle görüş adamy gudratla, keramatla öwüryär.

Niýetiniň päkligine, ýüreginiň halallygyna, iň esasy-da, Alla üçin hoşnutlygyna göz ýetiren weliler ynsanyň niýetiniň amalyna izin berýärler. Onuň jan-jöwheriniň bakylyk sypatlaryny kemal edip, maksadyny berýärler. Bu gaýybana söhbetdeşlikden özge adam bolup, pany barlyga dolanan kişiniň öňünde durjak zat bolmaz! Çünkü ol eýýäm halatly, onuň indi diýeni geler, edenide bolar. Erenleriň içiren şeraby onuň süňňüne dolup, ruhuny jöwherlendirer. Onuň ähli dilegi biter, barça hakykat oňa aýan görner. Onuň gören zatlary özgeler üçin syr bolar. Ol bu syry hiç bir kişiä açmaz, diňe özüne erenleriň ak pata berendigini aýdyp, sözünü gutarar. Ol pany dünýäden giden ýerine, giden pursadyna başga adam bolup gaýdyp geler. Mundan beýlák onuň halatlydygy diňe ähli işleriniň rowaçlygynda belli bolar.

Hut şeýle-de boldy. Togrul beg üçünji gün namazşamlar meýden serhoş bolan dek entirekläp, zol-zol asgyryp ýerinden galды, hymasyndan çykdy.

– Maňa ak pata berdiler! Eşidýärsiňizmi, maňa ak pata berdiler! Eşidýärsiňizmi? – Ol tòweregindäki adamlary, gurlan hymany görüp geňrigendi: – Çadyry haçan dikdiňiz?!

Tòweregindäkiler onuň sözlerini üç günüň açlygynyň, teşneligiňiň täsiridir, samramadyr öýtdüler. Oňa suw içirjek boldular.

– Gerek däl, men häzir meý içdim! – diýip, Togrul küýzäni yzna berdi. Ähli kişi ýene biri-biriniň ýüzüne syrly bakyp, hyrcyny dişledi. Ýakynynda bolanlar onuň üç gije-gündizläp hiç zat iýip-içmändigini bilip durlar ahyryn.

Näme bolsa, diňe gowulyga bolsun!

* * *

Alyteginiň üstüne ýörişe ugralanda otuz-kyrk haşym Togrul begin hem Ybraýymyň daşyna gala boldy, goraglady. Ýogsam olar atly goşunyň öňüne düşjek, önde – Musa ýabgunyň, Çagrynyň ýanynda bolmak üçin okdurylýardylar. Her hili hažyk-hužuk bilen olary öňe goýbermediler.

Alytegin seljuk atylarynyň öňünden uly güýç jemläp çykdy, ýöne Yusup ýabgunyň öldürilendigine gazap donuny geýen seljuklyar şır bolup söweše girdiler. Gazaply söweş başlandy. Seljuk ýigitleriniň wagşyýana gygyryp, gorky-ürküsiz söweşmekleri Alyteginiň gulamlarynyň howuny basdy. Gulamlar jyzadyr²⁵ gal-kanlaryny, ýataganlaryny taşlap, söweş meýdanýndan gaçdylar.

Alytegin hem gaçyp, janyň aman gutardy: öz aty öldürilen- den soň bir wisakbaşynyň atyna artlaşyp münüp gaçyp gitdi.

Seljuk begleri Alyteginden galan olja bilen yza dolanmaly boldular.

– Häzir Alyteginiň goşunsyz galan pursady. Eger biz häzir Alytegini doly ýok etmesek, Buhara baryp, köşgi eýelemesek, onda ol ertirki gün köp mukdarda goşun jemläp, üstümize hüjüm eder. Onsoň biz Mawerannahrda rahat ýaşap bilmeris. Iki goçuň kellesiniň bir gazanda gaýnamajakdygы hak. Şonuň üçin yza öwrülmän göni Alyteginiň yzyndan – Buhara gideliň, köşgi doly eýeläliň. Ol ýerde öz adamlarymyzy goýalyň – diýip, Çagry beg Musa ýabguwa ýüzlendi.

– Ýok, ýok! – diýip, Ybraýym ynal (Ynanç) bu pikire çürt-ke-şik garşy çykdy: – Häzir syrgynymyza dolanalyň, babamyň aşyny-suwaný bereliň.

– Alyteginiň yzyndan kowmaga bize yjaza ber! – diýip, Çagry beg Ybraýym Ynanja ýüzlendi.

– Siz bolmasaňyz, babamyň aşyny-suwaný men kime be-reýin?!

Şonuň bilen gürrüň gutardy.

* * *

Masgaraçylykly ýeňlişden bir gün geçenden soň seljuk begleriniň adyndan köşge – Alyteginiň ýanyна iki sany çapar geldi:

– Biz, seljuk begleri siz tarapdan ykrar edilen ýabgumyz Ýusup begiň hem onuň ýanyndaky haşymalaryň hununy bermegiňizi talap edýäris! Hunuň berilmedik ýagdaýında biz Buharany ýer bilen ýegsan etjekdigimizi, siziň Garahan hökümdarlygyňzy jähenneme iberjekdigimizi öňünden duýdurýarys. Jeýhundan ilerdäki, Balkandaky jemagatlarymyzy kömege çağyrmasak-da,

sizi tohum-tijiňiz bilen ýok edip biljekdigimize düýn göz ýetiren bolsaňyz gerek!

Garahan türkmenleriniň hökümdary Alytegin bu çaparyň geljekdigini bilyärdi. Şonuň üçin berilmeli jogaby öňünden taýýarlap goýupdy:

– Ýusup ýabguwa men uly hormat goýardym, onuň bilen mydama gowy gatnaşykda boldum, oňa emir Ynanç Baýgu unwanyny berdim. Agzybirlikde ýaşamagy ähtleşdim. Arman, ol menden ýaşyryň emirim Alp Gara bilen nämedir bir zat barada tersleşipdir, şol tersleşikde Alp Gara ony öldüripdir. Men bu zatlardan habarsyz galxdym, Ýusubyň ölümmini – doganomyň ölümü hasaplaýaryn. Bir hepdeläp ýas tutmak barada ýörite per man berdim. Men Alp Garany bu etmişi üçin tutup jezalandyr makçy boldum. Ýöne ol menden gaçdy, ony tutan dessime siziň ygtyýarynyza ibererin.

Alp Garanyň berilmejekdigini seljuk begleri bilyärdi, ýöne olaryň arlaryny – hunlaryny aljakdyklary gara çynlarydy.

* * *

Bäs ýıldan soň Togrul beg ýene Hazaraspa geldi. Çünkü bu ýerde Alp Gara gizlenyärdi.

Alp Gara öz meslekdeşleri bilen Hazaraspyň ilatyny dyza çö kermäge gelipdi. Ýöne Bahadur Pählewan ony ele salyp, ýene yüz dinar gazanç etdi.

Alp Garany mundan baş ýyl öňki duran ýerine – şäheriň ba zaryndaky giň meýdanyň dar agajynyň aşagyna getirdiler.

Alp Gara baş ýyl mundan öň Togrul begi maýyl eden sözlerini totuguş deýin gaytalayárdy:

– Adamlar, men ölümden gorkup aglamaýaryn. Ýok, men ýzymda sekiz sany çyrçykly çaganyň eklençsiz, ýetim galjakdygy na ýüregim awap aglaýaryn. Yaşajyk çagalarylар garlawajyň jüýjeleri ýaly bolup, her gün meniň bir kesemen tötek eltip bererime garaşýarlar. Men bolmasam, bigünä çagajyklarym aç öler: adamlar, maňa haýpyňyz gelmese-de, çagajyklaryma haýpyňyz gelsin! Hunumy töläp, meni ölümden halas ediň! Men siziň gapyňyzda ömrümiň ahyryna çenli mutyg guluşyňz bolayýn!..

Bu sözler Togrul bege tanyş sözler. Baş ýyl mundan öň bu sözler onuň ýüregini elendiripdi, güýcli täsir edipdi. Bu gün welin, Togrul begin ýüregi elenmedi, gaýtam, ýüregi bulanyp, myrryhy atlandy.

Bu gezek Alp Gara emire hiç kim kepil geçmedi: hun alyş hökümü ýerine ýetirildi...

Bu dünýäde her kim öz emeliniň pidasy.

5. Horezmin

Alytegin seljuklary doly ýok etmek maksady bilen garahanly jemagatlary aýaga galdyrdy, goşun jemläp ugrady. Diňe bir garahanly jemagatlary däl, eýsem golay-goltumdaky begliklere-de çapar ýollady. Şu gezekki seljuk ýagysyndan dynmagyna hemäyat eden ýaranlaryny görlüp-eşidilmedik derejede sylaglamagy wada berdi.

Baýlyk, tylla, dinar!.. Görlüp-eşidilmedik derejede beriljek sylag-engamlar – diňe bir mawerannahrlylary däl, hotanlylarda ata atlandyrdy.

Buhara gelýän atly esgerleriň yzy üzülenokdy. Olaryň ählisi Alyteginden köp mukdarda hatynan hantama bolup gelýardi.

Buhara gelýän atlylar hakdaky habar günübırın Nur etrabyna ýetýärdi.

Seljuk begleri maslahat geçirdiler.

– Nämé etmeli? Heýtelede galmak gaty howply. Alyteginde rehim-şepagat ýok.

Şol howsalaly günleriň birinde Jürjaniýadan Harun Altyn-daşdan askudar²⁶ geldi:

– Eý, seljuk begleri! Men siziň Alytegin bilen araňyzdaky oňsuksyzlyklar hakda eşitdim. Siz howsala düşmäň! Size soltan Mahmyt – jaýy jennet bolsun – uly hormat goýýardy. Horezminiň musahhar kylynmagynda, babamyň şu tagtda oturmagynda hyzmatyňyz az bolmady. Men gadyr bilýän adam. Geliň. Siziň ýaly başarjaň adamlar maňa gerek. Men size eýe çykaýyn. Mallaryňza öri meýdan, özüňiz ýaşaryňyz ýaly, ekin

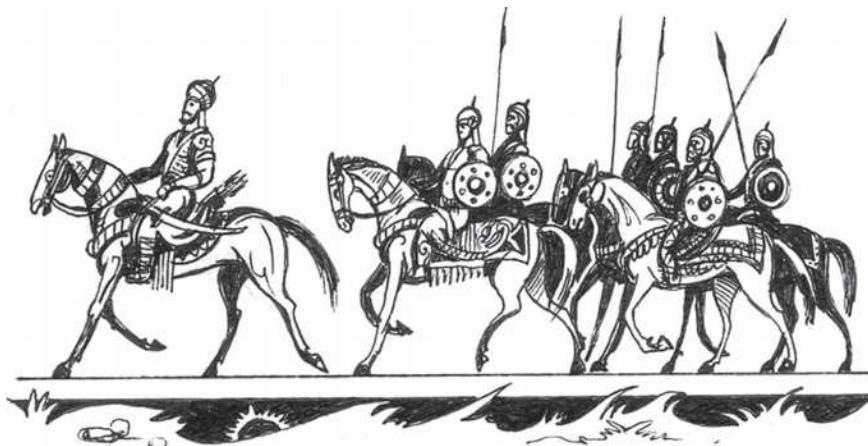

ekeriniň ýaly ýer bereýin. Siz maňa bil baglap bilersiňiz. Men size Gauhor, Şaruhan, Rabat Maše etraplaryny ýkta bereýin. Siz ol ýerde rahat ýaşarsyňz. Hiç kim size azar bermez.

Togrul beg maslahatda şeýle diýdi:

– Harun Altyndaşyň dergähine, onuň bilen anyk pikir alyşmaga men gideýin.

Şol günüň ertesi Togrul beg iki yüz atlysy bilen Ürgenje ugrady.

Onunjy hekayat

BURUN YÜZDEN DÜŞMEZ

Öň näme etjek bolsa, ejesine, akgyzyna, gapydana aýdardy, olara sala salardy.

Indi onuň nirä barýanyny, näme etjegini mydama hyzmatynda ylgap ýören akgyzam bilenokdy.

Öň kimi ýigrenyändigini, kimi gowy görýändigini aýdardy. Indi onuň Togrul beg hakda näme pikir edýändiginem bilip bolanokdy.

Öň Togrul bege nälet okardy.

Sawçylykdan soň welin, Togrul beg hakda ne ýagsydan, ne de ýamandan hiç zat aýtmaýardy.

Akgyz Gülyüzliniň içini it ýyrtýardy, sebäp ol razdanlyga halysan öwrenişipdi.

Soňky wagtlarda olaryň uzynly gün gürleşmeyän gezekleri köp bolýardy.

Mundan ýedi aý öň – Musa ýabgu dagy guda bolup, zatlaryny geçirip gidenlerinden soň Togrul beg iki gezek gelipdi. Abdylmälík hanyň razylygy bilen Altynjany alyp, sähra atly gezelenje çykypdy.

Elbetde, olaryň ýanynda Gülyüzli hem bardy. Ol atyny olaryň atlaryndan ýigrimi-otuz zirag yzdan sürüpdi. Şeýle bolan-soň olaryň nämeleri diýendiklerini oňly eşidip bilmändi.

Dogrusy, olaryň arasynda hezil edip diňlär ýaly, oňly gürrüň hem bolmandy.

Altynjan ýeke agyzam söz aýtmandy, esasan, Togrul beg gürläpdi.

Önli-soňly eşiden sözlerinden çen tutan Gülyüzli gürrüniň sel-juk nesebi, önde goýlan maksat – ertirki gün hakdadygyny aňypdy.

Eşiden zatlarynyň Gülyüzlä jinnek ýaly-da gzyzyg, geregi ýokdy, sebäbi ol aýdylýan zatlary baş barmagy ýaly bilyärdi.

Togrul beg şol gezek Altynjana şeýlebir owadan gülýaka sowgat getiripdi.

Ol şondan on dört günden soň ýene Zamahşara gelipdi, ýöne soňky gezek gezelenje çykjak bolmandy. Jürjaniýadan gelýändigini aýdypdy, Altynjana bir horjun sowgat getiripdi. Horjunyň içinde şırmaýy darak, iki jübüt zenan hokgasy, sümsüledir silsile, altyn bilezik, ýeňlik, iki geýimlik kumac, bir geýimlik atlaz mata, herdürli süýji, kişmiş, hoz maňzy bardy.

Togrul beg içeri girip naharlandy, uzak eglenmänem gitdi. Şol gezek Togrul beg Altynjan bilen howluda duşuşyp, hal-ahwal soraşmak bilen çäklendi.

Şol gezekden bärem beg gara berenokdy.

Gülýüzli melikesinden ýeke bir zat bilmek isleyärdi (bu emiriň tabsyrygydy): Altynjan Togrul bege durmuşa çykjagyna begenýärmi ýa-da gyananýarmy?

Hernäçe islese-de, Gülyüzli melikesiniň içki pikirini teý anyklap bilenokdy. Bir görseň, ol Togrul bege durmuşa çykjagyna nägile däl ýalydy: «Men Togrul bege nähak töhmet atypdyryň» diýip örtenipdi. Ýöne ol soň Togrul beg hakda hiç zat aýtmady. Onuň bolşy Togrul beg ýadyna düşmeyän ýalydy. Eger beg hakda bir zat diýilse, sesini çykaranın diňleyärdi, ýagsydan-ýamandan hiç zat aýtmayırdy.

Şeýle bolansoň, onuň Togrul beg hakda nähili pikiriniň bardygyny biler ýaly däldi.

Yedi aý geçdi, Togrul şindem gara berenokdy, ýöne ol hak-daky myş-myşlaryň welin, yzy üzülmeyärdi.

Altynjanyň günü geçmeyärdi. Ýogsam ol gaty köp zat bilen gzyklanýardı. Boýdaşlary bilen bagda gezelenç edýärdi. Wagtynyň köpüsini Anuşirwan bilen gylyçlaşmakda, pyçak at-

makda, ýaýda nyşana urmakda türgenleşikde geçirýärdi. Çapyp barýan Akgaryň üstünde her hili oýunlary etmegi öwrenýärdi.

Altynjanyň galada gowy görýän, ezizleyän ýeke-täk adamy Anuširwandy. Tüweleme, Anuširwan pähim-paýhasly, alçak, suhangöý, nazarkerde, peşeneli ýigit bolup ýetişjek. On dört ýaşynda ol äpet bir ýigide meňzeyär. Öwrenmek maksady bilen haýsy bir zadyň başyna barsa, emgenmän maksadyna ýetyär. Onda tebigy üşük bar. Ýaýda nyşana urmakda Zamahşarda onuň bilen deňleşip biljek adam ýok. Gurhanyň ýarysyndan gowragyny ýatdan bilyär. Ýatkeşligi şeýle gowy bolansoň, arap, pars, ýunan dillerini öwrenmek oňa o diyen kyn düşmedi. Altynjan dagynyň ýedi-sekiz ýylда öwrenen dillerini Anuširwan baş ýyldan gowrak wagtyň içinde özleştirdi. Altynjanyň göwnüne bolmasa, öwredilýän zatlary Anuširwan öňem bilyän ýalydy. Bu gün Sadyllanyň, ekizleriň, Altynjanyň bilýänlerini Anuširwanam bilyär.

Altynjan Anuširwany aşa gowy görýärdi, ony gözüniň görevi deýin goraýardı, aňsat-aňsat biyñjalyk etmezlige çalysýardı.

Ol kenizi Gulyüzlini-de gowy görýärdi. Käteler gylyçlaşmak türgenleşigini Gulyüzli bilen geçýärdi. Gylyçlaşmak babatda pola akgyz çöňnedi. Ol haçan görseň şikeslidı: bir görseň, ol agsaklap ýörenendir, ýene bir gün görseň, şikesli elini boýnundan asyp ýörenendir, ýene bir gün gözleriniň aşagy göm-gökdür, çișden ýaña gözem görünýän däldir, gözüniň görmeýändigi üçin, Gulyüzli nırä gitse, Altynjan onuň elinden tutup, idip ýörenendir.

Köp kişi Altynjanyň bolup ýörüşüne düşünmeyärdi: kim kime akgyz?! Göräýmäge, Gulyüzli Altynjana hyzmat etmeli dir welin, ýok, beýle däl, Altynjan köplenç Gulyüzliniň hyzmatynda, elbetde, sylaşyk bir gowy zat. Adam birini gowy görse, onuň baýdygyna, garypdygyna seretmez eken...

Gulyüzliniň beýle dertli halyna gyýlyp, Hajar hatyn soraýar: «Altynjan, Gulyüzlä näme boldy? Maňlaýy cilik ýaly-la, onuň?» diýip. Altynjan derrew jogap berýär: «Öten agşam daşary çykanda daşa büdräp maňlaýyny ýardyrды, görgüli». Ene birki günden soň, ýene gzyndan soraýar: «Altynjan, akgzyňa indi näme boldy? Öten agşam-a: «Daşa büdredi» diýdiň. Bu gün ol agsaklap ýöreyär-le?»

«Aladaňdanlar daşa büdräp aýagyny agyrdypdyr».

«Wa-weýla, görgülä näme bolsa garaňkylykda bolýar. Garaňkyda hiç zat saýgarýan däldir-dä?»

«Dogry, Gulyüzli garaňkyda eger-eger hiç zat görenok. Haçan görseň, daşa büdräp ýör! Ol onda gjekör dijilýänleri bolmaly.»

Altynjan ýok wagty Gulyüzlüden soralsa, ine, iň kyny şol. Ol görgüli näme jogap berjegini bilmän gara heläk bolýar. Sebäbi ol nobatdaky şikesi hakda öydäkilere Altynjanyň näme bahana tapjagyny bilenok. Ýalňışmakdan bolsa Hudaý saklasyn! Onsoň Gulyüzli ýalňışmakdan heder-atiýaç edip, gysgaça jogap berer: «Maňa näme bolandygyny Altynjandan soraýsaňzlaň. Meniň derdimi şondan gowy bilyän ýok».»

Gulyüzli käte hüñürdär: «Eý, Hudaý, mende näme günä bar? Togrul ýerçeken gelmese, bu urkaçy meni urup-urup öldürjek».»

Ýokarda bagt – gut getiryän guşuň peýda bolandygyny, melikesiniň Habyl bilen gut bermegini dileyändiklerini eşiden Gulyüzli teblehananyň aňyrsyna – bagyň içine bakan ýumlukdy.

Ol bagda bir giňiş ýer tapyp, bürgüde dileg saldy:

– Eý, guş! Meni diňle, meni! Günde telim ýola zulum hem sütem görýän naçaryny diňle! Önde-soňda meni ýalkajak bolsaň, onda şu gezek ýalka! Ber gut! Ber gut! Ber gut! Eý, guş! Kynyklarda Togrul diýen bir beg bolmaly, şol beg tizden-tiz meniň melikäme eýe çyksyn. Özem ony her gün gamçylap ursun! Özünden gidýänçä, jyn uran ýaly edip ursun, ursun, gijelerine bolsa myžzygyny çykaryp ursun! – Birden Altynjan geler öydüp gorkýan bolarly, Gulyüzli telim ýola töweregine garanjak-lady, durşuna gulaga öwrülip, bagyň içine diň saldy. – Maňa haýpyň gelsin. Eger meniň ýumşumy bitirmeseň, onda hanyň bu ganjygy meni urup öldürer! Eý, guş, meni halas eýle! Maňa berjek gutuň – melikämiň zulumyndan halas etmegiň! Maňa bu dünyäde başga gut gerek däl!.. Togruly getir! Tiz getir!..

* * *

Altynjan mahal-mahal biçak gaharjaň bolardy, sähel zat üçinem alagykylyk ederdi. Bar sütemem Gulyüzlä düşerdi.

Altynjanyň kimdir biri bilen gürleşesi, raz aýdyşasy gel-yärdi. Soňky günler onuň iň ýakyn razdany – özüdi, özi bilen gürleşmegi gowy görwärdi. Ol özüne ähli syryny açýar, özi-özüne düşünýär. Özi-özünüň üstünden güljek bolmaýar. Ulumsylyk etmeyär. Onsoň özi bilen razdar bolmak Altynjana ýakymly, amatly. Ýone Altynjan özi bilen gürleşip, soňundan akylyndan jyda düşmekden gorkýar. Ol her alabaharda galanyň daşyndaky bir garyş bolan ýaşyl maýsalyga barýardy, ýeriň yüzünü örten mahmal deýin ýakymly maýsalygyň üstünde ýatmagy, agna-magy gowy görwärdi. Daýhanlar onuň agnayşyny görenlerinde elewräberýärdiler. Oňa: «Ekinimizi zaýa edýärsiň» diýmäge het edip bilenokdylar. Alty aýda bir, bir aýda alty garyş ösýän bu ekinin¹ maýsasynyň üstünde ýatmakda jana ýakymlylyk bardy. Altynjan maýsanyň üstünde ýatyşyna tä ýadaýança togalanýardy. Bahym bu-da ony irizvärdi. Ol durmuşdan gözleyän lezzetiniň bu ýerde-de ýokdugyna düşünýärdi.

* * *

Weýl-weýla, gala oňa biçak darlyk edýärdi. Ol uzak-uzak ülkelere gitmek isleyärdi.

Ol geljegine gitmek isleyärdi.

Gala – heminzaman.

Ýasaýyş, durmuş – heminzaman. Altynjan heminzamandan ýadapdy.

Ol özüniň rahatyny diňe geljekden tapyp biljekdi.

Ol özüni düşen agyr gününden halas edip biljek ýeke-täk bir adamy görwärdi.

Ol özüni gelejegine alyp gidip biljek adam hökmünde bir adamy göz öňüne getirvärdi.

Ol adam – Togrul begdi.

Altynjan üçin Togrul beg – geljekdi.

* * *

Altynjan kakasynyň şahynyny awa salmagy biçak gowy görvärdi. Elguşuny awa salanda ol hakyt özi uçup, awa okdurylyan ýaly, düýrmegi bilen göze öwrülerdi, şahyn (ak laçyn) hakda

özünü danyşment hasaplaýardy. Sebäbi ol laçynyň häsiýeti haka da atabeglerinden, kakasyndan, mirşikärden örän köp zatlary esidipdi. Mirşikär laçyny şa elguşy atlandyrýardy.

Laçyn – et iýýän guşlaryň şasy, at – dört aýakly ot iýýän janawerleriň şasy, göwher – zynatlaryň şasy. Ygtyýarynda şu üç zady bolan kişini nähili atlandyrmaly?!

Gör, Altynjanda ähli dört aýaklydürrendeleriň şasy hasaplanýan bedew aty – Akgary bar.

Onda ähli et iýýän guşlaryň – perrendeleriň şasy hasaplanýan şahyn bar.

Onda ähli zynatlaryň, gymmatbaha daşlaryň şasy hasaplanýan göwherden nagyşlanan bilezik bar. Bu göwherden nagyşly bilezigi oña Togrul beg hedye berdi.

Altynjanyň elguşy şahyn diýilyän laçynlardandy. Onuň elguşy agymtyldy. Agymtyl şahyn iň gowy laçyn hasaplanýardy. Diňe bir agymtyl däl, sarymtyl hem gyzlymtyl laçynam gowy laçyn hasaplanýardy. Iň ýaramaz laçyn alabeder reňkli laçyn bolmaly.

Agymtyl şahyn awda juda açgöz, kesellegiç hem häsiýetsiz bolýar eken. Awçylar Altynjanyň elguşunu synlap, ony mydama taryplaýarlar. Kellesi gysga hem kiçi; maňlaý giň, az ýelekli, ýiti hem gyzyl gözli; gözleri kepderileriňki ýaly kellesiniň iki tarapynda däl-de, çünküne tarap öwrülip duran; boýny ýogyn; döşi ýasy hem aýlaw; guýrugy ýaýraw, injikleri ýogyn hem gysga; butlak; budunyň etleri çeýe; penjesi uly; aýaklary ýasyl reňkli; barmaklary güýcli; dyrnaklarynyň reňki gara laçyn iň gowy laçyn bolmaly. Bu hakda mirşikär köp aýdardy. Şol diýilyän iň gowy alamatlaryň öz laçynynda bardygyna Altynjan begenýärdi.

Habyl bilen Kabylyň laçynlary gyzlymtylidy. Sadyllada elguş ýokdy. Ol awda ejesi bilen diňe janköýerlik ederdi. Olaryň janköýerlik edişleri göwünlü-göwünsizdi, dogrusu.

Emiriň şahyny sarymtylidy. Ol aňsat-aňsat çyrçylamaýardy, Altynjanyň laçyny welin, sähel zat üçinem çyrçyk tapjak bolup durdy.

Abdylmälik han yrymcyl adamdy. Şonuň üçin bolsa gerek, laçyn bilen baglanyşkly rymlaram köp bilyärdi: laçynyň gözüne gözüne düşmegini ýagsylygyň alamaty hasaplaýardy. Şeýle hem laçyn ele gonanda eýesiniň yüzüne seretse, bu ullakan bir hazy na eýe boljakdygyň, hökmürowanlygyň giňejekdiginiň alamaty

hasaplaýardy. Eger laçyn Asmanda kellesini aşak sallap uçsa, bu ýaramazlygyň alamaty. Eger Asmana göterlende ýa awuny alyp gelenden soň gykylyk etse, onda bu eýesiniň durmuşunda nähilidir bir oňsuksyzlygyň, dawa-jenjeliň boljakdygyny aňladýar.

Altynjan ilkagşam laçynnyň ýanyна bardy. Eýesini gören laçyn alagykylyk etdi. Wagty bilen köşeşmedi. Altynjan guşuň bu bolşuny halamady. Onuň bu biynjalyklygynda nähilidir bir ýaramazlygyň alamaty bar ýaly duýuldy. Ol derrew elguşunyň ýanyndan gitmek bilen boldy.

Ähli zat gowulyga bolsun hernä!

Adamyň akylynyň ýetmeyän ýerinden pelsepe başlanýan bolmaly, Alla başlanýan bolmaly. Yrymlar-da şol çäkden başlanýan bolsun gerek!

* * *

Keski Kelew şahandaz adamdy. Ol her gün awdan soň düşlegde emire aýdym aýdyp bererdi, şirinden-şirin sazlardan çalyp bererdi. Kimiň ýanynda açylmasa-da, emir Keskinin ýanynda açylardy. Özem ol aňsat gülüyan däldir welin, Keskinin şorta sözlerini diňlände gözlerini ýaşardyp gülüyan gezekleri az bolmaýardy.

Şadyýan kişi bilen dymma, agras kişiniň dostlugy Altynjan üçin gaty düşnüsizdi. Bu diňe Altynjan üçin däl, başga-da köp adam üçin düşnüsizdi. Syrlydy.

Keski Kelewiň gelmegi – Zamahşara şadyýanlygyň, gülkiniň, aýdym-sazyň geldigidi. Bu her gezek şeýle bolýardy. Ol durşuna gülki, durşuna şadyýanlyk bolup howla girerdi, ýöne bu gezek onuň gelmegi öylänçi ýagsynyň gelşine meňzedi.

Iki razdar ylla kyrk ýylyň aýraçylygyndan soň ilkinji gezek duşuşýan dek, gujaklaşyp görüşdiler, hal-ahwal soraşdylar.

– Hay, razdar, ertir awa gideýin diýip maksat edinen günüm geldiň.

– Abdylmälik, onuň sebäbini bileňokmy? Onda aýdaýyn. Yürekler bir, yürekler. Awa ýene bile gideris, bir aýlap aw awlarys, meýlis gurarys.

– Wa-weýla, özümem şony isledim...

– «Isledim» diýmäň näme?

- Ýaňja Altyndaşdan habar geldi.
 - Nâme habar?
 - Gyssagly ýanyna çagyryar?
 - Onuň üçin gynanma, üç-dört günden köp eglenmän gelersiň, oňa deňic men garaşaýaryn.
 - Wa-weýla, üç aý eglenmeli boljak.
 - Üç aý?! Üç aýlap nâme etmekçikä ol?
 - Anyk bilmedim, ýone askudaryň habary şeýle.
 - Bileje hemsöhbedi küýsäp gelipdim, haýp, bolmadı...
 - Geleniň görüp, menem begendim, ýone, görýärsiň-ä!
- Hany, düşek üstüne geçsene, razdar. Daňdانا čenli wagtymyz bar.
- O nâme üçin daňdانا čenli?
 - Daňdan men Jürjaniýa ýola düşmeli. Yene üç aýdan soň men öýde bolaryn, gel! Hökman gel!
 - Üç aýdan soň sen ýene bir ýere ýöriše gitmeli bolarsyň.
 - Soltan Mahmyt ölensoň, döwür-döwran üýtgedi, wagt tapylar, gowy niýetde bolaly.

Ot başında agyr meýlis başlandy, ýone onuň gyzygy bolmadı.

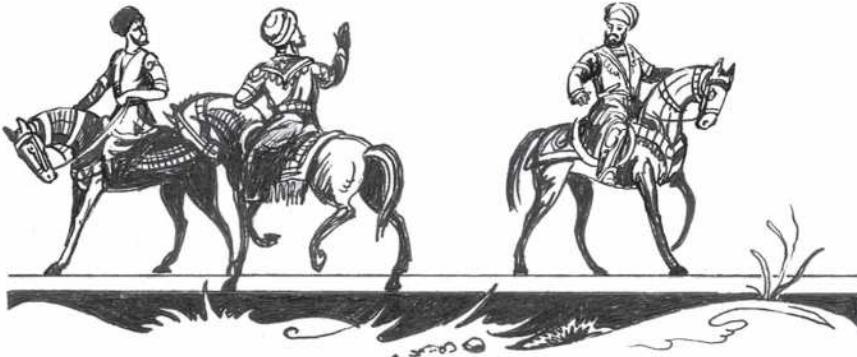
- Eý, dogan, nä, içini hümlədip otysryň? Sen öňki Abdylmälig-ä däl. Içinde bir tüweley-ä gopýar seniň. Hany, açylsana - diýip, Keski agyr oýa batyp oturan razdaryna ýüzlendi.

Esli salym içini hümlədip oturan emir özbaşyna hüñürdedi:

- Burun ýüzden düşmez.
- Nâme, nâme? Bu nâme diýdigiň bolýar?

Bu sowal jogapsyz galdy.

Daňdan Keski Kelew öýüne, Abdylmälik bolsa «Jürjaniýa» sary ýola düşdi.

On birinji hekayat

URGYNÝŇ GÜÝJÜNI URÝAN DÄL-DE, URULÝAN BILÝÄR

1.

Daňyldyzy öz ornuny Kerwengyran ýyldyzyn dan ýaňy öýdeniçer bilen galadan çykyp, emiriň düýnki salgy beren oýtagyna sary ugrady. Olaryň gidenini hiç kim duýman galdy. Olar howludan çykyp gidende Sadylla ukudan oýandy, ejesini, Altynjany, soňundan ekizleri oýardy. Olar atlaryna atlananda jahanyň ýüzi ýaňy agaryp ugrady.

Gala entek ukudady.

Gije gar tozgalary ýeriň üstüne galyň düşek düşäp çykypdyr. Awçylar bu pursady aw etmek üçin iň amatly pursat hasaplaýarlar.

Ahli ýer agaryp ýatyrdy.

Kabyl bilen Habyl atyň üzerinde possunlaryna çümüp, nirä barýandyklaryna pisint etmän, seretmän, gözlerini süzüp otyrdylar, olar uky bolup ukuda, oýa bolup oýa däldiler.

Anuşirwan welin, garyň agramyna şahalaryny aşak egip oturan burundyk tokaýlyga seredip barşyna awa howlugýardy. Onuň keýpi kökdi, Sadylla dagy bilen degišesi-gülüšezi gelyär-

di, ýöne bu mahal olara habar gatmaly däldigini gowy bilyär-di. Ol häzir gep goşsa, iňirdi eşitjegini bilyärди. Iňirdini bol-sa eşideniňden eşitmäniň gowy. Şonuň üçin atyny debsiläp, Altynjanyň gapdalynandan ýöredi.

Säheriň ümsümligini guşlaryň hoşnowaz jürküldileri, saý-ramalary bozýardy. Howanyň şeýle amatsyz pursady guşlaryň saýramasy, jürküldeşmegi Anuşirwan üçin gaty düşnüksizdi.

Altynjan göz astyndan Anuşirwany synlap barýardy, onuň göwnüni göstermek maksady bilen nähilidir bir hoşter söz aý-dasys gelýärdi, ýöne haýsy hoşter sözi aýtjagyny teý bilmeýärdi.

Göräymäge, hoşter sözler şeýle köp ýaly, ýöne köp däl bolarly, idän pursadyň hiç tapyланок олар.

Awлага geldiler.

– Damulla, hany, babam?! – diýip, Habyl Sadylladan sorady.
– Babaň işli adam, wagty bolsa geler, wagty bolmasa gelmez.
– Emirimiz Jürjaniýa gitdi – diýip, mirşikär dillendi.
– Menem eşitdim şu habary. Men-ä: «Keski Kelew geldi, indi awumyz aýdym-sazly geceř» diýip begenipdim – diýip, Anuşirwan gynananandygyny ýaňzytdy.

– Aýdym-sazly geceřdem... – Mirşikär nämedir bir zat aýt-makçy boldy, soňundanam goýbolsun eden bolarly, dymdy.

– Keski begem ýokmy?! – diýip, Habyl Sadyllaga ýüzlendi.
– Ýok.

– Wa-weýla, Keski beg biz bilen awa gaýdaýmaly eken-dä.

Mirşikär ýene dillendi:

– Keski çykanym awa gaýtmak isledi, ýöne bu hakda emir ýeke gezegem ýaňzytmandan soň, öyüne gaýtdy.

Hajar hatyn mirşikäriň sözünü halamady:

– Emiriň ýadyna düşen däldir, ýogsam hökman aýdardy. Keski oňarmandyr, ol biziň öýümize ýat adam däl ahyryn. Emir ony özüne dogan saýýar. Şeýle ýakyn adamlar biri-birinden aýyp-syn etmeli däl.

Häliden bäri sesini çykarman duran Altynjan ejesini goldady:

– Emir näme etse, bilip edýär.
– Hany, awa başlalyň – diýip, Sadylla tazylaryny awa salmak bilen boldy.

– Babam gelmezmi? – diýip, Kabyl Sadylladan sorady.

- Gelmegi-de, gelmezligi-de mümkün.
- Emir gelmez. Ol üç aýdan soň geler – diýip, mirşikär Babyr Sadylla üçin Kabyla jogap berdi.
- Eý, mirşikär, sen gaty köp bilyän ýaly-la?! Öz işiňi etseň, gowy bolar – diýip, Anuširwan gaharlandy.

2.

Aşak tarapdan gara göründi. Çar ýan ap-ak bolansoň, gara has açık göründi.

Birtopar atly gelýärdi.

Gelyänler Abdylmälík han dagydy.

Hiç kim handan näme üçin Zamahşara gitmändigini sora-maga het edip bilmedi. Şadranç müňbaşynyň aýtmagyna görä, Altyndaşdan habar gelenmiş: Jürjaniýa barmak zerurlygy ýok.

Altynjan kakasynyň alkymyna dykylyp bardy.

Emir gyzynyň möhüm bir habar aýtjagyny aňyp saklandy:

– Näme aýtmakçy bolýarsyň?

– Baba, siz han ahyryn, nämeden gorkýarsyňz?

Emir geňircendi:

– Näme diýmekçi bolýarsyň?

– Siziň özüňiz magat bilyärsiňiz, sizi Altyndaşa satýan ýegana razdanyňyz – Keski Kelew. Elbetde, ol şadyýan adam, ýöne bize duşmanyň şadyýanlygy däl-de, wepadarlyk gerek! Keski Kelew sizden habar almak üçin Zamahşara gelýär. Oňa habar berýän çykany – mirşikär Babyr! Mirşikärem, Keski Kelewem Zamahşardan kowmaly! Ýok bolsunlar! Siz oňa «Git!» diýip bilmän, «Altyndaş üç aýlyk çağyrýar» diýen bolduňyz. Bu size gelşenok, baba! Bu siziň mertebäňize gelşenok. Siz näme üçin Keskinin ýüzüne gelezzok?!

– Gapy! Gapy! – Abdylmälík hanyň şeýle gaharlanan pur-sadyny ýanyndakylaryň hiç haýsysy öň görmändi. Bu pursat emir gözünde oky bolsa, gyzny sähel emgenmezden atyp öldürerdi. Ol gyzny bat bilen itdi. Altynjan ýykyldy, ýerinden galjak bolup howlukmady. Ol kakasynyň gaharlanmasyny halamady. «Men-ä ýagsylyk isledim» diýip, ol kakasyndan öýkeledi; ýalan dünýäde ýalan ýaşamaly!

3.

Emiriň pikir edişi ýaly, aw biçak ganly boldy: günortana çenli gaty köp towşandyr keýik, sülgün awladylar.

Sülgünleriň dördüsini Altynjanyň şahyny awlady. Ol şahyny iki gezekden artyk awa salmaly däldigini bilýärdi. Kakasam oňa mydama: «Elguuşuň awa köp salma!» diýýärdi.

Bu gün welin, Altynjan göçgünlilik etdi. Şahynyny sekiz-on gezek awa salyp usurgatdy. Onuň ýanyndakylar her gezek şahyn dolanyp gelmez öydüp howatyrlandylar. Megerem, guş eýesiniň aşa göçgünlidigini aňdy. Her sapar awa salnanda özuniň ökdeligini görkezdi, gaçmady.

Altynjan öten agşam şahynynyň ýanyna baranda ol tebil tapyp, alagykylyk, alapasyrды edipdi, özem wagty bilen köşemändi. Altynjan elguuşuň bu bolşuny bir ýaramaz wakanyň boljakdygynyň alamaty hasaplap, uzynly gije rahat ýatyp bilmändi.

– Şahynynyň öten agşamky bolşy Keski şugul üçin meniň uruljagymyň alamaty eken – diýip, Altynjan uludan demini aldy.

– Gyzym, sen soňky günler aşa yrymcyl bolupsyň. Sähel zada-da biyñjalyk bolup ýörsüň.

– Hajar hatyn, siz hak aýdýarsyňz... – Keniz Hajar hatynyň ýanyna bardy.

– Hana, towşan gaçyp barýar! – diýip, keniziň ýanyna gelmegini halamadyk Hajar hatyn gaçyp barýan towşany görkezdi.

Üç zenan gaçyp barýan towşanyň yzyndan at saldy.

Altynjan dessine elguşuny awa saldy.

Şahyn towşany sähel salymda awlady...

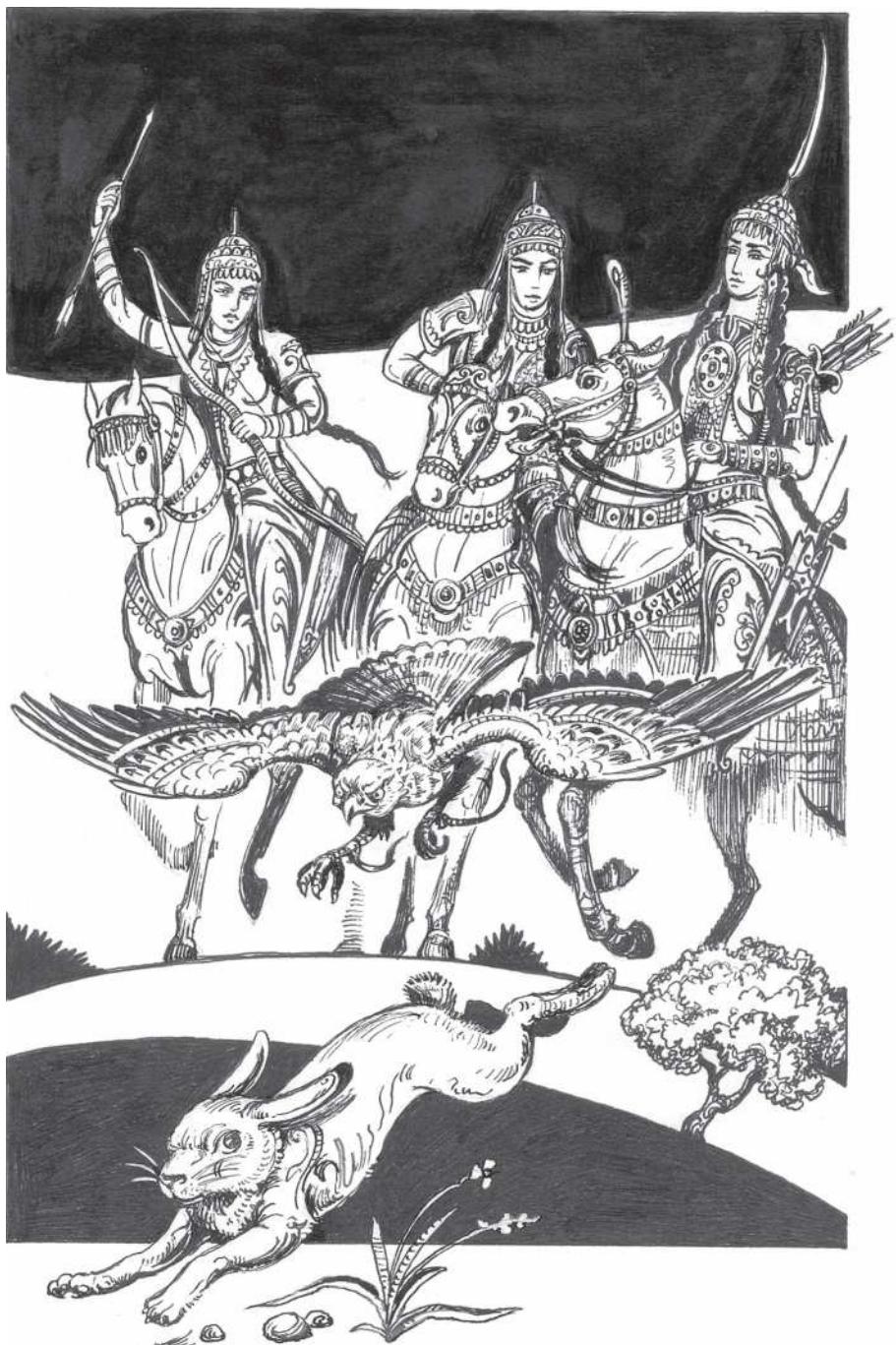
Olar Gün günortadan agansoň, oturmak üçin amatly – odunlak ýerde düsläp, uly ot ýakdylar, aw etlerini çiše düzdüler.

Taýýar çişlikden ilki hana äberdiler. Han ogullary hem Anušírwan bilen bile naharlandy.

4.

Iýlip-içilensoň, emir Hajar hatyny, gyzyny, hyzmatkärlerini düşlegde goýup, ogullary, mirşikäri hemem jandarlary bilen tažly saýgak awlamaga gitdi.

Düşleg boşap galды. Zenanlar täzeden meylise başladylar, iýip-içip, soňundan aýdym aýtdylar.

Gülýüzliniň şeýlebir mylaýym sesi bardy. Oňa birki gezek «Seniň mylaýym, şirin owazyň bar» diýlensoň, ol gaty yhlaslydy: aýdym aýtmakda Hajar hatyndyr melikesine gezek berenokdy.

– Gülyüzli, men erkek bolan bolsam, diňe sesiň hatyrasy üçin seni satyn alardym, soňam naharlanan wagtym saňa aýdym aýtmagy buýrardym – diýip, Hajar hatyn akgzyň aýdymlaryny gözlerini süzüp diňledi.

Oduň başynda uzak oturmak olary irizdi, akgzyň aýdymlaram irizdi. Göräýmäge, gowy zat adamy irizmejek ýaly, ýöne irizyän eken, özem degnaňa deger eken. Oturanlar gezim etmegi makul bildiler.

Ejesi hernäçe jöwlan ursa-da, Altynjan possunyny düşlegde goýup, sährrada çyplaň gezim etdi. Birki gezek aşryym atdy. Soň ejesiniň gapdalynandan iki eliniň üstünde ýöredi.

– Eliňe tiken bataýmasyn, gyzym – diýip, Hajar hatyn gapdalynandan başaşak ýöräp barýan gyzyna aýtdy.

– Meýdanlardaky tikenler maňa batmaýarlar, ene. Batsa, maňa diňe dil tikeni batar.

5.

Gündogar tarapdan Jeýhunyň kenary bilen bir topar atly göründi. Altynjanyň ini jigläp gitdi:

Togrul beg!

Hakyń Togrul beg!

Ahyryl-ahyr geldi!

Laçyn bildi, Togrul begiň geljegini!

– Ene, seret, Togrul beg gelyär! – diýip, Altynjan gygyrdy: – Akgyz, görýärsiňmi?

– Görýarin, melikäm, görýarin. Hakyń şolar! Men aýtdym-a, Togrul beg geler diýip! Gelendir görseň, sen maňa yşanmadyň. Men aýtdym-a...

Altynjan depä bakan ylgady.

Ol depä çykyp, gelyänleri içgin synlamaga, garaşmaga durdy.

Atlylar Altynjanyň ýanyna göni gelyärdiler.

Hakyt şolar!

– Gyzym, Altynjan, gaýt bärík! – diýip, Hajar hatyn jöwlan urdy.

– Ene, Togrul beg gelýär. Eşidýärmiň, ene, Muhammet Togrul beg gelýär!

– Utan, gyzym, utan! Togrul begiň ýanyndakylar näme diýer, bolup durşuň görüp?!

– Näme diýseler, şony diýsinler! Men Togrul begiň ýa-nyndakylar üçin däl-de, onuň özi üçin ýasaýaryn.

– Eneňe gulak as, gyzym! Derrew gel ýanyma!

Hajar hatynyň sözi alynmady.

Atlylar ýakyn geldi.

Wa daryg-a! Atylaryň arasynda Muhammet Togrul beg ýog-a!

Wa-hasrat-a! Altynjanyň ejesi dogry aýdan eken-ä!

Weýl-waý, weýla! Altynjanyň yhlasynyň ýüzüne uruldy!

Wa weýleta! Atylaryň önüne düşüp gelýän Şamälik emir-ä!

Altynjan Şamäligi öň birki ýola görüpdi. Ol Altynjanyň kakasy Abdylmälik han bilen gowy gatnaşykkady. Zamahşara gelende kakasy oňa zyýapat ýapypdy, köp-köp engamlar gow-surypdy. Kakasy Şamälige ýigrimi sany at hem engam beripdi. Altynjan ol atlary biçak gowy görýardi.

Şamälik ýigrimi aty sowgat äkidensoň, Altynjan ony öz ýa-nyndan ýigrenipdi.

Tebigatyň demi bolan otuz iki görnüşli şemalyň häzirki öwüsýäni Şamälik emiriň Altynjana imrinmegini isláp, gyzyn egnindäki eşigini endamyna ýelmesdirip, beýigini beýik, pesini pes etjek bolup çalysýardı. Altynjan çuw-ýalaňaç bolaýanda-da, hiç kimse şundan artyk zat görüp bilməzdi. Şemalyň hemayaty bilen Altynjany kemsiz synlan Şamälik emir bu hoşlaka peýker-keşmerli gyza syny oturdy. Hakyt imrindi. Hyjuwy hyňzady, ony bada-bat özüne hatyn edinmegi ýüregine düwdi. Doňan ýaly bolup duran gyzyn ýanyна baryp, onuň hoşmanzarlygyny boýdan-başa ýene synlady. Ýöne-möne adamyň gyzы däldiginı onuň geýiminden, merdemsi hereketinden aňdy. Şonuň üçinem ony sen-men ýok atyň syrtyna basmakdan saklandy.

– Eý, sähra perisi! Bu adam-ebdatsyz sarsar meýdanda ýeke-tenha näme iş edýärsiň? Ýa azaşdyňmy sen?!

– Ýok, men azaşamok!
– Onda ýarym ýalaňaç halda nireden çykdyň sen?! Kim sen?
Hany seniň eyän? Kimiň gyzы bolarsyň?

Altynjan şindem aňk bolup durdy. Ol Şamälik emiriň näme diýyändigine düşünip bilmədi. Şamälik sowalyny ikinji gezek gaytalady:

– Sen kimiň gyzы?! Buýerde näme iş edip ýörsüň? Üşäňokmy?
Altynjan merdi-merdana jogap berdi:
– Abdylmälik hanyň gyzы men. Altynjan men.
– Hä, Abdylmälik emiriň, tümenbaşynyň gyzы diýsene. Ol mertebeli han. Bolubilyär. Ol meniň söwer dostumdyr.

Altynjan atyň üstünde hondanbärsi bolup oturan Şämäligiň sustuny basmak niýeti bilen:

– Men seljuk begi – Muhammet Togrul begiň nyşany¹ men – diýdi.

Bu habara Şamälik emiriň bar keýpi gaçdy. Onuň gaşyndaky sarç keýik birden wagşy ýolbarsa öwrüldi:

– Nähe, näme?
– Men seljuk begi – Muhammet Togrul begiň nyşanydyryň, gelnidirin! Nähe, gulagyn kerleçmi?
– Hany Togrul? Nirede ol?

Altynjan Şämäligiň sesine bat bermesini halamady, sonuň üçin onuň sowalyna jogap berjegem bolmady.

– Nirede ol? Belki, sen meni aldaýansyň? Eger sen Togrulyň nyşany bolýan bolsaň, onda näme üçin saçyn öňünde?

– Saçymyň eýesi Muhammet Togrul begdir. Ol näme islese, sonuň ýaly hem bolar.

– Hany, Togrul?
– Beg hatynyna hasabat bermeýär.
– Wa-hasrat-a, elime ilse, her tikesini kyrk bölek etjek-le men onuň. Toýumy ýasa öwrenini ömürem unutmarylın men. Onda meniň arym ýatyr. Arymy almasam, bu dünyäden gözümi açyp giderin. Ol balyk ýaly her sapar elimden sypýar meniň. Ýöne men ony ir-u-giç tutaryn. Men onuň aşyna şeýlebir awy gataryn, bütin ömrüne ýadyndan çykmaň. Togruly öldürerin. Nähe üçin Abdylmälik meniň duşmanym bilen guda bolýar? Nähe üçin kynyklara gyz berýär? Abdylmälik oňarmandyr,

hiç oňarmandyr – Şämälik biraz içini hümledip durandan soň, Altynjana ýüzlendi: – Eý, hanyň gyzy, men saňa babaň hatyrasy üçin hiç zat diýmäýin. Başga bir hanyň gyzy bolan bolsaň, onda men seni hazır atyň syrtyna basardym.

Altynjan hyrra yzyna öwrüldi-de, düşlege bakan ylgady.

Şämälik emir Altynjanyň yzyndan birmeydan seredip durdy-da, ýoluny dowam etdirdi.

Düşlege laçyn deýin atylyp gelen Altynjan Gulyüzlä azm urdy:

– Atymy getir!

– Nämé boldy, melikäm?

– Atymy getir, atymy!

– Atyň nämë etjek, melikäm?

– Merez etjek, merez! Atymy getir! Gidýärис!

Hajar hatyn gyzynyň bu sözüne ör-gökden geldi:

– Bu nämë diýdigiň bolýar, gyzym? Babaň awdan gelyänçä biz şu ýerde garaşmasak bolmaz. Gitseň, babaň gahary geler.

– Ene, maňa hiç zat diýme. Gitmesem bolmayár – diýip, Altynjan ejesini gujaklap hünübırýan aglady. – Meni öldürme-li, ene, meni öldürmeli. Men seniň pendiňi tutmadym. Hut şonuň üçinem Hudáy meni jezalandyrdy. Ene, men hazır gi-deýin. Enesiniň pendini tutmadyk gyzy kerçem-kerçem etmeli. Meni öldürmeli. Men telek iş etdim. Men hazır giň dünýä sygyp bilemok. Ene, sen meni golda. Sen meni gora, ene. Özün bir çykalga-söz tapyp, babamy köşeşdir.

Hajar hatyn gyzyna belet. Ol gyzynyň atylan okdugyny, bir aýdan zadyny – ýalňyş-u-ýalňyş däl – etmese, ynjalık tapmajakdygyny bilyär. Şonuň üçin ol gyzyna: «Gitme!» diýip ikinji gezek aýtmady. Ol eyýäm Akgara atlanañ gyzyna nägilelik bilen elguşunu alyp berdi.

6.

Ýolboýy sesini çykarman gidip barsyndan çen tutup, Gulyüzlü akgyz Altynjanyň gala baryp, bir ýowuz iş etmekçi bolýandygyny aňdy. Nämé etmek isleyärkä? Nämé etse-de, eýgilige bolsun hernä! Gulyüzlü gala ýetilýänçä Altynjanyň nämë etmek isleyändigi barada oýlanyp gitdi, ýöne onuň nämë etmek isleyändigini teý akylyna getirip bilmedi.

Akgyzyň tapyp bilmedik tapmaçasynyň çözgündini şebistyna girensoň, Altynjan aňsatja ýorup berdi.

Şebistanyň içi almanyň ysyndan burk urýardy. Bu ys düýn tekjede goýlan iki sany almadan gelýän bolmaly. Bişen almanyň ysyna melul bolan Gülyüzli ýeňil dem aldy.

– So gezek Muhammet Togrul begden alyp galan gamçymyz nirede? – diýip, Altynjan Gülyüzlüden gaharly sorady.

Gülyüzli ýabaly agaçdan asylgy duran gamçyny bikesine alyp berdi.

Altynjan gamçyny elinde uzak saklamana, Gülyüzliniň öňüne oklap goýberdi:

– Hany, başla!

– Bu näme?

– Näme üçin bolgusyz sorag berýärsiň? Näme, şunuň gamçydygyny bileňokmy?

– Bilyärin...

– Onda nä soraýarsyň?

– Men: «Nämäni başlaýyn?» diýip soradym.

– Wa-weýla, saňa aýtmadymmy?

– Nämäni?

– Şu gamçy bilen başda on gezek ýagyrnyna ur. Eger ölmese, biraz wagtdan soň, ýene on gamçy urarsyň. Eger gowşak ursaň, onda özüňi uraryn.

Gülyüzli Altynjandan her hili hokga garaşsa-da, beýle emre garaşmandy:

– Çynyňyzmy, melikäm?

– Cynam.

– Degişyän bolaýmaň?

– Ýok, degişme ýadyma düşenok meniň.

– Meniň elim agyr.

– Çydaryn.

– Melikäm, siz özüňize mydama ýowuz darasýaňyz. Siz perişde ýaly pák gyz. Sizi urmaga hiç kim dözüp bilmez. Diňe ýüregi ýok jellat, özem batyl jellat urup biler sizi. Ýok, ýok, ýalňyşdym, olar hem urup bilmez sizi. Siz urulmak üçin dälde, söýülmek, syalmak üçin, bagra basylmak üçin dörän gyz. Ýadyňyzdamy, nowruz baýramynda ýigitleriň öňüne gamçy

taşladyňyz?! Ýigitleriň birem sizi uran däldir şonda. Sizi urmaga dözer ýaly däl. Siz – perişde. Ýigitler: «Altynjan, biz seni urup biljek däl» diýdiler. Näme üçin? Sebäbi siz mähriban! Siz – eziz! Isleseňiz, meni uruň, ýöne maňa başarmajak zadymy, rehimsiz erkek kişileriň başarmadyk zadyny buýurmaň.

– Sen başarıarsyň!

– Menmi? Meniň başarıyan zadym ýog-a bu dünýäde. Meniň ýeke-täk bir başarıjak zadym bar häzir?

– Näme?

– İçerä sysy ýáýran almalaryň birini iýmek.

– Hä, alma iýesiň gelýärmi?

– Gelýär öz-ä.

– Alma derek awynnyň sapyny iýseň bolmazmy?!

– Ony onçakly halamok.

– Samyrdama-da, eliňe gamçyny al!

Gülýüzli bir gamça, birem Altynjana seretdi. Gamça bakan bir ädim ätdi:

– Gygyrdyp urubereýinmi?

– Gygyranyma bakma, uruber, uruber!

– On gamçy uraýnmy?

– Hawa, on gamçy ur.

– Gaty ursam näme?

– Gaty ur, ýogsam özüňi uraryn.

– Ýok, meni urmaly bolmarsyňz. Gözümi ýumup urubersem, nähili bolar?

– Gowý bolar.

– Melikäm, şu ömrümde men hiç kimi urup görmedim.

– Diýmek, ömrüňde birinji hem iň soňky uranyň men bolaryn.

– Ýat onda!

– Näme üçin ýataýyn? Dik durkam uruber!

– Ýok, men ýatyryp urmagy gowý görýarin.

– Nirede ýataýyn?

– Tapawudy ýok. Dur, dur, tapawudy bar, gapynyň agzynda

– meniň oturýan ýerimde ýat.

Altynjan Gülyüzliniň oturýan ýerine baryp ýatdy.

– Boldumy?

- Melikäm, gözüňi ýum!
 - Ýumjak däl.
 - Onda urjak däl.
 - Ýeri, bolýar - diýip, Altynjan gözlerini ýumdy.
- Gülýüzli ýerden göteren gamçsyny elinde bökdürip, melikesine ýüzlendi:
- Meni uran gezekleriň ýadyňdamy?
 - Ýok.
 - Ýadyňa salayýnmy?
 - Ýadyma sal!
 - Arkan ýat.
 - Nähili ýatamda saňa näme?
 - Arkan ýat!
- Altynjan bu gezegem boýun sundy:
- Indi nä dursuň? Eý, çišik mekejin. Sen Mansur poladan çišik, pola. Uruber! Eliňe okuma çyksyn hernä.
 - Bu sözleri gaharymy getirmek üçin aýdýarsyň. Barybir, saňa gaharlanyp bilemok, melikäm. Yşan, gara cynym meniň. Urup bilemok, melikäm. Ýok, ýok, seni urmak - öwlüyäni urmak.
 - Samahyllama, ur!
 - Ýok, ýok.
 - Onda näme üçin meni arkan ýatyrdyň?
- Gülýüzli gamçyny alan ýerine oklady:
- Aý, arkan ýatyryp göräýeyin diýdim. «Melikäm Togrul beginň öňünde nädip ýatarka?» diýip, oýlanyp, göz öňüme getirip bilmän ýördüm.
 - Gaharymy getirme!
 - Öyüňizden kowuň, gideyin, ýöne başarmajak zadımy aýtmaň.
 - Saňa: «Diňe islän işiňi edersiň, islemedik işiňi etmersiň» diýlip haçan izin berildi?
 - Beýle izin berilmedi.
 - Onda näme üçin buýrugymy amal etmän, bolgusyz takal okayýarsyň?!
 - Sen pikir et, men öz melikämi ursam bolmaz-a!
 - Dünýädeň iň ýigrenji adam kim?

– Siziň öňki sözleriňiz bilen jogap bersem-ä, akyl berýän adam.

– Akyl bermän, buýrugymy ýerine ýetir!

Gülýüzli işige bakan gönükdı. Altynjan onuň öňüne geçdi:

– Nirä?

– Daşaryk.

– Daşarda nä körüň bar?!

– Köşeýänçäňiz men daşarda durubereýin.

– Hiç ýerik gitmersiň. Meniň köšeşmegimi isleseň, aýdynamy et. Bol!

– Ýok, ýok! Men onuň ýaly gabahat iş edip bilmerin. Şu ömrüme hiç kimi urmadym, indem urmaly bolmaýyn.

– Getir onda gamçyny!

– Ynha! – Gülyüzli ýerde ýatan gamçyny alyp, melikesine gorka-gorka uzatdy. – Urmasaňyz-a gowy boljak. Ýaraman ýatsam, özüniz üçin gowy bolmaz. Siziň ýumuşlarynyz kän, men olaryň hemmesine ýetişmeli. Men size gerek ahyryń! Meni ýatmaly etmäň öz-ä...

Altynjan gamçyny Gülyüzliniň haýsy tarapyndan urjagyny bilmeýän ýaly, içini hümlədip onuň daşyndan bir gezek aýlanyp çykdy. Sag tarapynda durup, bar güýünü jemläp, ary köyüp ýatan ýaly urmaga başlady. Gamçynyň şuwuldy sesi ýüregiňi dilip barýar.

– Aý, ene-eý, agyrýar-eý. Waý-waý, ölüp barýaryn-eý. Janym çykyp barýar-ýey. Öldüm-eý. Wa hasrat-a, melikäm, urmaň! Melikäm, urmaň! Men çydap bilemok. Men siz ýaly çydap bilemoga! Eý, Salyr babam, özüň ýetiş! Gün han atam, özüňden medet! Bilge babam, özüňden medet! Ýoluňza bir goýun menden! Gara çnym, gowy baga bakylan goýun ýoluňza aýdýaryn. Tizräk ýetişiň, bu dikdüşdi ganjygyň elinden alyň meni! Salyr babam, size-de bir goýun menden! Ýetişiň! Gün han atam, bir goýun berjek! Abdylmälik daýý, tizräk gel! Awy soň edäý! Mansur daýý, tiz gel! Habyl, gel, Kabyl, gel!

– Komege gelip ýetişerler öýtseň, biraz puryja bereýin.

– Ýetişerler, enşalla! Eý, Gün han atam, özüňden medet!

Eý, Salyr babam, özüňden medet. Ýoluňza bir goýun!

– Hany goýnuň?

– Işin bolmasyn.

– Keramatly atalarymyzy aldap otyrmyň? Sen eyýäm üç goýun bergidar!

– Ýuwaş! Işıň bolmasyn. Seniň demiňden sag-aman syssam, üç goýny, eýderin-beýderin, taparyn.

– Eýdip-beýdip goýun gözläp ýörmän meniň aýdanym bilen boluber!

– Ýok, ýok!

– Onda aýdanymy edýänçäň urjak. Ölyänçäň urjak! «Urma-ga razy» diýyänçäň urjak! Üç goýnuň hem ardurja gitdi.

Elewräp duran Gülyüzli nämedir bir zat ýadyna düşen ýaly çuň oýa batdy. Kem-kemden dogumlandy, biraz arkan gaýyşdy. Altynjan onuň bu bolşuna geňirgendi.

– Saňa näme bolýar? Kömege geläýdilermi ýa?

Gülyüzli merdemsi jogap berdi:

– Ýok, ýok, men öljek-ýitjek, ýöne gamçyň agyrysyna döz geljek, özüme erk etjek. Senem Togrulyň öňünde gamça döz gelip durupdyň. Seniň döz gelen zadyňa, men döz gelmesem bolmaz. Sebäbi men seniň akgyzыň, men saňa mynasyp akgyz bolmaly. Men sebäpli saňa gep geläýmesin..

– Ganymy çogdurma meniň!

– Ganyň çogsa, çoguplar geçsin, dökülsin! Gülyüzlüden saňa mert jogap: urjak däl. Urjak däl! İň soňky gezegem aýdaýyn: urjak däl!

– Urarsyň!

– Urmaryn!

– Böke-böke urarsyň!

– Böke-böke urmaryn!

– Men saňa aýdýaryn: ölseňem urarsyň! Ölseňem!

– Ölemsoňmy? Ony entek bilemok, soň aýdaryn!

Altynjanyň gany depesine uran bolarly, gamçylap urmasy oňa az göründi. Ol bir bökende Gülyüzliniň depesine mündi. Birmeýdan onuň çem gelen ýerine urdy. Soňam onuň bokurda-gyndan tutup, bogmaga giriþdi.

Gülyüzli özünden gitdi.

Altynjan ýüzi göm-gök bolup ýatan akgyzyna ýigrenç bilen seretdi, onuň ýerinden turaryna garaşdy. Akgyz uzak garaş-dyrman özüne geldi, ýerinden turdy:

– Urarsyň ýa ölersiň.
– Öldüräý! – diýip, Gulyüzli parahat jogap berdi. – Ganjyk!
Altynjan oňa gözlerini petredip seretdi:
– Saňa näme bolýar?
– Sen meniň üstüme gygyrma! Eşidýärsiňmi, üstüme gygyrma meniň!

– Näme, näme?!

– Näme eşiden bolsaň – şol! Men seniň aýdanyň etjek däl.
Bolsaň bolupsyň-da han gyzy!
– Onda ölmeli bolarsyň.
– Ölerin! Ölçek! Öldür!
– Men saňa mundan artyk çydap bilemok. – Altynjan ýene gamçyny Gulyüzliniň depesinden yzly-yzyna inderdi. – Öldürjek! Öldürjek! Öl!

Gulyüzli agyrydan ýaňa gözünden boýur-boýur ýaş dökdi, esli salym doňan dek bolup Altynjana seretdi durdy, birdenem elewräp upgrady:

– Bolýar, bolýar, men öleyín. Ýazgytdyr bu. Bimahal ölmeli boldum. Men razy. Men ölmeli boldum. Allatalananyň amanadyny yzyna tabsyrýaryn. Men mertlik bilen ölyärin! Men erkeklerce ölyärin! Eý, halaýyk, eý, Babyr, eý, Mansur daýy, menden razy boluň, hoş galyň! Eý, Babyr, enem menden razy bolsun! Gyzyň iň soňky deminde seniň adyň tutup mert öldi diý. Otagymdaky ýorganlaryň iň aşagyndakynyň ikinji epininde otuz dirhem pulum bardyr, ony metjide haýyr-yhsan edip beriň. Hajar hatyn aňşam ýatjak wagty guragyryly sag aýagyna ýylanyň záherinden edilen melhemi çalmagy ýadyndan çykarmasyn, her gün ýatjak wagty çalynmasa, peýdasý az bolar.

– Munça edeniňe görä kelemäňem öwür.
– Puryja berseň, öwürjek.

Altynjan puryja berdi, Gulyüzli kybla bakyp kelemesini okady.

– Başga aýtjak zadyň barmy?
– Rast, ölçek bolsam, özüm bilen äkitmäýin, käbir aýtman ýören zademy göni ýüzüňe patladyp aýdyp, içimi bir sowadaýyn, hanyň gyzsumagy! Wa-hasrat-a, gamçynyň yzasy janymy alyp barýar. Basymrak öläýmesem, çydap bilemok.

- Aýdanyň bilen içiň sowaýan bolsa, sowat! Aýt!
- Sen ärsirän, kedisı mawlan² ganjyk sen! Eşitdiňmi? Sen erkek görseň, öňünden ylgap ýörmän, likirbuduňa köz bas! Köz! Togrul beg saňa: «Mäkiýan horaz» diýip örän dogry aýtdy. Mäkiýan horaz sen. Gedem sen! Saňa är gerekmi? Ärsiz oňup, ýaşap bileňokmy? – diýip, Gülyüzli Altynjana symygyny görkezdi. – Me, saňa är! Enesiniň garşysyna giden ganjyk mertebe tapmaz, betbagtlyk tapar. Hiç bir är seni ojagynda uzak saklamaz! Bir aý saklap-saklaman gülberiň arkaňa atyp goýberer.
- Sen işden boş! Gümüni çek! Gözüm görmesin seni!
- Giderin. Senden saýak-saýakdyrak kaňkap ýören item gowudyr.
- Git, git! Gümüni çek! Sen akgyz bolmaga mynasyp däl!
- Menmi?! Dünýäde meniň ýaly gowy akgyz – keniz ýokdur! Muňa täze akgyz alaňda göz ýetirersiň. Saňa ärem, akgyzam çydamaz! Saňa diňe men çydadym, indi menem çydamok.
- Men seni gaty lälik sakladym. Men seni ýanymda joram ýaly, syrdaşym ýaly sakladym!
- Sende jora bolmasa näme! Sende syrdaş bolmasa näme! Ýekeöýliň horazam senden gowudyr. Sen, asyl, özüňden başga hiç kimsäni göreňog-a.
- Sen meniň eden ýagşylyklarymyň gadyryny bilmediň. Men seniň, heý, bir ýerde göwnüňe degdimmi? Ä, aýt?
- Aýtsam – aýdaryn, aýtmasam – aýtmaryn. Maňa «Aýt!» diýen bolma! Men indi seniň akgazyň däl. Näme edýänim bilen seniň işiň bolmasyn! Besdir! Mäkimiýan gopbam horaz sen! Sen daşy ýaldyr-ýuldyr edýän içi boş tulum sen! Saňa ýaranmak mümkün däl. Saňa Hudaýam ýaranyp bilmez. Sadyllanyň eşigini geýšeň, näme, erkek bolaryn öýtdüňmi? Hudaýyň edenine garşy giden bolýarsyň. Sen Hajar hatynyň basyp giden aýak yzyna-da degeňok. Hajar hatyn – perişde. Sen bolsa melgun. Öwf! Aýtdym, içimi sowatdym. Aýtmadyk bolsam, gözümi açyp giderdim. – Gülyüzli uly bir yüküň aşagyndan çykan dek rahatlandy. – Indi o dünýä rahat giderin men.
- Sen rahat gitmersiň.

– Eý, guşkelle, boşkelle urkaçy! Öldüriber! Bol bahym, ärsirän tula – diýip, Gülyüzli sesiniň ýetdiginden zowladyp goýberdi. Soňam gözlerini ýumdy. – Menden razy boluň, adamlar. Men gitdim! Wah, enemi ýene bir gezek görüp, gujaklap, hoşlaşyp, soň ölen bolsam, has gowy bolardy. Wa hasrat-a, ene, men saňa köp ýagsylyk edip bilmedim. Seni arkama hopba edip, Mekgä haja äkitsemem azdyr. Sen özüň iýmän maňa iýdirdiň. Meniň akgyz bolmagym üçin öýün düseklerini satyp, maňa sowat öwretdiň. Hoş, ene! Hoş, sag boluň, adamlar! Menden razy boluň! Men şu ýelni kesilmişden başga ähli kişiden razydyryn. Waý-eý, gamçyň degen ýeri janymy alyp barýar. Men ölyärin.

– Urup başlabereýinmi, eý, çišik Eflatun?!

– Başlaber, mäkimiýan horaz!

– Maňa: «Mäkimiýan horaz!» diýme!

– Diýjek, näcejigimem diýjek! Sen maňa näme üçin «Çišik Eflatun» diýdiň? Mäkimiýan horaz! Ýok, dogrusy, horazsyraýan mäkiýan. Horazsyraýan mäkimiýan! – Gülyüzli ýene symygyny görkezdi. – Sen muny görýäňmi? Ine, saňa! Arwah sen!

Gülyüzli urga garaşdy. Altynjan näme üçin öldürmäge başlanok?!

– Bol, öldür-dä!

– Nämä howlugýarsyň?

– Seniň ýanyňdan çaltrak gidesim gelýär. Onsoňam häzir öldürmeseň, soň garaňky düşer, meni jaýlamaga ýetişmezler, uzak gije bärde ýatmaly bolaryn.

– Öleňsoň, nirede ýataňda saňa näme?!

– Mynasyp ýerimde, seniň ýok ýeriňde, ömrem barmajak ýeriňde ýatjak men.

– Dowzaha düşäýerin öýdýärsiňmi?

– Seniň ýanyňda ýatanymdan dowzaham gowudyr.

– Nähe, näme?!

– Bagışlaň, bu sözi gaharyma aýdaýdym...

– Gözüni açyp gürle!

– Ýok, ýok, indi gözümem açjak däl, gürlejegem däl. Öldür, wessalam! – Gülyüzli ikidyz oturyp, Altynjanyň öldürerine garaşdy.

– Nähe bilen öldüreyin?

– Menden maslahat sorama, barybir, maslahat berjek däl. Nädip öldüresiň gelse, öldüriber. Gamçy bilen urup öldür. Gygyrybersem üns berme. Özümden gidemsoň, seniňki aňsat bolar. Iň gowusy, döşümden hanjar sok.

– Başaramok.

– Senmi? Öz doganynyň gözüne hanjar sokan şereňiz urkaçy, heý, meniňkä sokmazmy?

– Men Habylyň gözüne atdanlykda sokdum.

– Diýmek, tejribän bar. Meniň ýüregime bilip sok! Bol bahym!

– Gözüni aç! Nämé üçin gözüni ýumýarsyň?

– Seniň ýaly ganhora nämé tapawudy bar onuň?

– Tapawudy bar.

– Nämé?

– Gözüni açmasaň, gaharym gelenok.

– Ýok, ýok, indi meniň bu dünýäden gitdigim. Indi maňa siziň ýaşaýan dünýäňizi görmek ýok. Bahymrak öldür!

– Nämé üçin howlugýarsyň?

– Seniň bilen gürleşip durmak islämok.

– Gözüni açmasaň, gaharym gelenok diýdim-ä. Meniň gözüme seret.

– Ýog-eý, hälki aýdan sözlerimden soň seniň yüzüne hijem seredip bilmerin. Yüzüne seredere yüzüm ýok indi meniň.

– Sen hakykaty aýtdyň-a. Seniň aýdan zatlaryň ählisi dogry.

– Hakykaty diňe öljek wagtyň aýdyp bolýar.

– Onda sen meni on ýyllap aldaďyňmy?

– Men hiç zadam edemok, melike... – Gülyüzli ilkinji gezek Altynjana «melikäm» diýmän, «melike» diýdi, sebäbi ol eyýäm onuň melikesi däldi. Ol işden kowlan. – Men şu güne čenli – senden kowulýançam ak ýurekden hyzmat etdim. Hyzmatymda ikilik etmedim. Nähili pikir edýändigimiň bolsa saňa – size parhy ýok.

– Gözüni aç!

– Weyla, masgara, sen nähili özi?

– Nähili?

– Entegem öldüreňok-la sen meni? Öldür bahym!

– Hökman öljekmi?

– Hälki aýdan sözlerimden soň men siziň dünýäňizde ýaşap bilmerin-ä!

– Nämə üçin «Siziň dünýäňiz» diýyärsiň? Sen entek ol dünýä gideňog-a?!

– Indi men islesem-islemesem o dünýä gidäýmeli.

– O dünýä gidip nämə etjek?

– Ýatjak hezil edip. Saňa hyzmat etmekden-ä dynaryn. Ýogsam saňa ýaranjak bolmakdanam halysan beze-bez boldum men. Muhammet Togrul begiň başyna-da apy-tupan getirersiň sen. Ol görgülä-de nebsim agyrýar meniň. Olam bir gün edil men ýaly ölmäge kaýyl bolar. Wiý, dym-dyrslyk-la?! Hanyň gyzy, öňki melikäm, sen nirede? Nämə üçin geplemeýärsiň?

– Ölmezniň öň ýany nämə isleyärsiň? Belki, isleyän zadyň bardyr?

– «Isleyän zadyň bardyr» diýdiňmi? – Gülyüzli tekjede duran iki sany almany ýatlady, ýuwdundy. – Nämə islesem, berermiň?

– Ölüp barýan adam guşuň süýduni islese-de tapyp berýärler. On ýyl hyzmatymda bolduň. Seni razy edip o dünýä ugratmak meniň borjum.

– Razy edip o dünýä ugratmag-a saňa kyn düşer, ýöne tekjäniň öňündäki almanyň birini berseň-ä, senden azajyk razy bolup giderin men, mäkimiýan horaz!

Altynjan almanyň ulusyny alyp, Gülyüzlä berdi.

Gülyüzli gözünü açman almany derrew lak-luk atdy.

– Yene biri bar. Onam iýäý.

– Iý diýseň, iýerin welin, soň saňa galmaž.

– Me, sen indi meni gaýgy etme.

– Onyňam dogry, mäkimiýan horaz. Behişdem şeýle gowy däldir. Hezil edäýdim – diýip, Gülyüzli ikinji almany hem gözlerini açman iýdi. Altynjan Gülyüzlüden gorka sorady:

– Men şeýle erbetmi?

– Erbedem senden gowudyr.

– Erbet bolsam, onda nämə üçin meni urmaýarsyň?

– Sebäp men seni gowy görýärdim, hakyt saňa magşuk bolupdym, mäkimiýan horaz!

– Wa-weýla, sen maňa başda perişde diýdiň, soň maňa ýaman diýdiň. Indem başga sözleri samrap otyrsyň.

– Yaramazam bolsaň, özüňe imrindirýän bir mähirlilik, hoşreftarlyk jadyň bar seniň. Bagryňa basaýasyň gelýär. Er-

kek bolan bolsam, döşüne döşümi oýkap-oýkap, içimi sowa-dardym.

Altynjan ikidyz oturan Gülýüzliniň garşysynda ikidyz oturdy:

– Gülyüzlim, men seniň günäni geçeýinmi?!

– Sen geçseňem, men geçmeyärin. Mekejin! Mäkimiýan horaz!

– Özüne beýle ýowuz-jeberut bolma. Sen mähriban ahyryn. Men seni indi on ýyl bări saklaýaryn. Naçarlygyňdan başga aýbyň ýok seniň, sen duruşuňa mähirdar sen, hakyky hoşreftar sen, ýüzünde janperwer mährewlik bar seniň. Sen hiç wagt gaharlanmaýarsyň. Sen geçirimli. Men saňa on ýylyň içinde juda köp gezekler sütem etdim. Sen meniň eden sütemlerimi hiç kime aýtmadyň. Mydama: «Daşa büdräp ýkyldym» diýdiň. Şol wagtlar seni bagryma basaýasym geldi. Sen örän dogry aýtdyň: men oňsuksyz, kejir men. Gedem men. Onam dogry aýtdyň. «Saňa Hudaýam ýaranyp bilmez» diýibem suwamay dogry aýtdyň. Enemiň sözünü diňlemän telek iş edendigimem dogry aýtdyň. Seniň aýdan ähli sözleriň dürs, ýüregime jüňk boldy. Sen maňa düşünýärsiň. Sen meniň ýalňyz ýürekdeşim. Eger sen dagy bolmadyk bolsaň, onda ýeke akgyzam meniň şatyma çydap bilmezdi. Sen bolmasaň, men bu dünýäde mundan beýlak nä-dip ýasaryn?! Bu jahanda meniň ýeke-täk daýanjym sen, söyen-jim sen, Gülyüzlim.

– Şu aýdýanlaryň ýarysy dagy çynyňmy, mäkimiýan horaz?!

– Cynam, Gülyüzlim, barysy-da cynam.

– Meni ýeke-täk ýürekdeş joraň hasaplayarsyňmy eý, mütrük?

– Sen meniň ýeke-täk ýürekdeşim.

– Dogry aýtdyň, saňa mensiz ýasamak kyn-a düşer, zalym-jeberut?

– Eger sen ölseň, onda menem öljek.

– Wiý, masgara! Bu nädip beýle boldy-a?! Masgara-a! Onda men ölmäýinmi, mäkimiýan horaz?!

– Ölme, akgyzym, ölme! Gözüňi aç!

– Men saňa sögdüm-ä?! «Mekejin, mekejin!» diýdim. «Mä-kimiýan horaz» diýdim. Kän zat diýdim. Sen meniň günämi öt-jekmi?

– Sen meniň günämi ötjekmi?

– Ötjek, näcejigimem ötjek. Men jinnekçi däl. Sizde günä ýok. Siz – perişde!

– Men seniň günäňi ötyärin.

– Çynyňmy?

– Çynam, gül yüzli Eflatunym.

Olar şapba gujaklaşdylar, soňam ýer sarsdyryp, aglamaga başladylar.

Babyr atly hyzmatkär agy seslerini eşidip, ýüregi ýarylan ýaly bolup, kürsäp içeri girdi. Görse, Altynjan bilen Gülyüzli gujaklaşyp, aglap otyr.

Hyzmatkär hyjyl çekip, sesini çykarmış daşary çykdy.

7.

Garaňky gatlyşyberende awa gidenler geldi.

Hajar hatyn attan düşüp-düşmänkä Gülyüzlä yüzlendi:

– Hany, Altynjan?

– Ýatyr, hatyn.

– Nämę, nämę? O nämę üçin bimahal ýatyr?

– Ol: «Endam-janyň agyrýar» diýdi.

– Nämę bolupdyr oňa?

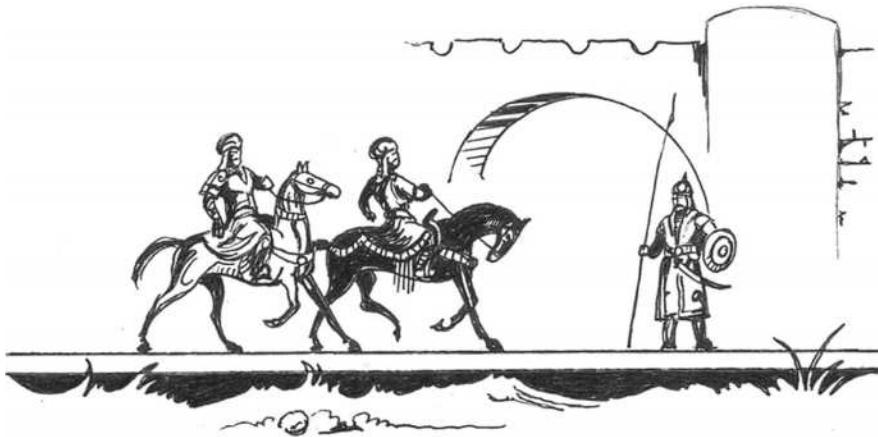
– Siziň ýanyňzdan gaýdyp öye gelenimizde ol attanlykda daşa büdredi. Arkasy daşa degdi, daraw-daraw, hatyn...

– Mansur, howlyň içinde ýeke daşam bolmasyn!

Mansur gapydan kösenmek kösendi: howlynyň içinde ygym-sagym ýatan ýekeje daşam ýokdy...

Ýöne Altynjanyň arkasynyň daraw-darawdygy hakykatdy...

On ikinji hekayat

NESIBÄ ZOWAL YOKDUR

1.

Abdylmälik hanyň keýpi çagdy, çünki ol düýn Harun ibn Altyndaşdan toýa çakylyk alypdy. Aýyň soňky anna günü Harun ogluna sünnet toýunu edýärди.

Abdylmälik han ol toýa hökman barar!

Özem hökman dolup-daşyp barar.

Ýone Şadranç müňbaşysynyň oslagsyz habary hany biçak geňirgendirdi:

– Merhemetli han, Jürjaniýadan – hökümdar Harun ibn Altyndaşdan ýörite askudar geldi, ol siziň dergähiňize hökümdar Harun ibn Altyndaşyň gelýändigini habar berdi.

Bu habar han üçin biçak geňdi. Şonuň üçinem ol Şadranç hajyba çapary öz ýanyna alyp gelmegi tabşyrdy.

Çapar hanyň ýanyna gelende-de Şadranja aýdan sözlerini gaýtalady.

Han çaparyň sözlerinden soň, habaryň hakykatdygyna göz ýetirdi. Elbetde, ol Şadranja-da ynanýardы, hut şonuň üçin ony özüne hajyp edip işe alypdy, ýone ol Harunyň Zamahşara näme üçin gelýändigini akylyna sygdyryp bilmän örtenýärди.

Han bir hakykaty bilyärdi: hökümdar aňsat-aňsat ýola çyk-mayar. Çysa, tozdurmak, weýran etmek, jeza bermek üçin çykýar. Harun – ot. Ol baran ýerini ýakyp-ýandyrýar.

Diýmek, ol Zamahşara ýakyp-ýandyrmak üçin gelýän bolmaly.

Abdylmälík han hökümdary iki çakrym öňünden garsylamak üçin ata atlandy.

– Zyýapata taýýarlyk görüberelimi? – diýip, Mansur hana ýüzlendi.

Han içki pikirini daşyna çykardı:

– Zyýapatyň geregi bolarmyka?!

– Bolar, bolar! – diýip, çapar gürrüne goşuldy. Onuň gürrüne goşulmagyny hiç kim halamady.

– Onuň ýaly bolsa, taýýarlyk görüber – diýip, han göwünligöwünsiz dillendi. Ol belent mertebeli myhmanyň yzzaty üçin edilmeli işleri ýüzugra düşündirip, galanyň otuzdan gowrak ýaşulusy, baş yüz esger (parahat döwürde galada baş yüzden artyk haşym saklamak soltan Masut Gaznaly tarapyndan ýörite perman bilen gadagan edilipdi) bilen ýola düşdi.

Abdylmälík han Jeýhunyň akymynyň ugry bilen gidip barsyna özüne şol bir sowaly zol-zol berýärdi: «Hökümdar näme üçin Zamahşara gelyär?» «Meniň köşkdäki gowy gatnaşyk saklap ýören adamlarym bu ýoriş hakda maňa näme üçin öňünden habar gönündermediler? Eý, Hudaý, Eprikogullary nesilşalygyna mundan otuzýyl oval uran paltaňy ýene urmakçy bolýarsyňmy? Horezminde tas ýedi asyrlap patyşalyk süren Eprikogullary nesilşalygyndan galan ýeke-täk daragt bu gün ýýkylmaly bolarmyka?! Eý, Hudaý, näme üçin biziň neberämize şeýle ýowuz daraşýarsyň?»

Abdylmälík ýedi ýasyndaka neberesiniň başyndan inen betbagtçylyk gorky bolup aňynda galypdy. Onuň şondan soňky ömri gorkuda geçipdi, ýöne Abdylmälík bütün ömrüne aňyndaky gorky bilen darkaş gurap geçirdi. Özünü gorky-ürküni bilmeyän adam hökmünde görkezmäge çalyşdy. Ogullaryna-da, gyzyna-da batyr bolmagy, hiç bir zatdan heder etmän ýaşamagy ündedi.

Hanyň iň esasy gorkusy Mamunlaryň Käs şäherindäki eden gyrgynçlygynyň Altyndaş tetelliler tarapyndan gaýtalanmagydy. Ol Eprikogullary neberesiniň täzeden örñemegini düýrmegi bilen isleyärdi. Onuň içki gorkusyny hiç kim aňanokdy, ony ilki bolup gyzy Altynjan awda Keski Kelew babatda aňdy...

Abdylmälik han ömründe ýeke gezegem şu günki deýin howsala düşmedik bolsun gerek. Ol Jürjaniýadan gelenleriň arasynda Harun hökümdaryň ýokdugyny görüp begenmek begendi.

Gelenler Harun hökümdaryň sahyby Aşyk Garkyn bilen Jendiň häkimi Şamälik eken.

– Biziň saňa möhüm habarymyz, gürrüňimiz bar – diýip, sahyp Aşyk Garkyn galakyjaklady.

– Habar iberene-de, habar getirene-de hamd-u-senalar bolsun.

– Hökümdar meni Şamäligiň ýany bilen Jende ýollady. Ýolugra seniň bilen-de gürleşmegi makul tapdym. Sen bize zyápat ýaparsyň-a, Abdylmälik han? Ýa şu duz-çörekli garşy alşyň bilen oňaýjakmy?

– Size hökman zyápat ýaparyn, ýörün. Çapar maňa: «Hökümdar gelýär» diýdi.

– Çapar saňa dogry aýdypdyr. Biz seni synaga salyp görmek isledik. He, he-he! Abdylmälik, sen indi han dälsiň? Sebäbi indi zamana üýtgedi, jihada, ýoriše gitmegiň zerurlygy ýok. Munuň üçin menden öýke-hä edýän dälsiň?

– Ýok, ýok.

– Sen bize dogry düşün.

Abdylmälik emir Aşyk Garkyny önem bir halap baranokdy, çapardan ýalan habar ýollap, howsala salansoň-a ony hasam ýigrendi.

Aşyk Garkyn dynuwsyz gürleyärdi, çakyr gülüyärdi. Şamälik welin gürlänokdy, onuň bolşy emire geň göründi:

– Şamälik, seniň yüzün salyk görünýär-le?

– Şamälik senden öýkeli – diýip, sahyp Aşyk Garkyn aýtdy.

– Bar gürrüň hem Şamäligiň öýkeliliginde. Sen onuň göwnüne degipsiň.

– Menmi? – diýip, Abdylmälik emir bir Aşyk Garkynyň, birem Şamäligiň yüzüne seretdi: – Şeýlemi, Şamälik?

– Elbetde, şeýle! – Aşyk Garkyn janykdy. – Şamälik bar zady hökümdara aýtdy. Hökümdar bu meselä goşulmak islemedi, ýöne maňa seniň bilen düşünüşmäge rugsat berdi. Men meselä ni gaty nagt çözerin.

- Haýsy meseläni?
- Ony seniň desterhanyň başynda aýdaryn.
- Şamälík, menden göwnüň galan bolsa, ony maňa goni aýdaýmaly ekeniň. Bu ara hökümalary goşmak nämä gerek?
Şamälík ýagsydan-ýamandan sesini çykarmady.
Abdylmälík ýeňil dem aldy: herhal, ýagday, oňuşmazça däl.
Bu ýerde ölüm howply hiç zat ýok.
Han myhmanlary bilen Zamahşara ugrady, Şadranjy ýanyaňa çagyrdy:
 - Bizden öň gala bar, Altynjany tap-da, oňa: «Häzir myhmanlar gelyär. Şolar galadan çykyp gidýänçä saňa haremiňden çymak gadagan. Bu babaňyň ýörite tabşyrygy» diý, berkden-berk diý.
 - Lepbeý, tagsyrym!

2.

Abdylmälík hanyň öýüne iki sany nätanyş atly geldi. Olary ferraş Haldan garşylady.

- Abdylmälík han barmy? - diýip, atlylar ferraşdan soradylar.
- Emirimiz häzir galada ýok, ol giçlik geler. Hanlyk näme işiňiz bar?
- Biz emiriň ýanyна habarly geldik.
- Nämе habaryňyz bar bolsa, maňa aýdyberiň.
- Ilki siz aýdyň, Abdylmälík hanyň gyzy barmy?
- Bar, ýöne häzir galada ýok...
- Hanyň gyzy äre çykan däldir-ä?!
- Nämе, nämе? Emiriň gyzy Altynjanmy? Size nähili diý semkäm, oňa äre çykan diýsegem boljak. Siz äre çykan diýip hasap edäýiň. Äre çykan ol, äre çykan!

Bu habary eşiden iki atly serpmeden gaýdan ýaly boldy. Biri-biriniň ýüzüne soragly bakdy.

Haldan mürehet etdi:

- Geliň, geçiň, oturyň!.. Dem-dynjyňzy alyn!
- Onuň ýaly bolsa, biziň oturmagymyz geliksiz bolar, biz gaýdalı!

– Bu nähili beýle bolýar-aý?! Masgaraçylyk ahyryн bu. Muny bege nädip aýtjak? Onuň ýüregi tarka ýarylar.

Ikinji atly ýoldasynyň sözünü makullady:

– Apy-tupan tursa gerek.

– Hökman turar!..

– Gaydyberiň, gaydyberiň – diýip, Haldan, näme üçindir, atlylary howlukdyrdu.

Soňam derwezeden çykyp, atylar gözden ýitýänçä seretdi.

Atylaryň alnyndan Altynjan dagy çykdy. Olar nätanyş atyla-
ra seredip, deňlerinden geçip gaýtdylar.

Howla giren Altynjan Haldana ýüzlendi:

– Hälki atylar näme üçin gelipdirler?

– Men-ä olaryň näme üçin gelenine-de düşünmedim. «Ab-
dylmälik han barmy?» diýip soradylar. «Han tiz geler, garaşyň»
diýsem, seslerini çykarman gitdiler.

– Daýy, hälki atylaryň yzyndan git. Olar uzak bir ýerden
gelipdirler. Ýadap gelipdirler. Goý, öýde dynç alsynlar – diýip,
Altynjan Anuşirwana ýüzlendi.

– Ýok, ýok, gerek däl! – diýip, Haldan elewredi. – Olar hazır
geler.

– O nähili geler?!

– «Häzir biraz işimiz bar, soň geleris» diýip gitdi olar. Olar
Abdylmälik hana duşuşmak isleyärler. Hana aýtjak ogryн ha-
bary bar olaryň.

Altynjan Haldana seredip biraz durdy-da, hiç zat aýtman
haremhana bakan gitdi.

Haldan aýbynyň açylmagyndan howatyr edýän ýaly, iki ýana
zowzanaklaýardy. Isleginiň başa barmaýandygy ony örteýärdi.
Ol Altynjanyň yzyndan sawçylaryň gelmezligini, onuň bagtynyň
açylmazlygyny isleyärdi. Şu isleginiň amaly üçin anyk bir iş-
töwekgellik edip bilmeyändigine gynanýärdi. Haldanyň ýüregi
Altynjandady. Ony düýrmegi bilen söýärdi. Onuň özüniňki
bolmagyny isleyärdi, bu isleginiň başa barmajakdygyny-da bil-
ýärdi. Alaçsyzdy. Arzyny kime aýtsyn ol?!

* * *

- Mansur bazardan geldi, Haldan onuň öňünden çykdy.
- Iki sany atlyny-ha gören dälsiň?
 - Ýok, görmedim. Hä, näme boldy?
 - Aý, bolan zat ýok, ýöne soraýdym. – Haldan bu sözi aýdyp gutaryp-gutarmanka hälki iki atlynyň biri derwezäniň ýanynda peýda boldy. Ony gören Haldan aljyrady:
 - Eý, saňa näme gerek?!
 - Dogan, aýt, Abdylmälik han gyzyny kime äre berdi?
- Haldanda çikalga galmadı:
- Altynjan hatyn bikir¹ entek, ýöne ol nyşanly. Ýaňy sy-paýçylykly aýdanymda düşünmediňmi?
 - Kimiň nyşanlysy?
 - Be, şonam bileňokmy?! Altynjan hatyn seljuk begi Muhammet Togrul begiň nyşanlysy.
 - Maşalla-a, bize geregi-de şol! Bizi şu ýere ugradanam Muhammet Togrul beg-dä – diýip, bu habara keýpi gül-gül açylan atly ýylgyrjaklady.
 - Onuň ýaly bolsa, has gowy, gelin, geçiň! Ýaňy gönüläp, düşünükli edip aýtmadyňz. «Altynjan biziň begimiz Togrulyň nyşany, şonuň üçinem ol bikir gezip ýören bolmaly» diýemeli ekeniňiz. Men sizden howatyr etdim. Men sizi Şämäligiň adamysyňz öýtdüm. Siz ýadap gelensiňiz. Dynjyňzy alyň! Ýaňy alnyňyzdan Altynjan hatyn çykdy ahyryn siziň. Görmediňizmi?
 - Gördük-le. Şoldur öýtdük, dogrusy.
 - Wa-weýla, siz ýaňy özüňizi Togrul begiň ugradandygyny aýtmadyňz. «Bizi Togrul beg iberdi» diýseňiz, men begenjime bagryma basjag-a sizi. Biz Togrul begden habara garaşyp ýörüs-ä.
 - Biz Togrul begiň habaryny getirdik, onuň gelyändigini size öňünden aýtmaga gaýtdyk.
 - Onuň ýaly bolsa, gözümiziň üstünde ornuňyz bar. Bu gün bizde toy! Bu gün bizde baýram. Bize Togrul beg gelyär. Atyňdan düş, doganym. Gel, men seni bir gujaklaýn-la.
 - Eý, sen gapydanmy ýa ferraş? – diýip, Mansur azm urdy. – Bar, öz işiň bilen bol!
- Ferraş gapydanyň bu sözünü gulagynyň ýele ýanyndan geçirip goýberip, haremhana bakan ýumlukdy:

– Altynjan melikäm! Altynjan melikäm! Buşluk! Söýünji! Muhammet Togrul beg gelýär. Men: «Atlylar derrew gelerler» diýdim-ä. Men saňa: «Anušírwan daýyny ugratma, olaryň özleri derrew gelerler» diýdim-ä. Gelendirler görseň! Togrul beg gelýär. Ol uly toý edip, kejebeläp sizi alyp gitjekmiş. Sizi köskde ýasatjakmyş! Altynjan melikäm, eşidýärsiňizmi?! Togrul beg siziň yzyňyzdan gelýär. Ol Zamahşarda şeýlebir uly toý etjekmiş. Buşluk!

Altynjan Haldanyň begenişini görüp, dilden-agyzdan galády. Ol sesini cykarman Haldana seredip dur.

– Melikäm, hälki iki atlyň birisi gaýdyp geldi. Ol – Togrul begiň çapary. Ýörüň, çaparyň habaryny özüniz diňläp görün.

Altynjan Haldanyň yzyna düşdi.

– Eý, çapar, hany, habaryň Altynjan melikämize-de aýt! Bol!

– Muhammet Togrul beg gelýär, melikäm. Ol bizi öňden iberdi. «Men barýançam sizler taýýarlyk görüberiň. Toý edeliň!» diýdi – diýip, çapar ýylgyrjaklady. Ol Abdylmälik hana niyetleniliп ugradylan nyşanlyk bukjany gapydana, ikinji nyşanlyk bukjany Altynjana gowşurdy. – Bu nyşanlyk bukjasy size ugradyldy, bikäm.

Altynjan içerden kiçeňräk ýaşyl mahmal haltajygyny alyp geldi. Ol haltajyk – içi teňneli haltajyk. Altynjan haltajygy elinde bökdürüp, Haldanyň ýanyна bardy:

– Haldan, seniň begeneniň hemem maňa şeydip janköýerlik edýänligiň üçin men saňa altyn berjek.

– Men bütin ömrüme saňa janköýer bolaryn, melikäm. Gi-deňde menem ýanyň bilen äkitgin. Men saňa wepaly hyzmat ederin.

– Hany, agzyň aç!

– Taňryýalkasyn, melikäm, bütin ömrüm siziň hyzmatyňzda bolaryn – diýip, Haldan agzyny açdy.

– Älhepus, agzyň uludygyny! – Altynjan gülüp, Haldanyň agzyna haltajygynadan altyn teňnelerini jugurdadyp guýdy. – Agzyň beýle uludyr öýdmändim.

Haldan agzyny açyp, doňan ýaly bolup durdy. Agzy tylladan dolansoňam gozganmady. Onuň bolşuna Altynjan geňirgendi:

– Indi nä dursuň? Bar, git indi.

Altynjanyň bu sözünden soň, Haldan baga bakan gaty-gaty ýöräp gitdi.

Çapar Mansur bilen gadyrly saglyk-amanylýk soraşandan soň:

– Biz nirede düşlesekkäk? – diýip sorady. – Biziňkiler ýene dört-bas günden gelerler. Şoňa çenli taýýarlyk görsek, gowy boljak. Biziň hymalarymyz bar.

– Haý, doğan, Abdylmälík han myhmanyny hymada ýaşatmaz. Siz arkaýyn geliberiň. Myhmanlar üçin ýörite uly otaglarymyz bar biziň.

– Biz myhmantama ýerleşmeris.

Otaglarymyzyň işiginden bir seredip gör, şonda bilersiň, ýerleşjegini-ýerleşmejegini. Müň adam dälsiň-ä sen?

– Müňdenem köp biz. Müň gowrak esger bilen ýüz düye ýükümüz bar. Ýükün on düyesi şu ýere getirilmeli. Ol toý sowgatlary.

Geň galmadan ýaňa hiç kimden ses çykmady. Çapar göçgünüli ýylgyrjaklady:

– Men özümkileriň ýanyna baryp, Altynjanyň bikirdigini, Muhammet Togrul bege garasyp oturandygyňzy aýdyp begendireýin, ýogsam, olaryň hallary sal üstündedir häzir. Tas yzymyza gidipdik biz häli.

– Bar, bar, samahullap durma-da, on düye ýuki bärík getir – diýip, bagdan ýylgyrjaklap gelen ferraş gaharlandy.

– Kim aýtdy Abdylmälík hanyň gyzy äre çykdy diýip? – Mansur çapary saklady.

– Şu kişi aýtdy – diýip, çapar Haldany görkezdi.

– Men näbileýin seniň Muhammet Togrul begiň adamydygyň. Şämälik ýaly bir ýigrenjiniň aýýarysyň öýtdüm men seni. Men saňa aýtdym-a: «Altynjan Muhammet Togrul begiň nyşanlysy» diýip. Ant iç aýdaňok diýip. Ant iç! Sen maňa töhmet atjak bolma. Şatlyga záher sepjek bolma.

Çapar agyr ýagdaýa düşdi:

– Biz gönü gelip: «Biz Muhammet Togrul begiň adamlary» diýip, aýtmaly ekenik, şony aýtmandyrys. Günä bizde. Siz: «Altynjan – Muhammet Togrul begiň nyşany» diýip, aýtdyňyz ýaňy. Dogry, dogry!

– Aýtdym, aýtdym, hawa, aýtdym. Göni sözüm bar meniň. Ýüregimdäki dilimde meniň. Togrul begiň gelerine garaşyp ýörün-ä men! Biziň hemmämiz garaşyp ýörüs. Şeýle bir toý ederis. Gije ýatman hyzmat etjek!

– Ferraş, bar, desterhança aýt, goý, ol myhmanhanalarda uludan saçak ýazsyn. Esasy myhmanlar şu ýerde bolarlar. Olar ýadap gelendirler. Dynçlaryny alsynlar, iýip-içsinler. Esgerler hymada bolarlar. Men hazır çapar bilen gidip, esgerleri ýerlesdirip gaýdaýyn.

Hälki Haldan bilen çaparyň gürrünine hiç kim ähmiyet berip durmady. Tanamadyk sylamaýar. Ähli zat gowulyk ahyryny. Peşeden pil ýasajak bolmak kime gerek? Hiç kime-de gerek däl. Haldan Muhammet Togrul begiň uly tutum bilen gelyändigini nireden bilsin?! Wah, ýüregiňdäkini amal etdirip bolýan bolsady, onda Haldan bar zady bulaşdyrjakdy! Soňam Altynjanyň gama batysyny synlap, heziller etjekdi, lezzet aljakdy. Bolmady! Özgäniň betbagtlygyny synlamakda çäksiz hezillik bar! Betbagtçylyga uçran sen däl! Seniň ýagdaýyň onuňkydan gowy. Ýoksul bolup, barjamylaryň betbagtlygyna tomaşa etmegiň lezeti has datly! Wah, Haldan içinde bertiklän bu pikirlerini hiç kimsä aýdyp bilenok, ýöne kimdir birine şeýlebir içini dökesi gelýär. Kim bar içini dökere?!

Eh, çaçgary çoh dünýä!

Bir nämynasyp adam-a baý edýärsiň, Zamahşar sebitine emir, han belleyärsiň. Bir pähim-parasatly bendäňem onuň gapysynda ferraş kylýarsyň? Hany seniň adalatyň? Wah, dünýä meniň elimde bolsady!

* * *

Iň esasy zat – gelýärler!

Ýok, iň esasy zat – gelýär!

Togrul beg gelýär!

* * *

Ähli kişi Togrul begiň iberen on düye ýüki bilen başagaý. Her bir zady bir-birden gözden geçirýärler.

Haldan Altynjanyň haremine kürsäp girdi. Ol sandygyn-dan nämedir bir zat gözläp duran Altynjanyň kamatyna gözügi-dijilik bilen seretdi.

- Bu näme etdigiň seniň?! Näme üçin içeri girdiň?
- Seni görmek üçin geldim – diýip, Haldan sandyrady.
- Näme, näme?
- Saňa aýtjak sözüm bar.
- Nähili söz?
- Sen Togrulyň hatyny bolup, mertebede ýasaryn öyd-yärssiňmi? Ol seniň gadyryň bilermi?
- Diýyän zatlaryň näme seniň? Akylyňdamy beri sen? – diýip, Altynjan gazaplandy.

Altynjanyň ýowuz jeza bermeginden ätiýaçlanan Haldan başga perdeden gopdy:

– Togrul beg saňa on düye engam iberipdir. Ol engamlar biri-birinden gowy. Men seniň Togrul beginň hatyny bolup, uly mertebede ýaşajakdygyňa ýasanýaryn. Onuň iberen engamlaram muňa şayat. Melikäm, towakga edýärin, daşary çykyp, beginň ýollan engamlaryny görsene!

– Ýok, ýok, görjek däl! Cyk!

Başga bir wagt bolanlygynda on düye ýuki Altynjanam birin-birin gözden geçirse geçirerdi. Yükleriň arasyndaky lagly-göwheleri hezil edip synlardy, her birini boýnundan asyp görerdi. Mundan sekiz aý öň Musa beginň getiren engamlaryny Altynjan her gün synlapdy, birini goýup, beýlekisini dakynypdy. Yöne soňky bir aý bări Altynjan şol getirilen engamlary sandyklaryndan çykaryp ýeke gezegem tomaşa edip görmändi.

Hana, Altynjanyň ejesiniň ýanyndaky zenanlar, akgyzlar engamlary haýran galyp synlaýarlar, ýone ol gymmatbaha lagly-göwherdir jowahyrlar, her dürli şay-sepler özüne degişli däl ýalydy, ol zatlar ony sähelçe-de özüne çekenokdy. «Altynjan, sen, ine, muny bir gör!» diýip, oňa geň-enaý zatlary görkezärdiler. Altynjan: «Juda owadan eken» diýip, başdansowmajogap berýärdi, ýone ol bu mahal Togrul beginň iberen habar nyşany bilen gümrady.

Bukjada ýowşan bardy.

Ýowşan oňa sähradaky ilkinji atly gezelenji ýatladýardы. Şol gezelençde Togrul beg sorapdy:

«Sen bu gülleriň, gyrymsy otlaryň haýsysyny gowy görýärsiň?»
Altynjan bu sowala sobada jogap beripdi:

«Ýowşany!»

«Näme üçin?»

«Ýowşanda wysalyň ysy bar».

«Be, wysalyň ysynyň bolýandygyny bilmändirin».

Sondan soň Togrul beg atdan düşüp, bir düýp ýowşan soğrup alypdy, uzak ysgapdy.

Bu gün Togrul beg wysalyndan nyşan ýollapdyr.

Altynjan bir düýp ýowşany üzönüksiz ysgady.

– Muhammet Togrul Altynjana beýle köp engam iberip bilýän bolsa, onda ol juda uly hökümdar bolmaly – diýip, Altynjanyň dayzasy Şayürek aýtdy.

* * *

Haldan Altynjanyň şebistanyna ýene kürsäp girdi:

– Togrul begiň ynagy geldi.

– Nirede?

– Ony Polabeg (Mansur) alyp geldi. Häzir myhmantamda dynç alýar. Ol şeýlebir üýtgeşik zatlary aýdýar, melikäm. Wah, melikäm, ynagyň aýdýan hekaýatlarynyň tagamyny Polabeg duýanogam. Ol ýöne hä-him diýip otyr – ýöne men bilipjik durun – onuň aňy allowarralarda. Hyýalnda kimdir biri bilen nämedir bir zadyň söwdasyny edýär ol. Men oňa beled-ä.

– Sen baryp, ynagyň hekaýatlaryny diňle. Soň maňa aýdyp berersiň.

– Ony oňararyn, melikäm. – Ferraş birpaýyz säginip durdyda, yzyna öwrüldi: – Melikäm, ynagyň bir sözünü size ýetirmändirin men.

– Näme habar ol? Möhümmi?

– Togrul beg ynagyna: «Men barýançam – toýdan burun Zamahşarda uly sadaka beriň. Mahmyt Gaznala Gurhan çykyň, ony mertebeläň. Soltan Mahmyt Gaznaly beýik soltan bolupdy.

Meniň mertebämiň rowaçlygy soltan Mahmyt Gaznalynyň ak patasyndandyr» diýipdir.

- Hakyt şeýle diýipmi?
- Hakyt şeýle diýipdir, ine, şu iki herri gulagym bilen eşitdim.

– Bar, ynagyň gürrüňlerini diňle!

Ferraş ok ýaly atylyp gitdi. Biraz wagtdan soň ol ýene geldi:

- Melikäm!..
- Nâme habar?
- Melikäm, Abdylmälík han geldi. Muhammet Togrul begiň ynagy Ahmet Dehistany siziň babaňyz bilen hal-ahwal so-raşandan soň: «Merhemetli Abdylmälík han, men siziň gyzynyza öz patyşamyň iberen engamyny elin gowşurmaga borçludyryň» diýdi. Abdylmälík han meni siziň yzyňyzdan iberdi. Olar size garaşýarlar, melikäm.

Altynjan ejesiniň ýanyna bardy. Oňa Haldanyň habaryny aýtdy:

– Men nähili barsamkam, ene? Tuwakly² barayynmy?

Hajar hatyndan öň Gülyüzli dillendi:

- Tuwaksyz bar, entek sen gelin däl-ä! Goý, ynak beginiň nähili perizada aşyk bolandygyny görsün. Sen ynakdan gorkma. Muhammet Togrul begiň ynagy diýmek, ol seniňem ynagyň diýmek bolýar. Goý, ol senden gorksun!

Hajar hatyn Gülyüzliniň pikirini oňlamady, özürden öňür-dip gürlemesine gaharlandy, herhal, giňlige saldy. Gyzynyň joga-ba garaşýandygyny aňyp, kesgitli gürledi:

– İçeri girmän, daş işikde biraz garaş, şonda babaň yüzüne seredip, tuwagyň nätmelidigiň aňarsyň.

– Men gitdim, onda! Eflatun, yzyma düş!

– Mensiz bolmaz-a.

Altynjan eyýäm kakasynyň otagynyň öňünde durdy. Kakasy ony içeri çagyrdy.

Ýüzi tuwakly Altynjanyň içeri girenini gören Ahmet Dehistany howlukmaç ýerinden galdy.

Mansur gapynyň sag gapdalında münder-münder bolup duran zatlaryň içinden üç-dört sany düwüncegi ynaga alyp berdi.

Ahmet Dehistany orta ýaşlaryndaky adamdy. Uzyn boýludy, galjaňdy. Uly peşiniň aşagynda gök gözleri ýyldyrap görünüýär-di. Onuň yüzüne seredeniňde nazaryň eglenýän zatlar: uly burundy, inçeden çüri eňekdi, kiçi gök gözdi. Sesi göwresinde-nem ýogyndy. Şonuň üçin giň otagyň içinde sesi hasam ýogyn ýaňlandy:

— Melikäm, menden, ilki bilen, merhemetli begimiň dogaýy salamyny kabul ediň. Togrul begiň jany sag, işi rowaç. Beýik Per-werdigär begimiň tarapynda bolup, onuň beýik tutumlarynda mydama ýardam berýär. Begimiziň size bolan aýratyn hyjuwyny, yhlasyny biz her gün duýýarys. Togrul beg — Hakyň nazar salan begi. Hakyň nazarı düşen adamyň gullugunda bolmak ýeke-täk dogry ýoldur. Biz öz kyblaýy äleminiziň ýanynda mydama siziň bolmagyňzy isleyäris. Biz ähli tutumlarymyzy bir gyra süýşürip, Hak nazarı düşen begimiz Togrul begiň ganatlanmagy — sizi ýassykdaş edinmegi üçin üýşüp Zamahşara geldik. Özem biz gaty uly toý taýýarlygy bilen geldik. Niýetimiz bütin Horezmin iline kyrk gije-gündiz toý bermek. Men ilki Harun Altyndaşyň ýanyna bardym. Biz onuň bilen gowy aragatnaşyk saklaýarys. Ol biziň maksadymyz hakda eşidip, coh şat boldy: «Kyrk gije-gündizläp ediljek toýuň çykdajysyny özüm çekjek» diýdi. Yöne Muhammet Togrul beg muny göwnemedi. Nesip bolsa, toýumya Harun Altyndaş hem geler. Harun Altyndaşyň aýtmagyna görä, Jendiň emiri Şamälik Abdylmälik hanyň Togrul bege gyz bermegini islemändir, arz edipdir. Harun onuň arzyna gulak asmandyr. Şamälik bilen pikirdeş bolany, ondan rişwet alany, haýbat atmak üçin Zamahşara geleni üçin sahyby Aşyk Garkyny zyndana atypdyr. Harun Altyndaş öz hökümdarlygyny ähli häkimle-re, emirlere Abdylmälik hanyň toý edýändigi barada habar ýol-lapdyr, olary toýa çagyrypdyr. Nesip bolsa, uzakdan-ýakyndan toýa geljek abraýly myhmanlar kän, musliman halklarynda görlüp-eşidilmedik toý tutarys, enşa! Ähli zat gülala-güllük bo-lar. Ähli zadyň aladasyny etdik. Biz toý taýýarlygyny görýänçäk, biziň Alla nazarly beýik begimiz hem ýetip geler. Beýik begimiz maňa örän wajyp bir tabşyryk berdi. Ol, ynha, şu düwünçekleri size elin gowşurmagy hem-de isleg-telwasyny beýan etmegi maňa

yşandy. Beýik Muhammet Togrul begiň isleg-telwasy şudurki, ýagny ol öz elin düwen şu düwünçeginiň içinde toý günü siziň geýnip çykmagyňzy telwaslan lybaslary, dakynmagyňzy telwaslan zynatlary bar. Ine, bu düwünçeginiň içinde ak atlaz mata bar. Şeýle hem köýnegiň üstünden geýilýän jüpbe eýýäm taýýar. Ony özümüz tikdirdik. Şeýle hem bu düwünçeginiň içinde sap altyn-göwher bilen bezelen kowüş bar. Şeýle hem başyňza geýmek üçin pöwrize gaşly jyga bar. Muhammet Togrul beg toý günü, ine, şu düwünçekleriň içindäki lybaslary geýip öňünden çykmagyňzy telwaslaýar. Şu lybaslardan başga hiç bir zadyň bolmaly däldigini gaýtalap-gaýtalap sargyt etdi. Muhammet Togrul beg üstünizden bürenjek atynmagyňzy asla islänok. Höküm-dar siziň yüzüňiziň açık bolmagyny – bagtyňzyň açyklygynyň nyşany hasaplaýar. Bu gülýakany bolsa Muhammet beg ýörite arguwany ýakut³ bilen bezetdi.

* * *

Toý taýýarlygy başlandy.

Togrul begiň sargyt edişi boýunça galada uly sadaka berildi, Mahmyt Gazznala Gurhan çykylды.

Altynjan Gawşfinj şäherine Kalbyna jorasynyň – Kalbyna bu şäheriň häkiminiň oglı Gökhana durmuşa çykypdy – hemem Balnáz jorasynyň – Balnáz hem şol şäherde ýasaýan bezirgene äre çykypdy – yzyndan çakylykçy ugratdy. Bu şäherde gowy egin-eşikleri tıkýän iki sany ussat tikińci bardy. Bu tikińcileriň elle-rinden çikan egin-eşik göreni hayrana goýardy. Altynjan hem Muhammet Togrul begi hayrana goýmak isleyärdi. Şonuň üçi-nem ol joralary Kalbyna bilen Balnaze şol ökde tikińcileri ýan-lary bilen tizden-tiz alyp gelmegi tabşyrypdy. Joralary onuň ta-masyny ödediler. Olar ýanlaryna iki däl, üç tikińci alyp geldiler. Altynjan hiç kime uky bermedi. Ähli egin-eşik bir gije-gündiziň dowamynnda taýýar bolmaly. Eger geýimler bir gije-gündiziň dowamynnda taýýar bolmasa, onda dünýä gapyşaýjak ýalydy. Muhammet Togrul beg ertir daň bilen geläýjek ýalydy.

Daňdan eşik taýýar boldy.

Geýilmeli egin-eşikler taýýar!
Ýöne Togrul beg gelmedi.
Togrul beg şol günüň ertesem, birigünem gelmedi.
Beg bir aý garaşdyryp geldi.
Onuň ýetip gelýändigini jarçylar habar berdiler.
Altynjan ejesidir akgyzы bilen üçege çykyp, Togrul begiň ýoluna bakdy.

Haldan diňiň üstüne çykyp, kim görünse, aşakdakylara habar berdi.

Gelyän goşunyň yzy üzülenokdy.

Galanyň daş-toweregi Togrul begiň esgerlerinden ýaňa gyryň daşyna döndi.

Ir ertirden garaňky düşyänçä atlylar geldi.
Uzynly gjie hem geldi.

Şol günüň ertesi günortanlar Abdylmälik hana Muhammet Togrul begi garşylamak üçin galadan çkymalydygy aýdyldy.

Duşuşyga tomaşa kylmak üçin Altynjan dagy hem galadan çykdy.

Altynjan Togrul begiň islegi boýunça geýnipdi. Pah-pah, Togrul zalywat Altynjana haýsy reňkdäki eşigiň gelişjekdigini anyk bilipdir: hakykatdan hem bu eşikde Altynjan hasam owan dan görünýärdi!

Hiç bir peri-de Altynjan ýaly ýalkym saçan däldir, görenleriň akyllaryny şeýdip haýrana goýan däldir!

* * *

Muhammet Togrul beg elleri duz-çörekli zamahşarlylaryň öňünde atdan düşdi, Abdylmälik hanyň tagamynyň öňünde ýekedyz oturdy. Soňam han bilen gujaklaşyp görüşdü.

– Ol biziň ýanymyza gelmez. Musulmançylıkda aýallaryň ýanyна barmak aýyp hasaplanýár, otparazçylık ýok indi – diýip, Hajar hatyn pyşrdady.

– Dünýäniň ähli ýerinde horazlar birmeňzeş gygyrýar. Musulmançylıkda-da aýalyň ýanyна erkek barmaly. Ähli zady erkek başlamaly. Ilkinji sözem erkek aýtmaly – diýip, Gulyüzli janykdy.

– Erkek ähli ýerde aýalyň ýanyna ilki barmaly, ýöne häzir-ki ýagdaýda aýyp bolar. Eger häzir Togrul beg ýanymyza gelse, onda onuň bu bolşuny hiç kim halamaz.

Gülýüzli Hajar hatynyň pikirini oňlamady:

– O näme üçin: «Hiç kim halamaz» diýýärsiňiz? Siz hala-marsyňzmy? Ýa Altynjan halamazmy? Halar, menem halaryn. Togrul beg geler!

– Ol bu ýerden üç mil⁴ uzaklykda açık meýdanda düsläpdir diýýärler – diýip, Altynjan hiç kimiň garaşmadyk sözünü aýtdy.

– Men aýtdym-a: «Togrul beg dolup-daşyp geler» diýip. Siz maňa ynanmajak bolduňyz. Men aýtdym-a... – diýip, Gülýüzli ýaňjoşup söze başlapdy welin:

– Akgyz, bir pursat saklan! – diýip, Hajar hatyn ony saklady, boýnundaky monjugy çözüp alyp, oňa uzatdy: – Me, al!

– Wiý-weýla, näme üçin?

– Gülyüzlim, şu monjugy men saňa hedye bereýin.

– Bu gaty gymmat ahyryn. Togrul begiň melikämize hedye ýollar gülýakasy ýaly, arguwany ýakutdan ahyryn bu!

– Gymmadam bolsa, nämeden ýasalanam bolsa, men muny saňa berýarin, ýöne meniň bir şertimi bitir.

– Men ähli şertiňizi bitirerin, hatyn.

– Meniň islegim – şu gün seniň gürlemezligiň.

– Isleseňiz, men erte-de gürlemerin, çydaryn!

– Gaýrat et! Altynjanyň kejebesi gidýänçä gürlemeseň bolýar, soň gürläber.

– Bary-ýogy bir günmi? Iki günem geplemerin, kejebe gidýänçä geplemerin. Meni indi urubam gepledip bilmersiňiz. Men gaty höjtjetdirin.

– Gülyüzli, getir men enemiň beren rişwedini dakyp beréyin – diýip, Altynjan monjugy aldy-da, akgyzyn boýnundan dakdy: – Gutly bolsun!

– Rişwetmi bu?!

– Eýsem näme. Geplemezligiň üçin berlen rişwet.

Gülýüzli eli bilen agzyny ýapyp, Hajar hatyna, Altynjana gaýta-gaýta minnetdarlyk bildirip, baş atdy. Dymybam gazanç edip bolýan eken.

- Togrul begiň ynagy aýdypdyr: «Toýdan soň gzyňyz Nyşapurda ýasar» diýip. Sen bir göz öňüne getirip gör. Owadan köskde Togrul begiň gapdaljgynda oturarsyň. Başga döwletleriň begleridir hanlary gelip, size gymmatbaha engamlaryny gowşurarlar, döwletleriňiziň, mertebäňiziň artyk bolmagyny dileg ederler...

Gürlemezlik Gülyüzlä müşgil bolmajak ýalydy, ýöne beýle däl eken. Gürlemegiň gadyryny bilmän ýör eken ol, dünýän ähli lezzeti, dünýän ähli eşreti islän sözüni aýdyp bilmekde eken, akgyzda eýýäm geplemek islegi döredi, zerurlyga öwrüldi ol islegi, aynan gelen pikiri nädip içinde öldürsin ol?!

Onuň şeýlebir gürläsi geldi, şeýlebir gürläsi geldi! İň bärkisi, gymmatbahaly monjukly bolandygynam, begenýändiginem hiç kime aýtmaly dälmi?! Muny aýdaňda näme zyýany bar? Eý, Hudaý, munam aýtmaly dälmi? Beýle-de bir jeza boljak eken. Men ýaman gürrüň edemog-a?! Ählisiniň hoşuna geljek sözleri aýdýaryn men. Oňa monjuk gerek däl. Näme etsin ol bu mahal monjugy?

Gülýüzli Hajar hatynyň ýüzüne: «Meni aldapsyň» diýen terizde öwran-öwran seretdi, ýöne hatyn ony görmedikden boldy. Ol hatyna: «Mekir mekejin, monjugyuň çüýresin» diýip, içinden sögdi, şeýlebir gürlemek isledi. Ol-a bir arguwany ýakutdan ýasalan monjuk eken, bu mahal ýekeje sözi aýtmagyň hatyrasyna ähli bukjasyň bermeli bolsa-da berjek ol!

«Geplemezlikden Hudaý saklasyn! Lal adamlar nädip gürlemän oňýarkalar! Eý, Hudaý, lal etmändigiň üçin kän-kän alkış saňa!»

Gülýüzli Hajar hatyndan beýle ýowuz aldawa garaşmandy. «Men Hajar hatyna hiç wagt ýamanlyk etmedim-ä. Gaýtam, men onuň guragyryly aýagyny owkalap beryärin. Ol bolsa hiç zat ýok ýerden meni gürlemesiz etdi goýdy. Eý, Hudaý, men oňa näme ýamanlyk etdimkäm?!

Gülýüzliniň gürläsi gelip içini it ýyrtyp ugrady, ol düşnüsiz bir hereketler etdi. Nämedir bir zady düşündirjek bolýar ol görgüli. Gürlemänsöň, hiç kim oňa seredenogam. Ol içi-içine sygman, aýagyny tapyrdatdy.

Akgzyň ýer depip, böküp durmasyny geňlän Altynjan oňa syrly seretdi, ýöne ýagşydan-ýamandan hiç zat diýmedi, duşuşygyň geçen ýerine seretmesini dowam etdirdi.

Gülýüzli ýene böküp ýer depdi. Altynjanyň böwrüne öwran-öwran hürsekledi.

– Olduryň, böwrümi deşdiň, gyz, saňa näme bolýar? Näme üçin ýer depýärsiň? Ýerde bir zat barmy? – diýip, Altynjan onuň bolşuna geňircendi. – Raks oýnalymy? Häzir raks oýnasak gelşiksiz bolar.

Gülýüzli özünü görkezip, ellerini ýokary galdyrdy.

– Asmana uçjakmy?

Keniz başyny ýáykady.

– Onda näme? Bürgüt barmy? Bürgütten gut dilälimi?!

Akgyz başyny ýáykap, güňleç ses etdi.

– Diliňden ary çakdymy?

– Ýok, ýok – diýip, Gülýüzli haşsyldady. Boýundaky monjugyna elini ýetirdi. (Wah, ol iki oduň arasynda galdy: monjugy beresi gelenok, ýöne şeýlebir gürläsi gelýär, şeýlebir gürläsi gelýär!) – Hajar hatyn, men ýekeje gezek gürläýin. Soň gürlejek däl. Ölyänem bolsam gürlemerin.

– Ýeke gezek gürläniň zyýany ýok.

– Näme aýtmak isleyärsiň? – diýip, Altynjan towsaryp seretdi.

– Wiý-weýla, ýadymdan çykdy.

– Ýalan aýtjak bolansyň, sebäbi ýalan söz tiz ýatdan çykýar.

– Wiý-weýla, ýadyma düşdi.

– Näme?

– Aý, ýok, aýtjak däl!

– Aýt, aýt!

– Nyşapur näçe günlük ýolka?

– Bar aýtjagyňam şu sözmi?

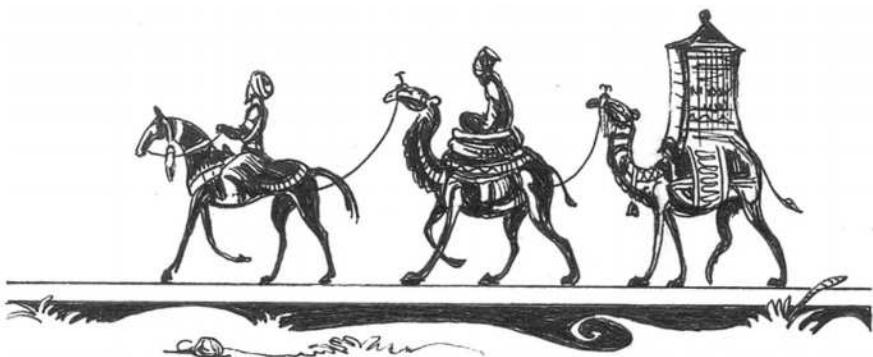
– Ýok. Başga-da aýtjak sözüm kän... Men bir zad-a bilyärin

– Gülyüzli howlukmaç ýuwdundy. Özünden nämäni bilyändigini sorarlaryna garaşdy, ýöne ondan Altynjanam, Hajar hatyn hem hiç zat soramady. Gülyüzli olaryň soramandygy üçin öýke etjek bolup durmady. Ýüregindäkini aýtmasa boljak däl, şonuň

üçinem aýtdy. – Men bir zad-a anyk bilyärin. Aýt diýseňiz, aý-dayyn. Mensiz içiň gysyp ölersiň. «Gülýüzli dogry aýdýan eken» diýersiň. «Gülýüzli öñdengörüji eken» diýersiň... Melikäm, seniň geljegiň geldi. Sen bu gün geljek atly bedewe atlanýarsyň. Bu bedewiň üstünde men seniň älemi haýrana goýjakdygyňa ynanýaryn. Bürgüt bir ganat bilen uçup bilmeyär. Seniň bir ganatyň mendirin, melikäm...

On üçünji hekayat

DEPEGEN SYRTNY SÜSEGEN ÝYRTAR

Toý başlandy

Harun Altyndaşyň toýa gatnaşjakdygyny eşidip, şalygyň
Liň çet etraplaryndanam gelipdiler.

Abdylmälik hanyň dosty-ýarlary toýa dolup-daşyp geldiler,
köp-köp engam-hedye getirdiler.

Janahyr halwaçy bir süri dowary bir çopany, iki çolugy bilen
toýa sowgat getirdi, Altynjana altın yüzük berdi. Gaty üýtgeşik,
owadan yüzük. Bu yüzüğü hytaý zergärleri ýasapdyrlar.

Halwacy toýa maşgalasy bilen geldi, onuň ýanynda üç hatynы, ondan gowrak ogul-gyzy bardy.

– Abdylmälik, men seniň toýuna öyiçi geldim – diýip, Jana-
hyr halwaçy göçgünli aýtdy. – Ikimiz ýaslykdan bări doganlarça
gatnaşyarys. Seniň toýuň – meniň toýum, meniň toýum – seniň
toýuň. Arada aramyza sowuklyk, töhmet düşjek boldy. Hernä,
onuň geçdigi bolsun! Aramyza düşse, diňe mähribanlyk düşsün,
aramyza garyndaşlyk düşsün. Meniň yetişip ugran bir gyzym
bar, şol gyzymy saňa berip, dostluk gatnaşygymyzy garyndaşlyk
gatnaşygyna öwürmek isleýärin. Ýadyňda bolsa, maňa Tümen
begiň göwni gararypdy. Päkligimiň alamaty hökmünde gyzym

Tümen begiň oglunyň gelni bolsa, göwnüm has rahatlyk tapjak.
– Janahyr halwaçy on iki-on üç ýaşlaryndaky bir hoşlaka gyzjaga-
zy hanyň ýanyна getirdi.

Gyza göwni ýeten han:

– Hany, Anuširwan?! – diýip, töweregine garanjakladı.
– Baba (Anuširwan ekizler deýin Abdylmälík hana «baba»
diýip yüzlenyärdi, han hem ony ogullaryndan aýry tutmaýardы,
oňa: «Oglum» diýärdi), men bärde! – diýip, Anuširwan hanyň
huzuryna ýylgyrjaklap geldi.

– Hany, şu gyzy synla!

Anuširwan garşysynda duran on iki-on üç ýaşlaryndaky gyz-
jagazy ünsli synlady, eýjejik, inçesagt, ak ýüzli, ýuka dodakly, gür
galam gaşly, uly ala gözleri mähirden doly, názli bakyşly gyzy
gören dessine halady. Asyl, ilkinji bakış ýaş juwanyň kalbynda
harasat gopdurduy:

– Adyň näme?
– Göwheraý.
– Baba, synladym.
– Seni şu gyza öyeräyeli?
– Men doganlarym Habyl bilen Kabyldan soň öýlenmeli.

Anuširwanyň bu sözünü Göwheraý halamady, ol gözyaş
döküp upgrady.

– Göwheraý, näme üçin aglaýarsyň?
– Meni halamadyň.

Anyşirwan Göwheraýyň elinden şapba tutup, Abdylmälík
hana yüzlendi:

– Baba, bu gyz diňe meniňki bolmaly!

– Razdan, men seniň çagalaryndaky şu çürt-kesikligi ha-
layaryn – diýip, Janahyr halwaçy hana aýtdy, Anuširwanyň
başyny sypady.

Abdylmälík han «loh-lohlap» güldi.

– Ýör, men seni walydama görkezeýin – diýip, Anuširwan
Göwheraýyň elinden tutup, hareme bakan upgrady.

– Men Altynjan melike hakda köp eşitdim, ýöne özünü
welin, ýekeje gezegem görmedim.

– Häzir görersiň – Anuširwan hareme baryp, Altynjanyň
şebistanyna kürsäp girdi. – Walydam, bilyärmiň, men seniň ýanyňa
kimi getirdim?!

Altynjan Gylýzlä nämedir bir zatlary tabşyryp dur eken. Anuśirwanyň sözlerinden soň ol Göwheraý hyrydar gözleri bilen synlady, gyzjagaza göwni ýetdi.

– Bu göwheri sen jennetiň häýsy bagyndan tapdyň?

– Haladyňmy?!

– Haladym, daýý, haladym. Bu gyz saňa yhlasly, wepaly bolar.

– Meniň üçin iň esasy zat seniň halanlygyň, kábäm.

– Mertebede ömri-derazýşaň! – diýip, Altynjan Göwheraýyň ýüzünden, eginlerinden sypady. – Sen kimiň gyzý?!

– Men Janahyr Geçdekiniň gyzý.

Altynjan bu söze bozýaz boldy:

– Náme diýidi?

– Men Janahyr Geçdekiniň gyzý.

– Lalam, náme üçin geňrigendiň? Babam bilen aralarynda bolup geçen düşünişmezlik üçinmi? Bu hakda ýaňy Janahyr halwaçy-da aýtdy.

– Náme diýidi?

– Ol: «Arada aramyza sowuklyk, töhmet düşjek boldy. Ýadyňda bolsa, Tümen begiň maňa göwni garaldy. Päkligimiň alamaty hökmünde gyzym Göwheraý Tümen begiň oglunyň gelni bolsa, göwnüm has rahatlyk tapjak» diýdi.

Altynjan dymdy, janperwer keşmerindäki ýylgyryş aýryldy.

– Lalam, saňa náme boldy?

– Daýý, babaň Janahyr halwaçyny halanokdy ahryny.

– Men-ä size düşünýän däldirin. Eger Janahyr halwaçy hakykatdan hem babamýň duşmany bolan bolsa, onda náme üçin onuň bilen egana gatnaşýarsyňz? Náme üçin ondan bir süri dowar hedye alýarsyňz? Onda náme üçin sen onuň gymmatbaha ýüzük hedýesini aldyň?

– Men babamýň islegini amal etdim.

– Indi náme üçin onda babamýň islegine garşy çykýarsyň?

Göwheraý aglap gapa bakan gönükdii:

– Göwheraý, saklan. Men seni hiç kime bermerin. Sen meniňki bolarsyň – diýip, Anuśirwan Göwheraýy elinden çekip saklady. – Kábäm, menden hiç zat ýaşyrma. Maňa açyk jogap ber.

– Men senden hiç zat ýaşyramok.

– Babamyň betbagtçylyga uçramagynda, wepatynda Jana-hyr Geçdekiniň eli barmy?

– Ýok.

– Onda näme üçin meni bu gyzdan mahrum etjek bolýarsyň?

– Daýym Janahyr Geçdekini ýigrenýärdi, Anušírwan.

– Babam kimdir biriniň gepine gidip, Göwheraýyň babasy-na zulum etdi: öýüni kelete etdi, otlady. – Anušírwan sesine bi-raz bat berdi: – Şeýle-de bolsa, Göwheraýyň babasy geçirimlilik etdi, babamy ýamanlap, Harun hökümdara arz etmedi. Eger ol arz eden bolsa, biziň günümiz hasam erbetleserdi.

– Bu pikiri saňa Janahyr Geçdeki aýtdymy?

– Kim aýdanda, näme?

– Kim aýtdy?

– Göwheraýyň babasy.

– Düşnükli.

– Näme düşnükli? Meniň üçin-ä düşnükli zat ýok.

– Anušírwan, daýym Janahyr Geçdekini özüne duşman hasaplaýardy. Ol göründe rahat ýatsyn ahyryn!

– Sen hazır bilgesleýinden kejirlik edýärsiň, kábäm.

– Ýok, men kejirlik edemok, men seniň düşünmegini is-leyärin.

– Men nämä düşünmeli? Babamyň ýalňyşandygynamy? Onuň ýalňyşandygyny özüň menden gowy bilyärsiň!

– Anušírwan, gaýtalap aýdýaryn. Hossalrar ýalňyşmaýarlar. İkimiz üçin iň esasy zat seniň babaňyň, meniň daýymyň näme pikir edendigi. Onuň eden pikiri – ikimiz üçin iň möhüm zat. Hossalrar mydama – gaýtalap aýdýaryn – hossalrar mydama hakdyrlar. Ölmezinden burun Tümen beg haýsy pikire gulluk eden bolsa, sen ogul hökmünde, men ýegen hökmünde şol pikire gulluk etmelidiris. Pikiriň ýalňyşdygyny bilseňem, ogul hökmünde ol pikire: «Ýalňyş pikir» diýmäge seniň hakyň ýok, meniň hem ýegen hökmünde hakym ýok.

– Onda näme üçin: «Daýymy öldüren ganhor» diýip, ýigre-nen duşmanyňa – Togrul bege äre çymaga şaylanýarsyň?!

Altynjanyň bu sowala jogaby taýýardy, ýöne ol köp manyly dymdy.

* * *

Keski Kelew toýa iki ýüz meşik şerap getirdi.

– Goý, toý günü içilsin, göwün açylsyn – diýip, Keski Kelew dabaraly aýtdy.

Emir oňa minnetdarlyk bildirdi, saçak başyna çagyrdы. Onuň bu tarhandökerligini Janahyr Geçdeki halamady, emiri kesä çekdi:

– Doganym, sen göwnüňe hiç zat getirme, ýöne men içki howsalamy saňa aýtmasam, rahat gezip biljek däl.

– Nâme boldy?

– Enteg-ä bolan zat ýok, ýöne bolmagyndan gorkýaryn.

– Nämäniň bolmagyndan?

– Keski han – gowy han, ýone onuň bolşy, yüz düye şerap getirmegi maňa gaty syrly görünýär. Ol, göwnüme bolmasa, bir ýowuz iş gaýyrmakçy bolýan ýaly görünýär.

– Nâme?

– Hudaý saklasyn, Hudaý saklasyn. Meniň göwnüme herki zatlar gelýär.

– Şeraplar záherlidir öýdýärsiňmi?

– Belki, záherlidir... Herhal, toý geçýänçä şeraplary buky ýerde saklaly.

– Goý, seniň diýeniň bolsun!

* * *

Iki ýüz gassap aldygyna mal soýdy.

Seljuk begleri sawçylyga gelenlerinde giň howlynyň içine düşäp çykan halylaryny meýlisden soň goýup gidipdiler, şol halylar ýene howlynyň içine ýazyldy.

Beýle toýlar günde-günaşa bolup duranok. Şeýle bolansoň, toýa gatnaşmaga Jeýhunyň iki tarapyndanam köp adam geldi. Golay-goltumdaky obalaryň adamlarynyň-a tas ählisi diýen ýaly geldi.

Toý galanyň içinde-de, daşynda-da tutuldy.

Dogrusy, toýuň ulusy galanyň daşyndady. Aýdym-saz belent-den ýaňlanýardy.

Uzynly gije aýdym-sazyň sesi ýatmady. Rakys oýnaldy.

Asyl zamahşarlylar toýa suwsap giden ekenler: olar gije ýat-malydygynam ýatlaryndan çykardylar.

Gijeki rakslar, aýdym-sazlar toý gününüň aýdym-sazy, raksy bilen utgaşyp gitdi.

Beýle toý soltan Hysrow Anuşirwan Adylda-da, Nuh Samanya-da-da, soltan Mahmyt Gaznalyda-da bolan däldir.

Bu mahal ähli kişi toý toýlaýardy, ýöne Altynjan şebistanyndan çykman çugutdyryp otyrdy.

Indi Zamahşardan gitmeli.

Altynjan ýany bilen alyp gitjek zatlary barada köp oýlandy.

Togrul begden galan gamçyny alyp gitmelimi?

Gelşiksiz bolaýmasyn?!

Altynjan gamçyny teblehananyň demirgazyk tarapyndaky sütüniň düýbüne gömdi.

Onuň Zamahşarda galдыryan zady diňe bir gamçy däldi.

Tümen daýsynyň beren baylyklary-da galmaly bolar. Bir sähetli günü – eger ol gerek bolsa – Togrul beg bilen gelip, bilelikde alyp gider. Bu meseläni, goý, Togrul beg çözüsün! Belki, gömlen baylygy Anuşirwana başybitin berer?! Muny wagt salgy berer.

Hoş gal, Zamahşar!

Hoş galyň, mähribanlarym!

* * *

Iki hili ýagdaýda: bir-ä agyr gündede, birem mes gününde kimiň-kimdigii tanalýar.

Altynjanyň toýy Haldana ezýet berýär: ol hyálynda ezizläp ýören gyzyny bu gün durmuşa çykarýar. Şu günden başlap, oňa Altynjany görme ýok. Eýýäm ýüregi sogrulyp gidip barýan ýaly bolup dur, onuň göwnüne. Altynjan Zamahşardan gitse, belki, onuň üçin gowy bolar?! Parahat durmuşda ýasar.

Onuň aňında köwsar urýan ugur-utgasız pikirler kändi, juda kändi. «Erkekler aglamaly däl» diýýärler. Onuň welin, bagyryp-bagyryp aglasý gelýär, kimdir biri bilen raz aýdyşasy gelýär.

Ol mes bolup, raks oýnady. Lüti çykýança oýnady. Soňam gidip ýatmagy makul bildi.

Hana, çiltenler hyzmat edip ýör. Olara birpaýyz syn eden Haldanyň myrrhy atlandy. Ol çiltenleriň onbaşylary Çyrlak bilen Ýatmazy ýanyna çagyrdy.

- Men näçe ýasymda?
- Sen ýigrimi baş ýasynda – diýip, Çyrlak ýylgyrjaklady.
- Sen näçe ýasynda?
- Menmi? On sekiz ýasymda.
- Sen näçe ýasynda? – diýip, Haldan Ýatmazyň dösüne süyem barmagyny dürtdi.
 - Men Çyrlak bilen gözlüje ýasyt.
 - Altynjan näçe ýasında?
 - Melikämizmi? Ol biziň bilen gözlüje ýasyt.
 - Çyrlak beg, sen Altynjana indi «melikämiz» diýme. Şu günden başlap, ol siziň melikäňiz däl. Ýörüň, derýa gidip, peşlerimizi oklalyň.
 - Peşiňi derýaga näme üçin oklajak, Haldan?
 - Wa-weýla, şonuň sebäbini-de bileňokmy, Ýatmaz beg?
 - Bilemok-da şony, Haldan han.
 - Zamahşarda erkegiň ýoklugu üçin peşlerimizi oklalyň.
 - Sen erkek dälmi?
 - Men erkek däl. Mendenem bir erkek bolarmy? Men içi boş töňne. – Haldan Ýatmaz bilen Çyrlagyň ellerinden çekdi. – Ýörüň, gidip aglalyň. Ählimizjem bolup aglasak, gözýasymyzdan ikinji Jeýhun derýasy dörär. Biz döreden derýamyz bilen Ürgenji suwa gark edeliň! Gypjak düzünü gözýasymza gark edeliň.
 - Haldan han, saňa näme bolýar? – diýip, Çyrlak Haldanyň bolşuna, diýyän sözlerine geň galdy.
 - Sen maňa jogap ber, Çyrlak beg! Sen Oguz hanyň haýsy oglunuň nesebinden?
 - Biziň ählimiz Gün hanyň Gaýa diýen oglundan.
 - Oguz hanyň wesýeti boýunça Gün hanyň ogullarynyň borjy näme?
 - Ähli Oguz neberesine patşalyk etmek.
 - Oguz hanyň Deňiz diýen oglundan bolanlaryň borjy näme?
 - Patşanyň hyzmatında bolmak.
 - Olaryň patşa gyzna öýlenmäge hukugy barmydyr?

– Ыокdur.

– Oguz hanyň Gün han, Aý han, Ýyldyz han ogullary – ylahy ogullar. Olar ýurda patşalyk, ýolbaşçylyk etmeli. Oguz hanyň Gök han, Dag han, Deňiz han ogullary – zemini ogullar. Olar – patşalaryň, hanlaryň, begleriň, ýolbaşçylaryň hyzmatynda durmaly ogullar. Olar mal bakmaly, suw çekmeli. Nahar bişirmeli.

– Eý, Eflatun han, hany, açık gürlesene! Maňa şu mahal boş takal gerek däl – diýip, Ýatmaz Haldanyň üstüne azgyryldy.

– Hany, onda aýt, şu gün kim-kime hyzmat etdi?

– Bes et, Haldan! – diýip, Çyrlak hem Ýatmazy goldady.

– Biz pederlerimize hyýanat edýäris. Pederlerimiz biziň günämizi geçmez. Patşa hyzmatkärine hyzmat etdi şu gün.

– Bar, git-de ýat! Toýy bulaşdyrjak bolma.

– Haldan bilmeyändir öýdüp ýalňyşýarsyňyz. Men hemme zady bilyärin: sizler – çiltenler – Altynjanyň aşyklary. Siziň eliňizden Altynjany Oguzyň hyzmatkär bolmaly oglы alyp gidýär. Siz hyzmatkäre hyzmat edýärsiňiz. Ediberiň! Ediberiň! Sebäbi Zamahşarda erkek ýok. Gün kowumynda erkek ýok. Indi Deňiz kowumy hökümdar bolar. Çiltenler – binamyslar! Siziň baryňyz binamys! Siz hyzmat...

Haldanyň aýtjak zady kändi. Ol ýaňy bat alyp uprapdy. Çyrlak bilen Ýatmaz ony şeýlebir ýepbeklediler welin, ol soň asyl geplejek bolmady. Ýerde parahat ýatyr. Çiltenler ony ýerine eltip ýatyryp gaýtdylar.

Dünýäni unudyp, myrlap ýatyr ol.

* * *

Kejebe geldi.

Üç sany äpet pil! Olar altın-kümse bezelipdir.

Salar Gazanyň: «Gerekli zadyň agramy bolmaz» diýeni dogry eken. Seljuk gelinleri Altynjany emgenmän göterip pile mündürdiler.

Piliň üstü Akgaryň üstündenem rahat eken. Sallançak çalaja hüwdüleyän ýaly duýulýar.

Altynjan ömründe pile münüp görmändi. Ol baş-on ýaşlaryndaka Arsahuşmisen şäherinde ilkinji gezek pili görüpdi. Şonda ol-a: «Pile münjek» diýip, Sadylla bolsa piliň ýakynyna barmakdan gor-

kup aglapdy. Sadyllanyň gorkandygy üçin Altynjany pile mündürmändiler. Sadylla gorkmadyk bolanda olar pile münäýmelidiler. Cagalgynda eden arzuwyna ol, gör, bu gün ýetdi.

Altynjan özünü piliň üstünde oňaýsyz duýdy. Hana, Togrulyň gelnejeleri ylla piliň üstünde önüp-ösen ýaly, gaty arkaýyn otyrlar. «Jykyr-da-jykyr» gülüşyärler.

Eltileriniň şadyanlygy Altynjanyň hoşuna geldi. Yslamdan öň durmuşa cykýan gelni birkemsiz bezelen saý ata mündürip äkidipdirler. Indi pile, düýä mündürip äkidip ugradylar. Oguz dessury üýtgap barýar. Yigit bilen gelniň alma atışmasy-da galaňkyrlady.

Pil ýöräp barýar welin, äpet bir öý süýşüp barýan ýaly.

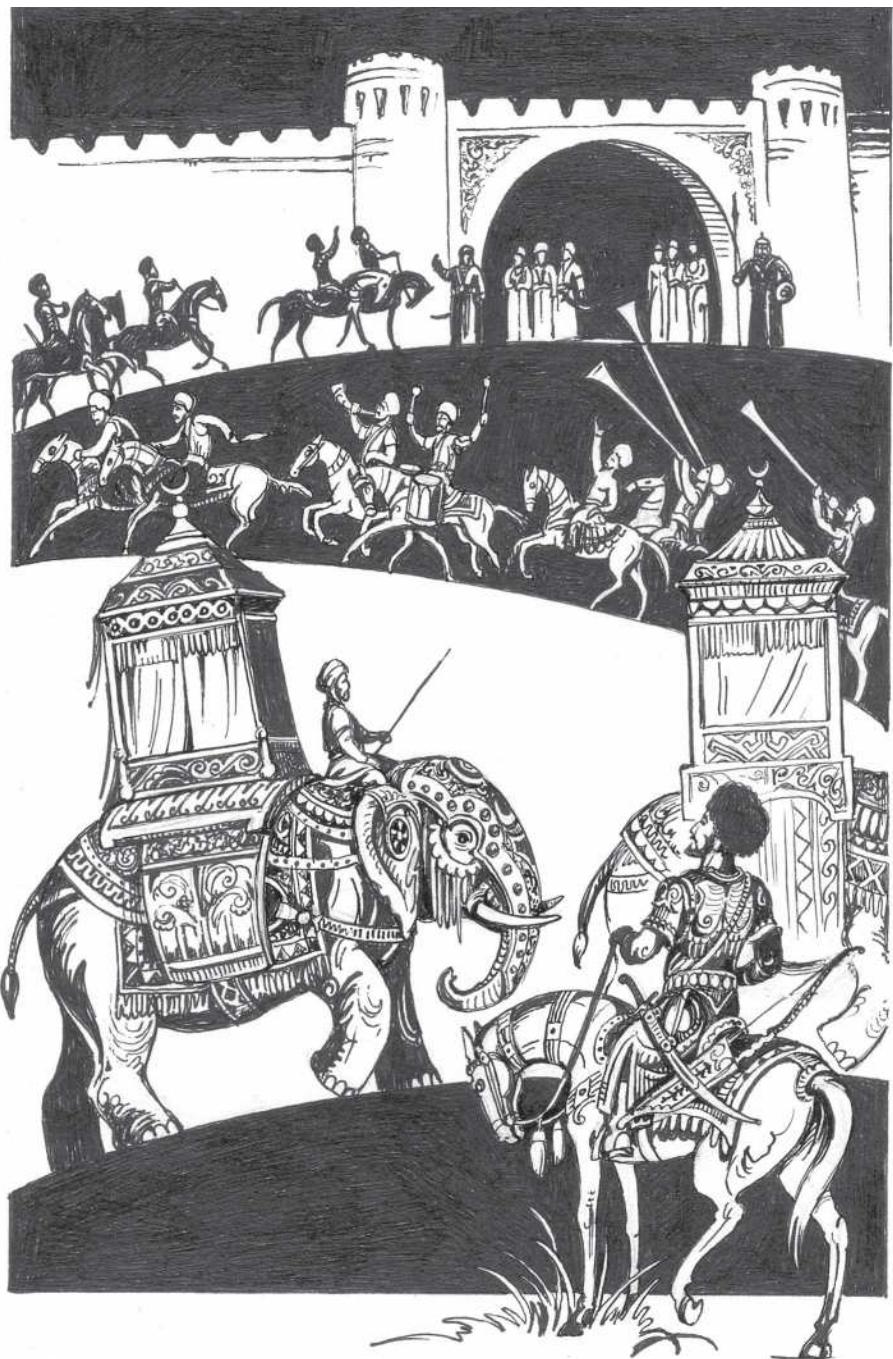
Altynjanyň göwnüne, dünýaniň ähli adamy kejebäniň iki ýanyna jemlenen ýalydy, sap-sap goşunyň hem aňyrsyna-bärsine göz ýetenokdy.

Altynjan ýuwaş-ýuwaş öwrenişdi. Töweregine garandy. Ilkinji gören eltsiniň ady Gyzbibidi. Maňzly-maýaly hatyn Altynjany sypap-sermap jigerine salaýjak bolýar. Özem geplände «jigerim» diýip yüzlenýär, çekinmezligi öwran-öwran ündeyär. Özuniň gap-dalynda boljakdygyny, hemayat etjekdigini nygtäýar. Altynjan bu gelni öň iki gezek gördü. Birinji gezek Togrul begi öldürmek niýeti bilen Gauhora baranda bu gelin oňa gorküýzededen buz ýaly gymyz guýup berdi! Altynjan Gyzbibini ikinji gezek gudaçlyga gelende görüpdi, ol şol wagtam häzirkisi ýaly mähribandy, hoşmanzardy, gujaklaşypdy. Olar köne joralar deýin ýene gujaklaşdylar. Gyzbibiniň hoşamaýdan hoşamaý sözleri, hoşmanzarlygy Altynjany rahatlandyrdy. Ýogsam ol başda aşa howsala düşüpdi, baran ýerinde nämeleriň boljakdygyny, nähili ýasajakdygyny takyk bilmeýärdi. Gyzbibi bolsa oňa howlukman, ähli etmeli zatlaryny – pil düşlege baryp duransoň, ýere nädip düşmelidigini, ýere ilki haýsy aýagyň basmalydygyny, onsoň nähili ýörmelidigini, Togrulyň ýanyna baransoň nämeleriň boljakdygyny birin-birin düşündiryärdi.

Gyzbibi Altynjanyň egnindäki ähli eşigini cykaryp, galyň içki kürtekçe geýdirdi.

– Siz maňa nähili içki geýdirdiňiz? Ol gaharlanar – diýip, Altynjan garşı cykdy. – Ol «Oz iberen zatlarymdan başga hiç bir zat geýmesin» diýipdir-ä.

– Gorkma, jigerim, gorkma. İcki eşigiňi gerdege ¹
gireniňden soň áyrarys. Özümüz maşstate² bolarys saňa.

– Maňa näme üçin içki kürtekçe geýdirýärsiňz? Ol gam-
çylanda agyrmasyn diýipmi? Onuň ýaly bolsa, gerek däl. Men
gamçydan gorkamok.

– Ýok, ýok, onuň üçin däl. Bu häki bir kynyk yrymy. Biz Togrul
begden izinsiz hiç iş etmeyäris. Diňe onuň buýran zatlaryny edyäris.

– İcki kürtekçe geýmegimi-de ol tabşyrdymy?

– Onuň yradasы bolmasa, saňa el degrip bilmeris ahyry biz.

Kejebäniň içi daşardan görnenokdy. Daşaryny synlajak
bolsaň, tutyny syryp seretmelidi. Yöne piliň üstünde uzak otur-
maly bolmady.

Üç mil geçilip, Muhammet Togrul begiň düslän düşlegine
baryldy.

Adamyň köpi bu ýerde eken.

Surnaýdyr kernaýlar çalynýardy.

Süýjüden süýji sazlara göwünleri joşyan kişiler towsusyp
raks oýnaýardylar.

Uly şowhun, uly dabara bilen Altynjany pilden düşürdiler.

Ol özbaşdak ýeke ädimem ätmeli bolmady. Ähli ätmeli ädi-
mini Gyzbibi öwretti.

* * *

Giden mähelle!

Ähli kişi tomaşa görjek!

Ähli kişi Togrul begiň bikir nyşanlysyny görjek!

Ähli kişi gelniň garşylanyşyny görjek!

Ähli kişi Muhammet Togrul begiň gelnini gamçylap urşuny
görjek!

Altynjanyň her tarapynda bir eltisi ýöräp barýardy. Olar esli
aralygy bile ýöränlerinden soň, birki ädim yza çekildiler.

Indi Altynjanyň ýeke özi ýöremelidi.

Altynjanyň iki tarapy adamlardan ýaňa myg berýärdi. Onuň
ýoreýän ýoluna haly düşelipdi. Halynyň üstem durşuna güldi.

Her hili owadan güller. Nisar dessury³ boýunça Altynjanyň
ýörejek ýoluna, üstüne gül seçeleyärdiler.

Bir seljuk begi (Kelan Baýgu) Altynjanyň üstünden dinar se-
çeleýär. Adamlar ol dinarlary ýere ýetip-ýetmäňkä garbap alýarlar.

Sazyň sesi kesildi.

Dym-dyrslyk.

Altynjan dähedem-dessemläp barşyna on baş-ýigrimi zirag
aralykda Muhammet Togrul begiň durandygyny aňdy. Çünkü
ol aşak bakyp barşyna adamlaryň donlarynyň synlaryndan çen
tutdy. Bu donlaryň eyeleri serkerdeler, atly-abraýly adamlar bol-
maly.

Altynjan şindem dähedem-dessemläp baryardy.

Bu ýere jemlenen halaýygyň köplügi hem toýuň tutumy –
Muhammet Togrul begiň Altynjana söygüsiniň alamaty! Muny
kim duýmasa-da Altynjan duýyar!

Eý, Hudáý, dünýäde Altynjan ýaly söýülýän başga bir zenan
barmyka?

Altynjany beýik Rahman ezizleyär. Beýik Rahman bendesini
ezizlände, ine, şeýle merdi-merdana gerçege duşurýar. Şeýle toy
edýär. Altynjanyň bu derejä ýetmesi şeýlekin bir töötänlilik dä! Ýok,
ýok, bu beýik Perwerdigäriň emri! Bu beýik Perwerdigäriň ýalkawy!

Altynjan dünýä inende soltan Mahmyt Gaznalynyň Za-
mahşara barmagy, howla ilkinji ädimini ädende onuň jägildäp
dünýä inmegi beýik Perwerdigäriň eradasy!

Sonda beýik soltanyň ýaňja dünýä inen çagajygyň gula-
gyndan üç mertebe çala çekip, «Altynjan» diýen ady bermegi
hemem «Beýik bege hemra bolmagyny» dileg etmegi beýik
Perwerdigäriň eradasy!

Patyşa – Allatagalanyň Ýerdäki wekili. Allatagala öz işlerini
şol wekiliniň eli bilen edýär.

Bu gün Allatagalanyň – onuň ýerdäki wekili bolan soltan
Mahmyt Gaznalynyň (onuň ýatan ýeri jennet bolsun!) mundan
on sekiz ýyl owalky islegi amal bolýar.

Bu gün soltan Mahmyt Gaznalynyň mundan on sekiz ýyl
owalky dilegi bilen Altynjan «Beýik bege hemra bolýar!»

Wah, şu toyý soltan Mahmyt gören bolsady!.. Arman!..

Ine, Altynjan soltan Mahmyt Gaznalynyň pata beren «beýik
beginiň» ýanyna barýar!

Ol Togrulyň üç-dört ädim garşysyna baryp saklandy.

Ol Muhammet Togrul begiň mährini duýdy. Sandyramasy öňküsindenem artdy.

Egilip tagzym etdi.

– Aý, ýok, bolanok, täzeden tagzym etsin! – diýip, Togrul begiň ýanyndakylar gygyryşdylar.

Altynjan öňküsindenem has yhlasly tagzym etdi.

– Bolanok!

– Aýagyňa ýykylsyn. Aýagyň ogşasyn!

Bu çakyr ses Altynjana juda tanyşdy. «Eý, Hudayý, bu kimkä? Öz-ä gaty tanyş. Men bu sesi öň nirede eşitdimkäm?!» diýip, Altynjan içini geplet-di. Ýadyna salyp bilmedi, ses çykan tarapa göni seretmegi bolsa gelşiksiz gördü.

Togrul beg Altynjana ýüzlendi:

– Altyn gyz, mähelläniň näme isleýändigini eşidýärmiň?!

Altynjan tekepbirdi, ýöne bu ýerde ol tekepbirlik etmedi. Ikidyz oturyp, Togrul begiň ädigini taýly gezek öpdi. Maňlaýyny degirdi. Barybir, göwnüne makul bolmady, begiň sag aýagyny garsa gujaklady.

Beýle sadıkatlylyga, megerem, hiç kim garaşmadyk bolsa gerek, adamlar tolgunma bilen gelniň bolşuny synladylar, oňladylar:

– Ine, indi boldy!.. – diýip, çakyr sesli kişi seslendi.

Altynjan Togrul begiň özünü urmalydygyny ýatlady-da, biraz yza çekildi.

– Togrul beg, gelniňi uraňok-la? – diýip, ýerli-ýerden soradylar.

Togrul beg biline gysdyrylgы gamçysyny alyp, elinde oý natdy, soňam Altynjany ýuwaşadan gamçylandan boldy.

– Ur!

– Ur, Togrul beg! Dözümliräk ur!

– Aý, muňa urduk diýmezler. Hatynyň nähili hatyn boljakdygy häzirki ursuňa bagly bolar – diýip, çakyr sesli kişi janykdý.

– Házır urmasaň, soň öz buduňa urmaly bolarsyň!

– Hatynyň iň gowusy gözüňe tüsse gapdyryp lezzet alar.

Ýene çakyr sesli dillendi:

– Hatyn bilen şeýtanyň gowusy bolýan däldir. Ur! Ur!
Adamlaryň sesi tapba kesildi, Togrul beg olara gaharly se-
reden bolarly.

Altynjan gamçynyň şuwuldysyny eşitdi. Şuwuldylar yza öwrülip, Altynjanyň ýagyrnysyny ýakyp-ýandyryp gitdi. Eý, Hu-
day! Togrul beg akylyndan azaşdymyka? Heý, beýdibem bir ur-
mak bolarmy? Altynjan görgüliniň näme günäsi bar? Urmalymış
diýseler, Togrul beg yrym-yrym, ýom-ýom edäýmän, gara çyny
bilen urýar.

Üç!..

Bäs!..

Dokuz!

Musa beg saklanyp bilmedi:

- Togrul beg, sen gelniňi-hä öldüräýdiň öýdýärin.
- Altyn gyz bu, altyn gyz. Çydamly bu.

Altynjanyň gözünüň alnyndan kinniwanja uçgunjyklar
gaýmalaşyrdy. Yöne Togrul begiň şol sözünden soň, şol sözler
bilen uçgunjyklar gamçynyň awuşan ýerlerine melhem bolup
çaýyldy.

Altynjanyň eltileri ylgap gelip, hersi bir goltugyndan tekge
berdi.

Adamlar jem bolup gygyryşdylar:

- Gelniň yüzünü görkez!

Togrul beg gelip, Altynjanyň tuwagyny aýyrdy-da, çekgesi-
ne elini goýdy.

– Başyň galadyr, Altyn gyz. Goý, bu kynyk begleri Togrulyň
hatynynyň dilar dilguşalygyny görsünler. – Togrul beg Altynjany
bir «hop» diýende çep egnine mündürdi-de, halaýgyň görme-
gi üçin öz daşyndan ýuwaşa aýlandy.

Altynjanyň sahypjemalyny gören mähelle uly gowur tu-
ruzdy. Kynyk begleri Togrul begiň hatyndan oňandygyny,
Altynjanyň biçak hoşmanzardygyny nygtadylar. Togrul bege lez-
zetli aýşy-eşretleri dileg etdiler.

Togrul beg Altynjany egninden eda bilen düşürip, Gyzbibи
bilen Peýkertuwaga ýüzlendi:

– Gelnejelerim, meniň Altyn gyzymy gerdegime eltiň, näme islese, mähetdel bitiriň, göwnüne degäýmän!

– Begiň hatynynyň göwnüne, heý, degip bolarmy?! – diýip, eltiler Altynjany giň gerdege alyp bardylar.

Bu mahal Altynjanyň aňynda diňe bir pikir öwç alýardy, ol hem çakyr sesli kişini bogup öldürmek, kerçem-kerçem etmek pikiri. «Men ony hökman taparyn. Hökman taparyn» diýip, ol öwran-öwran gaýtalady. Çakyr sesli kişiniň sözleri welin, onuň aňynda zol-zol gaýtalanýardy: «Hatyn bilen şeytanyň gowusy bolýan däldir. Ur! Ur!»

* * *

Altynjanyň garaşan täze ömri başlandy.

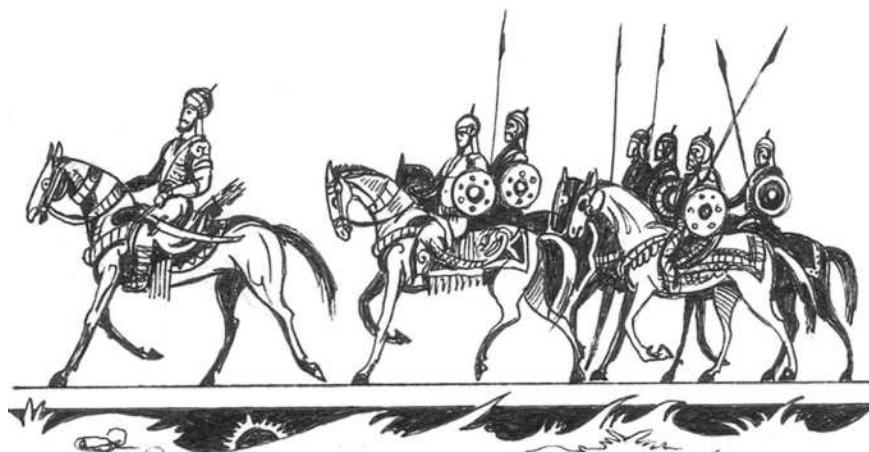
Ikinji özür başlandy.

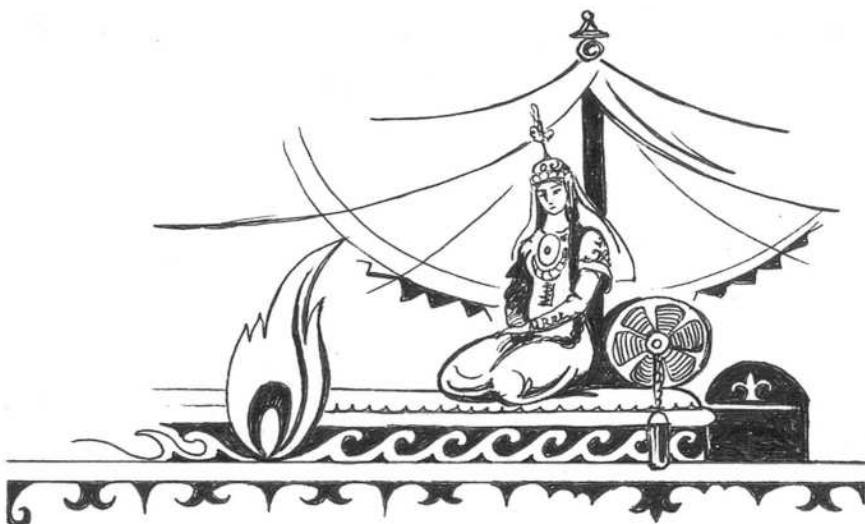
Altynjanyň hakyky ömri başlandy.

Beýik Biribar diňe gowusyny etsin!

Ýaramaz günler duşmanyň başına lagnat bolup insin.

Allatagala şerapatly, mürewvetli ömri-deraz bersin!

On dördünji hekayat

ŞOL GIJANI «ZAMAHŞAR GIJESİ» DIÝIP ATLANDYRDYLAR

Seýlebir adam kän, şeýlebir adam kän, Altynjan olaryň
hiç birinem tananok. Asyl, oña bu ýerde tanyş hiç kim,
hiç zat ýok.

Nisar dessury bilen giren gerdegi-de oňa nätanyş. Ol bir-
meydan butnaman durup, içerä göz aýlady. Giň gerdegiň içi
ylla köşkdi. Ýere köz deýin gyzyl halylar düşelipdir. Olaryň üs-
tünde altyn-kümüşlerden ýaña aýak basara ýer ýok. Gerdegiň
tärimleri şay-sepler bilen bezelipdir.

İçeri giren ýeriňde ojak bar, onda ojar odun alawlayar.
Ojagyň iki gyrasyna gypjak sährasynyň¹ gaplaňlarynyň derisin-
den posdekler² düşelipdir.

Çep böwürde, iki zirag çemesinde gat-gat düşek gyzyl mah-
mal bilen örtülipdir.

Ortada, iki zirag çemesi beýiklikde sypa, onuň üstünde
bolsa öyüň içindäki öye meňzäp duran telär bar. Sypanyň dört
burçundan ýogyn agaçdan sütün galdyrylyp, olar daşy nagysly
agaçlar bilen birleşdirilipdir. Teläriň üstüne aňrysy görnüp du-

ran ak atlaz atylypdyr. Gerdegiň içindäki gerdek – telär erteki-lerdäki patşalaryň şebistanyny ýatladyrdy. Gerdegiň içindäki gerdekde – sypanyň üstünde ak-gara-gyzyl ýüpek sapaklar bilen jäheklenen iki sany ýassyk goýlupdyr. Diýmek, bu ýerde Altynjan bilen Togrul beg ýatmaly bolar. Sypa gerdegiň ep-esli ýerini tutup durdy.

Altynjany ojagyň çep tarapyndaky posdekde oturtdylar.

– İçerik hiç kim girmez, indi içki kürtekçäni çykaraý – diýip, Musa begiň aýaly Peýkertuwak ýylgyrdy. – Urlup görmänden soň, Togrul beg gamçynyň awusynyň nähili agyrylydygyny bilenok. Ol urşy bilen içki kürtekçe dagy geýdirmedik bolsak, seni öldüräýek eken, ol.

– Altynjan, sen bizden uýalma, içki kürtekçäni çkar, gamçyn yzna melhem çalaly. Bizem bir mahal edil seniň geçen ýoluň geçdik. Ýöne bize içki kürtekçe geýdirmediler. Şonuň üçin ýagyrnylarymyzdä gamçynyň besse-besse yzy häzirem bar. Onsoň, saňa nebsimiz agyryp, sygryň eýlenen iki gat derisini kürtekçe edip geýdirdik – diýip, Gyzbibи Altynjana esigini çy-karmaga ýardam berdi.

– Wa-weýla, wa-daryg-a, beýtmeli däl ekeniňiz-dä.

– Şeýtmedik bolsak, sen bu mahal biz bilen häzirkiň ýaly ar-kaýın gürleşip oturyp bilmezdiň. Ýa öli bolardyň ýa öliniň bări ýany.

– Altynjan, sen özüň üçin taýýarlanan bu sypa bir seret – diýip, Peýkertuwak sypanyň gyrasyny sypady. – Beýle sypa dünýäde hiç bir patşanyň hatynynda-da ýokdur. Bu diňe sende bar. Bizde-de ýok. Bilyärsiňmi, näme, Altynjan, Togrul bu sypa üçin gaty yhlas etdi. Ýigrimi düye mahmaly gat-gat edip düşetdi şu ýere, sunuň üstünde ýatsaň, soň turasyň gelmez. Togrulyň özem ýatyp görenok entek bu düşekde. Yrym edip, seniň geleriňe garaşdy.

Altynjan göz astyndan eltilerini synlady: Peýkertuwak oral bolsa-da, hoşayandalygyny saklapdyr, hereketlerinde náziklik bardy, eti-gany ýerindedi, uzyn boýludy, berdaşlydy, dilkeşdi, ak ýüzli zenanyň pæk ahlaklylygy, uýaljaňlygy, hoşmanzarlygy edim-gylomyndan aşgär duýulýardy. Çep gözü çalaja gyzaryp durdy.

Gyzbibи maňyzly-meňzesikli, gülerýüzli, orta boýly nurana hem janperwer hatyndy. Ol gyýa-gyýa bakyp, hoşnigähli gür-

leyärdi. Sesi janyňa ýarap, hoşuňa gelýärdi. Dili süýjüdi. Ol gür-lände sözleri biri-biriniň yzyna şeýlebir sepleýärdi welin, onuň mylýym sözlerini diňledigiňce diňläsiň gelýärdi. Ullakan ala gözleri özüne imrindirýärdi. Köp zada diýeniniň bolýandygy duýulyardy. Hereketleri, agyp-dönmesi Peýkertuwagyňky ýaly ýáyal hem agras däl-de, dilirlidi hem ynamlydy. Özem edeni gelşip durdy. Başga biri bolanlygynda Altynjan piliň üstünde eşigini çykaryp ýalaňaçlanmazdy, ýöne Gyzbibide söz bilen düşündirip bolmaýan bir jady bardy. Altynjan Gyzbibiniň nazaryna nazary kaklyşanda jadylanán ýaly bolup, onuň ähli emri ni gepsiz-gürrüňsiz ýerine ýetiripdi. Indi gerdekde oturyp, kejebede eden zatlaryna öz ýanyndan hopugýardy.

Eltilerine seredip, Altynjan özüne giňlik bermäge, olaryň her bir sözünü ýatda saklamaga çalyşdy.

Peýkertuwak bilen Gyzbibi gaty arkaýyn hem ynamly hereket edýärdiler. Olar Altynjany uly çelekde ilki suwa, soňundan süýde düşürdiler. Altynjan süýde çümüp oturyp bolýandyram öýtmändi, süýt diňe içilýändir öýderdi. Yöne seljuk gelinleri ullakan bir çelegi geçi süýdünden dolduryp, içine Altynjany saldylar. Soňundan ony ýene gyzgynja suwa düşürip, endamyna tübbet müşküni³ çaldylar.

– Bu hökmanmy? – diýip, Altynjan Gyzbibä ýüzlendi.

– Hökman, jigerim, hökman. Bu enaýja gumgumadaky⁴ tübbet müşküni tapjak bolup, Togrul beg kösenmek kösendi. «Getirip berjek» diýip söz beren bezirgenler köp bolupdyr, ýöne olaryň beren sözleriniň yzy gelmändir. Eh, jigerim, bu erkekler üýtgeşik ýaradılypdyr. Men-ä bulara, teý, düşünip bilmeýarin.

– Nämésine düşünmeyärsiňiz?!

– Erkekler hatynlarynyň ýekeje ýylgyryşy üçin ähli baylygyny orta dökerler. Ýurt aşyp ýa birnäçe ýyl yhlas edip, müşk gözläp, hatynyna bagış ederler. Hatyn üçin döwletleri, köp-köp şäherleri, kentleri, obalary tozdurarlar, darkaş gurarlar, ençe adamlar pida bolar. Zenanlary depelerine täç ederler, wasp ederler. Seniň begenmegin üçin uzak ýerlere ýörite gidip, kerwenläp mata getirerler ýa getirderler. Erkek zenana edýän yhlasyn özüne-de etmez, ýekeje dostuna-da etmez. Ata-enesine-

de etmez. Hatyna gowy görünmek için Çyna gider, Käbä gider. Hatyna ýaranmak için ähli zatdan gaytmaz. Patyşa ýaranjak bolmaz, ýöne hatyna patşalaran ýaranmak için gara gündedir. Arman, seýdip ezizleyän hatynynyň depesinden gamçy urmagy hiç zatça bilmeyär. Eýsem, şu geň dälmi? Emma depäňden gamçy urýan şol erkek seniň tabşyran işini wagtynda etmändigi üçin münläp gulamy gylyçdan geçirer. Seniň göwnüni awlamak üçin köp-köp adamy öldürer...

* * *

Daşarda «Gelin» sazy çalnyp, rakys oýnalýardы.

Toý mähellesi garaňky düsensoň her ýüz-iki yüz ziragdan uly ot ýakyp, olaryň töweregine üýşüp, meýlislerini dowam etdirdiler.

Yagly-ýagly goýun etlerinden kakmaç bişirilýärdi. Çar ýandan bişen hem köyen etleriň sysy hap berýärdi.

Zamahşarlylar bir hepdeläp toý üçin halwadyr nişalla taýýarlapdylar. Hyzmatkärler ullakan mejimelerde myhmanlara zamahşar halwalaryny, nyşallalaryny hödürleýärdiler.

Arabalarda şerapdyr çakyr, bozadyr rakiýa⁵ getirýärdiler. Bu arabalaryň nireden gelýändigi belli däldi. Biljek bolýanam ýokdy.

Rakiýalar, bozalar derýa bolup akýardы.

Togrul beg hem bu gün pyrlanmak pyrlandy. Topar-topar bolup oduň başynda oturan seljuk begleriniň ýanlaryna baryp, olar bilen boza içdi, raks oýnady.

Seljuk begleri raks oýnanlarynda wagşyýana gygyrýärdylar.

Wagt ýarygijä baran-da bolsa, toý dowam edýärdi. Sazandalar ýagsydan-ýagşy sazlary çalýärdylar.

Aýdymçylar göçgünli aýdymlar aýdýärdylar.

Ýekeje-de serhoş däl adam ýokdy. Ähli kişi serhoşdy.

Goşun serhoşdy.

Esgerleriň rakiýa içmegine Çagry bilen Baýgu Kelan rugsat beripdi, çünkü üstlerine abanýan howp ýokdy.

Altynjan daşardaky aýdym-saza, serhoş esgerleriň gykylygyyna diň salyp, şindem gerdekde çugutdyryp otyrdy. Eltileriniň degdim-gaçdym gürrüňleri-de onuň ünsüni çekip bilmeyärdi.

Tümen daýysy göz atuwýnda peýda bolup, asyl aýrylanokdy. Ol Altynjana nämedir bir zatlar diýärdi.

Megerem, ol ogly Anuširwan barada sorayandyr?

Oglunyň Zamahşarda ýeke galdyrylandygyny eýýäm duýay-dymyka? Ol ýeke däl ahyryn! Onuň ýanynda Abdylmälik han bar, Habyl bar, Kabyl bar! Onuň kem zady ýok. Ejesi Şaýürek-de ertir gala dolanyp barar.

Anuširwana galada hiç kim ala göz bilen seredenok. Dogrusy, ol alçak, suhangöý, gaýduwsyz, mähirli ýigit bolup yetiþdi.

Ol şeýle mähirli welin, nämän bar bolsa oňa beresiň gelyär! Anuširwan adamyň göwnüni awlamaga ökde. Onuň baş ýaragy – hoş sözi!

Tümen begem hoş sözlüdi. Ol Altynjanyň hoşuna geljek sözleri aýdýardı. Özem oňa mynasyp baha berýärdi.

Adamlara ähli döwürlerde iň ýetmeýän zat özlerine mynasyp bahanyň, ünsün berilmeyänligidir. Adamlar özlerine gowy baha berilmegine mydama teşne. Şol teşneligi gandyryan kişiler iň gowy kişilerdir.

Altynjana ýetmeýän zat mynasyp sözdi, mynasyp bahady. Ol özünüň ýonekeý gyz däldigini ähli kişiniň, şol bir sanda Togrul begiň hem bilmegini isleýärdi. Yöne gapdalynnda oturan şu üç hatyn: Gyzbibи, Peýkertuwak, Şaýürek hem onuň üýtgesik gyzdygyny bilenoklar. Gaýtam ýaň Peýkertuwak: «Gyz bilen gelniň tapawudy näme?» diýip sorayıar. Soňam: «Gyz bilen gelniň tapawudy – ýeke gije. Nesip bolsa, senem ertir biz ýaly hatynlaryň biri bolarsyň» diýär.

Ýok, ýok, Altynjan bu üç hatyn ýaly bolmaz, olardan görne-tin parhly bolar.

Üç hatynyň degdim-gaçdyn söhbedini daşardan çykan ses kesdi:

– Togrul bege nika gyýmaly.

– Ahyr ýatlaryna düşdi, nikany ilkagşam gyýmalydy – diýip, Altynjanyň daýzası Şaýürek hüñürdedi.

– Wa-weýla, Şaýürek, ikimiziň aýdanymyzy etseler, erkekleriň erkekligi gacyp galajjak ýalydyr.

Köp wagt geçmäňkä öýlenýän gerçegi gerdege getirdiler. Gülki-şowhun al-asmana göterilýärdi.

Içerde ojar ot belentden ýanýardy.

– Gelnejelerim! Meni öldürjek bolan Altyn gyz saklap otyrsyňzmy? – diýip, Togrul «lah-lahlap» güldi. – Hakyt meni öldürjek boldy, şu Altyn gyz. Özem bu Altyn gyz: «Kim-de-kim Togrulyň kellesini getirip berse, men şol gerçege äre barjak» diýipdir. Bu Altyn gyzyn mahýasy – meniň kelläm. Beyík Per-werdigär-ä bu Altyn gyz meniň üçin dünýä inderipdir, bu-da näme üçin dünýä inendigini bilmän, meniň kastymda gezip ýör. Bilyäňizmi näme, bu Altyn gyz dünýä inende soltan Mahmyt Gaznaly şu ýerdedi – Zamahşardady. Menem onuň ýanyndadym. Soltan howla giren badyna bu Altyn gyz jägil-jägil edip dünýä indi. Onsoň soltan bu gyza at dakdy, soňam «Beyík begiň hemrasy bolsun!» diýip, pata berdi. Soltanyň: «beýik beg» diýeni men ahyryn, men! Düşnüklimi?

Altynjan bu sözleri eşidip doňdy galды. Sebäbi Togrul begiň aýdan bu habary onuň üçin biçak ýakymlydy.

Dünýä inen pursadynda soltan Mahmyt Gaznalynyň ýanyanda Togrul begiň bolandygyna Altynjan begenmek begendi!

Nika gyýdylar.

Ähli dessur berjaý edildi.

* * *

Gerdekde çatynjalary galdyrdylar.

– Dyza çok! Aýagyma ýykyl! – diýip, Togrul azmly seslendi.

Altynjan begiň bu sözüne ör-gökden geldi. Dogrusy, begiň bu tekepbirligini biçak ýokuş gördü.

Buýruk ikinji gezek gaýtalandy.

Altynjan bege: «Akylyň ýerindemi?» diýen terzde seretdi.

Wah, Altynjan owadandan-owadan geýnipdi. Ol şol owadan eşikde Togrula görünmekçidi, ýöne Togrul oña seretmedi.

Wah, oña eltileri bolluk bilen tübbet müşküni çalypdylar. Altynjan Togrulyň tübbet müşküni ysgap, melul bolşuny görjekdi. Togrul müşküň ysynam almadı, aljak-da bolmadı!

Altynjan eltisi Gyzbibiniň erkek kişiler hakdaky aýdan sözlerini ýatlady. Birdenem onuň garaşmadyk ikinji ahwalaty gopdy: Togrul beg ony batly itip goýberdi.

Altynjan hatar duran sandyklara baryp uruldy. Ol tarsa ýerinden turdy, titir-titir edip, Togrula gazap bilen seretdi.

— Gylyç gerekmi ýa hanjar? — diýip, Togrul güldi. Bilinden asfury hanjaryny⁶ alyp, Altynjanyň öňüne oklady.

Altynjanyň gany cüwdesine urupdy. Onuň garşysynda yhlas edip garaşan begi däl-de, Jendiň ýigrenji emiri Şamälik duran ýalydy. Altynjan bir hanjara, birem Togrul bege seretdi. Birdenem aşak çökdi. Sandyga degip möçügen böwrüni sypady.

— Tur ýeriňden!

Altynjan gozganmadı.

«Beýle ganhor, beýle wagşy adam bilen ýaşap bolmaz. Men ýalňyşypdyryn. Bu adam meniň pikir eden adamym däl eken. Bu hakyky wagşy, hakyky ýyrtyjy eken. Meniň başky pikirim dogry eken. Daýymy-da şu ganhor öldürendir. Men bu ýyrtyjynyň hatyny bolmaýyn. Ýok, ýok, bu ganhor bilen bile ýaşap bolmaz. Men gideýin, iň gowusy, ömrümi ýekelikde geçireyin, gaýdyp hiç wagt äre-de barmaýyn. Babamyň aýagyna ýykylaýyn. «Meni öýden kowma» diýeýin. Ol meni öýden kowmaz. Yöne häzir nädeýin? Men nädip öye aşyp bilerin?! Men häzir ylgap daşaryk çykaýyn. Şayürek daýzamy tapaýyn. Ýok, oňa duşmaýyn. Ol meniň pikirimi oňlamaz. «Yzyňa dolan» diýer ol».

Altynjan ejesiniň, Şayürek daýzasynyň, eltileriniň öwüt-nesihatlaryny ýatlady. Olar edil dilleşen ýaly, Togrul beg näme et diýse, kaýyl gelmegi, boýun sunmagy sargyt edipdiler. Altynjan ejesi dagynyň pendini tutmaga söz beripdi. Yöne herki zadyň čeni-çaky bar. Altynjan çory däl, gyrnak däl! Ol begzada neberesinden! Togrul näme üçin Altynjany kemsitmeli? Näme, Altynjan adam dälmi? Näme üçin ol mertebesini depeletmeli? Nämäniň hatrysasy üçin çydamaly! «Men Oguz hanyň ylahy ogullarynyň neberesinden, bular – kynyklar – zemini ogullarynyň neberesinden. Men patyşa neberesinden, bular hyzmatkärler nebresinden! Men islesem, Togrulyň hatyny bolaryn, islemesem bolmaryn. Ýok, beýle wagşy alamanyň hatyny bolmaryn. Itendigi üçin hökman almytyny bermegim gerek. Dişinde et galdyrmayıýyn. Men ärsiz galmaryn. Eý, Hudáý, özüňden medet! Şu alamany öldürmäge maňa gaýrat ber! Maňa öz mertebämi gorap ölmek takdyry ýazylypdyr...»

– Tur ýeriňden! Gürle! Näme, gorkýarsyňmy?
Altynjan öňünde ýatan hanjary garbap aldy-da, gazap bilen
beginň üstüne topuldy.

Gerdegiň gappsy bat bilen açylyp, içerik deşlek aznawur
kürsäp girdi: Togrul beg bilen Altynjanyň arasynda garalla boldy:

– Saklan!

Altynjan aznawuryň üstüne gygyrdy:

– Aýryl alnymdan! Mertebämi depeledip ýaşajaklardan däl
men!

Şayürek ýüregi ýarylan ýaly bolup içeri girdi:

– Saklan, gyzym, saklan, öldürseň, meni öldür – diýip, ol
hünübırýan aglap ugrady. Altynjany gujaklady. Elinden hanjary
aljak boldy.

Altynjanyň eli daş ýalydy. Hanjary almaga Şayüregiň güýji
ýetmedi:

– Akylyňa aýlan, Altynjan!

– Ganhorlar! Ýigrenjiler!

Togrul beg Altynjanyň haýkyrmasyna ýylgyrjaklady, sesini
çykarman uzak wagtlap gelnini synlady, daýsy Peýkama hem
Şayürege daşary çykmagy öndedi. Şayürek bilen Peýkam gorka-
gorka daşary çykdy. Daşışıkde Gyzbibи bilen Peýkertuwagam
titreşip durdy.

Togrul beg hiç zat bolmadyk ýaly, gaty arkaýyndy:

– Talagyň bererin!

– Ber talagymy! Seniň ýaly wagşy nekgende bilen ýaşa-
nymdan, ölenim müň paý gowudyr.

– Men ýene-de üç sany hatyn alaryn. Sen olaryň eline suw
akydarsyň.

Altynjan döşünü gaýşardyp duran Togrula gözlerini höwlen-
dirip seretdi: ol näme üçin Altynjanyň gaharyny getiryär? Näme
üçin onuň degnasyna degyär?

– Akytmaryn! Seniň bilen ýeke günem ýaşamaryn!

– Ýaşarsyň. Men seniň mahýaň töledim.

– Beren zatlaryň ertir iki esse edip yzyna alarsyň. Mahýaň
cüýresin seniň.

– Beren zatlarymy dokuz esse edip yzyna gaýtarmaly bolar-
syňyz.

- Dokuz esse awynyň sapyny alarsyň.
- Sen meniň gynnagymsyň.
- Mertebämiň kemsidilýän ýerinde ýasanymdan - gynnak bolanymdan ölenim gowudyr.
- Seni aýada saklamalymy?
- Ýok, ýürekde!
- Baý-bo, göwnüň degirmeniň ⁷ ýedi gatyndanam ýokarda how seniň. Sen ýürekde bolsaň, erkekde näme galýar? Erkek - kelle ýüregiň - seniň emriňi ýerine ýetirmelimi? Seniň islegiň äriňe hemra bolmak däl-de, hökümdar bolmak! Erkini beren erkekden erkek bolmaz.
- Siz özüňze başga hatyn gözläň. Gynnak boljak hatyn gözläň.
- Sen maňa ikinji hatyn almagymy ündeýärsiňmi? - diýip, Togrul beg kinaýatly ýylgyrardy. - Daşarda näme üçin urandygymy bilyärsiňmi? Bilmeýän bolsaň, bilip goý, ol gamçylary dogangaryndaşlarym Zamahşara gudaçylyga baranda olara her hili hokgalary görkezeniň üçin urdum! Düşnüklimi, gynnak?

Altynjan Togrulyň ýylgyrjaklamasyna teý akyň ýetirip bilmedi. «Ol näme üçin meni gürletjek bolýar?! Ol näme üçin meniň degnama degýär, näme üçin gaharymy getirýär?»

Altynjan Togrulyň nähilidir bir piriminin bardygyny çakladı.

Togrul beg oduň ýagtysyna Altynjany synlady:

- Adam gahary gelende doly açylýar, ýüregindäkini, hakykaty doly aýdýar. Sen hazır gaharyňa ýüregiňi açdyň. Men hakdaky ýaramaz pikiriňi entegem aňyňdan aýyrmansyň-a sen?! Men saňa ilki duşanymda - Zamahşar sährasynnda näme diýdim? Saňa ýene gaýtalap aýdýaryn: men hakdaky ýaramaz pikiriňi aňyňdan aýyr. Eger men seniň pikir edişiň ýaly ganhor, ýaramaz adam bolan bolsam, onda daşardaky adamlar maňa sygynyp şu ýere gelmezdiler. Adamlaryň goýan hormatyndan meniň nähili adamdygymy anyklajak bol! Iberen hedye-engamlarymdan, şu gunki tutýan toýumdan meniň seni näderejede hatyralayandygymy aňmadyňmy? - Togrul beg Altynjanyň saçyndan penjeläp tutdy: - Seniň bir talabyň bar bolsa, meniň baş sany talabym bar, şolary hergiz unutmagyn! Birinji: hiç wagt edenime däl diýme! Ikinji: hiç wagt akyň beriji bolma! Üçünji: hiç wagt bir aýdanymy ikinji gezek gaýtalatma! Dördünji: ... Bäsinji: hiç

wagt hiç zat sorama. Şu baş talabymy bozsaň, günäni geçmerin, şol dem öldürerin. Düşündiňmi?

Togrul begiň bu sözleri Altynjana güýcli tásir etdi. Özünü oňaýsyz duýdy. «Näme üçin gaharyň getirip azmaýş etmek äpdäbi hakda maňa öňünden aýtmadylar?!»

Gahar adamyň kalbynýň jümmüşinde ýatan duýgular yúze çýkarýar. Parahat halatda ol aňsat-aňsat ýokary galmaýar.

Türkmende «Gahar – kapyr» diýilýani ýöne ýere däl. Adam gaharlanan çagty, çuňlukda ýatan ýaramaz duýgular ýokary galýar, özüne erk edip bilmeyän adam olaryň diýenine gidip, etmejek hereketlerini edýär, aýtmajak sözlerini aýdýar. Şonuň üçinem bilgesleýinden gaharyň getirip synaga salmak iň ygtybarly, mydama hakykaty doly yúze çýkarýan usul hasaplanypdyr. Gaharyna erk edip bilyän adam erkli adam – erkek adam hasaplapdyrlar.

Adam akyly bilen däl, duýgusy bilen ýasaýar, diýmek, onuň, sebäp dörände, gaharlanmagy tebigy zat. Wezipe gahar gelende, kalbyn çuňlugyndan ýokaryk – dile hemem hereketlere geljek ýaramaz duýgulardan halas bolmak. Gahary getirip synama dessury şony maksat edinýär. Aňyrda – çuňlukda nälaýyk, nädogry, gelşiksiz, ýaramaz netijelere getirjek duýgular, pikirler ýok bolanyndan soň, gaharyň zyýany diňe gök gümmürdisiniň zyýany bilen deň bolup galýar.

Togrul beg adamlary tanamagy, adamlaryň erkini öz eline almagy başarıardy. Patya hökmürowanlygy adamlardan ýokary galmak üçin iň zerur zat. Olardan ýokary galman, olaryň de-pesinden seretmän, patya bolup bilmersiň. Ýokary galmasaň, nämäniň-nämedigini, kimiň-kimdigini görüp bilmersiň. Onda sen köpüň biri bolarsyň. Köpüň birinden patya çykmaň. Patyşalyk – beýiklikdir, saýlantgylykdyr. Bu – men-menlik däl, bu patyşalyk etmegiň gürrüsiz hem kanuny şertidir. Togrul bege-de ýassykdaşynyň kimdigini doly bilmek juda zerurdy. Wah, ol ýassykdaşyna beýle ýowuz daramak – azmaýş salmak islänokdy, ýone Tümen beg bilen baglanyşkly wakalar, özüne berlen her hili maglumatlar şu azmaýşy geçirmäge ony mejbur edipdi. Ol öz aslyna sapak bermegi başarmasa, özgeleri nädip öz erkine boýun edip bilsin?

Togrul beg maksadyna ýetipdi: Altynjan babatda bilmek is-län zadyny bilipdi. Ol ýanýoldaşy, hemrasy boljak gyzyň hereketlerine, gaharlanmasyna buýsandy. Onuň päkligi, batyrlygy, okgunlylygy begi biçak begendirdi. Indi nähak göwnüne deglen – bilgesleýin gaharlandyrylan Altynjany köşeşdirmelidi.

Häzir Altynjana ýakynlaşyp boljak dälди. Ol ýaraly ýolbarsdy. Gaharyna nämedir bir soňundan düzedip bolmajak ýowuzlyk edäýmegi mümkindi. Şonuň üçin onuň biraz köşeşmegi üçin oňa puryja bermelidi. Goý, oýlansyn. Togrul begiň özüne ýamanlygynyň ýokdugyna düşünsin.

Togrul beg egnindäki eşiklerini howlukman çykardı. Oduň başyna baryp, elini oda çoýdy. Soňam spanyň üstüne özünü taşlady.

Altynjan oduň ýagtysyna mesaňa görünýän ýalaňaç Togrula ýeke gezek seretdi, soň eger-eger seretmedi. Ýalaňaçka Togrul bütinley basqa adamdy.

Spanyň üstünde serlip ýatan Togrul ýuwaşa pyşyrdady.

– Eşikleriňi çykaryp, meniň çep tarapymdan gel. Gorkma, men seniň pikir edişiň ýaly murdumhor däl.

Altynjan Togrul begiň bu sözüne boýun sunmady, oturan ýerinden gozganmady, beg hem ony howlukdymady.

Wagt geçip durdy. Altynjan uzak oturdy.

– Eşikleriňi çykar!

– Ýok! Ýok!

Togrul elinden çekdi, Altynjan garşylyk görkezdi.

Göräýmäge, spanyň üsti giň ýalydy, ýöne giň däl eken, olar basalaşyp, spanyň kä bu gyrasyna, kä-de o gyrasyna çykdylar.

Altynjanyň eşikleri berk atlazdandy, ýüpekdendi, şeýle-de bolsa, olar bölek-bölek bolup, her bölegi gerdegiň bir ýerine düşdi. Onuň eşikleriniň bir bölegi-hä hakyt ojakdaky oduň üstüne düşdi, içérini ysa dolduryp ýandy.

Togrul beg arlady, hakyt ýolbars bolup arlady.

Gerdegiň içi alagaraňkydy. Ojakda ýanýan ot pessaýdy. Şeýle bolanson, olaryň bedenleri lowurdap görünýärdi.

Wagt diýseň çalt geçýärdi. Çünkü gowy pursatlar hümmetsiz bolýar.

Bu mahal Togrul beg ýaşlyk hyjuwyna dolanyp gelipdi, jamug⁸ hyrujy öwç alypydy: köňli küşatdy, göçgünlidi, endam-janyndan bug göterilýärdi, ýadamaýardy, ýadajaga-da meň-zemeýärdi.

Altynjan ýolbars penjesine düşen jeren deýin, ikiýana urunýärdy, waweyla eýleýärdi. Özem onuň waweyłasy kem-kemden köpelýärdi, kem-kemden batlanýärdi.

Waweyłalar gerdegiň içini doldurdu. Soň bilen bu ses daşarda-da ýaňlanyp, batlanyp ugrady. Togrul beg Altynjanyň waweyla eýlemezligi üçin onuň agzyny eli bilen ýapdy.

Ah-ohlar, waylar töwerekigi gaplap aldy.

Altynjanyň gygyrmasyna Togrul begiň gahary gelyärdi, onuň agzyny berkden-berk ýapýärdy, ýöne sesler birjik-de ýat-maýärdi, kemelmeýärdi.

Beg birden haýkdy: sesleriň Altynjandan däl-de, daşardan eşidilýändigine düşündi, towsup sypadın düşdi-de, daşara diň saldy.

Ahyr kadaly dem alan Altynjan titir-titir etdi, demini dürsemäge çalysdy.

Daşardan:

– Ýagy döküldi!.. – diýen ses eşidildi.

Nämäniň-nämedigine akyň ýetiren Togrul beg howul-hara geýinmäge durdy.

Gaýra tarapdan iki sany ujy otly ok şuwlap geldi.

Sähel salymdan hem gerdegiň gaýra tarapy gyzyl ýalyn bolup ýanmaga başlady.

– Ýagy!.. – diýip, Altynjan elewredi.

– Men barkam hiç zatdan gorkmagyn – diýip, Togrul beg bir bökende Altynjanyň ýanyňa geldi, onuň iki egninden tutup, pert-pert aýtdy. – Özümi goramagy başarmasam hem seni goraryn. Düşnüklimi?

– Düşnükli! – Altynjan geýere eşik tapman elewredi:

– Yesir düşenimden-ä ölenim gowudyr, öldürüň meni!

– Sen-ä gorkak ekeniň!

Bu söze Altynjanyň girre gahary geldi. Ol ýalaňaçdygyny unudyp, laňña ýerinden galdy.

– Ѝок, мен gorky diýen zady bilmeyärin, ýöne men ýesir düşmek islemeýärin. «Mertebämiň kemsidilýän ýerinde ýasanymdan – gynak bolanymdan ölenimi gowy görýärin» diýdim-ä.

Togrul beg:

– Meniň eşiklerimden geý! – diýip, oňa ýabaly agaçdan bogma bilen köýnek äberdi.

Altynjan erkek eşigini birinji gezek geýenog-a! Erkek kişileriň eşigini geýmek aňsat. Onsoňam lezzetli.

Erkek kişiniň eşiginde bolmak – azat bolmak!

Erkek kişiniň eşigini geýip ýaşamak – dünýäde zowalsyz ýaşamak! Mert ýaşamak!

Ilkinji nika gijesi Altynjan çagalygyndan bări ýüreginde besläp ýören küýsegine ýetdi: erkek kişiniň eşigini geýmäge izin aldy!

– Meniň üstüme cozmaga, rahatlygymy, toýumy bozmaga het eden kimkä?! – diýip, Togrul beg ýataganyny eline aldy.

– Jendiň emirinden başga hiç kim däldir!

– Şämälik Jendilimi? Jendiliniň jendini⁹ ýakaryn men!

Daşardan her hili sesler eşidilýärdi:

– Cozdular!

– Öldürýärler!

– Turuň, ýagy döküldi!

Ahy-pygan, ýataganlaryň sesleri artyp ugrady.

– Hany, meniň asfury hanjarym?

Altynjan hanjary ätiýaçdan posdegiň aşagynda goýupdy, ony goýan ýerinden tapdy, ýöne bege bermäge ýetişmedi.

– Başyňa peş geý, meniň donumy-da geý! – Togrul beg ýataganyny alyp çykyp gitdi.

İş işden geçipdi. Serhoş bolup uka giden esgerleri Şämäligiň gulamlary wagşylyk bilen paýhynlap ýördi.

Togrul beg gazap bilen gygyrdy:

– Oýanyň, byradarlar! Oýanyň! Şämälik üstümize cozdy. Şämäligiň adamlaryny paýhynlaň! Gyryň! Biz köplük! Biz ýeňeris!

Gerdegiň ýalny barha ulalýardy.

Altynjan haýsy zadyny alyp, haýsy zadyny galдыrjagyny bilenokdy. Eýýäm bu ýerde durmak howpludy. Dymyljyk tüsseden ýaňa dem alar ýaly däldi.

Togrul beg Şämäligiň gulamlaryny iki-üçüsini ýataganyn dan geçirdi, ýöne onuň bilen gulamlar azalar ýaly däldi. Biriniň

ýerine baş-altysy gelýärdi. Gelyänleriň ählisiniň ümzügi hem gerdege tarapdy.

Altynjan bir eli ýataganly, bir eli asfury hanjarly towsup daşaryk çykdy.

Togrul begiň garşsynda dört gulam peýda boldy. Olar gaty okgunlydylar. Yeniş gazanjakdyklary görnüp durdy. Sebäbi seljuk ýigitleri serhoşlukdan hem ukudan henizem oňly açylyp bilenokdylar. Şamäligiň gulamlary hem şu ýagdaýdan peýdalalnyp, aldygyna paýhynlyk edýärdiler.

- Byradarlar, üstümize ýagy döküldi. Goranyň!
- Seljuklylar, turuň! Üstümize Şamälik cozdy. Öldüriň olary!
- Turuň!
- Byradarlar, oýanyň!
- Barat Alçagy öldürdiler, Barat Alçagy öldürdiler! Sibir begi öldürdiler! - diýip, kimdir biri waweyla eýleýärdi.
- Sesini kesiň! Sesini kesiň! - diýip, Togrul beg dowulça bakan ylgady.

Dowulçy biçak gorkupdy, höre-köşe bilen ony köşeşdirip boljak däldi. Şonuň üçin ony sem etmegiň ygtybarly ýoluny tapdylar, sem etdiler.

Altynjan bu pursat boş durmaly däldigini bilýärdi, ýöne ol Togrul begiň Şamäligiň gulamlaryny paýhynlaysyny görüp, aňkaryldy galdy. Aňkarylmazça däldi. Togrul begiň göwresi garşydaşlarynykydan gornetin uludy. Ýatagan işledisi-de gornetin tapawutlydy. Keseden seredeniňde Togrul begiň üstüne topulýanlar emelsiz, özem ýumruk ýalak oglanylardy. Togrul beg olary gypynç etmesizden, özüne aşa bir agram salmasyzdan keýpine paýhynlap duran ýalydy. Özem onuň ýatagan işledisine seretdigiňçe seredesiň gelýärdi. Beýle ussat darkaşy Altynjan hakykatdan hem öň görkındi.

Häzirki görnüş boýunça Togrul beg möjekdi, jentlilerem tilkilerdi. Arman, tilkiler köplükdi. Durmuşda, gör, nämeler bolanok! Ýolbarslary garynjalar ýeňýärler, öldüryýärler ahyryn! Jentlileriň yzy üzülenokdy, Togrul beg öldürip yetisse, olaram ölmäge gelip yetişyärdiler.

Hana, bir gulam Togrul begiň arka tarapyndan barmakçy bolýar. Togrul beg ýeňseden gelýän gulamy ýa görenok, ýa onuň özüne ýakyn gelerine garasyar.

Altynjan ýüregi ýarylan ýaly bolup, ýatagandyr hanjary bilen gulama bakan ylgady, sekiz-on ädim aralykdan gulamy nyşanlap, hanjaryny bat bilen atdy.

Togrul beg nämäniň-nämädigine düşünmedi.

– Näm etdiň ony? Men onuň ýakynyma gelerine garaşyp durun-a.

– Gören dälsiň öýtdüm.

– Allatagalma maňa dört göz beripdir: ýeňsämde-de iki gözüm bar meniň!

Togrul beg Şamäligiň gulamlarynyň edip ýören gyrgyncylgyny hyrçyny dişläp synlady. Soňam ahmyrly pysyrdady:

– Altynداş dogmasy bižlik etdi!..

Altynjan Togrul beginň özünü erkin duýmasyny, şeýle galagoply pursatda mesawy gürlemesini geň gördü. Juda geň gördü.

Togrul beg sowukganlydy: Şamälik çozmadyk ýalydy. On da, keýeden seredeniňde, hazır içki nägilelik-de onçakly ýokdy. «Altyndaş dogmasy bižlik etdi!» diýlen sözde Altynjan hiç hili galagop-gondalaw duýmady, hut häzirki darkaş imisalalyk bilen gutaraýjak ýalydy. Üstüne topulýan gulamlary oldürende hem zähreteleklik, irniklik duýulmaýardy.

Togrul beginň bu sowukganlylygy Altynjanyň akylyna hiç sy ganokdy.

Beg bilen güýji deň geljek ýagy ýokdy. Barybir, Altynjan howatyrlanýardy.

Ol bege buýsandy.

Hana, ýene iki pählewan bar. Olar hem edil Togrul beg deýin söwesýär. Olaryň birine Ybraýym, ikinjisine Nasyr diýýärler.

Ybraýym beg üç-dört sany haşmy bilen Togrul begi pena laýar, Nasyr dünýäni unudyp, jentlileri öldürýär.

Çagry beg göründi, ol Togrul beginň ýanyna bardy:

– Togrul, biz ät galdyk, bu ýerden gideli.

Ybraýym söwesip ýörsüne öz adamlaryna görkezmeler berýärdi. Çagalary, áýallary alyp guma çekilmeli adamlary howlukdyrýardy.

Adamyň ömründe ýeke gezek gaýtalanýan arzyly, mukaddes pursatlary bolýar. Adam arzyly, mukaddes pursatlaryndan lez-zet alýar. Altynjan bu güne – durmuş toýuna, gör, nähili yhlasly

garaşypdy. Indi, görüp otursa, ol bagtynyň ýatmasyna garaşan eken. Altynjan Şamälik emir bilen tötnänlikde duşuşan pur-sadyny onuň diýen sözlerini ýatlady. Altynjan emiriň haýbatyny boş haýbat hasaplapdy, Şamälik başky sözünde tapyldy: toý aşyna awy gatyd.

«Eý, Hudaý, bu gün meniň bagtym ýataýarmyka?» diýip, Altynjan Şamäligiň gulamlarynyň edyän gabahat işlerini hırçyny dişläp synlady. Şeýle aýylganç gyrgyncylyk¹⁰ hiç bir ýerde-de bolan däldir.

Her bir zadyň çykalgası bolmaly. Çykalgasız hiç bir zat bolmaly däl.

Alagaraňkyda adam adamy tananok. Bu alagaraňkyldan näme üçin diňe Şamäligiň gulamlary peýdalanmaly?

Altynjan şu güne čenli ýalandan gylyçlaşypdy. Bu gije ol hakyky söweše girdi. Şeýle garpyşyk gaty köpden bări göwün telwasdy ahyryñ onuň!

Ol hakykaty aýdypdy: onda hem edil Togrul begiňki deýin ölerin diýen gorky ýokdy, ölüm hakda pikir hem ýokdy. Onda diňe bir pikir bardy. Ol hem Şamäligiň adamlaryny gyrmakdy, ýeňmekdi! Şamäligi öldürmeli! Sebäbi ol Altynjanyň ilkinji mu-kaddes gijesini weýrana saldy.

* * *

Muhammet Togrul beg tőweregine garanjakladı, galawut eýläp. Altynjany agtardı. Onuň adyny tutup gygyrmagy bolsa geliksiz gördü. Ol ýanyndaky Ybraýma yüzlendi.

- Eşider bolsaň, men ýüregimi ýitirdim.
- Náme?
- Men gelnimi ýitirdim. Ol ýaňja-da şu ýerdedi.
- Ol ýitenok.
- Nirede ol?

- Han-ha, Şamäligiň gulamlaryny paýhynlap ýör ol. Yşan, men onuň söweşisini birpaýyz synladym welin, haýranlar galdym, edil bugday oran ýaly edip baryar ol. Önünden duşman bolup çykar ýaly däl onuň...

Seljuklaryň göçüşini Jendiň häkimi Şamälik öz hemişeki duşmançylygy üçin peýdalanmak isledi. Ol uly bir goşun alyp, Horezme geldi we daň bilen bularyň üstüni basdy (1034-nji ýyl). Seljuklalar gapyl galyp, agyr ýitgi çekdiler. Taryhy çeşmeler bu basgyda 7-8 müň seljuklynyn öldürürendigini, köp adamyn ýesir alnandygyny görkezyär.

Faruk Sümer,
«Oguzlar – türkmenler».

Rukneddin Abu Talyip Togrul ibn Mykaýyl ibn Seljuk – batyr, sabyrly we jomart adamdy, Allanyň edenine kaýyldy, juma namazlaryny syýdýrmazdy, duşenbe we çarşenbe günleri oraza tutardy, göwni galkyberjek bolşa, ony özünüň ýagsy hulky bilen basardy. Ol al-wazary (Samarkandyň bir obasynda dokalýan) matasyndan eşik geýerdi, onuň üstünden ak örtük geýnerdi. Sogabyna seredende onuň günäleri miweli bag ýalydy. Ol adamlary jezalandyrmagy halamazdy, gan dökmezdi, haramdan datmazdy. Ol örän çydamly we cyn gepli adamdy, sadaka bermäge sahydy.

**Al-Hüseýni,
Zubdat at-tawaryh /Taryhyň gaýmagy/.**

(Birinji kitabyň soňy).

DÜŞÜNDİRİŞLER

Birinji hekayat

1. Eprikogullary, (akhun, akgün, eftalit, afrigit, abdal) şalygy – Daşoguz topragynda 305 – 995-nji ýyllarda dowam eden şalyk. Köp taryhy kitaplarda bu şalyk «Afrigitogullary» diýip at-landyrylyar (F.Sümer). Reýhan Biruny özünüň «Eserul-Bakyýé» atly eserinde bu nesilşalygyny Eprikogullary nesilşalygy diýip at-landyryýar we bu nesilşalygyň ýigrimi iki neberesiniň höküm sürendigini ýatlaýar. Afrigit şalygy Samany şalygynyň tabynlygynda bolýar. Hunlar, gunlar – Oguz hanyň oglы Gün hanyň neberekeleridir. Akhun – Günortaly hun diýmekdir.

2. Gawşfinj şäheri – «Horezmiň Jürjaniýa şäheri bilen arasında ýigrimi farsah uzaklykda ýerleşýän bir şäher. Bu şäher meniň döwrümde abadan we güzel şäherleriň biridi. Men ony 1236-njy ýylда gördüm. Soňra bu ýurda mongol-tatarlar gelip girdiler. Soň bu şähere näme bolandygyny men bilmeyärin». Yakut Hamawy. Ýurtlaryň sözlüğü (Türkmen obalary).

3. Mamunlar – 995-nji ýylда Afrigit şalygyny ýykyp, öz şalygyny döredýärler. Olar şalygyň paýtagtyny Käs şäherinden Jürjaniýa (Köneürgenç) şäherine geçirýärler. Mamunlar şalygy 1017-nji ýyla çenli dowam edýär.

Samany döwleti inň soňky günlerini ýasaýardy. Bu döwletiň ýerlerini üç emir öz aralarynda paýlaşdylar, ýöne olara Söbüktegin rahatlyk bermedi. Gaçyp Hazaraspa gelen Abu Aly Simjuryny Abu Aly Horezmşa ýesir aldy.

«Abu Aly Simjury ýesir alnanda onuň habary Gürgenjiň häkimi Abu Aly Mamuna baryp ýetdi we ol bu wakalar sebäpli gaty ynjalıksızlanyp başlady. Ol esgerlerini jemledi we Horezmşanyň üstüne ýöriše gitdi. Käs şäherine ýetdi we ony gabap, şäheriň ilaty bilen söwesdi. Ony rehimsizlik bilen basyp alanyndan

soňra, Abu Abdylla Horezmşany ýesir aldylar. Abu Alyny getirdip, onuň gandallaryny we tanaplaryny çözdüler hem-de ýanlaryna alyp, Gürgenje geldiler. Mamun Gürgenje gelende özüniň käbir ýaranlaryny bu ýere häkim belledi. Horezmşany getirdi we ony Abu Aly ibn Simjuryň öňünde öldürdi». Ibn Esir. Kämil taryh. Türkmenistanyň milli medeniýet «Miras» merkezi. 1 jilt. A., 2005.

4. Käs şäheri – «Köneürgenjiň (Horezminiň) iň uly şäherleriniň biri. Ol Jeýhunyň gündogar kenarynda ýerleşýär. Köneürgenç bilen onuň arasy ýigrimi parsahdyr» «Mujem al-buldan» 4-nji jilt. 422 sah. Ýakut Hamawy. Ýurtlaryň sözlüğü (Türkmen obalary).

5. Jürjaniýa – Köneürgenç.

6. Zamahşar – Horezmin etrabynda yerleşen bir oba. Häzirki Görogly (öñki Tagta) etrabynda gumuň içinde yerleşýär. Häzir ol gala harabalyk bolup ýatyr. Bu gala häzirki döwürde Yzmykşır ady bilen meşhurdyr. Yzmykşır öwlüýäsine adamlar sygynyarlar, zyýarata barýarlar. Görnükli türkmen ulamasy Mahmyt Zamahşary (1075 – 1144 ý.) hem şu obada doglandyr. Bu ulamanyň mazary häzirki döwürde Türkmenistanyň kera-matly ýerleriniň – öwlüýäleriniň biri hasaplanýar. Görnükli syýahatçy ibn Batuta 773-nji ýylда özüniň meşhur «Geografiýa» atly kitabynda Köneürgençde bolan günleri hakda ýazypdyr. Ol özüniň kitabynda Zamahşar galasy Jürjaniýadan (Köneürgençden) 4 mil uzaklykda yerleşýär diýip ýazypdyr. Öz döwründe Köneürgenjiň ýakynynda ikinji Zamahşar obasy bolsa bolandyr. Yöne häzirki döwre çenli saklanyp galan Zamahşar (Yzmykşır) galasy Köneürgençden 150, Daşoguzdan bolsa 30 kilometr uzak-lykda yerleşýär. 2007-nji ýylyň maý aýynda bu galada doglan Gündogaryň meşhur alymy Mahmyt Zamahşarynyň mawzoleyň bina edildi. Romanyň baş gahrymany – Beýik seljuk türkmen-leri soltanlygyny döreden Togrul begiň hatyny Altynjan hatyn hem şu galada doglandyr.

7. «Arsahuşmisen – uly şäher. Horezminiň ýokary tarapynda Jürjaniýa şäherinden üç menzil daşlykda yerleşyän şäherdir. Bu şäher özüniň möçberi boýunça Nasybyn şäherine deňdir, ýone

ilaty onuňkydan köpdür, ol ondan has owadandyr». Ýakut Hamawy. Ýurtlaryň sözlüğü. (Türkmen obasy).

8. Gapydan – emiriň hyzmatyndaky hyzmatkarleriň ýolbaşçysy. «Kapitan» sözüniň sözköki «gapydan» sözündendir.

9. Kirwe (farsah, ağaç) – 6 kilometre barabar uzaklyk ölçegi.

10. Nişalla – wermišelete meňzeş görnüşi bolan konditer nygmaty.

11. Çakrym – 1,07 kilometre deň uzynlyk ölçegi.

12. Muhtasyp – şäheriň tertip-düzgünine gözegçilik edýän emeldar.

13. Oglan – atly esger. Oglanlar – ýolbaşcynyň janyny ynanýan iň ýakyn adamlary bolupdyrlar.

14. Mahmyt Gaznalı (970 – 1030 ý.) – 999-njy ýilda Gaznada tagta geçýär we kuwwatly soltanlyk döredýär. Horasany, Horezmini, Tabarystanı özüne tabyn edýär. Mahmyt Gaznalı soltan adyny göteren ilkinji türkmen patyşasydyr. Söbükteginiň Nasır, Mahmyt, Ysmaýyl, Ýusup, Hasan, Hüseyin atly alty ogly we Hara atly bir gyzy bolupdyr. «Soltan Mahmyt Gaznalı diňe bir kuwwatly hökümdar bolman, eýsem ol öz döwrüniň iňnän sowatly adamlarynyň hem biri bolupdyr. Ol arap we pars dillerini suwara bilipdir. Muňa onuň arap dilinde ýazýan şahyrlaryň bu hökümdary wasp edip ýazan goşgularyny petir bezän ýaly edip düzetmegi-de şayatlyk edýär. Galyberse-de soltanyň arap dilinde şerigatyň pudaklayın meselelerini beýan edýän «At-takir fil-furug» atly kitap ýazandygyny meşhur türk alymy Ysmaýyl Paşa Bagdady tassyklayıar». («Hidýet al-arifin, 2-nji jilt, sah. 401. Stambul, 1955 ý.).

15. Altyndaş – Soltan Mahmyt Gaznalynyň gapydany hem hajyby. 1017-nji ýilda soltan Mahmyt Gaznalı öň Samany şalygyna garaşly bolan Mamun şalygyny – Horezmini basyp alan dan soň, Ürgençde (Köneürgençde) öz gapydany Altyndaş dikme goýýar.

16. Zirag – uzynlyk ölçegi bolup gelende 0,65 metre, göwrüm ölçegi bolup gelende 0,42 kub metre deň bolan ölçeg birligi.

17. Hara bin Söbüktegin – soltan Mahmydyň uýasy, ilki Aly bin Mamun Horezmşanyň hatynydy, Aly wepat edensoň, ol şol

döwrüň dessury boýunça Alynyň dogany Abul Apbas Mamunyň áýaly bolupdyr.

18. Naýyp – orunbasar.

19. Işıgagasy (gapydan) – köşkde, galada sakçylaryň başlygy.

20. Han – On müň goşunyň serkerdesine han diýilýär. Goşunda on sany esasynda goşun döredilýär: onbaşı, yüzbaşı, müňbaşı. On müň goşuna tümen diýilýär. Her tümene bir han serkerdelik edýär.

21. Ykta – patyşalyk tarapyndan berilýän mülk. Ykta yslamda degişli ýerleriň diňe ýyllyk salgydynyň ýa-da girdejisiniň ondan biriniň haýsydyr bir hyzmaty üçin, bir kişi berilmegidir. Ykta hyzmat we iş bilen baglylygy üçin bu ýeriň hüşüri we salgydy hazyna tarapyndan dolandyrylýardy ýa-da başga birine berlip bilinýärdi. Ykta, esasan, goşun serkerdelerine berilýär. Yktadar söwes ýok wagty öz yktasynda bolyar, ol ýerde daýhançylyk bilen meşgullanýar. Patyşadan söweşe gitmelidigi baradaky habar gelende yktadar öz yktasynda ýasaýan oba adamlaryndan goşun düzüp, patyşanyň salgy beren ýerine ugraýar. Uruşda öz adamlaryna serkerdelik edýär. Iktadar öz tabynlygyndaky esgerleriň iýip-içjek azygyny özi üpjün edýär. Döwlet tarapyndan iktadarlarra hiç zat berilmeyär. Yktadan gelen adamlaryň uruşda yhlasly söwesmekleri üçin, alnan oljalar esgerleriň arasynda paylaşylýar. Şeýle bolansoň, adamlar urşa örän höwesek gatnaşypdyrlar.

Öňden gelýän berk düzgün boýunça alnan oljalaryň bâşden biri şanyňky hasaplanýar. Bâşden ýene biri döwletiňki hasap edilýär. Oljanyň galan bâşden üç bölegini esgerler öz serkerdeleri bilen paylaşýarlar.

22. Heytele – Syrderýa bilen Amyderýanyň araly. VII asyrda araplaryň gelmegi bilen bu ülke Mawennahr – iki derýa aralygy diýlip atlandyrylýar.

23. «**Oguznama**» kitabı. Aşgabat, 2002 ý.

24. «**Pentnama**» kitabı – Söbükteginiň öz oglы Mahmyda eden wesýeti. Bu kitap orta asyrda iný ýörgünli kitap bolupdyr.

25. Pars sözüniň bars sözkökündendigi hakda görnükli alym Myrat Ajynyň «Ýewropa, týurki, Welikaýa step» (...každyý wtoroý ýewropeýes imeýet týurkskiye korni!..), Moskwa, AST neşirýaty, 2004; «Týurki i mir: sokrowennaýa istoriýa (Týurki

nesli miru weru w Boga nebesnogo...), Moskwa, AST neşirýaty, 2004. Alym miladydan öňki 558-nji ýylда Ahemeni şalygyny döreden Kiriň (kir – gadymy türkmen dilinde «başlangyç» diýen manyny berýär) bars taýpasyndan bolandygy, onuň adam-laryna barslar (parslar) diýlendigi hakda ýazýar. Kir öz ýurduny Barsiýa (Persiya) atlandyrypdyr.

26. Umury istihbarat sahyby – döwlet howpsuzlyk (razvedka) gullugynyň ýolbaşçysy.

27. Şebistan – ýatakhana.

28. Nedim – maslahatçy, dost, patyşanyň, hanyň janyny ynanýan hemşeri.

29. Begzada terbiýesi – aristokratik terbiye. Gadymy döwürde ata-babalarymyz köşkleriň ýanynda ýörite atabeglik mek-debini açypdyrlar. Ol mekdepde patyşanyň, şol sanda ýurduň emirleriniň, barjamly, abraýly adamlaryň çagalary okadylypdyr we terbiýelenipdir. Begzada terbiýesini alan ýigit özünüň asyllı häsiýeti, sowatlylygy, söweş tilsimlerine ussatlygy bilen adaty ýigitlerden düýpgöter tapawutlanypdyr. Atabeglik mekdeplerinde birnäçe daşary ýurt dilleri hem öwredilipdir.

30. Fykh – şerigat hukuklary baradaky ylym.

31. Şemşer – ýarag ady, hanjar.

32. Wa daryg-a; wa hasrat-a; weýl-waý; weýla; wa weýleta – gynanç aňlatmalary, «ah, wah» ümlükleri.

33. Weledan – oglan.

34. Akgyz – keniz, hyzmatkär gyz. Keniz bolup hyzmat etjek gyzlar saýlanyp-seçilip alynýar. Keniz bolmak üçin ilkinji talap owadanlyk, medeniýetlilik, edeplilik. Şeýle hem kenizler hyzmatda wagtlary ak eşik geýipdirler. Türkmeniň «Akgyz ýoldaşyň bolsun!» diýen dilegi salaryň köşklerindäki akgyzlar – kenizler bilen baglanyşykly döräpdir. Akgyz owadan, asyllı, edepli bolmaly. Diýmek, türkmenler ýaş ýigide arzuw edenlerinde «Akgyz ýoldaşyň bolsun!» diýip, owadan, asyllı, edepli gyzyň ýanýoldaş bolmagyny dileg edipdirler.

35. Baba – kaka. Gadymy döwürde kaka sözüne derek baba, orta asyrlardan başlap ata sözleri ulanyllypdyr.

36. Çilten – kyrk adam.

37. Ýatagan, şesper – ýarag atlary. Ýatagan – gylyç. Bu gylyç soňky türkmen gylyçlary ýaly egri däl-de, göni. Ýatagan sünçmek-sokmak üçin amatly bolupdyr. Şesper – alty gyraňly gürzi, tokmak. Bulardan başga türkmenlerde ýaraglaryň naýza, kargy, süni görnüşleri-de bolupdyr. Ermeni awtory Arista-gues türkmenleriň-oguzlaryň at üstünde bürgüt deýin gidýän-diklerini, baryş ugurlaryna ýaraglaryny şeýlebir ezberlik bilen işledyändiklerini haýran galma bilen ýazýar.

38. Berbed – Berbed Merwezi (VII asyr) görnükli türkmen kompozitory we sazandasy.

39. Umury emeniteti şähri – şäher howpsuzlyk işleri.

40. Oguz hanyň wesýeti boýunça ähli kişi kanunyň öňünde deň hasaplanýar. Kim-de-kim öz wezipesinden peýdalanyp günäkäre hemäyat etse, onda şol kişini-de jezalandırmaly. «Oguznama».

43. Jansyz, jandar, çawuş – janpena, goragçy. Hätzirki dö-würdäki halkara sözi bolan «žandarm» sözüniň sözköki jandar sözündendir.

Ikinji hekayat

1. Afrasýaplylar – Garahan türkmenleri. Bu nesilşalygy Mawerannahrdı 840 – 1212-nji ýyllar aralıgynda dowam etdi. Afrasýap şäheri – Samarkant şäheriniň demirgazyk tarapynda ýerleşýär.

2. Şamälik – Jent şäheriniň emiri. Jent şäheri – häzirki Pe-rowsk şäheri. Seljuklaryň şäheri. Yöne bu şäheri seljuklarydan Şamälik basyp alýar. Şamälik 1041-nji ýylда Köneürgenç şalygyny Altyndaşdan basyp alýar. Köneürgenç şasy Ysmaýyl Handın ibn Altyndaş gacyp, Togrul begiň ýanyna barýar we ömrüni seljuk şalygynnda geçiryär.

3. Rüstем Zal – Gündogaryň görnükli halk gahrymany. Rüstem Zalyň we Rudabanyň oglы Siýawuš ençe Gündogar halk rowaýatlarynyň we ertekileriniň söygüli gahrymany. Sol-tan Mahmýt Gaznaly Firdöwsiniň «Şanama» eseriniň baş gahrymany hakda: «Rüstem Zal ýaly batyr, pälwan gahrymanlar meniň esgerlerimiň arasında kän» diýende şahyr biçak gaharla-

nypdyr. «Beýle gahryman hiç ýerde ýokdur. Bu gahrymany diňe men döretdim» diýip, şahyr soltany nadanlykda, çeper esere düşünmezlikde aýyplapdyr. Aslynda, sultan ýüregini aýdypdyr: hakykatdan hem sultan Mahmyt Gaznalynyň goşunynda pälwan, batyr adamlar juda kän eken. Sultan ol pälwanlaryna guwanypdyr. Güýc synanymak, göreş tutmak boýunça ýaryşlary yzyigidelerli geçirip durupdyr. Ussatlara mahsus bir kemçilik bar: olar eserlerine at daksan halamaýarlar. Sultan Mahmyt Gaznalynyň sözleri bilen aýtsam, adamy öwseň, ol «Gör, men nähili gowy!» diýip guwanýar, eger «Seniň şeýle-şeýle kemçiliğiň bar» diýseň, onda adam: «Gör, bu adam nähili ýaramaz!» diýip, seni ýigrenip ugraýar.

4. Oba, kent – biz obadyr kent sözünü manydaş sözler hasaplayarys. Aslynda, bu sözleriň arasynda belli bir derejede tapawut bar. Kent – dasyna daşdan diwar aýlanan obadyr. Dasyna palcykdan diwar aýlanýan berkitmelere bolsa gala diýilýär.

5. Horezm köli – Aral kölünüň orta asyrda atlandyrylyşy.

6. Lala – terbiýeci, atabeg, atalyk.

7. Mirşikär – awçylaryň ýolbaşçysy.

8. Perrende bazary – guş bazary.

9. Şahyn – ak reňkli lacyn.

10. Kelete (kelate) etmek – harap, weýran etmek.

11. Mertebe – bagt manysynda.

12. Tarihi-Beyhaki. Abu-i-Fazlýa Beyhaki. Çağry begiň, Togrul begiň, Musa begiň her birine bir etrap – Şaruhan, Rabat Maše, Gauhor etraplarynyň berlendigi hakda (1033 – 1034 ý.) Fahr Razi hem ýazypdyr.

13. Akyń – gadymy turkmen çapawulçylygynyň atlandyrylyşy.

14. Muhammar – şerap içip mes bolan.

Üçünji hekaýat

1. Çilten – 1. Kyrk ten, kyrk adam; 2. Sopularyň kyrk adamdan ybarat “nujaba” ýa-da “abdal” diýilýän we keramatly hasaplanýan topary.

1. Damulla – mugallym.

2. Hindistana ilki bolup yslam dinini elten sultan Mahmyt Gaznalydyr. Pákistan 1947-nji ýylda özbaşdak yslam döwleti boldy.

Bäşinji hekayat

1. Elite hüllepüş – elite – saylanan, iň gowy; hüllepüş – owa-dan geýim.

2. Zünnar – guşak; otparaz ruhanylarynyň guşagy.

3. Haluf yüpegi – Haluf şäherinde dokalan yüpek mata.

4. Dilbent (dülbendi) – boýna, başa daňylýan insizrak mata.

5. Halhal – aýal-gyzlaryň bezeg üçin aýaklaryna dakýan, kümüşden edilen, nagyşly ýasy halka. Bu bezeg Horasana, türk-menlere araplardan gelipdir.

6. Boriýa – ýekenden dokalan düşek.

7. Soltan Mahmyt Gaznaly 1027-nji ýylda urdu dilini döred-yär. Soltanyň goşunynda köp halkyň wekilleri söweşipdirler. Sonuň üçin hem sultan Mahmyt bu dili döretmek bilen esgerleriň arasyndaky dil kynçylyklaryny, düşünişmezliklerini çöz-megi maksat edinipdir. Urdu dili häzirki döwürde Pákistanyň döwlet dilidir.

Altynjy hekayat

1. Ibn Esir. Kämil taryh. 1-nji jilt. TMMMM. A., 2005.

2. Nass – yslam hukugynda Gurhan bilen hadysa aýdylýar.

3. Dor bedew – kynyklara dör bedew münmegi Oguz han wesýet edipdi. Ýigrimi dört agtyga wesýet edilen atlaryň reňkiniň sany dokuzdyr. Mysal üçin, Gaýa, Baýada, Alaöylä, Garaöylä gara reňkdäki at; Owşara – ak reňkdäki at; Igdire, Begdüze, Ýiwä we Kynyga dor at miras berilýär. Oguz hanyň bu harby sar-gydy XIII asyrda Jelaleddin Meňburny döwründe-de bar eken. Elbetde, bu hakda gönü gürrüň edilmese-de, muny Jelaleddiniň kätibi, Muhammet Nesewiniň «Jelaleddin Meňburnynyň ömür beýany» atly kitabyndaky şu setirlerden: «Bellenilen gün soltan goşunyny söwes nyzamyna düzdi. Goşunyň merkezi diňe gara atly, gara geýnen ýigitlerdendi, sag ganat dagyň sili ýaly uçganak-

lap duran ak atly, ak geýnen nökerlerdendi, çep ganaty bolsa mele atly, mele geýnen nökerlerden ybaratdy» (254 sah.) hem aňmak bolýar. Elbetde, bu aýratyn gürřüň, özem uly gürřüň.

Ýediniňji hekayát

- 1. Tebük** – häzirki futbol oýnuna meňzeş oýun.
- 2. Güý** – çöggen hem tebük oýunlarynyň topy.
- 3. Alty tarap** – gadymy döwürdäki durnukly söz düzümi. Ata-babalarymız yslamdan öý «dört tarap» diýmän, «alty tarap» diýipdirler. Olar başinji we altynjy tarap diýip Ýeri we Asmany göz öňünde tutupdyrlar.

Sekizinji hekayát

- 1. Ferraş** – içerini syryp-süpürüän hyzmatkär.
- 2. Pereç** – ýelbegeý almak üçin tikilýän ýeňi kelte don.
- 3. Bilal** – İlkinji hebeşi azançy.
- 4. Ýabgu** – patışanyň wezipesini ýerine ýetiriji. Bu wezi-pe patışalyk, şalyk berkarar edilýänçä wagtláýın berilýän at. (L.Gumilýow).
- 5. Mahýa (maähr)** – galyň.
- 6. Tapbala** – depçi zenan.
- 7. Seljugyň hatynynyň** grek gyzy bolandygy, şeýle hem olaryň nesepleriniň nestorianlygy barada iki pikir bar: bir topar bu pikiri öňläýär, beýleki topar bu pikire garşy çykýar. (Rene Grossé. Sähraýlaryň imperatorlygy. Türkmen diline terjime edilen nusgasy).
- 8. Taylesan** – boýna atylýan ýaglyk. Bu ýaglyk köplenç namazlyk üçin göterilýär. Zenanlar bu ýaglygy páklik, halallyk manysynda atynýarlar.
- 9. Atyllanyň gününe salmak** – neberesi öldürilenden soň, bir görmegeý gyz aryny almak maksady bilen Atylla özünü bagыş edýär we gije uklap ýatan Atyllany pyçaklap öldürüýär.

Dokuzynjy hekaýat

1. Bu gysgaca maglumat ibn Esiriň «Kämil taryh» atly kitabyныň birinji jıldinden alyndy.

2. **Samanogullary** – bu nesilşalyk 892 – 999-nji ýyllar aralыgynda Merkezi Aziýada hökümdarlyk edýär. Bu döwletiň esasynda Mahmyt Gaznaly öz şalygyny döredýär.

3. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

4. **Ýaňykent** – 1964-nji ýylда belli bir alymlar topary taraipyndan Altyndepe diýlip atlandyryldy. Ýaňykent Beýik Oguz döwletiniň paýtagtydyr. Syrderýanyň boyundaky Ýaňykent – Abywertde suwuň kesilmegi sebäpli, Heýtelä göçen we ol ýerlerini mesgen tutunan oguzlaryň paýtagtynyň ikinji döreýşidir. Taryhdan belli bolşy ýaly, oguzlar nirä göç etseler, baran ýerlerine öňki ýaşan ýerleriniň atlaryny dakypdyrlar.

5. «Nasr Ilig han 1013-nji ýylда aradan çykdy, onuň ýerine gardaşy Mansur geçdi. Ol Arslan Ilig unwanyny aldy, kuwwatly hökümdar boldy. Yöne 1021-nji ýylда hanedana degişli Alytegin Buharaga häkim bolanda özbaşdak hereketlere we öz ülkesini giňeltmäge başlady. Bu wagtlar Seljugyň oglы Arslan ýabgunyň öz ili bilen Jentden aşak inip, Buharadan 20 farsah (118 kilometr) demirgazykdaky Nur etrabynда ýerleşendigini bilyäris». Faruk Sumer. Oguzlar – türkmenler.

6. **Garahanly nesilşalygy** – 382 – 607-nji hijri; 992 – 1211 milady ýyllary aralыgynda Heýtelede höküm sürüyär. Garahanly türkmenleri – garlyk türkmenleridir, olar X asyryň ortalarynda Merkezi Aziýada ilkinji bolup yslamy kabul edýärler. «Gara» sözi «güýcli, köp» manysyndadır. Ilek han samany şalygynyň paýtagty bolan Buhara şäherini basyp aldy we ol ýerde öňki şalygyn neberelerini ýok etdi. Samanogullary şalygynyň tagtynda oturyp, başyna täç geýdi. Bu waka 999-nji ýylда boldy. Ilek hanyň täç geýmegi samanogullary şalygynyň ýaşamasyny bes edendigi ni alamatlandyrды.

7. Seljuk ibn Dükakyň baş oglunyň atlary: Ysraýyl, Mykaýyl, Musa, Ýunus, Ahmet. Bu hakda Kerimeddin Mahmyt Aksaraýlynnyň «Musameretul ahbar» (Habarlaryň mejlisi) atly kitabynda aýdylýar. Käbir taryhy çeşmelerde Seljuk begiň dört

oglunyň bolandygy aýdylýar. Faruk Sümer bu barada şeýle ýazýar: «Seljugyň dört oglý bardy. Onuň oglunyň baş bolmagy hem mümkün. Zahiri Nişapuryň sözlerine görä şeýledir. Baş oglunyň atlary: Ysraýyl, Mykaýyl, Musa, Ýusup we Ýunus».

8. Ýurduny täzeledi – Taryhçylar Seljuk ibn Dükakaň yüz ýedi ýasda aradan çykandygyny nygtasalar-da, onuň aradan çykan ýlyny dürlüce görkezýärler. Bir taryhçy Seljuk begiň aradan çykan ýlyny 1007-nji ýyl diýip görkezse, başga bir taryhçy ony 1011-nji ýyl diýip, ýene bir taryhçy 1013-nji ýyly görkezýär.

9. Faruk Sümer. Oguzlar – türkmenler (taryhlary, tire-taypa düzümleri, dessanlary) Aşgabat. 1999. Ibn Esir. Kämil taryh, 1-nji jilt. TMMMM. A., 2005.

10. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

11. Oguz hanyň pendi – edilen etmişe hökman jeza bermeлигі, егер wezipeli beglerden, serkerdelerden haýsydyr biri etmiş edene howandar çoksa we ony jezadan alyp galmakçy bolsa, onda şol begi-de, serkerdäni-de patyşanyň ony nähili gowy görýändigine, hormatlaýandygyna seretmezden jezalandyr-maly. Kanun ähli kişi üçin deň bolmaly.

12. Musahhar (teshyr, petih) kylmak – eýelemek, boýun egdirmek, basyp almak.

13. Jibal – daglyk ýer diýmekdir. Jibal ülkesi – Yspyhan, Zengjan, Kazwin, Hemedan, Dinawar, Harmysyn, Reý ýaly şäherleri öz üçine alýan uly daglyk ülkedir.

14. Büweýh, Kaku, Rawwat, Şaddat, Bawan, Musafir, Ziýar şalyklary – Günbatarda hökümdarlyk süren uly bolmadık şalyklar.

Büweýh şalygy – Eýranda we Yrakda 320 – 454-nji hijri, 932 – 1062-nji milady ýyllar aralagynda hökümdarlyk edýär. Bu şalygy Togrul beg syndyrýar.

Kaku şalygy – 1008 – 1051-nji milady ýyllary aralagynda Merkezi we Günbatar Eýranda hökümdarlyk edýär. Bu şalygy deýlemli Duşmanziýar esaslandyrýar. Şalygy Togrul beg syndyrýar.

Rawwat şalygy – X asyryň başyndan başlap, 1071-nji ýyla čenli Azerbayjanda hökümdarlyk eden şalyk. Şalygy Alparslan syndyrýar.

Şeddat şalygy – hijriniň 370 – 571-nji, miladynyň 951 – 1174-nji ýyllary aralygynda Arranda (Garabag), Gündogar Ermenistanda hökümdarlyk eden şalyk.

Bawan şalygy – Hazar deňziniň kenarynda Tabarystanда hökümdarlyk edipdir. Hökümdarlyk eden ýyllary 665 – 1349-nji ýyllar.

Musafir (salarlar) şalygy – Deylemde we Azerbayjanda 916 – 1090-nji ýyllar aralygynda hökümdarlyk eden şalyk.

Ziýär şalygy – 927 – 1090-nji ýyllar aralygynda Tabarystanда we Gürgende hökümdarlyk eden şalyk.

15. Ibn Esir. Kämil taryh. 1-nji jilt. TMMMM. A., 2005.

16. Ibn Esir. Kämil taryh. 1-nji jilt. TMMMM. A., 2005.

17. Ibn Esir. Kämil taryh. 1-nji jilt. TMMMM. A., 2005.

18. Kerimeddin Mahmyt Aksaraýly. Musameretul ahbar (Habarlaryň mejlisи).

19. Kerimeddin Mahmyt Aksaraýly. Musameretul ahbar (Habarlaryň mejlisи).

20. Kunýe – familiýasy, nesebiň aýdylyşy. Ibn, bin – ogly diýmekdir. Abu – kakasy; umm – ejesi; bin, ibn – ogly; bint – gyzy diýmegi aňladýar.

21. Diýe (diýet) – öldürilen adamyň huny üçin tölenýän pul.

22. Ibn Esir. Kämil taryh. 1-nji jilt. TMMMM. A., 2005.

23. «Dört ýüz ýigriminji hijri ýylynyň (1029-nji ýyly) aşyr aýynyň birinji günü, söweše ugraljak günü daňdan şazada Alparslan dünýä inipdi. Sonda onuň dogluşyny mübärekläp, onuň täleyini gowulyga ýorupdylar». Ibn Esir. Kämil taryh. 1-nji jilt. TMMMM. A., 2005.

24. Wežde-çillä oturmak – wežde – ruhy taydan göçgünli öwçli ýagdaý. Çillä oturmak – derwüşdir sopularyň 40 günläp ýekelikde iýip-içip, Gurhany okap, ybadat etmegi.

25. Jyza – naýza.

26. Askudar – çapar.

Onunjy hekaýat

1. Alty aýda bir, bir aýda alty garyş – gadymdan gelýän bu pähim bugdaý hakda. Hakykatdan hem ýylyň ahyryna ekilýän bu ekin alty aýda bir garyş ösyär. Togsan dolup, ýere ýylyň girmegi, ýazyn gelmegi bilen bugdaý bir aýda alty garyslyk boy alýar, onsoň hasyla durýar.

On birinji hekaýat

1. **Nyşan** – gelinlik bellenen gyz.
2. **Kedisi mawlamak (frazeologiki jümle)** – (kedi – pişik) ärsiremek.

On ikinji hekaýat

1. **Bikir** – durmuşa çykmadık päk gyz.
2. **Tuwak** – gelniň başyna atylyp, ýüzi ýapylýan seçenekli örtük, nykap.
3. **Arguwany ýakut** – goýy gyrmazy reňkli gymmatbaha daş.
4. **Mil** – 1852 metre deň bolan uzynlyk ölçügi.

On üçünji hekaýat

1. **Gerdek** – çatynjalar öyi.
2. **Maşşate** – durmuşa çykýan gyzy geýindirýän-bezeýän hünärmən aýal.
3. **Nisar** – gelniň üstüne gymmatbaha altın-kümüş hem-de gül seçmek dessury.

On dördünji hekaýat

1. **Gypjak çöli** – Aral deňzi bilen Gara deňziň aralygy.
2. **Posdekk** – düşek, ojakbaşı.
3. **Tübbet (Tibet) müşki** – Tübbet (Tibet) dördünji yklymda Hindistan bilen serhetleşyän bir ýurtdur. Bu ýurduň müşki hytaý müşkünden has ýakymly hasaplanýar. Bu müşk gymmat ba-halanypdyr. Ony satyn almaga – peýdalanmaga diňe patyşalaryň

gurbaty çatypdyr. Müşk jerenleriň göbeginden iki hili ýagdaýda alynýar: bir-ä awçylar jerenleri tor gurup tutup, olaryň göbeklerini dilip, müşk suwuklygyny alýarlar; ikinji ýagdaýda jerenler bißen müşklerini gaýalaryň ýiti daşlaryna süýkäp aýyrýarlar. Jerenleriň süýkenip daşlarda goýup giden, guran müşkleri iň ýokary hilli müşk hasaplanýar. Beýle müşkler iň gymmatbaha müşklerdir.

4. Gumguma – çüýše.

5. Rakiýa – üzümden ýasalan arak. Boza – darydan ýasalan güýçli, serhoş ediji içgi.

6. Asfury hanjary – asfury – ýiti sary reňkli ýakut. Barjamly adamlar hanjarlarynyň sapyny ýakudyň mişmişi ýa-da asfury görnüşlerinden edýärler. Asfury ýakutlary gaýgy-gamdan saplaýan, göwnüni góterýän güýç hasaplap, adamlar ony ýanlarynda góterýärler. Asfury ýakudyň düzümünde adamyň ruhuna oňyn täsir edip, ony galkyndyrýan, şatlandyrýan ylahy madda bar hasapláýarlar. Togrul beg asfury hanjaryny Altynjan hatyna sowgat berýänçä ýanyndan aýyrmady. Onuň işi mydama şowuna boldy.

7. Degirmen – bu ýerde Asman göz öňünde tutulýar, çünki, asman sözi degirmene meňzeş diýen manyny aňladýar. As – de-girmen, man – meňzeş.

8. Jumag (şöhwet, küwen) – är-aýallyk gatnaşygy, jübüt-leşmek.

9. Jent – şäheriň, emirligiň ady. Şeýle hem bugdaýdan atyň ýagyna gowrulyp taýýarlanylýan tagama «jent» diýilýär.

10. «Zamahşar gijesi» – şeýle aýylganç gyrgynçylyk dünýä taryhynda 1572-nji ýylyň 24-nji awgusty gijesi Parižde bolýar. Bu gan döküşligi «Warfolomeý gijesi» adyny alýar.

IKINJI KITAP

HEMINZAMAN

Birinji hekayat

ÜLKER DÜSSE, GYŞ BOLAR

Her bir zadyň soňy bar: ähli perrendelere hem derrendelere¹ soltanlyk eden bürgüdiň ahyryl-ahyr soňy geldi, çünki garrady – petekesiniň perleri agardy. Bürgüdiň petekesiniň perleriniň agarandygyny – garrantdygyny gören perrendeler hem derrendeler ondan öňküleri ýaly elheder-gorky etmän, erkana ýaşap ugradylar.

Öň welin onuň al-asmanda sudurynyň çala görünmegi Ýerde uly howsala dörederdi. Janly-jandarlar haýdan-haý öz hinlerine, sürenlerine sümülmäge howlugaranylardılar. Bürgüt ok deýin şuwlap barýan towşandyr torsuklaryň üstünden şaglap inip şesper bolup urlardy, awuny alyp bilmedik gezegi ýokdy. Ýöne soňky günler ol diňe çem gelen perrende höwürtgelerindäki gyzleetene jüjyeler bilen oňňut etmeli bolýardy.

Bir gezek beýik dag gerşindäki öz höwürtgesinden nobatdaky aw gözlegine gitjek bolup durka, onuň ýanyna hüwi geldi. Özem ol hiç bir gorkusyz-ürküsiz geldi, köne hüwi tansynyň ýanyna gelen deýin, gaty arkaýyn gürledi:

«Eý, bürgüt, sen garrap, halys awdan galdyň. Sen öňkiň ýaly awuňy alyp bilmäniňden soň, diňe höwürtgelerden jüjeleri iíip gün görýärsiň. Meniň saňa nebsim agyrýar. Oýlanyp-oýlanyp, saňa kömek etmegi makul bildim. Men saňa öz awlan syçanlarymdan, mör-möjejiklerimden olmezödülük bereyin, ýöne bir şert bilen...»

«O nähili şert?!

«Şertim şeýle: men saňa öz awumdan aç olmeziň ýaly berip duraryn, ýöne sen meniň höwürtgämdäki jüjjejiklerime gözüni gyzdyma!»

Bürgüt ýanynda hüwiniň gorkusyz-ürküsiz durmasyny, petekesini gaýşardyp gürlemesini özüne namys bildi. Ol özünden döwranyň geçendigine magat düşündi. Hüwäýagşydan-ýamandan jogap bermedi. Ýeri, hüwiniň teklibini kabul etmelimi? Bürgüt birmahal garganyň aýdan pikirini ýatlady. Garga: «Öli arslan bolandan diri syçan bolanyň müň paý gowy» diýipdi, şonda.

Belki, bu pikir garga üçin doğrudur. Bu dünyäde ýäsamak üçin her hili kysmatlara kaýıl geljekler kän ahyryny! Ýone şeýle ýasaýýş bürgüt kowumyna uslypmydýr?!

Bürgüt ähli guşlaryň şasy. Şaha bolsa ýalňyzlyk mahsus. Hut sonuň üçin bürgütler mydama ýeke-ýalňyzdýr. Sha bolup dünyä geldiň, ey, bürgüt, sha bolup hem bu dünyäden git! Bürgütkäň hüwi bolup ýäsamak, ýa garga, syçan bolup ýäsamak bürgüt kowumyna asla gelişmeyär. «Bürgüt bolup ýasadyň, bürgüt bolup olmegi-de başar» diýip, bürgüt öz-özüne pent etdi.

Bu pendini makul bilen bürgüt bar güýjuni jemläp asma-na galdy. Ol tä ysgyndan gaçýanca ýokary galdy. Soňam kert gaýanyň üstüne özünü goýberdi.

Bürgüt şuwlap aşak gaýtdy. Ýokardan gelip urlan bürgüt daşyň ýüzüni gyrmazy gana boýady. Ana, sol gyrmazy gan gyrmazy lagla öwrülipdir. Lagyl daşlary bürgütleriň gyrmazy ganyndan döreyärmış.

* * *

426-njy (1034–1035) ýylyň gysynyn ikinji rebi-us-sani (ýan-war) aýynyň on ýedisinden başlap, üç günlüp gar ýagdy. Garyň galyňlygy dyzdan geçdi.

Togrul beg garly günleri, gary biçak gowy görýärdi. Gar ýagsa, hökman meýdana çykýardy. Garyň üstünde aýakýalaň ýöremekden, ýüzin düşüp ýatmakdan, aw awlamakdan, gar ýa-gyp durka oduň başynda iň ýakyn adamlary bilen üýşüp oturmakdan, çișlik, kebab bişirip iýmekden lezzet alýardy. Arman, garly günler türkmen topragynda juda seýrek bolýar, kä ýyllar-a gar ýaganogam.

Üç günlär garyň ýagandygyna seretmezden Etegiň ýakyn-u-daş obalaryndan, Mawerannahrdan, Horezminden gelen adam-lary ertirden aşama çenli kabul edenden, olar bilen baglanyşykly meseleleri çözenden soň, Togrul açık meýdanda – Garagumuň amatly bir oýunda oturyp, kakmaç iýmek, göwün hoşlamak pikiri bilen dört-bas işsegiň etini pudarladyp, öňünden ugratdy.

Günortanlar Altynjan bilen özlerine garaşylýan guýnak oýa ugradylar.

Diňe dört tarap däl, oguzlaryň aýdyşy deýin, alty tarap hem ap-akdy, göyä Asman bilen Zemin aklyga bürenip, başga bir älem döretmekçi bolýan ýalydy.

Galyň gar atlaryň ýöremegini kynlaşdyrýardy.

Howa o diýen sowuk däldi, arassady, tämizdi. Bu eşrepi howa janyňa tenekar deýin ýakymly täsir edýärdi, ondan dem aldygyňça alasyň gelyärdi.

Togrul begiň-de, Altynjanyň-da atlary dor reňkdedi. Olaryň eginlerindäki eşikleri-de, esasan, al reňkdäki eşiklerdi.

Al reňk olaryň kynyk neslindendigini aňladýardy.

Altynjan durmuşa çykmazyndan burun Akgar atly ak reňkli at münüpdi. Ak reňk Oguz hanyň Owşar agtygynyň reňki eken. Ähli owşar neberesi ak reňkli at münýän eken, ak reňkli eşik geýyän eken.

Altynjanyň kakasy Abdylmälik han gara reňkli at münýärdi, onuň gullugyndaky adamlar hem gara reňkli at münýärdiler, esasan, gara reňkli eşik geýyärdiler. Abdylmälik han gyzynyň ak reňkli owşar atyny münmegine garşı bolman eken. Han özleriniň Gaýa hanyň neberesindendigini, olaryň gara reňkli at münmeklerini Oguz hanyň wesýet edendigini gyzyna aýt-mandır. Nämé üçindir, bu hakda Altynjana Habyl bilen Kaby-lam, Sadylla-da, atabeg Omar-da aýtmandy.

Ol sultan Mahmyt Gaznalynyň Zamahşara gara atda, lowurdap duran gara eşikde gelendiği, şol pursat özünüň dünýä inendiği barada eşidipdi. Soltanyň yzyndaky atylaryň hem gara atlydyklary, gara eşiklidikleri hakda hem eşidipdi. Özem kän gezekler eşidipdi, ýöne herçent eşitse-de, olaryň näme üçin diňe gara at münendiklerine, näme üçin diňe gara eşik geýendiklerine pi-sint etmändi. Çünkü, Altynjanyň kakasy-da, onuň atylary-da gara reňkli eşik geýärdiler. Şeýle bolansoň ol şeýle at münmek, şeýle reňkde eşik geýmek parzdyr, şeýle reňkli eşik geýmeli özleri isleyändirler öýdärdi. Indi görüp otursa, Oguzyň her kowumy wesýet edilen dokuz reňk boýunça geýinýän eken.

Altynjan durmuşa çykansoň, öňki mümkünçilikleri daraldy: Akgary bilen hoşlaşdy, indi dor at münmeli, al reňkli eşik geýmeli boldy.

Dogrusy, ol soňky günler ähli zatda al reňki görwärdi. Hana, düşlegde kakmaç taýynlap oturan adamlaryň ýakýan otlaryndan hem al ýalyn dillerini Asmana uzadýar.

Ýáýbaň oýtakda düşleg edinen adamlaryň egin-eşikleri al reňklidi, ýöne gar olaryň-da üst-başyny ýetişibildiginden Altynjanyň gowy görwän ak reňkine öwürjek bolup çalysýardı.

Togrul beg düşlege gelensoň, atyndan böküp düşdi, jylawy haşymalarynyň birine tabsyrdy. Soňam atyň üstünde uzaklara seredip oturan Altynjana elini uzatdy, onuň atdan düşmegine tekge berdi.

Garyň dyzdan ýokardadygyna seretmezden, pyýadalap, gündogara bakan ugradylar, bir depe aşdylar.

Bu ýerde durup seretseň, alty tarapyň diňe aklykdý.

Bu oýtakda özlerinden başga hiç kimse ýokdy.

Bu ýeri başga bir pelek ýalydy.

Howada göçgünlilik, badyhowalyk bardy.

Altynjan Togrul begiň bu mahal näme isleyändigini magat bilyärdi. Sebäbi ol bu pursat barada oňa düýnem, şu gün daňdanam aýdypdy. Begiň islegi – Altynjanyň-da islegidi.

Togrul beg üç-dört ädim öňden ýöräp, Altynjana ýol arcaýardı. Onuň keypi kökdi, hatynyna beyik soltan Mahmyt Gaznalı bilen Jürjaniýa eden ýörişi, şol ýörişde bolan käbir wakalar, Zamahşara baryşlary, derwezeden girenlerinde täze dünýä inen

çağanyň jägildisiniň eşidilişi, täze doglan çaga soltanyň «Altynjan» diýip at dakysy, «Beýik bir begiň hemrasy bolmagyny» pata berşi, patyşalaryň dilegleriniň mydama amal bolýandygy, çünkü, olaryň Allanyň ýerdäki wekkilleridigi hakda göçgünlü gürruň berýärdi.

Bu gürrüňleri diňlemek Altynjan üçin öñem ýakymlydy, häzirem ýakymly. Ol Togrul begiň joşgunly gürrüniň ýylgyrjaklap, gözlerini süzüp, heziller edip diňleyärdi.

Togrul beg birden saklandy:

– Altyn gyz, başlalым? – diýip, ol ýanýoldasynyň yüzüne ýylgyryp bakdy.

Altynjan töweregine garanjaklady, hiç bir zatda nazary eglenmedi, ol göwünjeň dillendi:

– Sen näme diýseň, şol hem bolar!

Olar eginlerindäki possunlaryny çykardylar.

Altynjan ýene töweregine garanjaklady:

– Töwegeriňe köp garanýarsyň-la? Kimdir biri bardyr öydýärsiňmi?

– Aý, ýok.

– Şu oýda ikimizden başga hiç kim ýok. Başlabereli!

Altynjan begiň pikirini oňlady:

– Bolýar...

Togrul beg ilki başyndaky peşini, soň aýagyndaky keçe ädigini çykardy. Gary penjeläp alyp yüzüne sürtdi. Ol ilkinji gezek görýän deýin, esli salym Altynjany mähir bilen synlady. Yaňagyndan, saçlaryndan sypady. Soňam oňa daşky eşiklerini çykarmaga kömekleşdi.

– Özüm çykararyn.

– Meniň kömegim zyýan etmez.

Togrul beg Altynjanyň çenberini gapdala zyňyp goýberdi:

– Soň taparmykam?

– Taparys.

Togrul beg hatynynyň gözlerinden nazaryny aýırmaýardı.

Başlandy!

Beg başda howlukman hereket etti.

Olar kem-kemden gyzyşdylar.

Garyň üstü torç edildi.

Olaryň bedenlerinden bug gösterilip ugrady.

Togrul begiň Altynjana seretdigiçe seredesi, mährini gandyrasy gelyärdi, ony biçak gowy görwärdi. Oňa: «Altyn gyz, sen eyäm maksadyňa ýetdiň, sen meniň ýüregim» diýärdi. Kyrk ýasa ýetip, özünüň Altynjana kökerilmeginiň, imrinmeginiň sebäbiňe teý düşünip bilenokdy. Dogrusy, ol ýaşlykda Mahym atly gyza göwün beripdi. Mahym Gökdaş begiň gyzdy. Togrul beg Mahym bilen gar ýaganda açyk meydana çykyp, baş açyk, aýak ýalaň ylgamak ylgardy. Olar ýaşlykda biri-birine biçak imrinipdiler.

Günleriň bir günü Mahymy afrasýaplylar bilen garyndaşlyk gatnaşygyny açmak, berkitmek maksady bilen Kadır hana berdiler. Çünkü Kadır han Gökdasyň gyzyny hatyn edinmek isleyän-digini açyk aýdypdy. Şondan soň alaç galmandy.

Mahym iki aýdan soň afrasýaplylarda ýogaldy. Nädip ýogaldy? Keselläp ýogaldymy ýa öldürildimi, seljuklylar bu barama hiç zat bilip bilmediler. Üç ýıldan soň Togrul beg Nur welaýatynyň walysy Isgender ibn Nurjanyň Altyn atly gyzyna öylendi. Ähli zat gülala-güllükdi, ýöne bu uzaga çekmedi: sekiz aýlyk göwreli Altyn hatyn agyr derde uçradı, ony Ezraýlyň elinden alyp galjak bolup Togrul beg iki ýana çapdy, ýöne Ezraýyl göni gelse, lukman-da täsir edip biljek däl eken. Altyn hatyn Togrul bilen bir ýyl ýasaşyp, göräymäge, ýonekeý bir keselden - içki sanjydan ýogaldy.

Şondan soň Togrul begiň durmuşynda, diňe bir onuň durmuşynda däl, ähli seljuk neberesiniň durmuşynda galagoply durmuş başlandy. Alp Garanyň Ýusup ýabguny öldürme-gi Togrul bege gaty agyr urgy boldy, ol üç günläp wujde-çillede oturdy. Sonda köp zatlar oňa oraşan göründi.

Sonda Altynjanyň öz täze durmuşyna täze bir güýç, täze bir hyjuw bolup girjekdigini-de gördü.

Ol Altynjanyň gözelligine, başarıjaňlygyna, alçaklygyna maýldy, onuň ilkinji nika gijesindäki dogumly hereketleri Togrul begiň göz atuwynda köplenç janlanýardı, gaýtalanýardı.

Ol Altynjany eliniň aýasynda saklamak isleyärdi. Bu isleg onda toýdan öň hem bardy. Şu maksat bilen ol Altynjana köp mukdarda jamy-jambar alypdy, ýöne ol alan zatlarynyň barysy Şamälik emire olja boldy. Megerem, onuň Altynjana niýetläp

alan zatlaryny bu gün Jentde Şamäligiň hatynlary göwünlerini satlap geýip ýörendirler?!

Allatagala haýsydyr bir merdana kişini ýalkajak bolsa, ilki bilen oňa mynasyp hatyn berer eken. Togrul beg Çagry begde-de, Musa begde-de, mahlasy, ähli seljuk beglerinde özünüňki deýin başarnyklı, özünüňki deýin ökdé hatynyň ýokdugyny bilyär. Muny ähli seljuk begleri Togrul begiň ýanlarynda boýunlaryna hem alýarlar.

Togrul beg Altynjana guwanýardы. Çünkü ol onuň köp işlerini ýeňilleşdiryärdi. Kimedir birine arap ýa pars dilinde hat ýazmaly bolsa, adam agtaryp ýörmeli däldi. Altynjan bu işi sähel salymda oňaryárdы. Arap, pars, ýunan dilleri boýunça terjuman gerekmeli, baş üstüne, terjuman hem gözläp ýörmeli däl, Altynjan ol dillere edil türkmen dilinde gürleşyän ýaly erkin gürleşip otyr. Onsoň Togrul beg oňa neneň: «Altyn gyz, sen durşuň bilen hazyna» diýip aýtmasyn?!

«Zamahşar gijesinden» soň aman galan seljuklylar Merwiň üsti bilen Etege gelipdiler. Merwde soltan Masuda hat ýazylypdy². Şol haty hem pars dilinde Altynjan ýazypdy. Togrul begiň debiri hem nedimi ulama Seyit Rawendi Altynjanyň ýazan hatyna: «Aperin!» diýipdi. Seyit Rawendi özüne aşa göwni ýetýän, yüz görüp gapyrga syrmayıń, hortap, ylmuran kişidi. Ol hiç kimiň göwni üçinem sypaýyçylyk etjek kişi däldi. İñirdegendi, iñirdeýändigi, kemçiliğinи göni yüzüne aýdýandygy üçin ony köpler halanokdy, ýöne işini gül ýaly edýänligi, aşa sowatlydygy üçin onuň iñirdilerine göz ýumýardylar. Soňky döwürde ol nähili hat taýýarlasa, Altynjana görkezýärdi, onuň bilen maslahatlaşýardы.

Altynjan welin, soltan Masuda ýazan hatynyň gowy dereje-de ýazylandygyna ynanyb bilenokdy. Sebäbi ol hata sindem jogap gelenokdy.

Hata jogabyň gelmeyändiginiň sebäbi Altynjanyň pikir edişi ýaly däldi.

Soltan Masut seljuklylary ähmiýete mynasyp hasaplamandy. Ýogsam Merwde seljuklylardan hat alan Horasanyň emiri Abul-Fazl Sury közüň üstüne düşen deýin elewräberdi, haty haýdan-haý Gazna ýollady.

Şol mahal sultan Masudyň aladasy başyndan agdykdy.

Ol, esasan, iki ýyl bări soňa goýup ýören bir möhüm meselesini çözmek pikiri bilen başagaýdy. Ol mesele Tabarystan³ bilen baglanyşyklydy.

Mundan iki ýyl öň Gazna soltanlygynyň tabynlygyndaky Tabarystan we Gürgen sebitlerinde hökümdarlyk edýän Ziýar şalygynyň şasy Manuçehr⁴ ýogalypdy. Manuçehrini öz salary, ejesiniň dogany Bakalanjar birki sany köşk emeldary bilen dillesip awy berip öldüripdi⁵. Soňam şalygyň wezir-wekilleriniň adyndan sultan Masuda hat ýazypdylar, şalyga şa goýmak meselesiňi çözüp bermegini towakga edipdiler, eger ýurda Bakalanjar şalyk etse, onda ýurduň gülläp ösjekdigini, Gazna köp mukdar da salgyt-paç, hedye-engam iberip biljekdiklerini nygtapdylar. Sonda sultan Ziýar şalygynyň merkezi şäherine – Gürgene ýakyn wagtda barjakdygyny, olaryň meselelerini ýerinde çözjekdigi ni wada beripdi. Ondan bärem iki ýyl geçipdi. Ýakynda sultan Masut Balhdaka onuň ýanyna Gürgenden uly wekilçilikli topar ýörite barypdy, Gürgendäki meseleler hakda aýdypdy, ol meseleleri çözüp bermegini soltandan ýene towakga edipdi. Sultan Ziýar şalygy baradaky meseleleri mundan beýlæk yza çekmezligi makul tapdy, Gürgene tarap ýola düşdi, şalygyň tabynlygyndaky Saryýa, Amul, Gürgen, Astrabat şäherlerine paç salyp, köp mukdarda baýlyk gazanmak isledi. Oňa berlen maglumatlara görä şäherleriň hersinde «baş ýüz müň sany hojalyk» ýasaýardı. Şäher ilatynyň hersi bir dinardan paç tölände «baş ýüz müň sany baş ýüz müň» dinar boljakdy⁶.

Soltan Masut agyr goşun bilen Gürgene bardy. Iki ýyllap garaşan ýerli ilat soltany gülerýüz, duz-çörek bilen garşy aldy. Soltanyň öňünde adamlar öz begençlerini bildirmek maksady bilen aýdym aýdyp, saz çaldylar, ýerli sungat ussatlary öz başarnyklaryny görkezdiler⁷. Gürgen welaýatyna häkim bolmak isleyän Bakalanjar soltanyň öňünde pyrlampaç bolup aýlanýardı: ýaranmak üçin gaty yħlas edýärdi. Ol biçak görmegeý, biçak edaly gyzynyň bardygyny, ony sultana mynasyp hasaplaýandygyny aýtdy. Soltan garşy çykyp durmady. Bakalanjaryň gyzy hakykatdanam soltanyň hoşuna geldi.

Soltanyň gürgenlilere giýew bolýandygynyň hormaty-na uly toý tutuldy. Toýdan soň sultan Masut Balhda yüregine düwen maksadyny amal etmegiň ugruna cykdy. Bu babatda öz başsarjaňlygyny görkezdi: gysga wagtyň içinde özüne her bir ziýarlydan bir dinar ýygnap getirip berilmegini talap etdi.

Ine, su ýerde-de ýagdaylar bulasdy. Salgytdan, paçdan, haraçdan ýaňa öň beze-bez bolan adamlar alabasga düşdüler. Wah, bar bolsa ýerli ilat berjek, ýone berere zatlary bolmasa nätsin?!

Entek yüzlerinden şatlygyn alamatlary aýrylmaga ýetişmedik ilat birden pajya ahwalatyna düşdi.

Soltanyň gulamlary paç ýygnamak maksady bilen öýme-öý girip, adamlaryň öý goşlaryny towsa göterdiler, paç töläp bilmedik kişileriň öýlerini otladylar, köp adamy öldürdiler. Garasay, ilatyň elinde baryny almak üçin gaty yhlas etdiler.

Ziýar şalygynyň şäherleriniň ilaty, aýratyn hem Gürgen, Saryýa, Astrabat şäherleri gaznalyrlara tabyn bolmazyndan burun Appasy halyfyna ýylда on müň dirhem töleyärdi⁸, sultan Masut bolsa ol şäherleriň hersinden öňki tölegden on esse köp paç talap edyärdi.

Ilat öýden-öwzardan geçip, çem gelen tarapa gaçmak gaçdy. Şäherler boşap galdy. Çolpusyna suwyty zat düşmedik sultan gazap atyna mündi. Ziýar şalygynyň her şäherinden «baş yüz müň sany baş yüz müň» dirhem ýygnap boljakdygyny habar beren salgylar diwanynyň hemem habar beriş umurysynyň gullugynyň sahyplaryny, işgärlerini – ýuze golay adamy huzurna getirdi. Olary galp maglumat berip, sultany betnam ýagdaýa salandyklary üçin ýeke-ýekeden piliň aýagynyň aşagyna oklap öldürtdi⁹. Barybir, sultanyň olardan ýaňa içi sowamady.

Sultan Gürğenden Nyşapura lapykeç dolanyp gelende oňa seljuklylar hakda ýatlatdylar.

– Eger seljuklylary gyssagly kowmasak, onda Horasan biziň elimizden gider – diýip, beýik hoja (wezir) Ahmet-i-Abd-as-Samat sandyrady.

Sultan:

– Olary kowmak gaty aňsat, siz, näme, olary nädip kowmalydygyny bileňzokmy? – diýip, ajy ýylgyrdu.

Wezir-wekiller biri-biriniň ýüzüne soragly bakdylar, soňun-

dan adamlary ýasaýan ýerlerinden nädip aňsatlyk bilen kowup bolýandygyny bilmeyändiklerini boýunlaryna aldylar.

Soltanyň sözi gysga boldy:

– Adamlaryň öýlerini taşlap gaçyslaryny men Tabarystan-da hakyt gözüm bilen görüp geldim. Seljuklylar diýänleriňizi tabarystanlylaryň gününde salmaly: olary agyr salgyt, agyr paç tölemäge borçly etmeli. Ana, şonda siziň seljuklylar diýänleriňiz zut gaçar.

Bu pikir mejlisdäkileriň ählisine makul göründi. Soltanyň bu ince syýasatyny, pähim-parasadyny öwmek öwdüler.

Şondan soň bundar¹⁰ toparlary seljuklylaryň üstüne aç gurt bolup okduryldylar.

Tahyrllylardan¹¹ bări her ýylда Paraw elli baş müň, Nusay sekiz ýüz togsan müň, Abywert ýedi ýüz elli müň dirhem paçdyr salgyt töleýärdi¹². Tölegiň bu möçberi saffarylар, samanylар döwürlerinde-de üýtgemändi. Dogrusy, bu möçberi gaznalylar hem saklapdylar, ýöne seljuklylar gelensoň salgydyň möçberini tas on esse möçberinde artdyrdylar.

Tölenmeli salgylaryň görnüşleri kändi. Diňe sadakat¹³ boýunça Nusaýda ýerleşen seljuklylaryň tölemeli dirhemi öňki ähli salgyt töleglerinden artykdы. Horezminden getirilen ähli dowarlary, ýylkylary dirheme öwrüp bereniňde-de doly hasaplaşyp boljak dälди.

Bundarlar gaty ýowuzdylar, haýasyzdylar, ahlaksyzdylar. Olar aýdan möçberindäki salgylar tölenmese, öýleri tozdurýardylar, ähli goş-golamlary alýardylar.

Özem bu gün bir topar bundary kanagatlandyryp yzyna ugratsaň, ertesi bundarlaryň başga bir topary gelyärdi. Sebäbi salgylaryň görnüşleri ondan hem köpdi. Salgylaryň esasylary haraç bilen hüşür¹⁴ hasaplanýardы. Ýöne rusum-i-marai, awariz, kisam, alaf, taufir, hukuky maragy, töleg, jizye, ähli zimmet, abre¹⁵ tölegleri biçak agyrdы. Salgylaryň tölenişine gözegçilik edýärin diýip, «men diwany ýşrafy memleketedendirin»¹⁶ diýip, «men diwany-amaldandyryny»¹⁷ diýip, «men hukuk wa rusumi diwanidandyryny»¹⁸ diýip topar-topar bolup gelyärdiler. Nal baha¹⁹ diýibem salgyt almaga gelyärdiler. Hiç zady geň görer ýaly dälди. Olara bundarlardanam köp gerekdi. Olaryň öňünde soltan Masut-da durup bilmez.

Bu gün hem bundarlar gelipdi. Olar tizden-tiz Togrul begiň öz huzurlaryna gelmeklerini talap edýärdiler.

Yzny üzmän gelyän salgycylaryň-bundarlaryň-masyllaryň öňlerinde durmak seljuklylara görküdi.

Togrul beg howanyň häzirki amatsyzlygynda bundarlar öýlerinden çykma, gelmez öydüpdi. Ine, su niýet bilenem sähra dynç almaga çykypdy. Begiň niýeti bu gün dünýäni, iň esasyda, masyllary unudyp dynç almakdy.

Oýtakda ojar ody uludan ýakylypdy.

Bu mahal Togrul beg hatyny bilen düşlegden bir depe aňyrda hylwatı «söweş» geçirýärdi.

Olar ýaňy gyzışyp ugrapdy, biri-birinden nazarlaryny aýyrman hereket edýärdiler.

– Ýadadyňmy? – diýip, gara dere batan Togrul beg dillendi.

– Ýok, ýok – diýip, Altynjan jogap berdi.

Olar biri-birine gazaply daraşyärdylar, göyäki biri-birinde köyüp ýatan ary bar ýalydy. Togrul begiň ýataganany Altynjanyň eline gyltyz degen-de bolsa ganadypdy. Onuň gyrmazy gany garyň üstüne seçelenyärdi.

– Senden gan akýar.

– Goy, aksyn.

– Eliňi saraly!

– Bir gezek Togrul beg şeýle diýdi: «Garşydaşyňa sähel rehimdarlyk etmek – öz janyňdan dynmak».

– Hakyt şeýle diýdimi ol?

– Käte şeýle pikirleri aýdaýmak edähedi bar onuň.

Ýataganlardan uçgun syçraýardy, olaryň şarkyldy sesleri uzaklara ýaňlanýardy.

Birden:

– Togrul beg, Togrul beg! – diýen ses eşidildi.

– Ýene masyllar gelendir – diýip, Togrul beg uludan demini aldy. – Mundan-a mydar bolmaz.

– Pilmahmydyň²⁰ dogmasy seljuklaryň öz garşysyna çykmagyny, elinden Horasany almagyny isleyär öydýän.

– Bizi mejbur edýär.

– Bu Allatagalanyň islegi bolsun gerek – diýip, Altynjan yzlyyzna hüjüm etdi.

– Togrul beg, Togrul beg! – diýip, ýakyna gelen çapar är-aýalyň gylyçlaşmalaryny goýaryna garaşdy, ýöne är-aýalyň bolşy hiç zat eşitmeyän ýalydy. Çapar zol-zol gygyrmakdan heder edip, Togrul begiň habar almagyna garaşdy.

– Men Horasan hökümdarlygyny döretmek isleyärin, ýöne gaýalar barka kynyklaryň oňa haky ýok.

– Döwür-döwran üýtgäp-özgerip dur...

– Nämé üýtgese-de, Oguz hanyň wesýeti üýtgänok. Biz Oguz hanyň ikinji hatynyndan dörän nebere, hyzmat etmeli nebere. Kynyklaryň işi gaýa neberesiniň – patyşanyň serhetlerini gorap bermek. Wah, biz serhet gorajak welin, Masut bizi rahat ýaşadanok...

– Bize bilgeşleýin sütem edilýär!

– Dogry, bize bilgeşleýin sütem edýärler. Ol bizi bir hepbesiz²¹ galdyryp, aýagyna ýykylmagymyzy isleyär.

– Togrul beg, Togrul beg! – diýip, çapar ýene gygyrdy.

– Altynjan, türgenleşigimizi bu günlükče goýbolsun edeli.

Gel, men elini sarap bereýin.

Çapar howlukmaç gürledi:

– Togrul beg, meni dergähiňize Ybraýym beg ugratdy. Nyşapurdan masyllar geldi. Size garaşýarlar.

– Men hazır bararyn, sen yzyňa gaýdyber.

* * *

Täze durmuş başlandy

Mundan üç aý oval Sowmagy²² Çagry beg bilen Togrul bege: «Siz hazır gaflatda ýaşayarsyňz. Ýakyn wagtlarda Jeýhun derýasynyň boýunda sizi şeýlebir siltärler welin, ana, şondan soň siziň täze ömrüňiz başlanar» diýipdi. Sowmagynyň bu sözüne şonda Çagry-da, Togrul-da o diýen ähmiýet bermändi. Ýöne iki dogan Sowmagynyň diýen «silterlemesiniň» beýle wagşyýana boljakdygyny akyllaryna sygdyryp-da bilmeyärdiler.

Aýylganç Zamahşar gyrgynçlygыndan gaçyp, seljuklylar Rabat-Nysanda düsläpdiler. Ol ýerde kimiň bardygy, kimiň-nämäniň ýoklugy tükellendi. Hasan beg aşa sypaý müneçjim Sowmagynyň üstüne gygyrdy:

- Şeýle gyrgynçylygyň boljagyny öňünden bilen bolsaň, näme üçin düşnükli edip aýtmadyň?
- Iki gezek gaýtaladym.
- Ondan gaýtaladym bolmaz. Aýdanyňda gaty düşnükli edip aýtmaly.
- Men silterleme bolar diýdim-ä!
- Muňa silterleme diýilmeyär. Muňa gyrgynçylyk diýilýär, gyrgynçylyk! - diýip, aňsat-aňsat gaharlanmaýan Hasan beg sini gataltdy.

Hasan begiň janykmasyny synlan Togrul beg Sowmagynyň soňky sözlerini aňynda aylady. Onuň sözleri göwnüne makul geldi. Ol sözlere ýurekden ynanmak isledi. Ýöne onuň ertirki günü gaty garaňkydy. Çünkü düýn köp mukdarda baýlygy, on müň esgeri bolan Togrul bu gün baryýogy ýedi ýüz sany atly bilen galdy.

Ýeri, indi nirä gitmeli?!

Seljuklaryň üçünji gezek maňlaylary daşa degdi.

Üç gezek!

Birinji gezek seljuklalar Ýaňykentde Aly patyşa bilen oňușmady.

Patışanyň hatynynyň tekepbirligi zerarly Seljuk beg öz ýaranlary bilen Ýaňykentden Jende göçüp gaýtdy.

Bu masgaraçylyk ýaňy unudylyp ugralanda seljuklaryň depesinden ikinji masgaraçylyk indi: Garahan türkmenleriniň patışasy Alytegin seljuklaryň garşysyna aýaga galdy. Ol meseläni nagt goýdy: «Mawarannahrdá ýa siz hökümdarlyk edersiňiz ýada biz. Iki goçuň kellesi bir gazanda gaýnamaz». Ol şu pikiriniň subutnamasy hökmünde seljuklaryň ýabgusy Ýusuby öldürdi.

Seljuklalar ikinji gezegem ýeňlişi boýun aldylar, gaçmak bilen boldular.

Olar Garahanlılar hökümdarlygynyň tabynlygyndaky ýerleri – Mawerannahry terk edip, Horezmine geldiler. Bu ýeri gaznalı soltanlygynyň tabynlygynda. Bu soltanlygyň öňünde seljuklaryň bitiren, bitiryän hyzmaty az däl. Seljuk jemagatlary Balkanda gaznalı soltanlygyny wagyz edýärler, beren wadalaryna wepaly bolup, salgylaryny-paçlaryny wagly-wagtynda töläp ýörler. Sonuň üçinem olar Altyndaşyň çakylygyny göwünjeň ka-

bul etdiler. Emma olara bu ýerde-de rahatlyk bolmady. Jendiň emiri Şamälik ejesine beren sözünde tapyldy, seljuklary aýyl-ganç gyrdy. Gör, näçe baýlyk Şämälige olja galdy.

Süri-süri mallar!

Süri-süri ýylkylar!

Bary Şämäligiň tabynlygyna geçdi.

Seljuk begleriniň belli bir bölegi diňe gara başlaryny halas etmäge yetişdi. Olaryň ýanlary bilen alan zatlary ýok!

Bu üçünji ýeňliš!

Masgaraçylykly ýeňliš!

«Üçden soň puç» diýilýär!

Indi näme etmeli?!

Nämeden başlamaly?!

Kime bil baglamaly?!

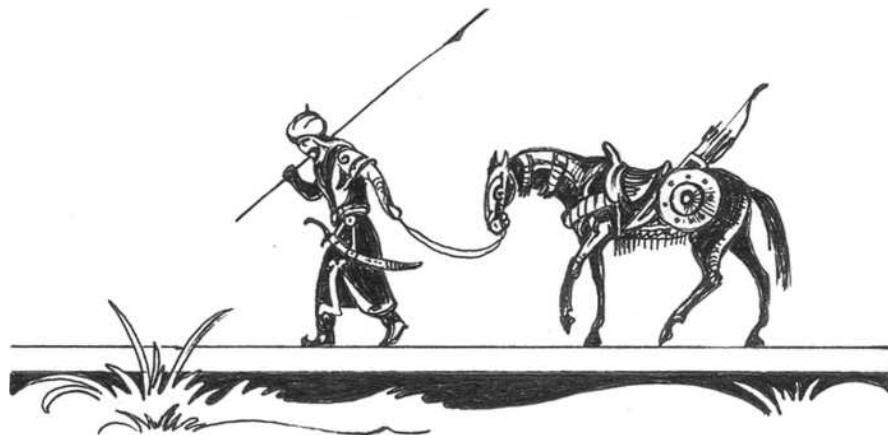
«Wah, soltan Mahmyt diri bolan bolsady, onda ol hökman bize eýe çykardy. Şämälikden arymyzy-da alyp bererdi, ýöne Ma-sutdan degirmen (asman) ýakyn. Ondan diňe bize däl, hiç kime-de howandar bolmaz» diýip, Togrul beg örtenmek örtenýärdi.

Herhal, soltan Masuda ýüz tutmakdan başga seljuklarda alaç ýokdy.

Seljuk begleri özara geňeş etdiler. Geňeşde soltan Masut Gaznala gulluga durmak, Şämälikden ar almak makul bilindi.

Belki, Mawerannahra dolanmaga, Afrasýap şalygyny ýok etmäge mümkünçilik dörär?!

Allatagalı seljuk beglerine başga kysmat taýýarlap goýan eken...

Ikinji hekayat

GORKYNYŇ GÖZI KÖR

Gış geçip, ýaz geldi. Ýazyň gelmegi bilen Nusaýa gelýän masyllar-da köpeldi.

Bu gezekki gelen bundar-masyllary Anuširwan garşylady.

Galada Togrul beg bilen Çagry beg ýokdy. Olar Parawa - Musa begiň ýanyna gidipdiler.

Ybraýym beg dümewläp ýatyrdy.

Anuširwan bundarlara ýagdaý mälim etdi: Togrul begiň galada ýokdugyny, Parawa gidendigini, ol gelýänçä özuniň hiç iş edip bilmejekdigini aýtdy.

Arkasynda soltan Masut duran bundar - Nyşapur diwanynyň muhtasyby Kubat ibn Kuwal diňe öz bähbidi üçin Nusaýa gelipdi. Ol ýüz müň dinary jantaýyna urmakçydy. Eger şu maksady başa barmasa, onda ol seljuklaryň ellerine, aýaklaryna gandal urup äkidip, gul bazarynda deger-degmez bahasyna satmakçydy. Garasaý, eýdip-de bolsa, beýdip-de bolsa baýamakçydy. Ol Horasanyň häkimi Abul-Fazl Surydan ygtyýarnamalydy.

Ybraýym beg ýarawlygy bolmasa-da daşaryk çykdy. Bundarlara: - Bizde indi size tölär ýaly bir hepbe-de ýok - diýdi.

Kubat ibn Kuwaly Ybraýym begiň jogaby kanagatlandyrmadı. Ybraýymyň aýagyna, eline gandal urdular,garsylyk görkezendigi, hapadan-hapa sögendigi üçinem tä özünden gidýänçä ýençdiler.

– Salgyt tölemeseňiz, onda biz sizi zamun hökmünde äkideris, ýygnan pullarymyzy bolsa beýtilmala geçireris – diýip, Kubat ibn Kuwal haybat atdy.

Sahybyň sözi boş haybat däl eken. Ol salgyt ýygnajak bolup, nusaýylary gyran-jyran edip gördü, barybir, çolpusyna ilen oňly zat bolmady. Şonuň üçinem ol Seljuk begleriniň iň ýakyny hasaplan on iki adamynyň aýagyny gandallady. Olaryň arasynda Ybraýymdan başga Anuşirwan bilen Nasyr beg-de bardy. Masyllar: «Şu on iki kişini zamun alsak, bulary halas etmek için seljuklylar derrew salgytlaryny tölärler» diýip pikir edipdiler.

Dogrudanam, seljuklylar bu on iki kişini halas etmek için barjaýokjalaryny orta dökdüler.

Ýygnalan baýlyklar Kubat ibn Kuwala az göründi.

Altynjan Anuşirwany alyp galmak için Kubat ibn Kuwala göwher monjugyny, altın bileziginı, gulakhalkasyny berdi:

– Merhemetli sahyp, siz meniň daýymy halas ediň!

Sahyp Altynjanyň beren zatlaryny alyp, onuň üstüne haybat atdy:

– Güm bol! Häziriň özünde su ýerden güm bolmasaň, senide gandallap, äkidip, gyrnak edip sataryn!

Altynjan aýagyna gandal urlan Ybraýym begiň ýanyna ylgap bardy:

– Nämé edeli?

– Men Togrulyň yzyndan çapar ýolladym. Çağry bilen Togrul bir çikalga tapaýmasa, men-ä nätjegimi bilemok. Soltanatyň garşysyna gitsek, onda bular ýowuzdan ýowuz betbagtlyk tapar.

* * *

Bolyan ahwalata, gözüň görýän zadyna ynanar ýaly däldi: gaznalylar namazşam aýagyna gandal urlan, biri-birine çatylan on iki seljuklyny alyp gitdiler.

Zamun alnanlaryň yzyndan aýal-ebtatlar, oglanjyklar yzanda-çuwan bolşup barýardylar, orlaşyárdylar. Agy seslerinden ýaña depe saçyň syh-syh bolýardy.

Gaznaly bundarlar aýallary, oglanjyklary öz yzlaryndan gal-dyrjak bolup, olary gamçylap urýardylar.

Galadakylar hernäçe gamçylansalar-da, ep-esli aralyga çenli zamun alnanlaryň yzlaryndan gitdiler.

Dolanyp gelen adamlar Altynjanyň daşyna üýsdüler. Adam-laryň bir topary Altynjandan delalat isleýärdi:

- Altynjan, olary halas et!
- Kömek et!
- Nämé etmeli?

Kabylyň başda durmagyndaky birtopar adam zamun alnan-lary darkaş gurap halas etmegi Altynjandan talap etdi:

- Masyllaryň yzyndan ýetip, olary öldüreli, öz adamlarymyzy halas edeli.

- Togrul begiň yzyndan çapar ugradaly!

Altynjan olaryň ählisine ýeke jogap berdi:

- Togrul begiň yzyndan çapar ýöllädym, ol geler, bir çykal-ga tapar.

Bu jogap adamlary kanagatlandyrmadı. Elbetde, bu pikir Altynjanyň özünem kanagatlandyrnokdy. Galadakylaryň ga-labasy gaznalylaryň yzyndan gitmek, olary gylyçdan geçirmek, seýdibem öz adamlaryny halas etmek pikirini ýeke-täk dogry çykalga hasaplaýardy. Özem bu pikir wagt geçdigisaýyn möwç alýardy, pikiriň tarapdarlary-da köpelýärdi.

Altynjan uzak gjijäni ýátman, Togrul bege garaşyp, zamun alnan adamlary halas etmek için her hili ýöllary gözläp geçirdi.

Ömrüň manysy onuň üçin pitige münüpdi. «Bu gün Ybraýym beg bilen Anuširwany zamun alyp giden gaznaly er-tırkı gün Togrul beg bilen Altynjanam alyp gider» diýen pikir onuň aňynda ezýet berýärdi.

Eh, Altynjan, beýle bus-busy ýasaýýş saňa nämä gerek?!

Birnäçe serkerde Altynjanyň daşyna egele boldy:

- Melikäm, gol gowjap oturmak size gelşenok, Anuširwany halas edeliň! - diýip, Bekdaş Rudbar janykdy.

– Gidenleriň yzyndan ýeteliň! – diýip, Ýyldyrym Sebzewar Bekdaşy goldady.

– Altynjan, Anuşirwanyň gul bazaryna salynmagyna ýol bermek – bize namysdyr – diýip, serkerde Hapban Endikäni hycyny dişledi.

– Bundarlary öldürsek, biziň başymyza ahyrzaman gopar, soltan Masut bizi uçdantutma gyrar – diýip, Yusup Bazyrgany aýtdy. – Öldürmek – iň soňky çykalga. Başga bir çykalga gözläliň.

– Başga çykalga barmy? – diýip, Altynjan Yusup Bazyrganydan sorady.

– Satyn almak ýoly bar... Maňa pul tapyp beriň. Men gidip olary boşadyp geleýin.

– Yusup, men Anuşirwany azat etmek üçin Kubat ibn Kuwala göwher monjugymy, altyn bilezigimi, gülakhalkamy berdim, ýöne sahyp meniň bu zatlarymy alyp, soňundan meni kowup goýberdi. Sen muny gördüň ahyryn!

– Gördüm!

– Onda näme etmeli?

– Melikäm, bu meseläni siziň özünizden başga çözüp biljek adam ýok. Siz näme diýseňiz, biz siziň bilen!

Altynjan ýanyna gelýänleriň ählisiniň häsiýetine belet. Şonuň üçin olaryň her biriniň aýtjak sözlerinem bilyär ol.

Kabyl – göçgүnli, gany gyzgyn. Ol ertirki gününü gaýgyrmaýar.

Ýatmaz bilen Çyrlakda pikir ýok, olar näme buýrulsa şony ederler. Şonuň üçin hem olar geplemez.

Akgaýa pelsepeçi. Ol oýlanyşkly hereket etmegi ündär.

Altynjanyň pikir edişi ýaly boldy.

Ýatmaz bilen Çyrlak näme buýruk bolsa, özleriniň tayýárdygyny mälim etdiler.

Akgaýa Altynjana ýedi ölçäp bir kesmegi maslahat berdi.

Kabyl badyhowa gürledi:

– Uýam, gaznalylaryň eden-etdiliklerine men çydap bilemok. Men Ýyldyrym Sebzewar bilen gidip, bundarlary doqram-dogram etjek!

– Näme etmelidigini özüm aýdaryn!

– Aýt-da aýdýan bolsaň!

Uzynly gün Togrul bege garaşdylar, ol gelmedi. Yene Altynjanyň ýanyna üýşüp geldiler. Bu mahal Altynjan özuniň kyrk adamy – çilteni bilen ýöriše ugrajak bolup durdy.

– Altynjan, sen kyrk atly bilen nirä barýarsyň? Eger halas etmek üçin gitmekçi bolýan bolsaň, onda bizem ýanyňa al. Olar size eýgertmez, çünkü olar köplük – diýip, müňbaşy Ýyldyrym Sebzewar aýtdy.

– Togrul beg geler. Ol gelýänçä biz hiç iş edip bilmeris. Bize garaşmakdan başga alaç ýok.

– Siz nirä gitmekçi bolýarsyňz?

– Meniň özüm hem anyk bir zat bilemok. Biz uzak eglenmän geleris.

Ýyldyrym Sebzewar elewredi:

– Altynjan hatyn, wagt ýitirmäli. Gaznalylaryň üstüne gideли, olary öldürip, öz adamlarymyzy halas edeli.

– Yeri onsoň? Soltan Masudyň goşunynyň öňünde nädip durjak!

– Bize ýöwsellemek ýarasýan däldir, Altynjan hatyn. Bu gün gaznalylar biziň bilen ylalaşyga gelmejekdiklerini, bizi ýok etmek isleýändiklerini açık aýtdylar. Bize ölümimizi boýnumyza alyp, gaznalylaryň garşysyna çykmakdan, olary Horasandan kowup çykarp, özbaşdaklyk gazanmakdan başga ýol ýok!

Adamlar ýerli-ýerden gygyrysdylar:

– Ýyldyrym müňbaşy hak aýdýar!

– Biz gaznalylary ýeňeris!

Ýyldyrym Sebzewar atylara bakyp, «Meni diňläň» diýen terzde elini ýokary gösterdi.

– Altynjan hatyn, maňa rugsat ber, men öz atylarym bilen gaznalylaryň janlaryny jähenneme iberip, öz adamlarymyzy yzyňa alyp geleyín.

– Altynjan hatyn, bize rugsat ber! – diýip, atylar ýerli-ýerden gygyrysdylar.

Altynjan hatyn olara ýagşydan-ýamandan hiç zat aýtman, kyrk atlysy bilen Abywerde bakan ýola düşdi.

Adamlar Altynjany geleňsizlikde aýypladylar. Aslynda Altynjan geleňsiz däldi. Onuň içinde harasat gopýardy. Anuširwanyň keşbi onuň göz öňünden aýrylmaýardy. Ol tä daňdانا çenli daýsy Tümen bege beren wadasyny ýatlady: «Oglum, Anuširwan, men seni Altynjana tabşyrýaryn. Altynjan özünem gorar, senem gorar, seni gowy adam edip ýetişdirer» diýipdi.

Altynjan bu gün daýsynyň ruhunyň öňünde beren wadasında tapylyp bilmändigine ýanyp-bişýärdi.

Altynjan Togrul begi hatyralady, daňdانا çenli garaşdy.

«Geler!» diýen ince umyt bilen günortana çenli garaşdy.

Günortandan soň welin, Altynjanyň sabyr käsesi dökülip ugrady.

Ol ýola düşdi. Onda ikinji ýol ýokdy!

Altynjan gidip barýardy.

Garaňky düşdi.

Olar uzak gije ýorediler.

Gije birmahalky «Zamahşar gijesine» meňzeýärdi. Şol gyrgynçlygyň bolan nika gijesinde-de Aý şeýle aýdyňdy.

Asyl Altynjanyň aýgyt edip ata atlanmagy-da şol «Zamahşar gijesi» bilen baglanyşklydy.

Şämälik özuniň dört müň adamy bilen Togrul beginň on müň haşamyndan rüstem çykypdy: serhoş bolup ýatan seljuklalaryň üstüne duýdansyz çozan Şämälik adamlary gyrmak gyrypdy. Altynjan Şämäligiň şol sabahun tilsimini ulanmak isleyärdi. Öten agşam onuň aňynda şu pikir peýda bolupdy. Ol bu gije aňynda peýda bolan öten agşamky pikiri amal etmekcidi.

Ol daňdan süýji ukuda ýatan gaznalylary duýdansyzlykda baryp öldürmekcidi.

Iň esasy zat – maksadyňa ýetmek!

Iň esasy zat – zamun alnanlary halas etmek, Anuširwany, Nasyr begi, Ybraýym begi halas etmek!

Altynjanyň maksady düýn, bu gün ýol ýöräp, ýadan, süýji uka giden gaznalı bundarlary güpbasdy edip öldürmekdi. Ol Alla sygyndy. Mejbury bolansoň edýän häzirki işinde özünü goramagyny, goldamagyny Biribardan dileg etdi.

Olar daňdanlar bundarlaryň düslän ýerine bardylar.
Altynjan atdan düşüp, kyrk cilteni daşyna egele edip, olara
düşündiriş geçdi:

– Gazznalyar bilen başa-baş söweşmeli däl. Olary gapdalda
durup, dowla salyp, ýáý bilen atyp öldürmeli, öz adamlarymyzy
halas etmeli.

Altynjanyň isläni o diýen başa barmadı: olar Şämäligiň
adamlary deýin düşlege duýdansyz ýakynlaşmagy başarmadylar.
Gazznaly miršepler sak eken, olar gije-de bolsa, özlerine bakan
bir topar adamyň ýakynlaşyp gelyändigini aňdylar. Ähli bun-
darlary ukudan oýaryp, söweše tayýarladylar, ýöne söweş olaryň
isleyşi ýaly bolmadı. Nireden atylýany belli bolmadık keýmir
oklar olaryň depesinden ajal bolup indi.

Beyle gaýtawula garaşmadyk gazznalyar basga düsdüler.
Näme etjeklerini bilmän elewreşdiler. Gaçmak üçin atlary-
na bakan ugran baş-on kişiniň çawyp gelen oka pida bolanyny
gören bundarlar ýer bagyrtlap ýatdylar. Eginlerinden ak mytgäl
köýneklerini çykaryp, galgadyp, aman soradylar, ýöne olaryň
ýekesine-de aman berilmedi, ählisini uçdantutma gyrdylar.

Altynjan aýaklary gandally adamlaryň arasyndan mähri-
ban Anuşirwanyny agtaryp tapdy, derrew onuň aýagyndan gan-
dalyny aýyrdы.

– Dayý, dirimisiň?

– Altynjan atly enesi bolan gerçek, heý, diri bolmazmy?
Saňa doneýin, ene! – diýip, Anuşirwan Altynjany gujaklady. –
Yzymdan hökman geljegiňe, halas etjegiňe ynanýardym.

Adamlar begenip biri-birini gujaklaýardylar, biri-birini gut-
laýardylar.

– Ýaşasyn Togrul beg!

– Ýaşasyn Ybraýym beg!

– Ýaşasyn Altynjan!

Ysgynszlykdan, keselden ýaňa hazzar aýak üstünde duran Yb-
raýym beg minnetdarlyk bildirmek üçin Altynjanyň ýanyна geldi:

– Altynjan, gel, bir zady öňünden gepleşeli: bu eden işiň hak-
da eşitse, Togrul saňa ýowuz jeza berer. Onuň saňa jeza berme-

zligi üçin men Çagry beg bilen Togrul bege: «Bundarlary men öldürdim, adamlary men halas etdim» diýekdirin. Sen Togrula: «Men öýden cykman oturdym» diý. Gepleşdikmi, Altynjan?!

Altynjan syrly ýylgyrdy:

– Gepleşdik.

Ybraýym beg ýagdaýynyň agyrdygyna seretmezden ýolbaşçylygy öz üstüne aldy: aýgytly hereket etdi: birnäçe adama bundarlaryň öten agşamky pudarlap goýan etlerinden owtat edinmek üçin cişlik taýýarlamagy buýurdy. Başga bir topar adama bolsa gaznaly bundarlaryň, gulamlaryň jesetlerini depin etmegi tabşyrdy. Depin edilmedik diňe bir adamyň jesedidi, ol hem sahyp Kubat ibn Kuwaldy.

Onuň maslygyny Nyşapura ugratmagy makul bildiler. Janlary ýanan adamlar sahybyň jesediniň wejera edilen görnüşde Abul-Fazl Sura ugradylmagyny teklip edýärdi, Altynjan sahybyň jesediniň nähili görnüşde iberilendigi bilen anyk gyzyklanmady. Onuň diňe bir bilyän zady bardy, ol hem sahybyň jesediniň Nyşapura ugradylmagy üçin ýedi sany atyň gerek bolanlygydy.

Seljuklaryň bu ýerde naharlanmak üçin duraslary gele-nokdy, her kim Nusáya tizden-tiz dolanmak isleyärdi.

Nusaýda olary sust garşyladylar.

Garşy alanlaryň arasynda Togrul beg-de, Musa beg-de, Çagry beg-de, Gurt beg-de, Hasan beg-de, Ýakut beg-de bardy. Olaryň yüzlerinden gar ýagýardy.

Altynjan göz astyndan Togrul begiň her bir hereketini synlayárdy.

Olar Ybraýym begiň üstüne gygyrmak gygyrdylar.

Altynjan olaryň ýanyна dähedem-dessem ýöräp bardy:

– Ybraýym Ynançda günä ýok, baryna men günäkär.

Seljuk begleri Altynjandan bu söze garaşmadyk bolarly, çünki bu söze olar gaty geñirgendiler. Togrul beg ilkinji gezek hatynyna gazap bilen seretdi.

Musa beg töwellaçlyk etdi,

– Boljak iş boldy! Puşeymandan diňe zelel bar.

Musa beg karargähe tarap ýöräp ugrady.

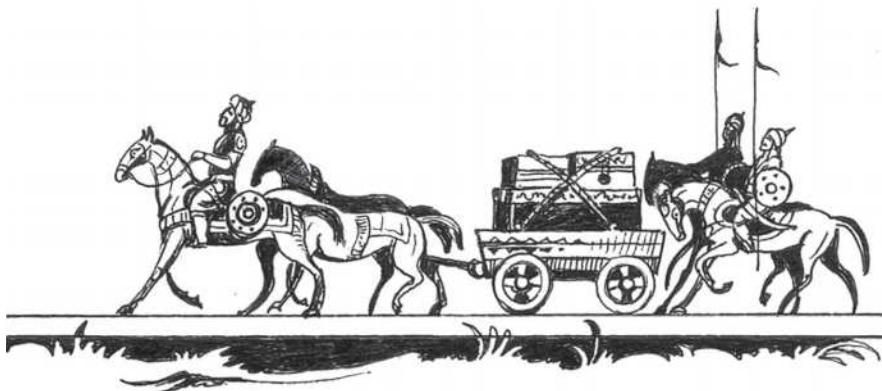
Seljuk begleri onuň yzyna düşdi.

Iň soňunda Anuşirwan bilen Ybraýym beg gitdi.

Altynjan ýeke galdy. Ol gidenleriň yzyndan birki ädim ätdi-de saklandy. Soňam haremine göwünli-göwünsiz gadam urdy. Onuň nazary üýşüp duran kyrk ýigidinde, olaryň arasyndaky Ýyldyrym Sebzewar-da saklandy. Olar Altynjana sessiz duýgudaşlyk bildirip durdular.

Musa begiň yzyna düşüp karargähe barýan seljuk begleri durup, Altynjana geň galyp seretdiler.

Üçünji hekayát

ÇYBYN ÇAKSA, PIL GORKAR

Nusayý söweşi

Soltan Masuda seljuklylardan köp mukdarda salgyt, paç Sýgnalandygyny, munuň garaşylan netijäni bermändigini, olaryň öňki seljuklylar däldigini – uly güýje öwrülendiklerini, Parawda, Nusaýda soltanatyň bundar toparlaryny öldürendiklerini habar berdiler.

Bu habary hyrcyny dişläp – gara gan edip diňlän soltan Masut özüniň seljuklylary Horasandan gaçyp gider ýaly etmek baradaky tilsiminiň başa barmandygyna biçak gaharlandy, öz bundarlaryny öldürendikleri üçin seljuklylary nädip jezalandyr-malydygy hakda ýörite geňeş geçirdi.

Geňeşe beýik hoja (wezir) Ahmet-i-Abd-as-Samat, resmi-namalar sahyby Bu Sahy Zuzani, hajyp Begdogdy, Bu Nasr Mişkan, Subaşy gatnaşdy. Geňeşde seljuklylaryň garşysyna uly goşun ibermek, olary derbi-dagyn etmek karar edildi. Soltan Masut goşuna ýolbaşçylyk etmegi iň ökde salarlaryň biri hajyp Begdogda tabsyrdy.

Begdogdynyň on baş müňlük atly goşuny we köşgүn iki müň sany saylama mufraty, jemi on ýedi müň atly goşun Meret aýynyň¹ başynda Nyşapurdan Nusaýa – Togrul begiň üstüne ugrady.

Goşun bilen kethuda² hökmünde hoja Hüseyín Aly Mykaýyl gitdi. Onuň ygtyýarynda köp mukdarda altyn-kümüş, her hili egin-esik, top-top mata bardy. Hojanyň wezipesi goşunda gahrymançylyk görkezen mufraty, gulamy soltanyň adyndan sahylyk bilen sylaglamakdy. Hoja Hüseyín Aly Mykaýyl goşunyň arasynda bolup, gulamlara soltanyň bu ýöriše aýratyn ähmiýet berýändigini, söweşde tapawutlananlary sylaglamagy özüne tabşyrandygyny öwran-öwran nygtayárdy, mufratlaryň, gulamlaryň söweşe, ýeňše bolan höweslerini artdyrmaga çalysýardy.

* * *

Salar Begdogdynyň on ýedi müň gulamly goşun bilen gelýändigini, häzir haýsy ýerdedigini seljuk beglerine bir-syhly habar berip durdular.

Togrul begde bary-ýogy üç müň atly bardy. Üç müň atly bilen on ýedi müň atlynyň garşsyna çykmak hatarlydy, howpludy. Durmuş olary cuň oýlanmaga, ýagdaýdan düýpli çykalgalary tapmaga mejbur edýärdi. Soltana hoşamaý sözlerden dolduryp nama gönderenlerinde seljuklylarda ýeke-täk bir maksat bardy. Ol hem bu ýakyn döwürde soltan bilenem, başga bir topar bilenem söweşe girmezlikdi.

Isleg isleg bolýar, islegiň paşmasa, başga çykalga tapmaly bolarsyň-da!

Näme etmeli?

Gaçmag-a çykalga däl, çünki düýä müneniňden soň hataba bukulyp bolmaýar.

Diýmek, darkaş gurmaly.

Özem darkaşda ýeňmeli!

Ikinji ýol ýok!

* * *

Bagdat halyfy³ al-Kaýym Biýemryllah (1031–1071 ý.) kynyk beglerine öz ilcisini iberdi, olara uly üstünlikler, rowaçlyklar dileg etdi. «Eger hamdu-sena, sagadatlyk, döwletlilik isleyän bolsaňyz, meniň wesýetlerimi hem talaplarymy berk berjáy etmelisiňiz»

diýip. Halyf, ilkinji nobatda, halyfata hüşür-zekat, ondan hem daşgary her aýda köp mukdarda altın-kümüş ugradyp durmaklaryny talap edýärdi. Şeýle hem her bir ätmek isleyän ädimleri hakda halyfaty habardar saklamagy, halyfatyň görkezmelerinden çykmaýlygy talap edýärdi, halyfatyň talaplarynyň amal edilmedik ýagdaýnda Hudaýtagalanyň seljuklylardan yüz öwürjekdigini, häzirki ýeten derejelerini diňe halyfatyň ýalkawy hem ýardamy bilen amal tapandygyny tekrarlaýardy.

Seljuklylar halyfyň ilçisine, adamlaryna öz aralaryndan orun-ojak berdiler. Olara her bir işlerinde, her bir tutumlarynda geňes saldylar.

Ilçiniňýigrimidengowrakýardamcysybardy. Ýardamcylaryň ählisi ýetiňksiz gündediler. Sebäbi her gün diyen ýaly Bagdada çapar gidýärdi. Çaparlaryň günde iki gezek – ir ertir biriniň, namazşamdan soň hem ýene biriniň ugraýan wagtlary-da bolýardy. Aýda bir gezek Bagdada kerwen ugradylýardy. Onda kynyk begleriniň halypaga hem onuň ýakyn adamlaryna ýörite hedýe-engamlary gönderilýärdi.

Kynyk ýigitleri halypa, halypanyň ilçisine sygynyardylar, olaryň göwünlerinden turmaga çalysýardylar, her bir işi, her bir ýörişi halypanyň ilçisiniň ak patasy bilen başlaýardylar.

Ilçiniň patasy bilen başlanan tutum, ýöriş, köplenç, oňuna bolýardy.

Cagrydyr Togrul halyfyň ilçisine aýratyn sarpa goýýardylar. Çünkü ilçe olaryň hoşuna gelýän sözleri aýdýardy, olar: «Siziň ikiňizem Allatagalanyň nazar salan bendeleri. Siziň arkaňyzda mömünler emini Kaýym halypanyň Allatagala mynajatlary birle beýik Allatagala dur. Nesip bolsa, Beýik Allatagalanyň şerefi birle siz bir kuwwatly döwletiň ýolbaşçysy bolarsyňz. Biriňiz Basyl şalygyny basyp alyp, ol ýerde öz şalygynyzy ýöretseňiz, ikinjiňiz Oguz ýurduna⁴ soltan bolarsyňz. Siz köp-köp kapyrlary musulman edip ýalkanarsyňz» diýärdi. Bu sözler iki dogana ganat berýärdi. Olar ilçiniň sözlerini diňlemekden ýadamaýardylar. Allatagalanyň özlerine biçak üýtgeşik ýazgyt berendigi üçin olar çäksiz hoşnutdylar. Baş rekat namazyny ylas bilen okaýardylar. Allatagala hoş geljek işleri köprük bitirmäge çalysýardylar.

* * *

Deň bolmadyk söweſde diňe harby tilsim bilen ýeňip bolýar.
Tilsim ulanmaly!

Seljuklylar ulanjak harby tilsimlerini ýedi ölçap bir kesdiler. Anyk bir pikirde, anyk bir tilsimde durdular.

Ulanylmały tilsim gaty aýdyňdy: üç müň esgeri iki topara bölmeli. Birinji topar Begdogdyny garsylamaly we onuň bilen darkaş gurmaly. Ikinji topar bolsa baýlyk bilen soltan gulamlarynyň gözlerini güýdüsdirmeli: arabalarda her hili gymmatbaha zatlary goýup, gaçan bolmaly. Goy, Begdogdy: «Seljuklylar baýlyklaryny çöle alyp baryan ekenler. Olar bar baýlyklaryny alyp gaçmaga ýetişmädirler, biz wagtynda olaryň üstünden gelipdiris» diýip, pikir etsin.

Soltanyň goşuny «ýeňiş» gazanyp Nyşapura ugrar, şonda iki topar birleşip, esasy söweše başlamaly: Nyşapura baryança kä o tarapyndan, kä bu tarapyndan duýdansyz hüjüm ede-edede on ýedi müňlük goşunyň aňkasyny aşryp, hugunuň çykaryp, soňuna çykmaly, olardaky ähli baýlygy almaly. Gaznalylar Nyşapura baryança bir hepde wagt gerek, şol bir hepdede seljuk begleri hem syrtlan bolmaly, hem gurt⁵ bolmaly.

Seljuklylar, ine, şu tilsimi makul tapyp gaznalylaryň garşysyna çykdylar.

* * *

Salar Begdogdy Nusaýa gazap donuny geýip, şöhrat atyna atlanyp geldi.

Nusaý galasynyň gündogarynda atylaryny täzeden gözden geçirdi. Soňam gala ilçi ugratdy:

– Galadan ýeke-ýekeden çykyň! Ýaraglaryňzy galanyň derwezesiniň sol tarapyna taşlap, meniň ýanyma gelip, günäñizi boýun alyň, ýogsam ähliňizi uçdantutma gyraryn!

Ilçi gelip, galada dardan başaşak asylan bir gaznaly bungeydan başga hiç kimsäniň ýokdugyny habar berdi.

– Caga-çugalar, garry-gurtular, ýokmy?

– Yns-jyns ýok. – İlçi şu sözi aýdyp gutaryp-gutarmanka goşunyň gündogar tarapyndan wagsyýana gykylyklar eşidildi:

– Seljuklylar!..

– Seljuklylar cozdy!

Başagaýlyk başlandy.

Gaznalylaryň ep-esli gulamy gaçdy, saý haşam goşun söweše girdi.

Ir ertirden başlanan söweş günortana çenli dowam etdi.

Seljuklylardan köp adam pida boldy.

Galan iki yüz-üç yüz tòweregى seljukly bolsa, Oguz çölüne sary gaçyp gitdi.

Salar gaçyp giden seljuklylaryň yzyndan kowgy ugratdy, seljuklylaryň ýekesinem diri galdyrman, uçdantutma gyrmagy berkden-berk tabşyrdy.

Kowup barýan soltan gulamlary köp mukdardaky baýlygyň üstünden bardylar.

Arabalara mas ýüklenen baýlyklar gaty kändi.

– Seljuklylar bu baýlyklary gizlemek isläpdirlер, ýöne çöle äkip dip ýetişmändirler. Biz wagtynda gelipdiris – diýip, salar çak urdy.

Bu pikiri salaryň ýanyndaky ähli kişi makullady.

Ähli baýlyklary jemlän gaznalylar ýeňiş sazyny çaldylar, soltan Masut Gaznala fethnama ýolladylar, soňam dabara bilen ýola düşdüler, ýöne uzak gitmän saklandylar.

Ilki bilen-ä, ýeňsiň gazanylandygy mynasybetli soltan Masudyň gymmatbaha sowgatlaryny, iň esasy-da, seljuklylardan olja alnan baýlyklary goşunyň arasynda paylaşmaly, soňam ýeňiş toýunu toýlamaly.

Soltan Masut Gaznaly: «Maňa hums paýy⁶ gerek däl, ähli oljany gulamlaryň arasynda paylaşyň» diýipdi.

Hoja Hüseyín Aly Mykaýyl-da, salar Begdogdy-da açgözlük-den, gysgançlykdan daşda durup, gulamlara eçilmek eçildiler: uzynly günüň dowamynnda on ýedi müň gulama dabaraly ýagdayda olja hem soltan sowgatlaryny payladylar.

Her gulama dünýäniň baýlygy ýetdi.

Beyle baýlyk öň olara ýeke gezegem miýesser etmändi.

Hoja Hüseyín Aly Mykaýyl bilen salar Begdogdy oljalary, soltan sowgatlaryny paylap bolanlaryndan soň nutuk sözlediler.

Olar gulamlara soltan Masudyň adyndan çäksiz minnetdarlyk bildirdiler hemem bu gün soltanyň adyndan gulamlara toý berilýändigini aýtdylar.

Toý toýlandy.

Baýlykda jady bar. Ol adamy dälilik hettidine ýetirip bilyär. «Gyzyl görse, Hydry azar» diýilýär. Elbetde, on ýedi müň gulamyň içinde Hydry ýok, olar gzyly, baýlygy görüp azmak azdylar. Ine, soltanyň adamlaram ummasyz oljanyň, baylygyny üstünde öz aralarynda oňuşman, ýakalaşyp, ýumruklaşyp, biribirini öldürip, baylygyny alyp ugradylar.

* * *

Begdogdynyň goşunynyň Nyşapurdan Nusaýa ugranyna iki hepde geçir-geçmäňkä soltan Masuda salar Begdogdudan çapar geldi:

– Seljuklylar derbi-dagyn edildi! Siziň goşunyňyz görlüپ eşidilmedik ýeňiş gazandy!

Bu hoş habara gününü sanap garaşan soltan begendi. Haýdan-haý wezir-wekillerini, atly-abraýly adamlary çağryyp, ýeňiş toýunu toýlady. Toýda soltan uly nutuk sözledi. Hajyp Begdogdynyň harby ussatlygyny wasp etdi. Şahyrlar onuň şanyna goşgy düzdüler.

* * *

Nasyr beg birinji toparyň ýolbaşçysydy. Ol diýseň başarjaň, ugurtapyjy, mert, daýaw serkerdedi, gaznalylardan öclüdi, cünki ol kakasy üçin ar algylody.

Nasyr beg seljuklaryň görnükli begi Muhsin bin Tagyň ogludy. 1006-njy ýýlda soltan Mahmyt Gaznaly Sarahsyň ýolunda Muhsin bin Tagy⁷ öldürende ogly Nasyr ýedi-sekiz ýaşlaryndaky oglandy. Nasyr şol günden bări gaznalylar bilen garpyşmak, kakasynyň aryny almak maksady bilen ýasaýardy.

Egindeşleriniň köpüsü onuň gözsüz batyrlygыndan heder edýärdiler. Çağry beg onuň birinji topara serkerdelik etmegine garşy-da çykypdy. Ol:

– Goý, Nasyr ikinji topara serkerdelik etsin – diýipdi.

Nasyr beg ylalaşmandy, dyzmaçlyk edipdi. Şonda, onuň göwnüne degmezlik maksady bilen birinji topara ýolbaşçylyk etmegine razy bolupdylar.

Nasyr begiň ygtyýarynda müň sany atly bardy. Onuň wezipesi gaç-kow söwes tilsimi boýunça hereket etmekdi: garaşylman durka gaznalylaryň arka tarapyndan gelip, darkaşyp, biraz dowul döredeninden soň gaçmakdy we gaznalylary çöl etekde öňünden taýýar edilip goýlan harwar-harwar baýlyklaryň üstün-den eltmekdi.

Ençe ýyllap kakasynyň aryny almagy ýüreginde besläp ýören Nasyr beg dowul döredip gaçmagy ýadyndan çykardı. «Öldüriň! Baryny öldüriň!» diýip, ol duşman leşgeriniň barha jümmüşine girdi.

Netijede, özi-de öldi, ýanyndaky müň atlynyň ýedi ýüzden gowragynyň-da ölümine sebäp boldy. Galan atlýlar gaçan bolup, öz öňlerinde goýlan wezipäni amal etdiler.

Nasyr begiň wepaty seljuklylara çökder agyr urgy boldy. Olary galanyň demirgazyk tarapyndaky mazarlykda depin etdiler. Seljuklylar diňe bir öz wepat bolanlaryny däl, eýsem gaznaly gulamlardan wepat bolan iki müň gulamyň jesedini-de jaýladylar.

Merhum jaýlamak däp-dessuryny amal edip, aýat-doga okan-laryndan soň, seljuk beglerine salar Begdogdynyň goşunynyň ýagdayý hakda habar geldi.

– Gaznalylar başda ýeňiş toýunu toýladylar, indem oljalaryny paýlaşyp bilmän, biri-birini öldürýärler. Megerem, namazşama çenli olar biri-birini öldürip gutarsalar gerek.

Bu habary serinde aýlan Çagry beg Musa beg bilen Togrul bege ýüzlendi:

– Olaryň soňuna çykmagymyz üçin Hudaý bize gowy mümkünçilik döredip beryär: olary Nyşapura çenli kowalap, talap gitmek endişesinden halas edýär. Biz hut şu gün olaryň soňuna çykarys!

– Hüjüm etmeli pursadymyz geldi. Hudaýtagala biziň işimizi ýeňilleşdirdi – diýip, Ybraýym galkyjaklady.

– Biz olary gyran-jyran ederis! – diýip, Togrul beg Ybraýymy goldady.

– Bu babatda Sowmagydan sorap göreliň!

Oturanlar Hasanyň bu pikirini makul bildiler, derrew bilgiji tapyp getirdiler, oňa gazonaly goşunynyň ýagdaýyny, öz mak-satlaryny düşündirdiler.

Sowmagy Asmana seredip uzak oturdy. Oturanlar garaş makdan ýaňa, bez boldular. Sowmagy ahyrl-ahyr ýerinden turdy.

– Bu gün jahana Müşderi ýyldyzy gözegçilik edýär. Müşderi ýyldyzy – ýeňiş ýyldyzy. Merhemetli Çagry beg, merhemetli Togrul beg, siziň ikiňiz hem sahypkyranlar. Siziň ikiňizem bu ýyldyzyň aşagynda doglanlar...

– Sen bize anyk jogap ber, biz cozsak, ýeňerismi? – diýip, Çagry beg Sowmagynyn ýanyna bardy.

– Siziň ýyldyzlaryňz...

– Dur, dur, maňa anyk jogap ber. Biz hazır gazonalylaryň üstüne çozuş etsek, ýeňerismi ýa ýeňlerismi? Gaznalylar bizden san taýdan baş esseden-de köp.

– Ýyldyzlaryň berýän alamatlaryna görä, ýeňiş sahypkyra-nyňky!

– Maňa, ine, şu sözün lazym.

– Allatalagalaga ýüz tutalyň, ondan ýeňiş diläliň! – diýip, Togrul beg ýanyndakylara yüzlendi.

Bu pikiri ähli seljuklylar makul bildiler.

Togrul beg dagdan gelyän çayyň kenarynda tayılesanyny öňüne namazlyk edinip, ikitidz oturdy. Seljuklylar Togrul begiň yzyndan hatara düzüldiler.

– Eý, Beýik Biribar! Size alkyşlar we hamd-senalar bolsun! Biz – Seljuk ibn Dukakyň neberesidiris. Bize ýaşamak mertebe-sini berendigiňiz üçin çäksiz hurgantdyrys. Gurhanda: «Eger minnetdarlyk bildirseňiz, men size eçilerin» diýen, «Dereje-leri boýunça birlerini beýlekilerden belende gösterdik» diýen parasatlarynyzyň amalyny bize eçilen, rowa bilen takdyrlarynyzdə görýäris. Siz bize mydama gösterip biljek ýüklerimizi yüklediňiz⁸. Eý, Perwerdigär! Biz size sadykatdyrys, ýüreklerimiz diňe: «Alla, Alla!» diýip urýandyryr. Biz diňe siziň hoşuňza geljek so-gap işleri köp bitirmäge çalsyp ýasaýarys. Bizi mundan beýlägem öz penaňda aman hem mertebede saklamagyň soraýarys. Bize

gaznaly soltan Masut köp-köp jebir-sütemler etdi. Ol siziň ajaýyp dünýäňizde rahat, hözirli dünýäňizde ýasamaga mümkünçilik bermeýär, bize agyr salgtalar salýar. Biziň köp adamlarymyzy öldürdi. Biz ýeňsiň siziňkidigine magat düşünýärис we sizden häzirki başlamakçy bolýan darkaşymyzda ýeňse ýar etmegiňizi uzur soraýarys!

* * *

Togrün beg her gezekdäki ýaly, bu gezegem goşunyň öňünü çekdi. Söwer gyr atyny debsiläp, çirkin-çirkin gykylyklap, ýata-ganyny bulaylap, gaznaly gulamlary parçalap upradı. Onda asyl gorky-ürki ýokdy, başa-baş söweše biçak rüstemdi. Özem onuň ýadamasy-ýaltanmasy ýokdy, ýadandygyny ol köplenç darkaşdan soň duýýardı. Söwes wagty göhi gelýärdi. Onuň batyrgaýlyk bilen wagşyýana söweşiini görüp, duşmanyň haýýaty göçyärdi, elden-aýakdan galyp, aňsatja pida bolýardylar. Togrün begiň göwreside uludy. Garşydaşy bu äpet uly göwreli kişi bilen oýnunyň deň gelmejekdigine oňa gözü kaklyşan dessine akył ýetirýärdi.

Bu gezek söweše ähli seljuk begleri girdi.

Jylawdar goşunyň salary Çagry begdi.

Sag ganatda Togrün beg, sol ganatda Musa beg ogullary Hasan hem Ýakut bilen durýardı.

Altynjan bilen Anuşirwan ýiglewük bölüme serkerdelik etdi.

Bu söweş Altynjan hatynyň gatnaşýan ilkinji uly söweşidi. Ol gazaply, rehimsiz söweşdi. Onuň söweše gatnaşmagyna Togrün beg başda razy bolmandy. Şonda ol özuniň ýone-möne söweşiji däldigini bege ýatlatmaly bolupdy. Wah, Togrün beg Altynjanyň söweşmäge ussatdygyny bilmesine bilýärdi, ýone ony söweše salman, goramakçy bolýardy.

– Ýiglewük bölümde söweşersiň – diýip, beg göwünli-göwünsiz razylyk berdi.

Altynjan söweşde bölümniň bölümünden tapawudy ýokdur öydüpdi, görüp otursa, bar eken. Ýiglewük bölümniň ikinji ady ökje eken. Bu bölümniň esasy işi serkerdäni hemem tugy yzdan howpsuzlandyrmak eken. Mundan-da başga duşmanyň esgerleriniň söweşde ileri-gaýrany tanaman söweş meýdanyndan ökje ogurlap ugrranda öňünden çykyp paýhynlamak eken.

Nusaý söweşinde hem ýiglewük bölümiň esgerleriniň işi ýeterlik boldy. Olar gaçyp gelýän gaznalylaryň öňünden çykyp, ýeke-ýekeden paýhynladylar. Bu söweşde Altynjanyň göhi geldi. Şeýle bir çalasynlyk bilen ýataganyny işletdi, gaty köp gaznalyny pürreledi.

* * *

Soltan gulamlary nämä garaşsalar-da öz üstlerine cozulma-gyna garaşmandylar. Olar bu mahal ýazylyp-ýáýrap ýenis toýunu toýlaýardylar ahyryny!

Hana, birtopar gyr atly bolsa, toý toýlap, aýdym aýdyp, çişlik iýip oturan gulamlaryň kellelerini eginlerinden pyzlandyryp düşürip ýör!

– Bu nädogry. Häzir hiç bir gaznalynyň ynjalygyny bozmaly däl, azar bermän! – diýip, dünýäden bihabar, badyhowa gulamlar nägilelik bildirdiler.

Mes gaznalylaryň nägileligine ähmiýet beren bolmady.

Görlüp oturysa, ýagday erbet eken, nägile bolanyň bilen üýtgejek zat ýok eken!

Gözleriniň görýän zatlaryna ýeke gaznalynyň hem eger-eger ynanasy gelmedi, ýöne islemeyän zatlaryna ynanmaly boldular.

On ýedi müň gulam basga düşdi.

Näme etjeklerini bilmän iki ýana elewräp ugradylar.

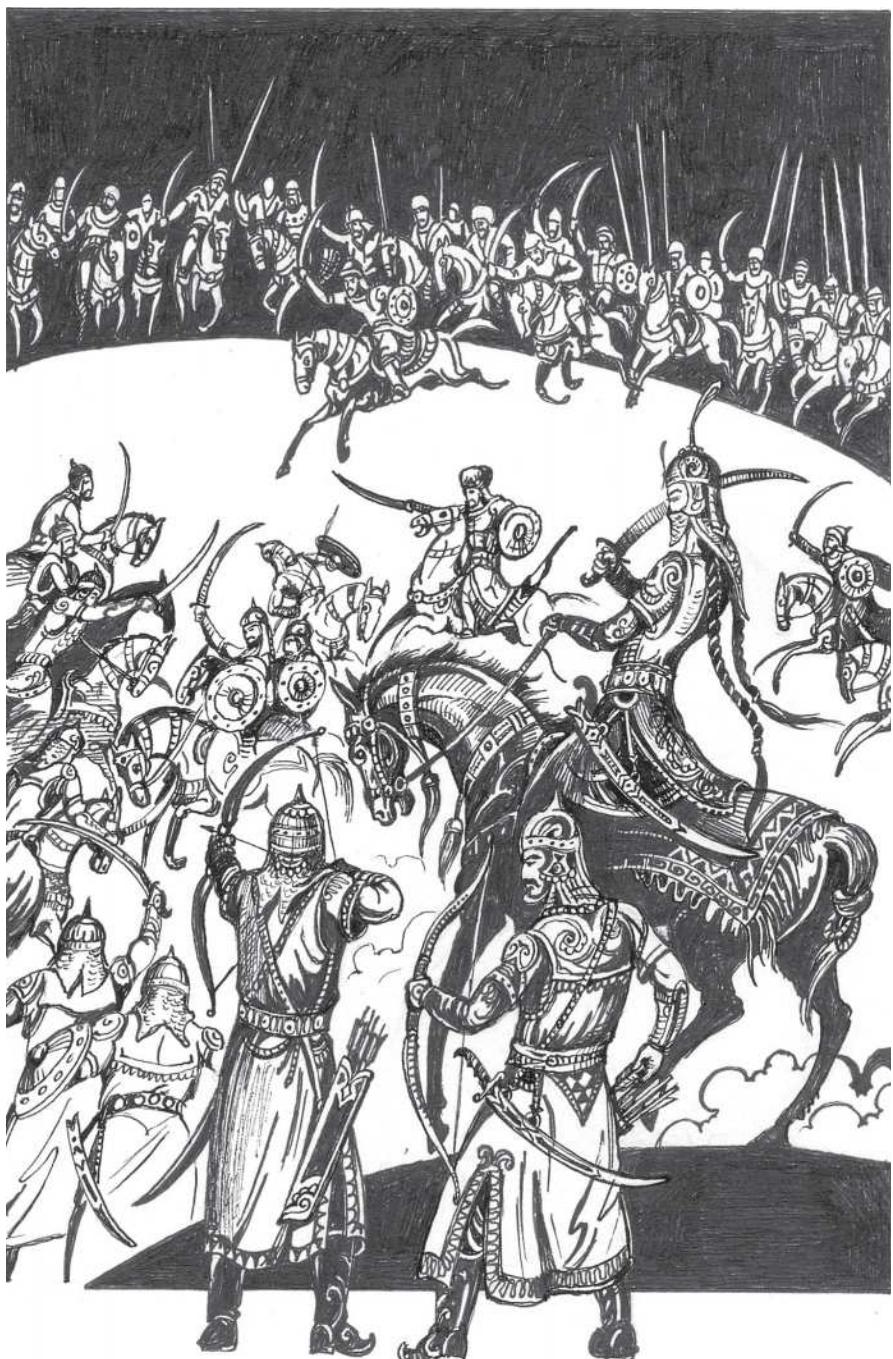
Baýlyk süýji, olja has süýji. Baýlykdan-da, oljadan-da jan süýji, janlarynyň didiwana münendigini aňan gaznalylar oljadan-beýlekiden ellebizar geçip, ýeriň pesi bilen zyk gaçdylar.

Seljuk ýigitleri aýak ýalaň, baş açık gaçyp barýan sultan gulamlarynyň yzyndan ýetip gyrmak gyrdylar.

Begdogdy başarjaň, ugurtapyjy serkerdedi, ýöne onuň bir asgyn tarapy bardy. Ol hem edil Subaşy atly egindeşi ýaly, şerap içip mes bolmagy gowy görýänligidi, däli-diwanaya bolýanlygydy. Şerap meý içenden soň ol hakyt başga Begdogda öwrülýärdi. Onuň gözüne owadan hüýr-melekler görünüärdi⁹. Onsoň şol hüýr-melekler bilen kowalaşmaga, hemsöhbet bolmaga başlaýardy.

Uly ýenis gazanan Begdogdy Nusaýda içdi meýi, içdi meýi. Gyzyl däli, muhammar boldy. Onsoň: «Hana, bir owadan peri

bar!» diýip, öz gulamlarynyň yzyndan kowalap, olary tutup, bagryna oýkap, hyjuwyny gandyrmagà başlady. Gulam görgüller oňa ýok diýip bilenokdylar.

Seljuklylary görende Begdogdy walalaýlap gygyrdy:

– Görün-ä, görün-ä, owadan periler geldi. Ählisini maňa getirip beriň! Olaryň ählijesi meniňki!

Salaryň çawuşlary ony alyp gaçjak bolýardylar, Begdogdy welin, çawuşlary depip-disläp, olaryň elinden sypjak, «üýşüp gelen perileriň» – seljuklylaryň öňünden gujak açyp çykjak bolup dyzaýardy.

Herhal, çawuşlar salaryň ähli sütemine, patanaklamasyna, çem gelen ýerlerine urmasyna garamazdan ony gyrgyncylagyň içinden alyp çykmagy başardylar.

Kethuda hoja Hüseyín Aly Mykaýyl welin, ýesir düşdi. Kethudanyň wezipesi söweşde ýeňiş gazananlara heýde-baýrak gowşurmakdy. Bir tarapdan seredeniňde, hoja wezipesini ýerine ýetirdi: ýeňşi seljuk begleri gazandy. Şonuň üçin soltanyň sahylygy seljuk beglerine nesip etti.

Begdogdy şol günüň ertesi özüne geldi. Bolan wakalar hakda eşidip ynanmady. Birki günläp tükge düşüp ýatdy. Soňam Gazna sary ýola düşdi. Gaznada şindem toý-baýram dowam edýärdi.

– Ýeňildik! On ýedi müň atly goşunymyz gyryldy. Ähli zatlarymyzy seljuklylar olja aldylar. Sanalgyja adam bilen men hazzar gaçyp gutuldym.

Soltan gözünüň görýän zadyna, gulagynyň eşidýän sözlerine hiç ynanyp bilmedi, ynanasy hem gelmedi.

Ol görýän zatlaryna müňkür gelip, gözlerini ýumdy. Berk ýumdy. Onuň bolşy indi gözlerini açsa, hälki eşiden habarlary ovalbaşky eşiden şatlykly habarlaryna öwrüläýjek ýalydy.

Haýp, öwrülmedi!

Nusayýň etegindäki bolan zatlara salar Begdogdynyň özem şindem teý ynanyp bilenokdy. Ol gazanan ýeňşine biçak ynapdy, begenipdi, biçak ruhlanypydy. Ýeňlen atylardan özge atly bu jelegaýda başga bardyr öydüp, ol eger-eger pikirem etmändi. Onuň gyran seljugu juda kändi ahyryn! Oňa: «Ähli seljukly gyryldy, tohumlyk galmary» diýdiler ahyryn! Ýedi yüz maslyg hut onuň özi ýeke-ýeke sanady ahyryn!

Begdogdynyň ömri söweş meýdanlarynda geçdi. Şol söweşlerde ýeňen gezeklerem az bolmandy, ýeňlen gezeklerem. Şol söweşlerde her hili tilsimler ulanylypdy, ýöne beýle ahwalata ol ýeve gezegem gabat gelmändi, eşitmändi hem!..

* * *

Bu ýeňiş Togrul beg bilen Çagry begiň ilkinji uly ýeňşidi.
Bu tilsim iki doganyň ilkinji harby tilsimidi.

Ele salnan oljalar uly bir oýtakda ýaýylyp ýatyrdy. Olary bir-iki günde tükelläbem tükeder ýaly däldi. Soltan Masudyň söweşde ýeňiş gazananlara bermek üçin niýetläp ugradan halta-halta altyn dinarlary, gymmatbaha harytlary göreniň akylyny haýran edýärdi.

Bu baýlyklary görüp halyfyň ilçisi Nejah-as-Fazlyň tüýsi hakyt üýtgedi:

– Bir zada-da el degirmäň! Bir zada-da el degirmäň! Bu baýlyklar merhemetli halypyň Perwerdigärden eden dilegleri bilen amal tapdy. Bu baýlyklar Perwerdigäriňki. «Ýeňiş diňe Allanyňkydyr».¹⁰ Ilki bilen, bu baýlyklary Bagdada ugratmaly. Goý, bu baýlyklaryň näçesiniň size, aýratyn hem Musa bege, Togrul bege, Çagry bege degişli hums paýyny, esgerleriň paýlaryny kesgitläp bersin. Bu baýlyklardan her bir esgere ýetjekdigine men yşanýaryn. Ýöne sabyrly boluň. «Alla sabyr edýänler bilen mydama biledir».¹¹ Allatagalanyň ýalkawy bolmasa, on ýedi sayı haşamy üç müň esgeriň ýeňmejekdigi köre hasadyr, ýöne Allatagalala islese, mümkün däl zatlary-da mümkün edýändir – diýip, pikirini çalt aýtmasa, bar baýlyk alnyp gidiläýek ýaly, gözlerini petredip, agzyndan köpük sýçradyp, çalt-çalt gürledi.

– Çasyp ýatan ähli baýlyklary arabalara derhal yüklän. Ýekejesinem aljak bolaýmaň.

Nejah-as-Fazlyň bu hokgasyna ähli esgerler ör-gökden geldi.

– Eý, munuň nämeler samraýandygyny gulagy beri eşidýärmikä? Munuň-a baýlyk gorerligi ýok eken. Geplemäge ýaltanyp ýören bedibagtyň sarnayşyna bir serediň-ä!

– Ybraýym, Nejas-as-Fazl dogry aýdýar. Allatagalanyň ýalkawy bolmadyk bolsa, üç müň esger on ýedi müň gulamy beýle

aňsat ýeňmezdi. «Ýeňiş diňe Allanyňkydyr». Goý, halypanyň näme edesi gelse, şony etsin – diýip, Togrul beg Ybraýymy köšeşdirmäge çalyşdy.

– Ýekeje zadam gozgaman, ähli emlägi şu gün Bagdada ugratmaly – diýip, Nejas-as-Fazl ariziň¹² üstüne gygyrdy, onuň elindäki zatlary kakyp aldy.

– Meniň oglanlarym – saýlama atylarym halypanyň ilçisini dört-bäs günlük «ogurlap» guma äkidäýsinler? Oňa çenli oljalary paýlaşyp, ýerbe-ýer edip ýetişeris? – diýip, Ybraýym Togrul bege yüzlendi.

– Allatagala-ha saňa jahan şalygyny uzadýar, senem müň araba baýlygyň gürrüňini edýärsiň! – diýip, Togrul beg Ybraýym oňlamady.

Hasan beg beglere ýüzlendi:

– Bu söweşde dört-bäs Rüstem Zallyk güýçli bir söweşijini görüp aňkarylyp galypyryny. Aňkarylyp durkam tas kellämi pyzlandyrypdylar...

Hasan beg gürrüniň haýsy söweşiji hakda gidýändigiň soramaklaryna garaşyp, sözüne dyngy berdi. Togrul beg gürrüniň kim hakda gidýändigini bada-bat aňyp ýylgyrjaklady.

– O Rüstem Zalyň kimdigini näme üçin aýtmaýarsyň? – diýip, Çagry beg gyzyklandy.

– Kim bolar öydýärsiňiz, Altynjan melike ol. Eý, Hudaý, garşıdaş bolup öňünden çykar ýaly däl onuň. Togrul, öňünden çukan bolsaň, seniňem kelläni pyzlandyryp goýbererdi ol. Eý, ol säginmän, öňünden çykany ýeke kakuwynda tükgerdip göni gidip baryar. Boýnuma alaýyn, men sag ganatda söweşen-de bol-sam, Altynjan melikeçe gaznalyny pürrelemändigimi bilyärin. Ýiglewük bölüm öň darkaşlarda oňly iş etmezdi, ýöne şu gezeg-ä bu bölüm ylgary bölümdenem, sag ganatdanam köp iş bitirdi.

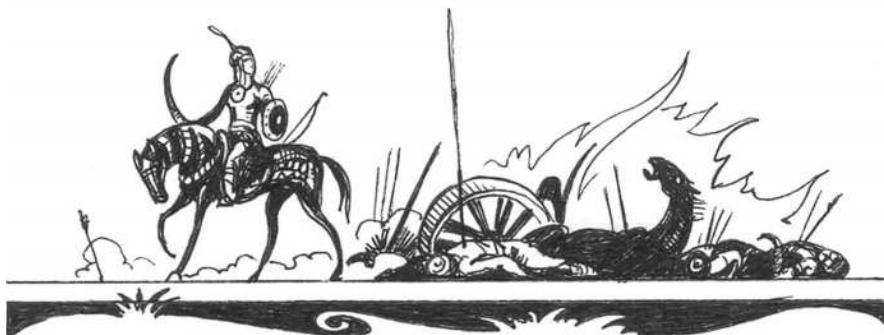
– Togrul bege mynasyp hatyn! – diýip, Musa beg buýsançly aýtdy. – Goý, ýeňişlerimiz köp bolsun!

– Hany Altynjan?! – diýip, Togrul beg töweregine garanjaklady.

Altynjan bu mahal Anuširwanyň ýanyndady. Lukmanlar ýaş ýigidiň üç ýerinden düşen ýeňil ýara em edýärdiler.

- Oglum, juda agyrýarmy? – diýip, Altynjan odanýardы.
 – Käbäm, maňa hiç döwem çalmaz, nesip bolsa, ömri-deraz
 ýasarys – diýip, Anuširwan ýylgyrjaklady.
 – Agzyňdan Hudaý eşitsin.
 – Altyn gyz!..
 Bu sese Altynjan tisginip gitdi:
 – Men bärde – diýip, ol syçrap ýerinden galdy.
 – Sag-amamnyň?!
- Sag, begin, sag!
 – Görünmediň, ýüregim ýaryldy.
 – Men sizi synlap, görüp otyryn.
 – Anuširwan, sen nähili?
 – Birki sany gyltyz ýara düşdi, gorkuly zat ýok – diýip,
 Anuširwan merdemsi jogap berdi.
- Hany, ýörүň onda, bitiren işlerimizi ýene bir gezek gözden geçireliň. Biz bu gün gaty uly iş bitirdik. Çybyn bolup, pili çakdyk, gorkuzdyk: soltanyň ýüregine gorky-wehim saldyk. Ine, biziň ikinji uly ýeňsimiz şu!
- Şirler-babyrlar diňe garynjalardan ýeňilyärler, gaçýarlar.
 Nesip bolsa gaznalylary bu ýerden hemişelik gaçyp gider ýaly ederis.
- Şeýle bolsun hernä, Anuširwan jan – diýip, Togrul beg hoşter seretdi.

Dördünji hekayat

UMYT BAR YERINDE – BAGT BAR

1.

Togrul beg Ýazyr galasynda¹ emirlik edýän Hasanyň myhmany boldy.

Hasan seljuk begleriniň hiç haýsyna meňzemeýän dünýewi bir ýigitdi, söweşmegi, teshyr etmegi halamaýardy. Ol ylym adamydy, okumyşdy. Ýedi dil bilyärdi. Ýatkeşdi. Köpköp akyldarlaryň hadyslaryny, pähim-parasatlaryny, köp-köp sahyrlaryň goşgy-gazallaryny ýatdan bilyärdi.

Haýsy ýerde meýlis-oturylyşlyk bolsa, oña hökman Hasan çagyrylyardy. Ol baran ýerini alaýaz etmegi başarýardy. Joşup-joşup sygyr okaýardy. Eline haýsy saz guralyny alsa, oña dil bitirýärdi. Ol asyl şadyýanlyk, aýdym-saz, suhangöylük üçin dörän ýalydy. Eline ýatagan alyp söweşmegi welin, asla halamazdy.

Hasan Ýazyrdı häkim-de bolsa, garyp ýasaýan eken. Ol Togrul beg gelende zyýapaty uludan ýapyp bilmedi. Nädip zyýapaty uludan ýapsyn! Ol el serip gelen her gedaýa saçagyndaky iň soňky kesemen töteginı berip goýberýär. Yüreginiň ýukadygyny eşiden mähelle bolsa, çar ýandan Hasanyň dergähine gelyärdi. Ol bolsa, her gün ençe gazan ataryp, sadaka berýärdi.

Togrul beg bu ýere Musa ýabgunyň towakgasy bilen gelip-di. Ol Hasana töwella-tagsyr etmekçidi, Ýazyry hem Dehistany

dolandyrmak işine ýardam bermekçidi. Elbetde, Hasan ýeke däldi, onuň ýanynda inisi Ýakut-da bardy.

Ýakut ot ýalydy, hajyrawdy, işine çulumdy. Ýaňy on bir ýaşynda bolsa-da, islendik ülkä häkimlik etmegini başjarakdy. Özem ol Anadoly sebitlerine gitmek, ol ýerlerini teshyr etmek isleyärdi. Onda gorky-ürki diýen zat ýokdy. Payhaslydy. Hakyky serkerdedi, Ýakut Hasanyň tarhandökerliginden juda nägiledi.

Togrul beg iki dogany bir ýerde saklamagyň biri-biri üçin zulumdygyna düşündi. Şonuň üçinem Ýakut öz ýanyна aldy.

2.

Beg hareme girende aňynda müň bir pikiri bolýardy. Onuň şol pikirleri aňyndan belli bir derejede aýyrmagy, rahatlanmagy üçin biraz wagt gerekdi. Hut şonuň üçin Altynjan bege aýtmak isleyän sözlerini aýtmaga hiç mahal howlukmaýardy, adamsynyň rahatlanaryna – henek ataryna garaşardy. Çünkü Togrul begin henek atmagy rahatlanandygyny aňladýardy. Şondan soň ol Altynjanyň her bir sözünü ýürekden diňleýärdi, ýürekden jogap beryärdi.

Togrul beg ýatmazyndan öňürti günüň dowamynda bolup geçen wakalary aňynda pikir eleginden geçirärdi, bu onuň ýaşlyk endigidi, bu endigi ömrüniň ahyryna çenli dowam edip-di. Özüniň oýlanmalaryna Altynjanyň goşulmagyny isleyän hem islemeýän pursatlary bolýardy. Bu gün Altynjanyň adamsyna ýetirmeli, aýtmaly örän möhüm habary bardy. Başga bir ýagday bolanda ol birki gün garaşsa-da garaşardy, ýöne bu habary welin, tizden tiz bege ýetirmek isleyärdi.

Altynjan Paraw şäherindäki Parawbibi atly tebip gyz bilen tanyşdy, onuň tebipligine biçak syny oturdy, göwni ýetdi. Ikisiniň jyny-da alyşdy. Birki günüň içinde hakty köne razdana öwrüldi, olar. Altynjan tebipden adamsynyň saglygyny – näme keseliniň barlygyny anyklap bermegini sorady. Tebip ylalaşdy. Indiki wezipe tebip bilen begi duşurmakdy, ýöne Togrul beg ertirden aşşama çenli işlidi, boş wagty ýokdy onuň.

Altynjan bege aşşam saglygyny barlatmak hakda aýtmak-çydy, haýp, bolmady, şol gije Hasan uly meýlis gurady, gjäniň

ýaryna çenli aýdym aýdyp, saz çaldylar, soňam her kim oturan-oturan ýerinde uklady.

Togrul beg geçen gije haremíne gelmekcidi, geljekdigini Altynjana ýaňzydypdy hem. Ýone namazşam galaga Musa ýabgu geldi.

Ýene daňdانا çenli oturdylar, ýene her kim oturan-oturan ýerinde uklady.

Bu gün Togrul beg haremíne ilkagşam geldi.

Altynjan habaryny aýtmaga juda howlugýan-da bolsa, begiň düşeginiň biraz ýumşamagyna – ýazylyp-ýaýramagyna garaşdy.

– Görýän welin, seniň maňa aýtmak isleyän sözün bar, seniň aňyň başga ýerde – diýip, beg mylaýym ýylgyrdu.

Altynjan begiň sözünü makullap, çala baş atdy.

– Aýtjak habaryň möhüm bolmaly.

– Dogry. Begin, dag eteginde Parawbibi atly güýcli tebip bar eken.

– Saňa derdiň bar diýärmى?

– Ayý, ýok...

– Onda näme diýär?

– Hökümdara bir duşaýsam gowy boljak, oňa aýtjak habarym bar diýýär.

– Gabanmasaň duşaýaryn.

– Ýok, gabanmaryn.

– Habaryny saňa aýdanda bolanokmyşmy?

– Bilmedim...

– Bilyärsiň, ýöne, näme üçindir, aýtmaýarsyň.

– Ýüzbe-ýüz gürlesseňiz, hem özüňiz, hem meniň üçin gowy boljak.

– Ine, indi maňa düşnükli, tebibiň aýtjak sözi sen hakda bolmaly. Dogrumy?

– Menem şeýle pikir edýarin.

– Men onuň bilen hökman duşuşaryn, Altynjan...

Togrul beg Parawbibi bilen duşuşmaga söz beren-de bolsa, wagty bilen duşuşmady. Altynjan parawbibili gürrüň begiň ýadyndan çykandyr öýtdi, ýone ýadyndan çykman eken. Ol öz

adamlaryna Parawbibiniň maşgala durmuşy, dogan-garyndaşy hakda anyk maglumat ýygnamaklaryny tabşyrypdyr, anyk joga-ba, maglumata bir hepdeläp garaşypdyr. Maglumat alanson beg mälik Hasana Parawbibini alyp gelmegi tabşyrdy.

Parawbibi uzyn boýly, ince billi, saçlary dösünde seçelenip duran, owadan ulugyzdy. Onuň mähirden püre-pür ala gözleri adaty gözler däldi. Ol gözlerde nähilidir bir üýtgeşik jady bardy, gudrat bardy.

Togrul beg gaşynda duran ulugzyz birpaýyz synlady-da, oňa nähili mesele ýuze çyksa, Hasan emiriň ýanyyna gelmegi maslahat berdi, emiriň ýardam etjekdigini ýaňzytdy. Soňundan beg:

- Maňa aýjak sözüň barmy? – diýip sorady.
- Rugsat berseňiz, men size käbir zatlary aýtmakçy.
- Üýtgeşik habaryň bardygyny aňýaryn.
- Merhemetli hökümdar, biz siziň şu ýere gelmegiňize ýedi ýyl bări garaşyp ýörüs.
- Ýedi ýyl bări? – diýip, Ybraýym geňirgendi.
- Hawa, ýedi ýyl bări. Onsoňam garaşyán ýeke men däl.
- Başga kim garaşýar? – diýip, Ybraýym ýene gyzyklandy.
- Size Mänede şyh Abu Seýit Abylhaýyr² garaşýar. Siz ondan pataalsaňyz, işleriňiz has rowaçlanar.

Gije düýşünde erenler Togrul bege Abu Seýit Abylhaýyr hem Parawbibi bilen duşuşmalydygy hakda aýdypdylar. Parawbibiniň sözünden soň Togrul beg gören düýşuniň ýonekey düýş däldigine düşündi.

Ol Parawbibä minnetdarlyk bildirdi. Şunuň bilen aýdymaly habar guitarandyr öýtdi. Gutarmen eken. Aýdyljak esasy habar önde eken, asyl! Parawbibi begi ýene haýran galdyrdy:

– Hökümdar, men size möhüm bir habar aýtmak isleyärin. Ol habary men Altynjan melikä aýtdym, ýone, çakym çak bolsa, melike ol habary size aýtmandyr.

– O näme üçin aýtmandyr öýdýärsiňiz? Aýtdy. Meniň saglygym baradaky aladalaryňyz üçin sizi Taňry ýalkasyn!

Parawbibi syrly ýylgyrudy:

– Altynjan mundan bir hepde öňki aýdan buşlugamy size ýetirmändir.

– O nähili buşluk? – diýip, Togrul beg bir Altynjanyň, birem Parawbibiniň yüzüne bakdy.

– Men, eý, hökümdar, gelniňiz Altynjan bilen tanışdym. Onuň dört hepdelik hamyladardygyny size ýetirmek isledim...

Parawbibiniň bu habary Togrul begiň hem, ähli wezir-wekilleriň hem garaşmadyk habary boldy.

Wezir-wekiller yérli-ýerden Togrul begi gutladylar.

Peykertuwak Altynjany taýly gezek gujaklady.

Togrul beg hoşal bolup, Parawbibä yüzlendi:

– Sen meni hoş habaryň bilen begendirdiň. Hany, aýt, bu hoş habaryň üçin menden nähili engam isleyärsiň?

– Eý, hökümdar, meniň engam hantamaçylygym ýok, tebip hökmünde dünýä injek şazada babatda sizden bir zady towakga etmegi parz bilyärin.

– Aýt parzyň!

– Eý, hökümdar, siziň dowamatyňyz dünýä injek şazada bilen baglanyşykly. Onuň sagja dünýä inmegi üçin şu günden başlap alada etmeli.

– Sen anyk hem düşnükli aýt. Men näme etmeli?

– Gelniňize küysän zadyny iýdirmeli, küysän ýerine alyp gitmeli. Göwnüne degmeli däl. Agyr ýük göttermeli däl.

– Soňkyň kyn bolaýmasa – diýip, Togrul beg hezil edip guldı. Ýanynda duranlar onuň gülküsinе goşulyşdylar.

– Mirasdar size gerek.

– Sen bu zatlary näme üçin çintgeýärsiň? Täleyimizde bir ýaramazlyk ýokdur-da hernä?

– Ähli zat size bagly! Her hili násazlyk bolaýanda-da, siziň ony sazlamagyň alajyny tapjakdygyňza men yasanýaryn.

– Maňa bagly bolsa, onuň bir alajy tapylar. – Togrul beg gapdalynда duran Altynjana yüzlendi: – Altyn gyz, sen meni mydama haýran galдыryarsyň. Hoş habary nädip bir hepdeläp menden ýasyryň saklap bildiň? Näme üçin aýtmadyň?

– Men ony çala ýaňzytdym ahyryny! – Altynjan utanyp gyzardy.

– Wah, sen-ä oňardyň! Seniň munyň Sowmagynyň: «Men size «Zamahşar gjisesinde» silterlenme boljagyny ýaňzytdym»

diýşine meňzeýär. Beýle habary ýaňzytmaly däl! Sesiň ýetdigin-den zowladyp, ggyryp aýtmaly! – Togrul beg töweregine garanjaklady. Hazynadaryny tapyp, oňa tabşyryk berdi.

Hazynadar goja aýal maşgalanyň ýanyna barmagy, agzy-na dinar salmagy biraz gelşiksiz görüp ýaýdandy. Onuň ýaydanýandygyny gören Togrul beg: «Haltajygy Altynjana ber, goý, ol seniň etmeli işiňi etsin» diýen terzde öndedi.

Altynjan içi dinarly düwünçegi alyp Parawbibiniň ýanyna bardy:

– Agzyň aç, mähriban Parawbibi! Hoş habary aýdan altyn zybanyň altyndan dolduraly!

Parawbibi patyşalaryň sylaglamak islän adamlarynyň agyz-laryna sygan gyzly berýändigini eşidipdi, ýöne adamlaryň şeýle sylaglanylşlaryny öň görmändi.

Parawbibi Togrul bege bakyp, minnetdarlyk bilen baş egdi.

Altynjan geň galdy: baş sany dinar bilen Parawbibiniň agzy doldy. Zamahşarda Haldanyň agzy ýigrimi baş dinar bilenem dolmandy ahyryn!..

3.

Seljuklaryň Dehistany eýelemegi Gürgen welaýatynyň hä-kimi Bakalanjaryň dünýäsini çepbe çöwrüpdı.

Dehistan onuň tabynlygyndady, bu gün bolsa, ol ýerde sel-juklylar häkimlik edýärdi.

Bakalanjar Ziýar şalygynyň şasyny öldürip, tagtyny eýeläp, soltan Masudyň ugunuň ýekeläp, oňa gyzyny gelinlik berip, ýaňy rahat durmuşa başlapdy. Ol seljuklylar bilen hem arany sazlamak isleyärdi, ýöne anyk çykalga tapyp bilmän örtenyärdi.

Soňky günler saglyk ýagdaýynyň hem egbarlandygy üçin Parawbibini hatyn edinmegi, şeydip, bir okda iki towşan urmagy ýüregine düwüpdi: «Ony hatyn edinsem, saglygymy dikelderin, seljuklylar hem elimden häkimligimi aljak bolup durmazlar». Ol şu pikir bilen Togrul beg Parawdan gidensoň, ata atlandy.

Şa maksadyna ýetmek üçin ähli pyssy-pyjurlyklara taýýar adam, tagta-da özünü ösdürip-ýetişdiren, howandarlyk edip,

özüne wezir bellän iň ýakyn adamyny öldürip geçipdi. Öňüňde maksat goýduňmy, şol maksadyňa her edip-hesip edip ýetmeli diýen pikire gulluk edýän Bakalanjar Parawbibi babatda ince syýasat ýöretmegi makul bildi: Paraw şäherine hossar çykdy: uly sadaka berdi. Sadakada ýoksullara dinar paýlady, Parawbibä eçilmek eçildi. Üç yüz altmış geýimlik mata, gymmatbaha şay-sep engam berdi. Täze metjidiň gurluşygyna başlady. Birki aýdan soň Bakalanjar ýene Parawa geldi. Parawbibä öýlenmekcidigini aýtdy. Tebip bu pikire çürt-kesik garşy çykdy. Şeýle bolansoň, Bakalanjar güýje daýanmaly boldy.

Parawbibi gaçdy.

Bakalanjaryň gulamlary onuň yzyndan kowdy.

– Ölerin, ýöne saňa hatyn bolmaryn.

Bu söz Parawbibiniň iň soňky sözi boldy.

Ol daga bakan gaçdy. Yzyndan kowan elliden gowrak gulam ony ele salmak üçin öňe okduryldy.

Parawbibi daga dyrmaşyp barşyna çykalga gözledi. Ol Allatagala mynajat etti:

– Eý, Biribar, meni özüne ýagylyk eden adamy öldüren ganhoruň gujagyna girmeli etme!

Beyík Biribar Parawbibiniň mynajatyny eşitdi: dag elhenç güwledi, soňam göwsünü açdy. Parawbibi dagyň göwsüne girip gitdi.

Kowup gelýän gulamlar dagyň elhenç güwlemesine, birden iki bölünmegine, Parawbibiniň gürüm-jürüm bolmagyna akyň yetirip bilmediler.

Şol ahwalatdan soň Parawbibiniň özi däl-de, ady ýaşamaga başlady.

Bu-da bir ýasaýýş!..

4.

...Şamälik seljuk begleriniň serhoş bolaryna, gije ukynyň süýjärine garaşypdy.

Ähli zat onuň isleyşi ýaly bolupdy.

«Erkek kişileri uçdantutma öldürmeli, aýallary öldürmeli däl» diýip, ol ýörite buýruk beripdi. Onuň bu buýrugy Altyn-

jany ele diri salmak üçindi, ýöne jesetleriň içinden Togrul begiň jesediniň tapylmazlygy, ýesir alnan aýallaryň arasynda Altynjanyň ýoklugy onuň barja umydyny puja cykarypdy.

Sekiz müň adamyň öldürilmegi emiri birjik-de begendirmedi. Gaýtam, gynandyrdy. Rast, Togrul beg gaçan bolsa, onda onuň birmahal güýç toplap gelip, ar-hun almagy mümkün. Ine, bu pikir oňa otly köýnek geýdirýärdi, ol sekiz müň maslygy Togrul begiň kellesine çalyşmaga taýýardy. Muhammet Togrul begiň kellesini getirip beren gerçege ol özünüň ýigrimi müň esgeriniň kellesini kesip bermäge-de taýýardy. Ol pursatdan peýdalanylп, Altynjany zor bilen hatyn edinmändigine ökünýärdi.

Şamälik daňdan Zamahşara baryp, Abdylmälik hany, hatyny Hajary, gapydany Mansury, atabeg Omary, ähli hyzmatkärleriňi uçdantutma öldürdi, hanyň ogly Habyly bolsa, görene göz edip dardan asdy.

Şamälik şol «Zamahşar gijesini» özünüň bagtynyň ymykly ýatan gijesi hasaplapy.

Togrul beg bu gabahat habary Altynjandan ýaşyryн saklady, ýöne uzak saklap bilmedi.

Sebäbi Zamahşardan çiltenler gaçyp geldi.

Olaryň gelmegi Zamahşardaky gabahatlyklardan habar berýärdi.

Altynjan kyrk günlüp matam tutdy. Ol kyrk birinji gün at çapyşygyny yqlan etdi. Özem bu ýaryşa gatnaşmaga isleg bildirdi. Ol ýaryşda ýeňjegine ynanýardy, çünkü onuň bedewi saýdy, ýyndamdy.

Altynjan hiç wagt ruhdan, umytdan düşmändi, düşmegini halamaýardy hem. Ol umydyn bar ýerinde bagtyň bardygyna ynanýardy. Umyt onuň bagt guşudy.

Umyt adama Wagty ýeňip geçmäge kömek berýär. Wagty bolsa diňe onuň bilen aýakdaş gidip, ondan galman, onuň bilen gapdallaşyp gidip ýeňip bolýar, şu hili herekete-de ýasaýys diýilýär. Togtamak, ýagny Wagtdan galmak ölümü aňladýar. Külli älem ýasaýış ýaryşdýr. Her bir närse Wagt bilen ýaryşýar. Ýaryşdan cykarmak üçin Wagt – Pelek elde baryny edýär. Wagt

bilen ýaryşdaky «gaç-ha-gaç», «kow-ha-kow» diriliğiň aýdyň ýüze çykmasydyr. Adam kowýar, Wagt yzyndan ýetdirmezlik, ýasaýış bedewiniň üstünden adamy ýoklugyň girdabyna taşlap goýbermek üçin işleyär. Bu ýaryşda togtamak diňe bir zady – ölümü aňladýar. Ynsan üçin ölüm – Wagt bile Giňişligiň biri-birinden aýrylyşmagydyr. Wagt adamy diňe Giňişligiň erkine berende, diri ynsan jansyz jesede öwrülyär. Ynsan üçin Wagt akmasyny goýyar.

Jan Wagtdadır, Wagt bilendir. Wagtdan galmak jandan mahrum bolmakdyr. Adamyň dünýädäki diriliği Wagt mynasybetlidir. Wagt bolsa ýylgaý adamy öz egninden zyňyp aýyrjak bolýar! Bu hakykat Wagty öz üstüne münen çapyksuwary ýere pylçajak bolup urunýan sarç bedewe meňzedýär.

Wagt sarçdyr, ony hiç mahal eldeki edip bolmaýar. Ol giriňe sygardanam has uly nägehandyr. Onuň bilen darkaş gurup geçmek adam pahyryň maňlayýna ýazylandyryr.

Bu darkaşda adamyň iň uly ýaragy – serişdesi bolsa umytdyr. Dünýäde hiç zat ýok, diňe umyt bar. Ahyretde hiç zat ýok, diňe iman bar. Umyt Wagtdan ýeňlenini, ýeňiljekdigini boýun almazlyk, ölümü ykrar etmezlik nyşanydyr. Umyt – geljege rugsatnamadır. Şonuň üçinem dirilik hyjuwynyň iň güýcli möwsümünde – ýaşlykda umyt kesgitli, aýdyň hem jedelsiz bolýar.

Adamyň umydyny elinden al – ol şobada üpperut garra döner, janly jesede öwrüler. Ýasaýış, dirilik üçin bary-yogy diňe ýekeje zat gerek bolsady, ol ýekeje zat diňe umyt bolup bilerdi.

Umyt ýasaýış hyjuwynyň dyňzamasy, dirilik keýpiniň çaglygydyr. Ol daşyndan seredeniňde, pessaýdyr, goh-galmagal-syzdyr, içden bakanyňda bolsa dyzmaçdyr.

Allatagalanyň öňünde edilýän iň soňky günä – umytsyzlyga düşmek, sebäbi ol adamzadyň iň ýowuz duşmany bolan Pelekden ýeňleniň boýun almakdyr.

Bagt diňe geljek zamanda bolanda, hakyky bagtdyr. Bagt – bagta umyt edip ýaşamakdyr. Bagt duýgusy, bagt düşünjesi häzirki zamana geçenden, ölümniň demini alyp ugraýar, onsoň şeýle bagtdan berçikmek duýgusy peýda bolýar. Şeýdip, onuň mazasy gacýar hemem, ol dolulygyna sarp bolýar.

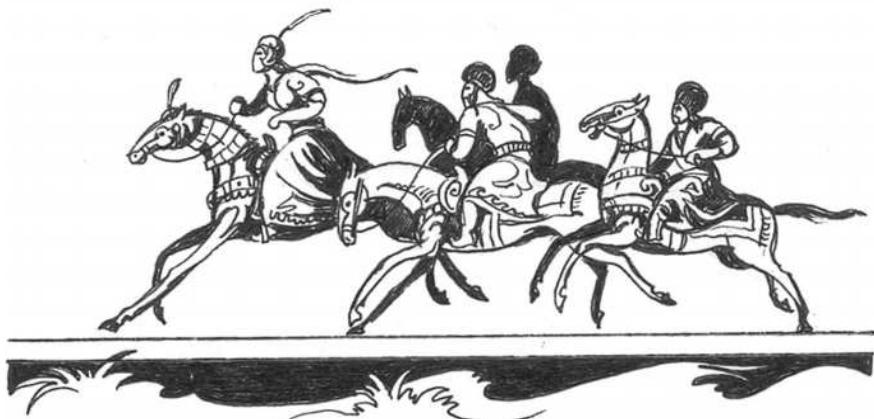

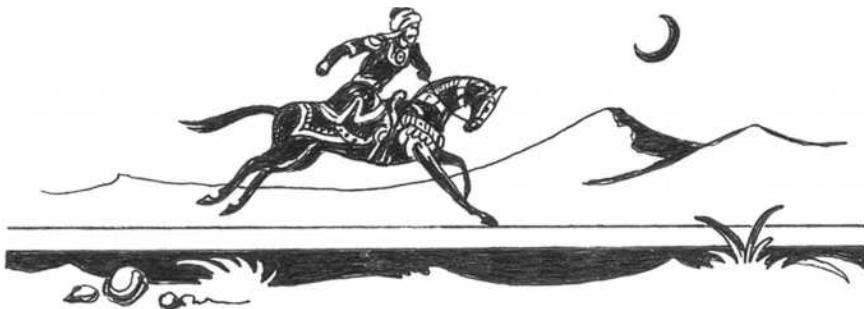
Umyt – üce – geçmişe, heminzamana hemem geljege
bölnüyän bölekleýin Wagtyň girdabyndan çykyp, bölnümeyän,
bitewi, cyn Wagta barmagyň ýoludyr. Şonuň üçinem umydyň za-
many geljek zaman. Wagtyň beýleki iki zamanya geçirip bolýan
zatlar bagt däldir, olar daşky görnüşi boýunça meňzeşdirler.

Umyt aty diňe bir şert berjaý bolanda – ynsany bakylyga
gowşurandan soň, ölyär.

Seljuklylar umyt bedewine atlanylп, bagtly günlere ýetmäge
okduryldylar.

Beýik Perwerdigär gowusyny etsin!

Bäsinji hekaýat

DURMUŞY AKYL-PARASAT DÄL-DE, ÝAZGYT DOLANDYRÝÁR

Togrul beg galagoply gijeler öz düşeginde däl-de, ýerde ýatardy. Aýratyn hem kimdir birinden habara garaşsa ýa-da ýagy döküler öýtse, ýeri özüne çawuş, jandar edinerdi: ýeri diňläp atgaýtarym¹ daşlykdaky çapuwdan näçe atyň gelyändigini anyklamagy bašarýardy. Ol kä ýarygije garysyna galardy-da, hasımlara kimdir biriniň gelýändigini, ony göni öz ýanyyna alyp barmalydygyny aýdyp, karargähine ugrardy.

Togrul beg turup gidensoň, Altynjan onuň ýatan ýerine baryp ýer diňläp görerdi. Başda uzakdaky at aýaklarynyň dükür-dilerini eşitmek başartmadyk bolsa-da, birki ýylyň dowamynda diň salmaga ezberledi.

Bir gije Togrul beg ukudan oýanyp, hatynynyň ýer diňläp ýatandygyny gördü:

– Nämé üçin ol ýerde ýatyrsyň? Sen ýaňja-da meniň gapdalymda ýatyrdyň-a?

– Begim, doganyňyz Ybraýym beg gelyär, özem, nämé üçindir, gaharly.

– Ýer diňlemegi haçan öwrenip ýörsün? – diýip, Togrul beg geňrigendi. Altynjanyň gapdalyna gelip ýer diňledi. Uzak diňledi. Soňam garysyna galyp, hatynynyň ýüzüne seretdi, aýbogdaşyny gurap, esli salym oturdy. Egnine jüpbesini ýelbegeý atyp, daşaryk çykdy.

* * *

Altynjan daşary çykan adamsynyň yzyndan seretdi. Han-ha, Togrul beg nedimi Şirpenje Tapgaç bilen nämedir bir zat haka-
da gürleşip, karargähe bakan ugrady.

Olaryň yzyndan bakyp duran Altynjanyň içerik giresi gel-
medi, göwnüne, içerde howa ýetmeýän ýalydy. Ol Ybraýymyň
gelerine garaşdy.

Biraz salymdan soň Ybraýym Altynjanyň sözünü hakykata
öwürmäge howlugýan deýin, atyny çapdyryp geldi...

* * *

Togrul beg daňdan Ybraýym bilen nirädir bir ýere ugramak
üçin ata atlandy. Şol mahal emir Mübarek Muhammet Togrul
begiň gulagyna çawuš çakdy.

Togrul beg geň galyp seretdi, görse, hakykatdan hem Altyn-
jan haremiň daş işiginde çugutdyryp otyrdy.

Beg bir desse gül deýin bolup oturan hatynyna seredip, oňa
nebsi agyrdy, ony göterip içeri saldy, düsekde ýatyrdy.

– Men seniň beýdip, daşışıkde garaşyp kösenjegini bilmän-
dirin – diýip, ol gelniniň yüzünden sypady. – Men gelýänçäm
düsekden galman ýat! Şazada rahatlyk gerek. – Beg Altynjanyň
garnyny sypap, içki pikirini daşyna çykardy: – Ogul bolar!

– Menem şazada garaşýaryn, ýöne anygyny bir Alla bilyär.

– Ogul bolar, hökman ogul bolar. Men bu sözi çak edip däl,
magat bilip aýdýaryn. Ene rehminde gyzjagaz düýrlenip ýatýar,
oglanjyklar bolsa, Allatagalanyň eradasy bilen dik durýarlar.
Gör, içiňdäki çagajyk uzyn bolup dur. Bu – ogul. Biz oglankak
Dawut bilen kimiň gyzы, kimiň oglы boljakdygyny derrew kesgit-
lärdik. Haýsy hatynyň garny garpyz deýin tegelek-togalak bolsa,
onda onuň gyz, eger garny wirek gawuny deýin insizden uzyn
bolsa, onda onuň ogul dogurjakdygy diýip hasaplardyk. Çakla-
malarymyzdä ýeke gezegem ýalňışmandyk.

Altynjan Togrul begiň bu sözünü geň galyp diňledi. Begendi:

– Agzyňzdan Hudaý eşitsin, hernä! Adyna näme dakarys?

– Ady taýýar onuň: Seljuk!

- Adyna mynasyp ogul bolsun, hernä!
- Adyna mynasyp bolar. Sen oña ýunan, arap, pars dillerini ówredersiň.
- Öwrederin, ýöne atabegem-ä gerek bolar.
- Atabeg taparyn, arkaýyn bolaý, özem gaty gowy atabeg taparyn.

* * *

Altynjan nirä gidilse, begiň ýany bilen gitmek isleyärdi, ýöne soňky günler sazadanyň rahatlygyny alada edip, beg ony uzak ýörişlere gidilende galada galdyrýardı.

Agzy bimaza günleri Altynjanyň yzgyty artypdy, hiç kime görnesi, hiç kim bilen gürleşesi gelmändi. Özem içinde uzak oturman daşaryk çykardı, gije-gündiz daşarda gezdi.

Her gün aw awlamak isledi. Togrul beg onuň ata köp münmezligini talap etdi. «Münme» diýlensoň-a onuň atdan düşesi gelmedi.

Togrul beg Altynjanyň ähli kejirliklerine kaýyl geldi. Bir gùnem Altynjan Togrul begiň iň gowy görýän şahyn elguşuna işdä bildirdi.

Beg şahyny öz eli bilen öldürip, arassalap, közde kakmaç edip bişirip berdi.

Şahyny iýensoň, Altynjan rahatlanypdy.

- Enem göwresinde Dawut galanda barsy, men galanymda bolsa bürgüdi işdä saylapdyr – diýip, Togrul beg Altynjana gürrüň berdi.

- Nesip bolsa, biziň Seljugymyz bihal adam bolmaz. Ol atasyna mynasyp beg bolar. Külli Oguz ýurduna patşalyk eder.

* * *

Togrul beg, göräymäge, göwnaçyk serkerde, degişmegem, gülüşmegem gowy görýär, hiç zat ýok ýerinden gülki tapmagy, adamlary gyzyl-gyran güldürmegi başarıyar, hoş sözli: hiç kime aňsat-aňsat agyr söz, degnasyna deger ýaly söz aýtmaýar. Dogrusu, ol diňe bir göwnaçyk däl, elaçyk hem. Göwnüniň ýeten

adamyna ýanyndaky barja-ýokja dinarynam eçilýär goýberýär ol. Ýöne ol şeýle göwnaýyk, hoşamaý bolsa-da, ýylsaýyn bir ýagday äsgärlesýär: begiň diňe özi degisýär, diňe özi güldürýär, kynyk ýigitleriwelin, onuň bilen aňsat-aňsat degişmeýärler, degişmekden saklanýarlar. Olaryň beg bilen degişmeýändikleriniň anýrsynda onuň gaharlanmagyndan heder edilýänligi däl, ýok, onda hökümdarlyk symmatynyň, hökümdarlyk güýjüniň agdyklyk edýändigi ýatýär. Onuň ýüzünde özüne hormat goýdurýan nuranalyk bar. Onda hakyky hökümdarlyk symmaty bar. Hökümdar bilen diňe bagty ýatan kişi henek atyşyp biler. Hökümdary diňe alasamsyklar güldürjek bolýandyry. Beg nirä barsa, adamlar özleri bilmezden salykatlaşmak bilen bolýarlar. Nähilidir bir resmiligem döreýär. Onsoň adamlar özleri duýmazdan oňa ýarayjak sözleri aýtmaga çalysýarlar, oňa ýaranmak isleyärler.

Beyík Perwerdigär ähli kişini hökümdar saylamaýar, hökümdar saylan bendesine bolsa, aýratyn sypatlary, symmatlary eçilýär. Beyík Perwerdigär pire keramat; pygambere gudrat; hökümdara, serkerdebaşa bolsa gahrymancylyk görkezmeň başarnygyny berýär. Allatagala Togrul bege gahrymancylyk, merdanalyk görkezmeň başarnygyny beripdir, Farabynyň² «Hökümdar pygamber donuny geýen ylahy Eflatun bolmalydyr» diýmesine laýyk ol. Onuň boluþlary, edýän işleri köplere, köplenç, syrly görünüýär.

Togrul begiň Eflatunyň arapça terjime edilen iki kitabyny³ bäs sany ulama müň dinar töláp türkmençä terjime etdirmesine-de kynyk serkerdeleri tykyraşdylar. Ýuz dinara, gör, näçe ýatagan, näçe kösse ýasadyp boljak! Müň dinara müň gulam saklap boljak!

Togrul beg täze döräp gelýän türkmen şalygynyň janly alamatydy. Şonuň üçinem onuň diňe bir ýüreginiň, kalbynyň, akył-paýhasynyň däl, eýsem bedeniniň üstündenem täze şalygynyň doğluş dowamaty özüne ýol gurup geçirip barýardy. Bu keremli dowamatyň öňe çykaran gerçegi ýone bir üýtgeşik adam bolman, eýsem, juda üýtgeşik, ýone bir beýik bolman, eýse juda beýik kişi bolmalydy. Beýiklik – sygymlylyk gabarasydyr. Allatagala ynsanyň beýiklik derejesini kesgitläninde, megerem, esasy ölçeg edip şol sygymlylygy alýandyry. Eger ol bir oba üçin beýik

ynsany ýaratjak bolsa, onda bir obanyň ruhy gjuryny, akyň cuňlugyny öz birligine sygdyrp bilýän kişini ýaradýar, ol bir millet üçin beýik beg gerek bolsa, onda bir adama şol milletiň gjur-gaýratyny jemläp berýär.

Ynsan özüne näçe sygdyrp bilýän bolsa, şonça-da beýikdir. Togrul diňe bir türkmeniň däl, eýsem tutuş yslam ymmatynyň gjury bilen gabz bolup biljek adamdy. Asmanyň beýikligi, her-näçe belentlik bolsa-da, olaryň baryny öz goýnuna sygdyrp bilýänligindedir. Ummanyň beýikligi juda köp dür-göwheri, janly-jemendäni öz göwsüne sygdyrp bilýänligindendir. Gowuzlyk, boşluk ölümniň alamatydyr. Sähel zat bilen derrew dolmaklyk bolsa pesligiň, ejizligiň görkezijisidir. Sähel suw bilen dolýan hanadan beýik dere döremeyär. Sygymlylyk – beýiklikdir. Giňelip hem cuňalyp bilmeyän närseleriň dirilik mümkinçiliği cäklijedir.

Togrul begiň birbada hem ylma, hem danalyga, hem sö-wesjeňlige, hem beden saglygynyň berjaýyna ymtylmagy onuň özüne köp diriliği sygdirmak hyjuwyndandy. Zenan giňelmese, täze ýasaýy – çagany berip bilmez. Asman çuňalmasa, täze pe-lekleri berip bilmez. Külli ýasaýy köne ymtylmadan, bir kiçijik nokadyň daşyna giňelmeginden hem içine çuňalmagyndan peýda edendir. Togrul beg täzeden döreýän türkmen dünyäsiniň ähli çuňluk hem giňlik gjuryny özüne sygdyran kişi. Onuň hyjuwllygy hemem köpe topulmagy ol gjurlary daşa çykaryp, olar bilen bütin türkmen dünyäsini doldurmagyň ugrudy.

– Beýik Perwerdigär bize jahan şalygyny berendir. Agzybir bolsaňyz, ýedi yklým siziňki bolar, öňüňizde durup biljek güýç bolmaz. Agzyňyz alarsa welin, tumaýak galarsyňyz. Babaňyz Mykaýyl sagadatyňyz hem salawatyňyz üçin öz ömrünü size goýup gidendir. Siz babaňzyň ýaşamadyk ýaşyny ýaşamalysyňyz, ýet-medik, telwas eden maksadyna ýetmelisiňiz – diýip, Seljuk beg birmahallar öwüt ederdi, Togrul beg atasy Seljuk begiň Alp Är Töňne, Tonýukuk⁴, Bilge han⁵ Gün eždatlarymyz, şeýle hem iki jahangir dogan Atylla bilen Bleda⁶, olaryň güzel gyz döwletleri- ni⁷ dyza çökerişleri hakdaky gürrüňlerini aýratyn hatyralaýardy.

Alp Är Tonga öldümi?
Yssyz Ajun galдымы,

Özlük öjün aldymy,
Imdi ýurek ýýrtýlar⁸
– diýen mersiýeni Togrul beg oduň basynda jemlenilende
köplenç aýdardы.

Ol Beýik Perwerdigäriň özünü telwas edýän maksadyna ýetirjekdigine düýrmegi bilen ynanýardы. Bäs wagt namazyny yrman okayardы. Ýanynda ulama adamlaryň bolmagyny iň uly hazyna hasaplaýardы. Olary diňleyärdi. Käbir ulamany bir hepdeläp, hiç ýerik çykman diňlärdi. «Hakyky dana adamy sabyr takady bilen tanap bolýar» diýen pikire uýýardы. Dogrusy, onuň islegi soltan Mahmyt Gaznaly deýin aşa sowatly soltan bolmakdy. Arman, bolmasa bolmajak eken: herçent yhlas edip, ulamalaryň söhbетlerini diňlemäge başlasa, teshyrlyk, harby tilsim oýlanmalary, aladalary aňynda rüstemlik ederdi: ulama ha janygyp sözläp durandyr, begiň aňy bolsa haýsydyr bir galada teshyr eyläp ýörenendir. Beg ukudan oýanan ýaly bolar, ýene ulamanyň söhbedini diňlemek üçin ünsüni jemlär, ýöne bu sa param uzak wagt geçmäňkä aňy ýene bir zada gider. Togrul beg ulamalary soltan Mahmyt deýin diňläp, hatyralap bilmeýändigi ne gynanýardы. Soňam öz-özünü köşesdirýärdi: «Jibal ýurduny teshyr edip bolanymdan soň, bir ýylamy ulamalara bagış etjek».

Beýik Taňrynyň: «Men bu gün diniňizi size kämil edip berdim, men nygmatlarymy size rysgal etdim, men size dinlerden yslam dinini mynasyp tapdym»⁹ diýen sözlerini öz ýanyndan köp gaýtalayardы, özünde Farabynyň tekrarlaýan on iki sypatynyň¹⁰ bolmagy üçin çalysýardы.

Ýyllar Seljuk begiň diýenleriniň hakdygyny, Farabynyň nygtayán zatlarynyň zerurlykdygyny aýan edip barýardы. Her bir tutumda Seljuk agtyklary beýik Perwerdigärden yganat – tekgegoldaw tapýardylar.

Togrul beg Söbükteginiň «Pentnamasyny»¹¹, Utbynyn¹² terjimehal kitabyны gaýtalap-gaýtalap okady. Diňe bir Utbynyn ýazarlary bilen çäklenmän, soltan Mahmydyň gullugynda duran ulamalaryň söhbетlerini-de diňledi.

Mahmyt Gaznalynyň Jeýhunyň üstünden ýigrimi kurur¹³ dinar harç edip guran köprüsini¹⁴, urdu atly dil döretmegini¹⁵ Muhammet Togrul beg aýratyn hormatlaýardы. Soltan Mahmyt

- Farabynyň diýyän hakyky «pygamber doňuny geýen ylahy Eflatuny», özem ol beýik şahyr. Onuň ýazan gazallary diwany Unsurynyň gazallaryna gayra dur diýdirýär.

Şahyrlary soltan Mahmyt ýaly arzylap biljek ikinji bir soltan hem bolmaz. Onuň köşgünde diňe şahyrlaryň sany yüz elli-den aňry bolupdy diýyärler. Gazna şäheri ulamalar, şahyrlar şäherine öwrülipdir. Soltan iň ýakyn hasaplan şahyry Unsuryny «Mälekil şugrasy» - «Sygyr mülküniň şasy» hasaplap, onuň agramyna barabar gyzyl beripdir. Şeýle bolansoň Unsurynyň saçagyndaky gap-gaçlar diňe altyndan hem kümüşden bolupdyr. Soltan Mahmyt Zibeni şahyra hem bir pil ýuki kümüş pul (1 kurur dirhem) baýrak beripdir. İş başarıyan adamyň gadyryny bilmek beýiklikden nyşan.

Togrul begiň tabşyrygy boýunça hajyp Abdyrahman Agajy¹⁶ öz askudarlaryny, köplenç, Gazna ugradýär. Ol ýerden gelen şahyrlar, ulamalar Muhammet Togrul bege Zabulistan¹⁷ şalygy, şasy, onuň neberesi, çaryýarlar oňsuksyzlygy¹⁸, karmatlar¹⁹, mezhepler, sopucylyk hakda gürrüň beryärdiler. Beg, herhal, ýolda haýsy hem bolsa bir zat hakda gzykly rowaýat, söhbet diňläp gitmegi, şeydip ýol kesmegi kada öwrüpdi. Yol kesmekde göwnüniň ýeten ulamasyna, şahyryna dinar gaýgyrmazdy.

Altynjanyň göwnüne, ýanynda özi bolmasa, Togrul beg cykgynszı güne düşüp kösenäýek ýalydy, adamsyna nebsi agyrýardy, ony durmuşda ýeke hasaplaýardy.

Hakykatdan hem Togrul beg ýekedi, ýalňyzdy.

Ol juda ýalňyzdy.

Bürgütler, şırler mydama tenha-ýalňyzdyrlar.

Allatagala beýik edip ýaradan bendelerini-de tenha-ýalňyzlykda saklaýar!

Göräymäge, Togrul beg ýeke-ýalňyz däldi, onuň janyny ynanýan, ýegana nedimleri – razdanlary az däldi.

Togrul begiň Dodurga Merwezi, Seyit Rawendi, Ärdeşir Magmarany, emir Uhjury, Hapban Endikäni, Ýıldyrım Sebzewar diýen meslekdeşleri, serkerdeleri bardy. Olar sowatly kişilerdi, arap, pars dillerini kämil bilyärdiler. Togrul näme iş etmekçi bolsa, olar bilen maslahatlaşýardy.

Ejesiniň doganlary Peýkam bilen Bekdaş hem onuň iň ýakyn, ynamdar maslahatçylarydy.

Özünden on bir ýaş kiçi bolan Ybraýym ynal Togrulyň janyны ynanýan iň ýakyn adamydy, ony ýanyndan hiç mahal aýyrmaýardy.

Ybraýymyň bir üýtgeşik başarnygy bardy: ol juda ýatkeşdi. Bir gören adamyny, bir eşiden habaryny aňsat-aňsat ýadyndan çykarmaýardy.

Şeýle bolansoň, Togrul beg köplenc Ybraýymyň ýatkesliginden peýdalanyardy.

Gylyçlaşmakda Ybraýym juda ökdedi. Söweş tilsimlerine-de ökdedi, gözsüz batyrdy. Aýylganç gygyryp giren söweşinde hökmân ýeňiš gazanardy.

Togrul begiň janyны ynanýan adamlary kändi, dost-nedim hökmünde bile gezip ýören adamlary-da kändi. Ýöne şol kän kişileriň arasyndan dört kişi ýeganalygy bilen parhlanýardy.

Olaryň ilkinjisi Ýusup Bazyrganydy.

Ikinjisi, Mübarekdi.

Üçünjisi, Şirpenje Tabgaçdy.

Dördünjisi, Dürnazardy. Ol Ýagmyr başbuguň süýtdeş inisidi.

Ýusup Bazyrgany-da, Şirpenje Tabgaç-da, Mübarek-de begzada ogullarydy, olar Togrul bilen bir ýerde ösüp-ulalypdylar, çagalykdan bäri biri-birinden aýrylmaz razdandylar.

Togrul begiň başga-da iki sany çagalyk razdany bardy, olaryň biri Gutulmyşdy, ikinjisi Nasyrdy.

Gutulmyş – Arslan hanyň uly ogludy. Soltan Mahmyt Gaznaly Arslan hany ýüz otuz sany ýoldaşy (meslekdeş adamlary) bilen Hindistandaky Kelejar galasyna agöýli hökmünde ugra-danda Gutulmyş hem olar bilen bile gidipdi, soňky gelip ýeten habarlara görä, ol kakasyny galadan alyp gacypdyr, ýone ýolda azasyp ele düşüpdir. Şondan soň soltan Masut Arslan hany öldü-ripdir, Gutulmyş bolsa zyndana atypdyr.

Togrul begiň ikinji dosty Nasyr Nusaý söweşinde wepat edipdi.

Şondan bäri Togrul beg her ýyl Nasyryň wepat eden günü matam tutýardy, Gurhan okadyp, sadaka berip, degsin edýärdi.

Togrul begiň razdanlary bilen gatnaşyklarynda bir aýratynlyk bardy. Ol aýratynlyk – bu baş kişiniň aralarynda Togrul begiň aýratyn hatyralanandygyndady, mydama olara baştutan bolanlygyndady.

Olar bütün ömürlerine Togrul begiň ýanynda, gullugynda boldular, sözünden çykmadylar, öz gezeginde, Togrul beg hem olaryň sözlerinden çykmadı. Olar mydama, nirä gitse, bile gitdiler, bile naharlandylar.

Togrul begiň işleriniň rowaçlygynda dört kişiniň hyzmaty az bolmady. Soňky döwürler Togrul beg dört razdanyna-da ýuregini doly açmaýardı. Olar bilen degisýärdi, gülüşyärdi, ýone onuň näme etmekçi bolýandygyny özünden başga hiç kim bilmeyärdi.

Togrul beg açylmak isleyärdi, şol bir wagtda-da içki örtenmelerini örtmek isleyärdi.

Ol içki pikirlerini birki gezek razdanlaryna – nedimlerine ynanypdy.

Üçünji kişi bilýän bolsa, oňa syr diýmek bolmaýan eken. Näme ýerde ýatsa-da, altyn bilen syr ýerde ýatmaýan eken. On-da-da patyşanyň, begiň syry!

Adam patyşa bolsa-da, ýürekdeş, syrdaş küysär eken.

– Näme üçin sen erkek däl? – diýip, Togrul beg käteler degişmä salyp, Altynjana yüzlennerdi, aslynda welin, onuň gara cnydy. – Allatagala sen babatda ýalňyşlyk goýberipdir. Ýogsam bir hatynda üç zadyň – akylyň, görkün hem baýlygyň jemlenme gi mümkün zat däl. Şu üç sypatly zenana öýlenmek islešeň, onda üç gezek öýlenmeli, üç hatyn saklamaly...

Ýaş geçdigice adamyň söhbetdeşi azaljak eken. Ýaşlykda gürrüň-gürrüňden uslyp tapyp, teý tükenmezdi, indi dört razdany bilenem söhbedi süýjäp gidiberenok. Seljuk beg hem agtyklaryny daşyna üýşürip köp-köp pent ederdi:

«Bize Beýik Biribaryň hamdu-senasy birle Gündogar deňzinden Günbatar deňzi aralygyna hökümdarlyk etmek ýazgytdyr²⁰. Beýik Biribaryň bu ýazgydynyň amaly üçin – Oguz ýurduny öz şalygymza öwüryänçäk bize dynç karamdyr. Durmuş akył-paýhas dolandyrýan däldir, ýazgыt dolandyrýandır. Eger akył-parasat dolandyrýan bolsa, akyldar ulamalar itiň art aýa-

gyndan suw içip ýörmezdiler, patyşa bolardylar. Akyldara har ýasamak ýazgыt edilendir. Pählewan, batyr, gaýduwsyz beg patyşa bolmaga mynasypdyr. Emma Allatagalala ýazgыt etmese, ol Allanyň ýalkan beginiň gullugynda durup ömrüni geçirer. Allatagalala bendesini betbagt etmek islese, üç zada – çakyra, meýlide, söhwete melul eder».

Togrul beg atasynyň bu sözleriniň hakdygyny durmuşda gördü: ähli zat Allatagalanyň ýazgыdyna bagly eken. Birmahal Togrul begiň göwnüne Arslan ýabgu bütin ömrüne ýabgulyk edäýjek ýalydy. Ol batyrdy, pählewandy, gaýduwsyzdy, akylliydy, ugurtapyjydy, süýji dillidi. Onuň ömri armanly soňlanar diýseň, ynanar ýaly dälди.

Allanyň edýän öwrümlerini bendesi edip bilmez, asyl aňyna-da getirip bilmez!

Togrul beg soltan bolmak isleyärdi. Ýöne onuň öňünde Arslan ýabgu bardy. Yusup bardy! Gutulmyş bardy!

Bu gün Allatagalala ol gaýduwsyz seljuk gerçeklerini aradan aýyrdы-da, Togrul begi öne çykardy.

Bu gün ol atasy Seljuk begiň, kakasy Mykaýıl begiň, agalary Arslan ýabgunyň, Yusubyn asylly sypatlaryny özünde jemlemäge çalyşdy. Onuň etmeli işleri kän. Ol maksadyna ýetmek üçin Allatagaladan uzak ýaş, berk jan saglyk dileg edäýärdi. Atasy Seljuk beg deýin yüz ýedi ýasamak miýesser edermikä? Seljuk begiň: «Uzak ýasamagyň dört sany şerti bardyr. Şol dört şerti amal etseňiz, men siziň yüz elli ýasaýagyňza kepil geçip bilerin. Dört şertiň birinjisi, hepdede bir gün, iň gowusy, iki gün ora-za tutmak; ikinji şert, aýda bir gezek içini arassalamak; üçünji şert, bahar hem güýz pasyllary ganyň arassalamak-aldyrmak. Dördüncü şert, göwnüni gala tutmak. Şu dört şert amal edilse, adamyň ýanyna ne carrylyk geler, ne-de kesel» diýen sözlerini ýadyndan çykarmayardy, nähili ýagdaý bolanda-da, dört şerti amal etmäge çalyşyardy, saglygynyň aladasyny edäýärdi.

* * *

Ybraýym Anuširwany gowy görärdi. Söweše bile giderdiler.

– Anuširwana özüm lala boljak. Dogrusyny aýtsaň-a, onuň eyýäm ýüni ýetipdir. Muňa lalalyk gerek däl. Özi lala bolup bil-

jem gerçek bu. Altynjan, men saňa bir zat aýdaýyn. Ýene on-ýigrimi ýyldan soň meniň häzirki aýtjak zadymy ýatlarsyň hemem: «Tüweleme, Ybraýym weli adam eken, şu boljak ahwalatlary öňünden gören eken» diýersiň. Men aýdaýyn: Anuširwanyň parlak geljegi bar. Oňa uly-uly derejeler, uly-uly ýeňișler garaşýar. Nesip bolsa, Anuširwanyň musliman dünýäsine, ýedi yklyma hökümi ýörär. Anuširwan – musliman ymmatynyň Anuširwan Adyly²¹ bolar, enşa. Ine, men size welilik satýaryn. Ýene ýigrimi ýyldan Anuširwan şeýlebir beýik adam bolar. Anuširwan Adyl dan hem beýik bolar. Onuň donunyň synyna el degren kişi özüni dünýädäki iň bagtly ynsan saýar. Muny size Ybraýym aýdýar. Muny size men – seljuklaryň gylyjy aýdýar. Seljuk atam maňa: «Kösegim, sen meniň ähli neberämiň hak howandary bolarsyň. Sen meniň neberämiň gylyjy bolarsyň» diýipdi. Atam hak aýdan eken. Siz hem maňa: «Ybraýym – seljuklaryň gylyjy bolar» diýip Seljuk beg hak aýdan eken» diýersiňiz.

Altynjan Anuširwanyň Ybraýym bilen özara gatnaşygyny keseden synlardy. Onuň diňe bir Ynal bilen däl, beýleki seljuk begleri bilen gatnaşygyny-da synlardy. Şonda ol Anuširwanyň aýratyn hatyralanýandygyny duýýardy.

Anuširwan alçakdy, alçaklygy bilenen adamlaryň göwünlerini awlamagy başıarady.

Altynjan onuň bir häsiýetinden howatyrlanýardy: ol hem onuň adamlar bilen nahان, syrly gürrüňleri köp edýänligidi, oňa köp mukdarda hedye-engamyň berilmegidi, näme üçin berilýändigini welin, beg takyk bilenokdy.

Anuširwan günsaýyn baýaýardy. Ol dinarlarynyň köpüsüni Altynjana getirip beryärdi. Altynjan onda gizlin pullaryň-da bardygyny aňýardy.

Adamlar Anuširwana näme üçin lomay-lomaý hedye-engam berýärler?! Altynjan bu hakda köp gezek sorady, Anuširwan ýeke gezegem anyk jogap bermedi.

Soňky günler Altynjan Anuširwanyň syryny Ybraýym ynalyň üstünden anyklamaga çalyşdy: hedye-engamlaryň näme üçin berilýändigini osmakladyp sorady, ýöne ynal her gezek anyk zat bilmeýändigini nygtady.

Ol Altynjanyň göwnünden turmak üçin köp alada edýärdi. «Melike, Togrul seniň gadyryny bilenok. Seni depesinde göterse-de az oňa» diýip, janygýardı. Altynjan bu sözleri adamsynyň eşidäýmeginden howatyr edip oda-köze düşerdi: «Goý, goý, onuň ýaly mojuk söz aýtma!» diýip, ol elewräbererdi. «Näme, men nädogry aýdýarynmy? Men hakykaty aýdýaryn» diýip, Ybraýym sözünü delillendirmäge başlardy. Altynjan şeýle ýagdayda onuň gürrüñini ahyryna çenli diňlemän, turup gaýdardı.

«Altynjan melike, Abdylmälík hanyň Haldan diýen ferraşy bar, ol kepderi bilen habar gatnatmaga gaty ökde diýýärler. Özün bilyärsiň, seljuk begleriniň hersi bir ýerde. Dawut bege habar iberjek bolsaň, ýa Musa Ýabguwa habar ýetirjek bolsaň, käteler birnäçe günläp ýol sökmeli bolýar. Iň gowusy, Haldany çagyryp getireli. Goý, ol Togrul begin berid waziretinde işlesin. Rugsat berseň, men şol kişiniň yzyndan adam ibereýin» diýip, Ybraýym beg bir gün Altynjana yüzlendi.

Şol wagt Togrul beg peýda boldy.

– Näme mesele?

Ybraýym beg Haldan baradaky teklibini Togrul bege aýtdı, beg muňa garşy çykmadı.

– Ol näme üçin seniň ýanyňa köp gelýär? – diýip, Togrul beg Altynjandan sorady.

Altynjan Togrul begin bu sowaly ahyryl-ahyr berjekdigini bilýärdi, ýöne näme jogap berjegini bilmeýärdi.

– Men ondan Anuşirwan hakda soradym.

– Altyn gyz, sen daýyň alada etme. Ol, tüweleme, gül ýalak ýigít. Dowzaha düşse-de, hor boljak däl ol.

– Dowzaha düşmesin-dä hernä.

– Elbetde, dowzaha düşmesin. Tüweleme, sen oňa gowy terbiýe beripsiň. Özem aşa sowatly, ýatkes ýigít ol!

– Ybraýym ynal hem Anuşirwan hakda kän gowy sözleri aýtdy.

Togrul beg Altynjanyň Ybraýymy ýatlamagyny halamady:

– Ybraýym gül ýaly adam, söweşmäge ezber. Dayaw, dört adam bolup daşyna aýlananlarynda ol garşydaşlarynyň dördüsineň öldürmegi başardı. Hakyt gözüm bilen gördüm. Ony

duşmanyň bir çetinden goýberseň, ol duşmanlary palaç ýatyran ýaly edip, paýhynlap, derrew aňyrsyna çykýar. Yöne şeýle edermen bolsa-da, gybat etmegi gowy görýär, köpräk gürleyär. Çem geleniň gybatyny hem ediberýär. Onda aýdylmaly däl diyen düşünje ýok. Onuň akyly elinde. Gaznaly soltany bilenok, ýogsam ol Ybraýyma gep berip, köp maglumatlary alyp biler. Ybraýymı ißsiz oturtmaly däl. Ißsiz bolsa iňirdisi, gепи-sözi köpe-liberýär onuň.

Altynjan begiň bu sözlerine biçak geň galdy. Sebäbi beg Ybraýym jandan-tenden ezizleyärdi. Ol hakda hiç wagt häzirki ýaly sözleri aýtmayardы, ony mydama hoş sözler bilen mahabat-landyrýardы.

«Hudaýtagala maňa seni ýörite goldaw hökmünde eçilipdir, sen bolmadyk bolsaň, men juda kösenjek ekenim» diýip, Togrul begiň Ybraýyma aýdan sözünü Altynjan üç-dört gezek eşidipdi.

– Ybraýym ynaldan size ýamanlyk gelmez.

– Gelmez!..

Ybraýym bütin ömrüni Togrul beg bilen geçiripdi, mydama onuň ýanyndady, hyzmatyndady. Olaryň biri-birinden aýry zatlary ýokdy. Togrul özüniň her bir tutumyny Ybraýym bilen maslahatlaşýardы.

Altynjan adamsynyň özüni Ybraýymdan gabanýandygyny aňdy. Şonuň üçin hem Ybraýym ynaldan gaça durdy.

Ybraýym ynal welin, tekepbirlik bilen onuň ýanyna bardy. Şeýdibem Altynjany çykgyntsyz agyr güne saldy.

Ybraýym soňky gezek Altynjanyň ýanyna gelip, Haldany getirdendigini, onuň işe başlandygyny, kepderileriniň aragatnaşyk üçin gaty peýdaludygyny nygtady. Ol ýaňy başlan sözünü aýdyp gutarmandy, sözünü aýdyp guitaransoň, Altynjan ondan özüniň ýanyna gaýdyp gelmezligi telmirmekçidi.

Altynjan adamsynyň haýbat bilen ýöräp gelyändigini gördü.

– Altynjan, ýör içerik!

Togrul beg aňsat-aňsat häzirkisi ýaly gaharlanmaýardы.

«Eý, Hudaý, onuň gaharyny getiren zat nämekä?» diýip, Altynjan içini gepledip, Togrul begiň yzyna düşdi.

Içeri girdiler.

Togrul beg gazap bilen Altynjana yüzlendi:

– Düýn namazşam nirede bolduň?

Bu sowal Altynjan üçin garaşylmadık sowal boldy. Ol düýnki bolan wakalary göz atuwytndan geçirmäge çalyşdy. «Beg haýsy zady bilmek isleyärkä?» diýip, ol içini geplettdi.

Ol düýn baş-alty ýerde boldy, baş-alty adam bilen duşusdy.

Elbetde, Altynjan näme etmekçi bolsa, soltana aýdýardы, ýöne düýn soltanyň dergähinde adam köp bolansoň, ol: «Soňundan habardar ederin» diýen niýet bilen birki ýere bardy, birki kişi bilen gepleşdi, ýöne begiň halamajak ýekeje işi-de edilmedi.

– «Düýn nirede bolduň?» diýýarin men saňa? Sen meniň aýagymyň aşagyny gazyp ugradyňmy indi?

– Kimdir biri siziň ýüregiňizi nähak çiširipdir.

– Nähakmy?

– Nähak, begin, nähak. Heyý-de, men siziň garşyňza bir iş ederimmi? Men özgäniň-de nähak iş etmegine ýol bermerin.

Togrul beg ýyrtyjy ýolbars bolup, Altynjanyň üstüne topuldy.

Altynjan özünden gitdi, begiň soňky urgularyny duýmady.

Togrul beg şol gün Humrana gitdi. Üç aýlap hatynyndan habar almady, bu Altynjana çekýän yzasyndan hem agyr urgy boldy.

Ýogsam onuň cep eli burkupdy.

Onuň dertleri biri-birinden ýowuzdy, agyrды.

Iň agyry, iň ejirlisi başgady.

Togrul begiň adyna Seljuk dakmak islän çagasy düşüpdi.

Altynjan çagajygyn agysyny aglady.

Her gün gözyaş dökdi.

Ten agyrysy bir ýyl töweregí azar berse-de, Altynjan özüne teskin bolýardy. Döwlen iki gapyrgasyny kesip aýýrsalararam razydy, esasy zat özüniň bigünädigine adamsynyň düşünmegidi. Kabil bilen Anušírwan şol agyr günler onuň ýanyndan aýrylman, göwünlik berdiler:

– Iň agyr zat – töhmet. Siz maňa töhmet atanyň kimdigini anyklap beriň – diýip, Altynjan olara birnäçe gezek aýtdy.

Megerem, Kabyl bilen Anuširwan Togrul begiň ýüregini cişirenin kimdigini bilyän bolmaly, olar her gezek giň bolmagy ündemek bilen çäklendiler. Olaryň bu sözlerine Altynjanyň hasam gahary gelýärdi:

– Siz näme üçin maňa giň bolmagy ündeýärsiňiz? Siz näme üçin maňa töhmet atan adamyň kimdigini anyklamakçy bolmaýarsyňyz?

* * *

Kabyl bir gün Anuširwanyň, kyrk cilteniň onbegileriniň öňüne düşüp, Altynjanyň ýanyna geldi.

Düşekde mejalsız ýatan Altynjan olaryň möhüm bir habar bilen gelendiklerini aňyp, garysyna galdy, üst-basyny tertibe saldy, ol gelenleriň näme habar bilen gelendiklerini aňýardı. Şeýle-de bolsa, ilki olary diňlemegi, soňundan öz gelen netijesini mälim etmegi makul bildi. Şonuň üçin-de näme habarynyz bolsa aýdyberiň diýen terzde gaşynda duranlara seretdi.

– Altynjan, goşuňy ýygna! – diýip, Kabyl kesgin aýtdy.

– Nähe üçin?

– Gideli.

– Nirä?

– Tapawudy ýok, bu ýerde-hä durarlyk galmadı. Togrul saňa nähak sütem etdi, onuň üçin uzur hem soramady.

Anuširwan Kabylyň sözünüň üstünü ýetirdi:

– Goý, uzur sorasyn!

– Ýok, ýok. Hatynyndan uzur soraýan äre men är diýmerin – diýip, Altynjan garşı çykdy. – Erkegiň maňlayyna urmak, hatynyňka urulmak ýazylypdyr. «Ärim urdy» diýip gitmek aýyp bolar.

– Sen ýonekeý hatyn däl. Sen biziň ýüzümüzizi tuwagy. Sen biziň mertebämiz. Begiň seni urmagy – bizi urmagy. Begiň seni urmagy – biziň mertebämizi masgaralamagy.

– Gideli, lalam – diýip, Anuširwan seslendi.

– Men siziň pikiriňizi goldaýaryn, ýone başga bir mesele bar.

– Ol nähili mesele? – diýip, Kabyl heşerlendi.

– Men ýeňlip gitmegi namys bilýärin. Ýeňilmegi halamaýaryn. Gitsek, diňe ýeňip gitmelidiris.

– Nädip?

– Nädip ýeňjekdigimi bilmeýärin, diňe ýeňjekdigimi bilýärin. Urulmak – täzelik däl. Maňa ejir berýän zat ten awusy däl, ýok, begiň maňa müňkür bolmagy, ynanmazlyk etmegi maňa ejir berýär. Eger häzir gitsem, bu ejir meni uzak ýaşatmaz. Men bege özümiň pæk, halal hatyndygymy subut etmeli, hökman subut etmeli.

– Düşnükli, sen gitmek islemeýärsiň. Urulsaňam, çydamak isleyärsiň.

– Kabyl, sen mydama gysyk gürrüň edýärsiň. Näme etmeli-digimizi men size Togrul beg gelen günü aýdaryn, ýöne siz maňa begiň ýüregini çışiren nejisiniň kimdigini anyklap beriň!..

* * *

Altynjan bir aýlap düşege baglandy, döwlen gapyrgalary aňsat bitäýmedi.

Ol kyrk günden soň, daşary çykyp ugrady. Barybir, ysgyn-syzlykdan ýaňa ýorese başy aýlanýardы.

Ol ýatmakdan ýaňa bez bolupdy, daşary çykasy, bedewli sähra aýlanasy gelýärdi, şu maksat bilen ada ýöräp teblehana bardy.

Akgar (täze berlen at dor reňklidi, şeýle-de bolsa, Altynjan ony «Akgar» diýip atlandyrypdy) eýesini görüp hokrandy. Dogrudanam, Akgar Altynjany görüp begendi, birki gezek çarpaya galyp kişnedi.

– Eý, ganjyk! Saklan!

Altynjan ýeňsesinden çukan bu nätanş sese ör-gökden geldi. «Eý, Hudaý, bu näme boldugy? Kimkä maňa beýle yüzlenmäge het edip bilýän?!

Ses ikinji gezek ýaňlandy:

– Yzyňa öwrül, ganjyk! Men seni häzir öldürjek!

Altynjanyň yzyna öwrülesi, özünü öldürmek isleyän ganhoryň ýüzünü göresi gelmedi, gozganman durdy.

– «Yzyňa öwrül!» diýärin men saňa!

– Maksadyň öldürmek bolsa, nämä dursuň? Eli ýaragsız hatyny ýeňsesinden gelip, namartlyk bilen öldürmäge ynsabyň çatýan bolsa, sen erkek däl!

– Men namart däldirin, men mertdirin. Hut şonuň üçin hem men saňa: «Yzyňa öwrül!» diýýärin.

– Eli ýaragsyz hatyny öldürmegi özüne mertebe bilyän namarda men erkek hem diýmeyärin. Beýle kişiniň yüzünü görmegi ölümdenem agyr jeza hasaplayaryn.

– Gepleme! Men seniň sözüne mätäç däl! Kelemäni öwür!

– Sen Togrul begiň hatynyny öldürmäge gorkaňokmy?

– Sen indi Togrul begiň hatyny däl! Bilmeýän bolsaň, bil, Togrul beg senden yüz öwürdi. Ol indi seni görmek hem islemeýär. Hut şonuň üçin ol köşge gelenok. Ol seniň bu ýerden gideriňe garaşýar.

– Seniň bu aýdýanlaryň pikirlenmegi başarmaýan gybat-keşleriň gybaty. Bilmeýän bolsaň, sen-de bil, Togrul hatyndan gaçyp ýören är däl!

– Bä, sen entegem özüni Togrul begiň hatyny hasaplap ýörsün-ow?!

– Elbet! Men Togrul begiň hatyny! Özem ýeke-täk hatyny! Özem begiň ýüregi!

– Ýüregi bolýan bolsaň urmazdy, gapyrgalaryň döwmezdi!

– Erkegiň urmasy – hatynyň mertebesidir.

– Gapyl, loly!

– Ine, bu sözüň üçin hasap bermeli, jezaň çekmeli bolarsyň. Sen maňa «Loly» diýip töhmet atdyň. Sen meniň lolulyk eden ýerimi gördüňmi ýa bu hakda eşitdiňmi?

– Gapyl, loly! Kellemäni öwür!

– «Loly» diýip töhmet atmadyk bolsaň, men seniň günäni geçsemem geçerdim, ýone indi men seniň günäni geçip biljek däl. Kelemäni seniň özüň öwür.

– Besdir, seniň bilen gepleşip oturjak däl men! Men senden arymy almakçy! Goý, soň meni öldürseler öldürsinler!

Kabylyň sesi eşidildi:

– Kuýaş, Kuýaş, saklan!

Anuşirwan gorkuly gygyrardy:

– Kuýaş, Kuýaş dogan, saklan!

Akgayá gygyrardy:

– Kuýaş, edýäniň näme seniň?!

Ylgap gelýän adamlaryň aýak sesleri eşidildi.

– Ыа, Alla!

Bu Kuýaşyň iň soňky sözi boldy. Ol elindäki mizragyny öňüne tutup, Altynjana bakan batly ylgady. Onuň maksady ata seredip duran Altynjanyň içinden mizragyny parran geçirmekdi.

Altynjan «Zamahşar gijesi» Togrul begiň ýeňsesinde iki gözünüň bardygyna geň galypdy, ol şondan bări geçen döwür içinde ýeňsesinde iki göz edinmegi başaran bolmaly, yzna öwrülmän Kuýaşyň her bir hereketini gördü, ajal bolup gelýän mizragyň öňünden sowulmaga, bilindäki hanjaryny Kuýaşyň jugdanыndan urmaga yetişdi.

Kabyl dagy gelende boljak iş bolupdy.

Kuýaş bir wagşyýana gygyryp, ýkyldy:

– Dag arman! Dag arman!..

Altynjan gözlerini petredip ýatan on ýedi – on sekiz ýaşlaryndaky jahyla seretdi. Ol bu jahylyň ýanyndan ýaňja geçip gaýdypdy. Jahyl oňa ýylgyryp salam-da beripdi. Özem ol ýeke däldi, onuň ýanynda başga-da bir jahyl bardy. Hany, ol?!

Altynjan jahyllar bilen salamlaşan ýerine seretdi. Görse, Kuýaşyň ýanyndaky ikinji jahyl gaty-gaty ýöräp, Günbatara tarap gidip baryar.

– Saklaň şol oglany! Çyrlak, Ýatmaz, saklaň ony! – diýip, Altynjan oglana bakan elini uzatdy.

Kabyl dagy ýetip geldi.

Kuýaş eýýäm jan beripdi.

Hiç kimden ses çymady:

– Kim bu? – diýip, Altynjan Kabyla ýatan jesedi görkezdi:

– Kuýaş!

– Janmyý ýakma meniň! Adynyň Kuýaşdygyny eşitdim, ýöne munuň meni öldürjek bolandygynyň sebäbini bilmeýärin. Bu ýigit näme üçin meni öldürmekçi boldy? Onuň mende näme ary bar?

Altynjanyň bu sowalyna hiç kim jogap berip bilmedi. Belki, Kuýaşyň ýanyndaky ýigit bilyändir?!

Gacyp barýan jahyly tutup, Altynjanyň huzuryna getirdiler.

Jahyl başyny dik tutup, gahar-gazap bilen bakyp durdy.

– Sen kim?! – diýip, Altynjan jahyla dikanlap bakdy.

- Sadyk Batman!
- Kuýaş näme üçin meni öldürjek boldy?
- Sadyk Batman göwünli-göwünsiz jogap berdi:
- Özünden soraň!
- Sen näme üçin meniň bilen gaharly gürleşyärsiň? Menden göwnüň galan ýeri barmy?!
- Edeniňi edip, indem utanman: «Menden göwnüň galan ýeri barmy?!» diýip soraýarmyň?
- Üstümde Alla bar, men seni öň nirede görenimi ýadyma sylyp bilemok. Seniň göwnüňe-de degendirin öýdemok.
- Sen meniň babamy öldürdiň, babamy! Indem: «Seniň göwnüňe-de degendirin öýdemok» diýärsiňmi?
- Babaň adyny aýt!
- Batman!
- Altynjan uludan demini aldy:
- Düşnükli, düşnükli. Kuýaşyň babasynyň ady hem Tahyr bolmaly!
- Eýse näme!
- Diýmek, ikiňiz ar almakçy bolupsyňz-da?!
- Näme, binamyslyk edip, başymyzy aşak salyp gezibermeli ekenikmi?
- Men saňa, Sadyk, hakykaty düşündireyin – diýip, Altynjan janykdy.
- Maňa düşündiriş gerek däl... Bu ýerde düşünip-düşünmez ýaly hiç zat ýok. Babamy Zamahşarda öldüreniň hakmy? Hak! Oguz han: «Myhman – ataňdan uly» diýipdir. Sen bolsa, ataňdan uly adamy – meniň mährinden ganmadyk babamy nähak öldürdiň.
- Diýmek, seniň maksadyň hem meni öldürmekmi?
- Men Togrul begiň hatyrasy üçin saňa hiç zat diýemok. Beg saňa talak berse, şol gün ýa arymy ýerine salaryn ýa-da Kuýaşyň gününde düşerin...

* * *

Askudar Altynjana Togrul begden bir bukja getirip berdi. Onuň içinde iki sany ýowşan baldagy bar eken. Altynjan

ýowşanlary öwran-öwran ysgady, ysgadygyça agysy tutdy. Ol aglamak aglady.

Iki günden soň Togrul beg geldi.

Ähli emeldarlar daşary cykyp, begi dabaraly garşylady.

Altynjan daşaryk çykmary, ýöne gabsadan jyklap, Togrul begiň gelşini, atdan düşüşini, adamlar bilen hal-ahwal soraşysyny – her bir hereketini ünsli synlady, begiň aram-aram haremə bakan seretmesinden onuň özünü agtarýandygyny aňdy.

Beg adamlaryň öňüne düşüp karargähine bakan ugrady, ýöne uzak gitmän, haremine bakan gönükdı.

– Gelyär! – diýip, Altynjan pysyrday, näme etjegini bilmän doňan ýaly bolup durdy.

Işık şarka açyldy:

– Altyn gyz, halyň niçik?

Altynjan sesini çykarmady, duran ýerinden gozganjak hem bolmady.

Togrul beg içişikde durup, ahmyrly sözledi:

– Muhammet alaýhyssalamyň hatyny Aýşa-da töhmet atypdyrlar²², saňa töhmet atylandygyny-da men soň bildim, haýp, giç bildim. Soň arkaýynçylykda gürleşeris, men seniň halyňdan habar almak üçin geldim. Kesek diňe miweli agaja atylýandyr. Näme üçin dymýarsyň? Nämedir bir zatlar aýt ahyryny.

Altynjan şindem doňan ýaly boldy durdy.

Togrul beg uludan demini aldy, Altynjana seredip, birmeyý dan durdy, goltugyndan bir düwünçek çykaryp, ojakbaşynyň üstünde goýdy-da, çykdy gitdi.

Altynjan özünü aşak goýberdi, sojap-sojap aglamaga başlady, agladygyça aglasıy geldi.

Garaňky düşdi.

Wagt ýarygije boldy.

Ýöne Togrul beg gelmedi.

Daňdanlar uka gitdi.

Ol özüne seredilýändigini duýup, ukudan oýandy, gözüni ada açyp, töweregine garanjaklady, diňşirgendi, üstüne

ýorgan ýapylandygyny duýdy. Görse, başujunda Togrul beg aýbogdaşyny gurap, seredip otyr.

Adamsynyň seredip oturandygyny gören Altynjan birbada aljyrady, damagy hykga doldy.

Togrul beg Altynjanyň ýüzüni emaý bilen sypady, gözünden paýrap dökülyän gözýasy üzňüksiz syldy.

Bu mahal Altynjanyň kemligi tutupdy, agladygyça aglasý gelýärdi.

Togrul beg onuň elinden çekip gujagyna aldy, şeýlebir yħlas bilen gujaklady:

– Sen nika gjämiz meniň ýüregim bolmak isleyändigiň aýdypdyň. Şonda men muny asla mümkün zat däl diýip hasap edipdim. Görüp otursam, mümkün eken. Indi, hakykatdan hem sen – meniň ýüregim. Indi sen meniň üçin öňki Altynjan däl, düýpgöter başga Altynjan. Men orta ýaşan adam, sen welin, entek ýaş. Yaş hem bolsaň, maňa uly sapak berdiň. Indi hiç kim töhmet atyp meni ynandyryp bilmez, çünki ýüregi aldap bolmaýar.

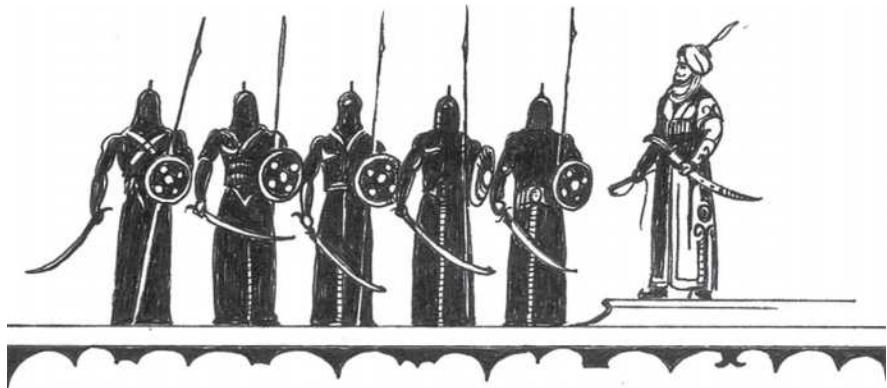
Altynjan mundan artyk hiç zat aýtma diýen terzde Togrul begiň agzyna elini ýetirdi.

Sebäbi ol bolup geçen ahwalaty öz maňlaýndaky ýazgylar hasaplaýardy, Gurhandaky: «Alla ynsana diňe güýjuniň ýetjek möçberinde ýük yüklär» diýen pähimine ynanýardy, Allanyň maňlaýna ýazgyny merdemsilik bilen çekmek isleyär-di, çekyärdi hem. Çünki ýasaýış dowamatynyň baş manysy Allatalagananyň dünýäni ýaratmakda, öňünden biçen tutumynyň amala aşmagydyr. Öňden biçilip goýlan ol tutuma ýazgylar diýilýär. Ýazgylar şeýle alanyňda, adatdan daşary bir zadam, adam akylyna sygmajak bir zadam däldir. Ýazgylar – bu Wagt hem Giňişlik arasyndaky üzülmez baglanyşyklardyr, bar bolany. Düýn şu günü, şu gün ertiri, ertir birigüni... şertlendirip, kesgitläp gidip otyr. Arman, bu şertlendirmäniň ähli jikme-jiklikleri akylymyza sygmansoň, olary bölmek mümkün däl bolansoň, bize ýazgylar öz çykaran gorkuly hokgamyz ýa-da haýran galдыryjy geň-taňlyk bolup görünýär. Wagt bitewüdir, öňünden kesgitlenendir, çünki diňe öňden kesgitlenen zat bitewi bolup biler, ýazgylar bolsa şol bitewüligiň biziň paýmyza düşenje bölegidir.

Adamy ýazgyda ynanmak ýa-da ynanmazlyk däl-de, ýasaýyş hyjuwy ýasadýar. Bu hyjuwyň çeşmesi bolsa Alladandyr. Bu hyjuw ýazgydyň hökmürowanlygyny göz öňünde tutulyp, sarp edilse, munuň özi akył-parasatlylykdyr. Töwekgellik – ine, iň ýokary parasat. Töwekgellik özge barça närseden geçip, diňe Hudaya bil baglamakdyr. Togrul begiň Altynjany urup, göwresindäki çagasyň düşürmegi ýazgytdy, sebäbi bu hereketiň ujy gaty aňyrlardan gaydýardy. Bir hereket beýlekiniň esasynda döreyär, şeýdip, dowamat höküm sürýär.

Altynjy hekaýat

IKINJI BASGANÇAK

Altynjan melike – nedim. Özem bu wezipäni Togrul beg kätibiniň üsti bilen resmileşdirdi, halyfyň wezirleriniň haky bilen deň hak – müň dinar hak belledi. Şeýle hem oňa dabaraly ýagdaýda hatyn unwany berildi. Seljuk zenanlarynyň içinde bu ada ilkinji gezek Altynjan mynasyp boldy.

Ol her gün bir eşik geýyärdi, ýöne ýöriše gidende diňe adamsynyň nika gijesindäki beren eşigini geýyärdi, bu eşigi ähli eşiginden eziz görýärdi, ony ýassygynyň aşagynda ezizläp, na han saklaýardı.

Togrul beg Altynjan üçin ýöriş hem söweş eşigini tikdirdi. Bu eşik ata münmek, ýöremek üçin gabyldy. Eşigin bir artykmaçlygы bardy, ol artykmaçlyk erkek kişileriň egin-eşikleriniň biçüwinde zenanlaryň geýyän gymmatbaha atlaz matasyndan tikilenligidi.

Altynjan altyn guşagyndan Tümen daýysyndan galan altyn saply hanjaryny asardı. Beg hatynynyň ýörişlerde hanjarly, ýaragly bolmagyny unasa-da, haremhanada hanjarly gezip ýörmegini unamandy. Şonuň üçin ol hatynyna şeýle diýdi:

– Öýde hanjar göterip ýörme. Batman neressäniň ogly baradaky howatyryň aňyňdan aýyr. Men onuň bilen gowy düşünüñsdim. Ol indi seniň ýakynyňa gelmez. Onsoňam men ony Balhana¹ amid edip ugratdym.

Altynjan bu sözden soň – hanjaryny haremhanada goýup, ilkinji gezek daşaryk çykanda, öwrenişmänligindenmi-nämemi, göwnüne, garaşylman durka begiň janyna kast ediläýek ýaly boldy durdy.

Dogry, begi goraglap ýörmegiň zerurlygam ýokdy, çünkü ony dört yüz adam goraýardы.

Beg ýörände üç hatar mufrat – haşam² önden, üç hatar jandar sagdan-soldan, üç hatar şatyr hem yzdan ýoreýärdi.

Begi goraýan şatırlar, jandarlar ynamdar, daýaw, türgen, batyr ýigitlerdi. Olar goraga alnanda wepaly hyzmat etjekdikleri barada Gurhandan ant içýärdiler.

Antyň bozulan ýerinde erkek kişiniň mertebesi guitarýardы.

Seljuk jemagatynda jandarlar, şatırlar, haşamlar, mufratlar çagalykdan ýörite bilim-tälim berlip ýetişdirilmäge başlandy. Olar öz ata-eneleriniň kimlerdigini, özleriniň nirede dünýä inendiklerini bilmeyärdiler. Ýabgulyk agyr söweşlerde ata-enerleri wepat eden ümbülmez ýetim çagalary haşamlyk üçin ýörite ýygnaýardы. Olary durmuşdan üznelikde ýasadýardylar, terbiyeleyärdiler. Olaryň hossary-da, arkadagy-da – Togrul begdi.

Haşamlaryň yhlaslylygyny Altynjan mundan bir ýyl öň görüpdi. Şonda bir obanyň adamlary bilen Togrul beg gürleşip durka köpçüligiň içinden eleşan eşikli bir juwanmert kişi begiň aýagyna ýkylyp tagzym etmek üçin öňe çykdy, ýöne jandalar onuň maksadyna ters düşündiler: ony begiň janyna kast etmekçi bolandyr öýtdüler. Haşamlaryň iki sanysy wagşyýana gygyryp, eleşan görgüliniň üstüne towusdy, çem gelen ýerinden hanjar urdy. Eleşanyň bedeninde hanjar sokulmadyk abat ýer galmadı. Ony öldürmek üçin hanjaryň ýeke gezek jaýdar sokulmagy hem ýeterlik welin, haşamlaryň her biri ol eleşanyň endamyny eşigindenem bäs-on esse eleşan etdiler. Haşamlar wagşylaşypdylar: howandar-keramat hasaplap ýoren begleriniň janyna kast ediljek bolunmagy olary gazap atyna atlandyrypdy.

Eleşanyň eleşan eşikleriniň arasyndan zogdurylyp gan akyärdы.

Bu ayýlganç görnüşiň şayady bolan halaýygyň haýýady göçüpdi, olaryň içinde özünden gidenleri-de az däldi.

Şol görnüş Altynjanyň hem göz atuwyndan aýrylmaýardy.
Ol dogany Kabyla, çiltenlerine her gün hüsgär bolmagy sar-
gaýardy.

* * *

Begiň goragynyň sahyby Peýkamdy. Ol Altynjany hala-
maýardy, oňa göwni-de ýetmeyärdi. Görer göze welin, ýalym-ýu-
lumdy: her gezek duşuşanda «Gelin, manlykmydyr? Hudaýtaga-
la seni Togrul üçin ýaradypdyr. Siz biri-biriňize mynasyp jübüt.
Näme gerek-ýaragyň bolsa, çekinmän aýtgyn, seniň möhümiňi
hökman bitireris» diýerde.

Altynjan hem öz gezeginde hoşamaýsyrardы:

«Hudaýa şükür, siziň barlygyňyzda biz örän arkaýyn. Bir ze-
rurlyk ýuze çyksa, hemayatyňzy gaýgyrmajakdygyňzy bilyärin.
Siziň ýaly garyndaşlarynyň, siziň ýaly razdanlarynyň barlygy –
Togrul begiň rowaçlygы!»

Altynjan içinden başga zat diýerde. «Eý, garry ýigrenji,
aýagyň göre sokup otursyň. Pisiň aşyryp, özüni ýigrendirip
ýörmän, galan ömrüni agtyklaryň arasynda öyünde geçirseň bo-
lanokmy? Ölmek niýetiň ýokmy seniň?!»

Peýkam – ýaşynyň bir çene barandygyna seretmezden bady-
howa, sögünjeň kişidi.

Altynjan Togrul beg ilkinji gezek düşünişmek üçin Zamah-
şara baranda, Peýkam: «Gapyl, ganjyk!» diýip, Altynjana azgyry-
lypdy. Şondan bări Altynjan Peýkamy ýigrenyärdi.

Togrul begiň öz goragyny Peýkama ynanmasы Altynjan üçin
düşnüsizdi. «Ol Dürnazar ýa Bekdaş ýaly düşbi, duýgur däl
ahyryny!» diýip, içini gepledärdi. Daşyndan welin, bege hiç zat
aýtmayırdы.

Kâteler Togrul beg:

– Altyn gyz, sen maňa ýüregiňi doly açmaýarsyň. Munyň
nädogry. Seniň menden ýaşyryн pikiriň bolmaly däl – diýärdi.
– Sen nämedir bir zada garaşyán ýaly.

Altynjan begiň duýgurlygyna haýranlar galardy. Hakykat-
dan hem ol begiň ýanynda doly açylmaýardy, näme üçindigini
özi-de bilmeýärdi.

Namazşamyň öňüsyrsasydy.

Goşun Tusuň³ dört kerwe günbatar tarapyndady. Altynjan daşarda Kabyl bilen durdy.

Kabyl öwünýärdi. Şeýlebir göçgünlü öwünýärdi welin, aýdýan zatlaryna häzir hakyat özem hezil edýärdi.

Altynjanyň ýanynda duran çiltenleriň serkerdesi Akgaya bilen Çyrlak onuň diýýän zatlaryny diňläp duruślaryna syrly ýylgyryardylar. Kabyl ol ikisine ünsem berenokdy, onuň ünsi Altynjandady. Ol gürrüni Altynjana beryärdi. Rast, ol ynanýarmy, Kabyl üçin ýeterlik şol! Altynjan hakykatdan hem Kabylyň başdan geçirmeleriniň hakdygyna ynanýardy, oňa guwanýardy.

Kabylyň gürrüňine görä, ol ýolbars ýalydy, öňünden çy kany öldürip gidip baryärdi. Ol ýalan sözlemeýärdi, haky katy aýdýardy. Aýdylýan hakykat – bitirlen iş şöhratlydy, şeýle bolansoň, ol öwünme ýaly bolup eşidilýärdi.

Togrul beg Anusirwan, Şirpenje Tabgaç, Abylkasym Buýany, serkerde Halaç daga nämedir bir zady janygyp düşündiryärdi.

Olaryň duran ýerlerinden ýigrimi-otuz ädim aňyrdan goşunyň hymalary başlanýardy. Esgerler öz aladalary bilen başagaýdylar. Olar begiň duran ýerine ýakynlaşmayärdylar.

Togrul beg dagy özara gürleşip hymalara bakan dähedem-dessemläp ugrady. Olar hymalara o diýen ýakynlaşman yzy na öwrüldiler. Serkerde Halaç sesini çykarman aýdylýan zatlary düýrmegi bilen diňleyärdi. Muhammet Togrul beg bolsa oňa nämedir bir zady janygyp düşündiryärdi. Serkerde begiň aýdýan sözlerini baş atyp öwran-öwran makullayırdy, mahal-mahal hem yüzüne gonýan siňekleri elini galgadyp kowýardy.

Jandarlar serkerdäniň elini galgadyp siňek kowmasyny kimidir birini çağyrmak diýip düşündiler. Şundan peýdalandy myá bu zatlara üns bermezden maksat tutdumy-nämemi, hymalaryň arasyndan ýeňil geýnen ýigrimi baş-otuz ýaşlaryndaky hortap, köseleç gulam aýakýalaň, baş açık halda Togrul bege bakan ýylgyrjaklap gaty-gaty ýöräp ugrady. Gulam Altynjanyň inini jünbüše saldy.

Altynjan Togrul bege bakan gönügen bu köseleç gulamyň ýüzi gülüp dursa-da, içinde tüweley gopýandygyny onuň tebsi-räp duran dodaklaryndan aňdy, onuň her bir ädimini, her bir hereketini mukytlyk bilen yzarlady, uly howpuň abanýandygyny on iki süňni bilen szyp, özi bilmezden begiň öňüne galkan bolmak üçin ylgamaga başlady.

Köseleç gulam sag elini donunyň içine sokanda onda bet matlabyň bardygyna Altynjanda birjik-de şübhe galmadı, ol çirkin gygyryp, bege bakan ok bolup atyldı.

Gulam Altynjanyň wagşyýana gygyryp, begiň öňüne galkan bolmak üçin gelýändigini görüp aljyrady: ät galmazlyk üçin howlukdy. Begiň on-on iki ädim ýakynyna gelende çala sägindide, bege bakan ak saply hanjary bat bilen atdy. Altynjan özünü begiň üstüne okladı.

Altynjanyň badyna Togrul beg ýkyldı.

Hanjar yzda duran Halaç serkerdäniň döşüne çumdi.

Atan hanjarynyň bege degmändigine jany ýanan gulam gol-tugyndan ikinji hanjaryny çykaryp, begiň üstüne topuldy.

Altynjan Togrul begiň bilindäki hanjary çakganlyk bilen sogrup aldy-da, gulama bakan wazyrdadyp atyp goýberdi.

Hanjar köseleç gulamyň boýnuna çumdi. Ol sähel säginip boýnuna çümen hanjary batly sogurdy, boýnundan akýan gany seceläp, ylgawyny dowam etdirdi. Uzak ylgap bilmän, entirekläp ýkyldı.

Köseleç gulama biraz salymdan güýç geldi, hokurdap ýerinden galdy. Şol wagt Kabyl ýetişip gelip, köseleç gulamyň depe-sinden şeşperini inderip, kelleçanagyny paçak-paçak etdi.

Togrul beg garysyna galyp, Altynjanyň hanjar zyňsyny, köseleç gulamyň üstüne ýaraly ýolbars ýaly bolup topulyşyny görüp, aňk boldy.

Sirpenje Tabgaç bilen Anuşirwan Togrul begiň ýerden tur-magyna tekge berdi.

Sähel salmyň içinde bolup geçen ahwalata ynanar ýaly däl-di. Hiç kim bu ahwalatyň täsirinden çykyp bilenokdy.

Ähli kişi doňan ýaly bolup sarsman durdy.

– Begim, size hiç zad-a bolan däldir? – diýip, Anuşirwan saňyl-saňyl etdi, begiň üst-basynyň tozanyny kakyşdyrды, oňa Kabyl-da ýardam berdi.

– Ык, маňа болан зат ýок.

Özünü dürsän Togrul beg töweregine garanjaklady. Onuň nazary Altynjanda saklandy. Beg oňa näme dij̄egini bilmeyän ýaly, birpaýyz dymdy, basyny aşak saldy. Soň ýene töweregine garanjaklady. Nazary ýene Altynjanda saklandy:

– Sen meniň askudarymy nädäýdiň?

Altynjan nämä garaşsa-da, begden bu söze garaşmandy. Ol bege geň galyp seretdi.

Kabyl öz uýasyny hasam geň galdyrды:

– Altynjan ýalňyşdy, size kast ediljek bolunýandyr öýtdi, hökümdarym, ýöne siziň ýakynyňza guş gelse, ganatyndan, ýagy gelse, kellesinden mahrum bolar. Men size howp abanmagyna ýol bermerin. Siz meniň doganymyň günäsini geçiň, hökümdarym! Askudara men: «Beg ýanyna çagyryńça garaş!» diýip buýrupdym. Olam garaşdy. Askudar ýanyňza gelmekçi bolanda Altynjan ony tanamady. Onuň Altynjany öldürmek üçin atan hanjary-da Halajyň bagtyny ýatyrdy.

Halajyň ölümü bege agyr degdi. Ol serkerdä ertirden bări etmeli işlerini birin-birin düşündiripdi. Indi ol düşündirişleriň boş geçdigи bolýar.

Serkerde Halaç ýalyýigitleri ýetişdirmek aňsatmy näme? Onuň ýaly edermen, ugurtapyjy serkerdeler seýrek dogulýar. Ýone çawyp gelen hanjar garaşman durkaň ömür tanapyň üzäýýär. Ol hanjary Allatagalanyň saňa sary haçan gönderjegi belli däl...

Herhal, bolup geçen bu ahwalat goşunyň arasynda serkerde Halajyň janyна kast edildi diýlip ýaýradysa ýerlikli boljak. Goý, gulamlar Togrul begin, onuň hatyny Altynjanyň janyна kast edip boljakdygy barada pikirem etmesinler!

– Halaç batyr, gayduwsyz serkerdedi. Ol gäwürleriň, karmatlaryň, zyndyklaryň⁴, serigat ýoluny bozýanlaryň üstüne ýolbars-babyr bolup topulardy. Ýone Halajyň öz duşmanlary bardy. Bekdaş bilen Dürnazar birki gezek oňa hüsgär bolmagy tabşyrypdyr, ýone Halaç geleň etmändir. Ol duşmanlary barada bize habar bermedi. Olar bilen özi haklaşmakçy boldy. Bizi habardar etmänden soň, biz Halajyň ýagylarynyň näme etjegini bilmän, ät galdyk. Halajyň duşmany üç aýlap yzyndan galman, amatly pursada garasyp gezipdir. Her bir serkerdäniň Togrul

begden ýasyryн zady bolmaly däldir. Her bir serkerde Togrul begiň ganatynyň aşagynda berk goragda bolmalydyr. Halaçly ýagdaý indi gaýtalanmaly däldir.

Togrul begiň bu sözleri esgerleriň arasynda öwran-öwran sözme-söz gaýtalandı.

Altynjan begiň sözünden soň göwünlü-göwünsiz haremme girdi. Haremde onuň ýüregi agzyndan çykyp barýardы: özuniň ýalňyşandygyna teý ynanyp bilenokdy.

Altynjan begiň diýen sözlerini içine sygdyryp bilmän, ga-haryna titir-titir edýärди, öwran-öwran hyrçyny dişleýärди.

Altynjanyň bolşy özünü öldürjege meňzeýärdi.

Ol hanjaryny emaý bilen sypady, töweregine garanjakladы.

Onuň göwnüne ähli zatlaryň manysy gaçypdy.

Hana, sandyk-sandyk eşikler!

Hana, gymmatbaha şayý-sepler!

Olaryň bary indi Altynjana gerek däl. Ol öň egin-eşiklerine buýsanardы, gymmatbaha şayý-seplerine-de buýsanardы. Nika gi-jesinde Togrul begiň beren erkek eşigine-de buýsanardы. Indi ol zatlaryň gzyzygы gaçdy.

Altynjan şu güne čenli ömründen razydy, ýöne indi ömrün nämesinden razy boljak?

«Men ölsem, Kabyl bilen Anuširwan Muhammet Togrul begi terk ederlermikä?! Belki, galarlar, bege gulluk ederler? Anuširwan-a eder. Sebäp ol köşgi, soltanaty janyndan eziz görýär. Ýone olary beg saklamaz, kowup goýberer. Ýa beg olary: «Meniň merhum hatynymyň doganlary» diýip hatyralarmyka? Hatynyny hatyralamadyk är onuň dogan-garyndaşynyny-da hatyralamaz. Meniň čiltenlerimiň günü nähili bolarka? Olaryň günü kyn-a bolar...»

Togrul gadyr bilenok!

Altynjan bolmasa, ol nähili ýaşar?

Ony öldürerler.

Altynjan bolmasa, ony uzak ýusatmazlar: Sadyk tetelliler ýeke däldirler.

Haremiň daşarsynda kimdir biriniň ardynjyramasy eşidildi.

Begmikä?

Daşardaky ardynjyran kişi Togrul begiň gelýändigini habar

berýän bolaýmasyn?! Ýok, begiň gelýändigi üç gezek ýuwaşja ardynjoramak bilen habar berilýär.

Daşardaky kişi iki gezek ardynjyrady.

Iki gezek ardynjoramak – bu Altynjanyň daşaryk çykmalydygynyň alamaty. Altynjan çykmalydygyny bilse-de, gurt bolup ýatyrdy.

Altynjan oňa üns bermmedi, ýatan ýerinden gozganmadam.

Daşardaky kişi zol-zol ardynjyrady.

Barybir, Altynjan daşaryk çykmady.

Gapy açyldy.

Altynjan göwünli-göwünsiz gapa seretdi.

– Altynjan!

Altynjan Kabyly gözleri bilen dalady:

– Nä yüzüňe geldiň?

– Yüzüme näme bolupdyr meniň?

– Utançsyz!..

– Sen hakykatdan hem ýalňyşdyň, Altynjan. Sen hiç bir zadyň aňrysyna seretjek bolmaýarsyň. Sen mydama gyssanmaç. Batman bilen Tahir neresseleri-de nähak öldürüpdiň. Bu gün bolsa askudary nähak öldürdiň.

– Gözüme görünme!

– Saňa beglerbegi garasýar!

– Nämé?

– Togrul beg seni puta⁵ çagyryar!

Daşisikden Togrul begiň sesi eşidildi.

– Altynjan, bärik gel!

Altynjan ep-esli salymdan soň daşaryk çykdy.

Togrul beg putadan iki-üç arşyn çemesi ara daşlykda durdy. Ol duran ýerinden puta bilen aralygy ädimläp ölçemäge başladы. On-on baş ädim ädip saklandы.

– Altynjan, hälki hanjar atysyň şindem göz atuwymdan aýrylanok. Şol ussatlygyň ýene görkez maňa.

– Hökümdarym, ýaşkak işimiz puta oýnamakdy. Nyşana atmakda Zamahşarda meniň öňüme geçip bilyän ýokdy. Altynjan hem menden köp zat öwrenipdi şonda – diýip, Kabyl göçgünli gürledi.

Ol ýene köp zatlary aýtjakdy welin, Anuşirwan gürleme diýen terzde onuň böwrüne hürsekledi. Soňam howlukmaç gürledi:

– Nyşana urmakda, begim, size taý geljek ýok. Men siziň ussatlyklarynyzy darkaşlarda görüp yörün ahyryny.

– Dogry, darkaşlarda görüp yörüs.

Açyk meýdanda dikilen agaçdan nyşana urmak – puta üçin palawkädi asylypdyr.

Bir haşym begiň duran ýerine kiçeňräk sandyk getirdi. Sandygyň içi durşuna hanjardy.

Beg wezir-wekilleri Abylkasym Buýany, Ahmet Dehistany, Ýusup Bazyrgany, Dürnazar, Peýkam, Bekdaş, Şirpenje Tabgaç, Magmarany, Mübarek, Ýyldyrym Sebzewar dagy bilen durdy.

Emir Uhjury, Kabyl hem Anuşirwan dagy bolsa, bir ýerde durman iki ýana gaýmalaýardy. Olar begiň hoşuna gelmäge çalyşýardylar.

Togrul beg Altynjan gelensoň haşymyň saklap duran sandygynadan her eline bir hanjary aldy-da, olary ýeke-ýekeden puta – palawkädä atdy.

Iki hanjar palawkädä biri-birine ýanaşyk çümdi.

– Aperin! Aperin! – diýip, Anuşirwan ibn Tümen gygyrdy.

Togrul beg ýylgyrjaklap Altynjana ýüzlendi:

– Yaňy aňk etdiň, başarnygyň, hany, ýene görkez, Altynjan!

Altynjana begiň bolşy – sözleri gaty düşnüsizdi. Togrul beg hakykaty bilyär. Bilmeýän bolsa: «Hälki hanjar atyşyň şindem göz atuwymdan aýrylanok», «Yaňy aňk etdiň, başarnygyň, hany, ýene görkez» diýmez?! Rast, ökdelik görkezilip, aňk edilen bolsa, şol wagt minnetdarlyk bildiräýmeli eken-dä! Begiň bu sözleri Altynjana belli bir derejede teselli beren-de bolsa, ony doly kaganatlandyrmadı, rahatlandyrmadı. Ol özünüň aşa ökdeligini Togrul begiň gözüne bazyrdadyp basmak isledi: şu isleg bilen ýuwaşa ýöräp, elinde içi hanjarly sandyk saklap duran haşymyň ýanyna bardy, hanjarlary ýeke-ýekeden saldarlap görди.

Altynjanyň aňynda bu mahal diňe bir pikir hökümdarlyk edýärdi. Ol hem Togrul bege göz görkezmek pikiridi, tygzyňmakda özünüň begden ökdedigini aýan etmek isleyärdi, elbetde, hökümdardan ökdedigiňi görkezjek bolmagyň öz betbagtlygyňa bakan ädim ätmekdigi hakda Hajar hatyn, gör, näçe gezekler oňa janygyp-janygyp aýdypdy. Barybir, bu mahal özünüň ýone-möne hatyn däldigini, hut öz ärinden ökdedigini her edip-hesip edip görene göz etmek hyjuwy öwç alyp, öz er-

kine goýanokdy. «Eger ökdeligim meniň etmişim bolýan bolsa, goý, meni soňundan öldüräýsin, ýöne özumiň ökdedigimi subut etmäge pursat döredeni üçin, men ondan minnetdar bolmaly. Men hazır maksadyma ýeterin. Özumiň ondan ökdedigimi subut ederin. Soň ölerin. Herhal, men maksadyma ýetip ölerin. Maksadyň ýetip olmek – bu Allatalaganyň ýalkawy. «Isle kynçlykdyr çykgynsyz ýagdaýa düş, isle-de hazynaly bol, höküm sür, barybir, bu başgünlük dünýäden gidersiň»⁶ Eý, Biribar, inň soňky gezek ärimden rüstemdigimi aýan etmäge pursat ber!»

Altynjan masgara bolmazlygy, goldamagyny, göz görkezme-gine goldaw bermegini Perwerdigärden pyşyrdap dileg etdi.

– Altynjan, pyşyrdap kim bilen gürleşyärsiň? – diýip, Togrul beg Altynjana gep gatdy.

Ol pyşyrdamasyny goýdy.

Daýsy Tümen beg göz atuwýnda janlandy. Eline ýatagan alan ilkinji günlerinde Altynjana Tümen beg ýörite pent edip-di: «Eliňe ýatagan alyp, söweşmäge başlanyňda aňyňdan ähli pikiriň-zikiriň zyňyp taşlamaly, bar ünsüni söweše bermeli. Garşıdaşyň her bir hereketini, näme etjek bolýandygyny gözün bilen däl, ýüregiň bilen görmegi başarmaly. Ine, şuny oňarsaň, ýeňiš ýylgaý seniňki bolar!» Bu pikiri Altynjana ömründe köp kişiler aýdypdy, Togrul beg hem aýdypdy.

Altynjan juda bir kösenmezden aňyndaky pikirleri aýryp taşlamagy başarıardy. Ol ýene aňyndaky pikirlerden saplanmak üçin gözlerini çalaja szuzdi. «Altynjan, sen bege göz görkezmeli!» diýip, ol içinden baş-alty gezek gaýtalady. Hanjarly eline seretdi.

Ol ynam bilen nyşana atmaga giriþdi.

Birinji gezek atdy.

Ikinji gezek atdy.

Perwerdigär Altynjany her gezek goldady: onuň zyňan sekiz hanjary islän ýerinden çumdi. Olaryň biri Togrul begiň atan iki hanjarynyň arasyna çumdi, galany bolsa şol iki hanjaryň daşyna halkalaýýn aýlandy.

– Aperin! Aperin! Nähili takyklyk! – diýip, Abylkasym Buýany Dillon, bir nyşana, birem bege seretdi. Onuň bu sözüni duranlaryň köpüsi goldady, Altynjanyň halamaýan Peýkamyda goldady, ýöne Kabyl bilen Anuşirwan seslerini çykarmady.

– Anuşirwan, Kabyl, siz hiç zat aýtmak isläňzokmy? – diýip, Altynjan çıkjerip sorady.

– Melike, coh takyk urduňyz! Aperin size! – diýip, ähli kişiden aýry duran emir Hapban Endikäni ýalym-ýulum etdi.

– Men Kabyl bilen Anuşirwanyň pikirini bilmek isleyärin.

– Gowy, gowy! – diýip, Kabyl zoraýakdan aýtdy.

– Anuşirwan, sen näme diýjek?!

– Gowy! – diýip, Anuşirwan ysgynszja seslendi.

Togrul beg sesini çykarmady: şondan soň Altynjan ýene ha-remine dolandy, içerik giren ýerinde aşak çökdi, bir çugdam bolup, başyny aşak salyp oturdy. Togrul beg içerik girende, aňk-taňk bolan dek gözlerini petredip ýerinden galды.

– Altynjan, men bu gün atam Seljuk begiň asfury hanjaryny saňa hedye berýärin.

Altynjan Togrul begiň uzadan asfury ýakutdan saply han-jaryny ör-gökden gelip aldy.

Beg hanjary näme üçin berýär?

Bu Seljuk begden galan miras ahyryn!

Seljuk beg olmeziniň öň ýany hanjary ähli neberesini ýyg-nap dabaraly ýagdaýda Togrul bege beripdi:

«Bu hanjar maňa daýymyl-wagt rowaçlyk getirdi, daýymyl-wagt ýeňiš getirdi. Men saňa uly umyt baglayáryn. Pederlerimiz-den galan şu mukaddes asfury hanjary saňa gowşurýaryn. Goý, bu hanjar saňa daýymyl-wagt ýeňiš getirsün!» diýip, Seljuk beg Togrul bege rowaçlyk patasyny beripdi. Şondan bări Togrul beg asfury hanjary ýanyndan aýranokdy.

Bu gün şol mukaddes hasaplanýan hanjaryň Altynjana gow-surylmagy – bu Togrul begiň aşa uly ynamynyň, aşa uly mertebe-siniň alamaty! Muňa kim düşünmese-de Altynjan düşünýärdi.

Altynjan näme etjegini bilmän esli salym dymdy.

– Jöwşenimi⁷ çykarmaga ýardam berjekmi?!

Begiň eşiklerini geýindirýän, tikýän, haýsy gün haýsy eşik geý-se, gowy boljagyny maslahat berýän ýörite hünärmenleri bardy. Altynjan olary halamazdy, dogrusy, olary begden gabanardy. Olaryň begiň geýinmegine ýardam bermegine döz gelse-de, çy-karynmagyna welin, hiç döz gelip bilmezdi. Togrul begi ýalaňaç halda özünden başga ýeke kesiň hem görmegini islemeýärdi.

Togrul beg geýinmäge gaty uly üns berýärdi. Jamedaryň sahyphygynda otuz-kyrk adam onuň diňe geýim-gejimi, geýnip ile çykmagy bilen meşguldý. Ol içki eşikde hiç kime görünmezlige çalysýardы. Sähel salymlyk daşaryk çykyp gelmek üçin hem ol hökman howlukman geýnerdi.

* * *

Togrul begiň Seljuk begden galan asfury ýakutdan saply hanjary – döwletliliğiň, mertebäniň hem-de hökümdarlygyň alamatydy. Bu alamatyň Altynjan melikä bagış edilmegi döwletiň geljekki ykbalynyň şonuň bilen bilelikde çözüljekdigi ni aňladýardы. Bu aňlatmanyň hatda Togrul beg üçin aňasty bir närse bolan bolmagy-da ähtimaldy. Belki-de beýle däldir, beg özüniň näme edýändigini gaty oňat bilip, hereket edendir. Haýsy biri bolanda-da, wakanyň düýpli alamaty – manysy hem ähmiyeti góze görnüp durdy. Ýasaýyş dowamaty iki ugur boýunça bolup geçýärdi – ýasaýşyň ýüzündäki adatylyk hem-de onuň düybündäki, teýindäki, çuňlugyndaky alamatylyk. Adaty ýasaýyş gutaryp, adamyň hem halkyň durmuşynda aýratyn döwür başlananda, iki hili närse köpelýär: bir-ä, durmuşyň duýulyşy, kabul edilişi täsin howalylyga eýe bolýar, birem alamaty zatlar ýygjamlaşyár. Birinjisi ýasaýyş hyjuwynyň Asman giňligine tarap, ikinjisi bolsa onuň Zemin çuňlugyna baka joş urmasydyr. Şeýle pursatlar adam ömründe, şeýle döwürler halkyň taryhynda seýrek bolýar. Munuň özi ýasaýyş ummanynyň girdabyndaky akymalaryň ugrunyň we tizliginiň ummany ýüzleyiligindäki akymalaryň ugry hem tizligi bilen gabat gelmegidir. Bu gabatlaşykdan ýasaýyş many, dünýä maza tapynýar. Togrul begiň hatyny babatdaky bu góze gözel görünýän hereketi diňe bary-ýogy gözellik däl. Ol turkmeniň geljekki beýik ykbalynyň çuňlugyndan gelýän tejelli.

* * *

Togrul beg uzynly gün adam kabul edýärdi. Onuň ýanyna gelýän adamlaryň yzy üzülmeýärdi: iş salysýan adamlarynyň sany, hökümdarlyk edýän ýerleriniň çägi günsaýyn artyp gidip otyrды.

Ol her gije ähli kişiden soň ýatardy.

Ýatanda-da uzak ýatmazdy. Bir görseň, ýaň uka giden ýalydyr, ýöne biraz salymdan soň miršepleriň arasynda aýlanyp, olara gözegçilik edip ýörenendir ýa-da niredendir bir ýerden ge- len çapar bilen gürleşip durandyr. Togrul beg çaparlary – gije- gündiziň haýsy wagty gelse-de, parhy ýok: «Bimahal geldiň» diýmän, kabul edýärdi, habaryny alýardy.

Beg gije uklap bilmedik bolsa-da, daňdan ähli kişiden öň aýak üstündedi. Hyzmatkärler, diňe hyzmatkärler däl, Altyn- jan hem köplenç begden ir oýanmaga çalyşýardylar, ýöne olar, barybir, begden ir turmagy başarmaýardylar.

Onuň uzynly gün, köplenç uzynly gije aýak üstündedigine, dynç almaýandygyna Altynjanyň nebsi agyrýardy, ýöne beg näçe köp işlese-de, gjelerine oňly uklamasa-da, özünde ýadawlyk duýmazdy.

Az uky bilen oňňut etmegi başarıyan Togrul begiň käteler aýy ukusyna gidäýmesem bardy. Onuň aýy ukusy birki hepde- läp, käteler kyrk günläp dowam ederdi.

Dynç alýan günleri ol hareminden eger-eger çykmazdý. Nähili möhüm iş ýüze çysa-da, geleň etmezdi. Altynjandan özge ýeke kişi bilenem gürleşmezdi. Altynjanyňam başgalar bi- len gürleşmegini islemezdi.

Beg dynç almalaryny iki görnüşe bölyärdi: uly uky hem kiçi uky.

Onuň uly ukusy kyrk güne çekse, kiçi ukusy bir hepde töwe- regi dowam ederdi.

Begin uklamasy-da, oýanmasy-da ýeňildi. Islän pursady uklamagy, islän pursady oýanmagy başarıýardy.

Altynjan beg uly uka gidende ýatmakdan ýaňa ýadardy.

Togrul begde üýtgesik bir başarnyk bardy: ol edil Mäne baba deýin, adamlaryň näme pikir edýändigini duýýardy, takyk bilyärdi.

Altynjan ýatmakdan ýaňa ýadandygy hakda oýlandy welin, Togrul beg bürgüt bolup onuň üstüne gerildi...

* * *

Olaryň ümleri, jynlary alysýardy. Biri-birine sözsüz düşünişyärdiler. Özem bile bolanlarynda wagtlary bedew ata atlanan dek gaty çalt geçýärdi.

Beg käteler açylárdy. Ol:

– Zenanlar – pelegiň tagamy, manysy. Zenanlar – pelegiň gazygy. Eger sen bolmasaň, kyrk günlär ýatybam bolmaz. Ýanyňda hatynyň bolsa, islendik işiň rowaç tapýar. Sen meniň rowaçlygym – diýip, Altynjanyň uzyn şamar saçlaryny öz boýnu-na dolardy.

Bu begin lezzet alýan zadydy.

Altynjan bolsa begin murtundan ýolmagy gowy görýärdi.

Ýolmak hem ýoldurmak iki tarapa-da lezzetlidi.

Göräýmäge, murtdan ýolmakda güler ýaly hiç zat ýokdy.

Ýöne är-ayal üçin beýle däldi.

Olar gözlerini ýaşardyp gülşerdiler.

– Ýol, ýol! – diýip, beg buýrar.

– Ýok, ýok, gerek däl. Birden, öňki ýaly, burnuňyz ganay-masyn.

– Ganamaz, ýoluber.

– Ýekejesinimi?

– Ýok, ikisini ýol!

– Aý, gerek däl!

– Men saňa buýurýaryn! Ýol!

– Agyrar!

– Goý, agyrsyn!

– Agyrmasyn!

– Barybir ýol!..

* * *

Togrul beg Altynjana seredip uzak oturdy.

– Nämä üçin seredyärsiňiz, begin?

– Eý, Altynjan! Allatagala saňa erkek kişiniň edermenligini, pähimini, hatynlaryň owadanlygyny, näzikligini beripdir. Soltan Mahmyt Ýusup atly bir aşa görmegeý oglany ýanynda saklapdyr,

oňa seredip, kalbyna giňlik, röwşenlik tapypdyr, oňa seredip mylayýlaşypdyr, gaharly bolsa köšeşipdir, oňa seredip tutan tutumy ýylgaý oňuna bolupdyr, ýeňiš gazanypdyr. Soltan Mahmydyň, biler bolsaň, şol aşa görmegeý Yusup atly jahyly meniň üçin, Altyn gyz, sen! Seniň mübärek jemalyň görüp saba bilen başlan tutumymyň şow tapmadyk ýekeje saparam ýok. Sen meniň asfury hanjarym! Meniň ýeňişlerimiň tumary – sen! – Togrul beg hatynny birmeyýdan synlap oturangoň, hyrcyny dişläp, başyny ýáykady: – Yaşamak – söweşmek. Bu söweşde seniňki has kyn...

– Ýok, maňa kyn zat ýok.

– Hazır sen hakykaty aytmaýarsyň. Sen meni biynjalyk etmezlige çalysýarsyň.

– Siziň näme diýmekçi bolýandygyňza düşünmeyärin.

– Sen meniň hatynym hökmünde köp zatlara özüniň hukuklydygyň, özüniň naçar hatyn däldigiňi, beýik şahsdygyň subut etdiň. Boýun alasymyň gelmeýän zatlarymy sen bile ýasan bäs ýylomyzyň içinde ýüzüme basyp, boýun aldyrdyň. Sen şu gün meniň dünýäme diňe bir hatynym hökmünde däl, eýsem, nedimim, iň ýakyn maslahatçym hökmünde girdiň, özüni ykrar etdirdiň. Sen meniň ýüregim! Indi öňünde ikinji basgańčak – iň kyn basgańčak dur: sen indi özüni meniň kösgümde – salamlygymda ykrar etdirmeli.

– «Ikinji basgańčak» diýdiňizmi?

– Hawa, indi seniň öňünde ikinji basgańčak dur. Görräymäge, begiň hatynynda hiç hili alada bolmajak ýaly, ýöne bu beýle däl. Köşkdäkileriň biri saňa góriplik eder, ikinjisi, bahyllık, üçünjisi, gününi bulamakdan lezzet gözlär. Wezir-wekilleriň aýallaram saňa ýaranjaňlyk edýän, seni gowy görýän ýalydyr, ýöne olaryň aňlaryndaky pikirler ötlem-ötlemdir. Sen indi wezir-wekillere, olaryň hatynlaryna özüniň mynasyp ýerde oturandygyň, her bir zady görýändigiňi, ýamanlyk edilen ýagdayda ýagsylyga garaşmaly däldigini subut etmeli. Boş gürrüňler bilen ýüregimi çisirip, çağajygymyzyň ölümüne sebäp boluслary ýadymdan çykanok meniň, çykaram öýdemok.

Altynjan biygytáy dillendi:

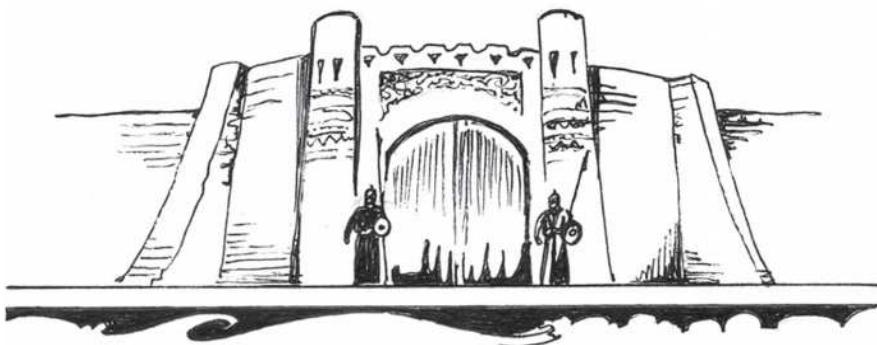
– Kimdi şol?

Togrul beg birsellem dymdy:

– Geçeniň geçdigi bolsun, köne saman sowurmaly.
– Men onuň kimdigini aňýaryn.
– Kim?
– Ýyldyrym Sebzewar bolmaly ol!
– Yok, ýok, ol däl! Sebzewar meniň şatlygym, gülkim. Ol degisýär, ýöne gybat etmeyär. Men oňa baş barmagym ýaly belet.
– Şol, şol! Onuň bar maksady meniň şowsuzlygym. Onuň dilini kesmeli, dilini!
– Altyn gyz, sen maňa yşan, nähak töhmet erbet zat! Dogry aýdýarsyň, Ýyldyrym Sebzewar biraz köpräk gepleýär, ýöne ol saňa, maňa juda wepadar. Men ony kän gezekler synagdan geçirdim. Sen giň bol! Geçeni geçdi bil! Biziň günümiz gowy. Mundan beylägem gowy bolar. Men öz maksademy saňa gürrүň berdim ahyryn! Nesip bolsa, göwnümizdäki ýaly bolar, Reýde⁹ ýaşarys. «Adamlara peýdaly zat bolsa, onuň dünýäde galjakdygy»¹⁰, ýöne ýere aýdylmandyr. Biziň bitiren işlerimiz baky galar. Men saňa uly umyt baglaýaryn, Altyn gyz!
– Men düýrmegim bilen rowaçlyk isleýärin.
– Men bilyärin, Altyn gyz. Men seni indi bu gün tanamaly däl-ä! Ýone kabir zatlarda ahmyrym bar.
– Ahmyr geljege güýç beryär.
– Şol güýç özümize garşy bolmasyn!
Iki göreç biri-birini ezizledi, olar biri-birine sözsüz düsündiler.

Ýurekler bir bolanda söz gerek däl eken. Söz ýurekler biri-birinden daşlaşandan soň dörän bolmaly.

Ýedinji hekayat

GYLYÇ ÝA KEPEN DÄBI

Soltan Masut Nusaýdaky masgaraçylykly ýeňlişden soň, gaçyp gider ýaly etmek üçin agyrdan-agyr salgyt salandygyna, seljuk begleriniň islegini kanagatlandyrmandygyna – düşleg bermändigine ökünmek ökündi, gulamlarynyň, wezir-wekilleriniň, serkerdeleriniň bu ýeňlişden soň yüreklerinde seljuklýlardan gorkynyň galandygyna göz ýetirdi. Gorky bilen ýeňiş gazanyp bolmaz, ýöne gorkyny nädip aýyrmaly?!

Gaznaly gulamlar bu söweše juda uly umyt baglapdylar, çünki sultan darkaşa gatnaşan, darkaşda tapawutlanan her bir gulamy sahylyk bilen sylaglamak hakda ýörite perman beripdi. Sol perman esasynda goşunyň gapdalı bilen üç yüz araba ýüküň – altynyň, her hili gymmatbaha baýlyklaryň alnyp barylýandygyny, şol arabalardaky baýlyklarda özleriniň payłarynyň bardygyny gulamlar bilip-görüp durdylar ahyryny. Şol baýlyklara eýe bolmak hyjuwy bilenem olar Nusaýda gaýduwsyz söweşipdiler, ýeňsem gazanypdylar, ýöne darkaşdan soň, ýaraglaryny beýlede goýup, ýaňy arzyly sylaglaryna gowşan pursatlary seljuk esgerleri üstlerine ýaz çabgası bolup, ýok, ýok, has takygy, Ezraýıl bolup dökülipdi. Soltanyň gulamlary oljalaryny ýerde goýup, ýaraglaryny ele almaga-da ýetişip bilmədiler. Gulamlaryň arasynda arzyly

ýeňišden soň dynç almak maksady bilen ýaňy uka batanlary-da bardy. Olaryň şol ukulary baky uka öwrülipdi.

Üstüne Ezraýyl abanyp geliberse, adam görgüli nätsin?! Ol gaçmak bilen bolýar. Seljuk attylaram gazonaly gulamlara gaçmagy ýeke-täk çykalga hökmünde zol-zol ýatladýardylar.

Gaznalı gulamlar baş-başa, jan-jana bolup gaçdylar. Seljuk attylary bolsa, gaçyp baryan görgülleri ýeke-ýekeden pürrelediler!

Nusaý söweşindäki masgaraçylyk soltan Masudy endiretdi, gjijelerine rahat uklap bilmedi.

Seljuklylar bilen bellisini bilmeli!

Uly goşun jemläp, olary düýt-müýt etmeli!

Haşar ýygnamaly!

Nusaýda gorkan soltan gulamlary seljuk esgerleri bilen ikinji gezek yüzbe-yüz söweşmäge gujur-gaýrat taparmyklar? Soltan üçin iň erbet ýeri, «Seljuk esgerleri ýeňilmezek. Çünkü olaryň arkasynda Allatagala dur» diýen hopukdyryjy myş-myşlar jik-jiki ýaly ondan-oňa bökyärdi: dilden dile geçyärdi. Soltan bu «myş-myşyň» seljuk begleri tarapyndan ýorite ýaýradylýandygyny bilýärdi, ýöne ol «myş-myşlaryň» nädip öňüni aljagyny bilmeyärdi.

Bu günem, ine, Çagry begdir Togrul begiň adyndan ýazylan haty soltana getirip gowşurdylar. Hatda seljuk begleriniň uruş islemeýändikleri, gaýtam, soltana wepalylyk bilen hyzmat etmekcidipleri nygtalýardy: «Eý, mülk we döwlet eýesi bolan Alla, Sen islän kişiňe mülk berýärsiň we islän kişiňden ony gaýtaryp alýarsyň. Sen islän kişiňi eziz, güýcli, islän kişiňi bolsa har-zelil edýärsiň. Ähli ýagsylyk ýalñyz seniň eliňdedir. Sen ähli zady başarıyarsyň». ¹

Togrul begiň gönderen hatyny okan soltan Masut seljuk beglerini haybat bilen gorkuzyp bolmajakdygyna düşündi. Haty baş diwanynda maslahata goýdy. Onda seljuk begleriniň hatda soralysy esasynda üç bege: Togrul bege, Çagry bege we Musa bege üç welaýatyň berlendigini ykrar etmek makul bilindi. Üç welaýaty seljuklara soltan Mahmyt ycta beripdi, ýöne ony ogly soltan Masut ykrar etmän ýördi. Bu gün üç bege üç welaýatyň berlendigini ykrar etmek ýeke-täk dogry çykalga hasaplandy. Şeýdip, ýaman-dan boýnuň satyn almak islediler. Soltanyň külah menşurlaryny ² Bu Nasr Mişkan taýýarlady. Sol külah menşurlar boýunça:

Nusaý welaýaty – Togrul bege;

Dehistan welaýaty – Çagry bege;
Farawa welaýaty – Musa bege berildi.³
Her welaýat boýunça aýratyn perman, şeýle hem her bege
aýratyn beglik dony, tug taýýarlanyldy.

Soltanyň Sini atly wekili Nusaýa ýörite geldi. Togrul bege, Çagry bege, Musa bege üç welaýatyň resmi taýdan berilýändigi hakdaky kulah menşurlaryny ýörite gowşurdy. Permanent esasynda üç seljuk begi soltanlygyň raýatlygyna kabul edildi. Şeýle hem olara daýhan⁴ unwany berildi.

Daýhan unwanyny alan begleriň özlerine berlen welaýatlarda doly ygtyýarly adamlardygy şalyk tarapyndan resmileşdirildi. Sini üç bege öz welaýatlarynda yüze çykan meseleleri isleýişleriçe çözäge doly ygtyýar berilýändigini gaýtalap-gaýtalap aýtdy.

Ol üç daýhana – bege soltanyň aýdan başga-da bir pikirini mälim etdi: soltan seljuklylara Jeýhunyň kenarlaryna göçüp barmaklaryny maslahat berýär; ol ýerlerde seljuklylara bu ýerlerdäkiden has amatly mümkünçilikleri, şertleri döredip berip biljek. Sini welaýat daýhanlarynyň her birine aýratynlykda birmeňzeş iki şahly lat, ýagny telpek, aýratyn eşik, bedew at, eýer, guşak, şeýle hem egin-eşik tikdirip geýmek üçin otuz görnüşli mata gowşurdy. Ýöne üç seljuk begi özlerine berlen egin-eşikleri, iki şahly laty, permany soltanyň wekiliniň gözüniň öňünde oda ýakdylar⁵.

– Soltan Mahmytdan özüne mynasyp är nesil galmadı. Ogly Masut nanýagy. Ol keýpi-sapadan – şöwhetden başga hiç bir zady bilmeýär. Goý, ol Gaznada keýpi-sapada ýasabersin. Beýik babasynyň hatrysasy üçin biz ony öldürmeris, tagtdan-da düşürmeris, Gazna ýoris hem etmeris. Ýone indi Horasany ýadyndan çykarsyn. Çünkü Horasan biziňki! – diýip, Togrul beg Sini wekile aýtdy.

Bu habary soltana doly aýtmaga Sininiň gaýraty çatmadı, ýöne ol bolan wakalaryň gylyny gyşartman beýik hoja Ahmet-i-Abd-as-Samada ýetirdi.

Sininiň habary ýetirilmédik hem bolsa, soltan seljuk begleriniň edýän ähli işlerinden habarlydy, çünkü Horasan sahyp beriddinden hem sahyp diwanyndan oňa günde-günaşa ýowuzdan-ýowuz habarlar gelip durdy. Ähli zada ygtyýary ýetyän soltanyň seljuk beglerine ygtyýary ýetenokdy. Köşkde hem şolardan başga gürrüň

ýokdy. Muňa onuň jany ýanýardy. Gijelerine ýatman, çykalga gözleyärdi, Hajy Mälige⁶ öwrülen seljuk beglerini ýok edip biljek kişä soltanlygynyň gylla ýaryny bermäge razydy.

* * *

428-nji hijri ýylyň muharrem aýynda⁷ soltan Masudyň diwanyna seljuk beglerinden ilciler geldi. Seljuk ilcileriniň biri öň samanly şalygynyň kösgünde işlän buharaly ulama Seyit Rawendidi, ikinjisi bolsa Togrul begiň nedimi emir Mübarekdi.

Iki ilçini ilki weziriň diwanyna eltdiler. Olary beýik hoja (wezir) Ahmet-i-Abl-as-Samat kabul etti.

Seljuk ilcileriniň getiren hatynda Çagry beg bilen Togrul begiň serdarlygyndaky seljuk jemagatlarynyň Horasandaky akynlarda elleriniň ýokdugy, ol akynlary başga toparlaryň edýändikleri, özleriniň parahatçylykly, ylalaşykly, agzybir durmuşyň tarapdarydyklary, şeýle durmuş ugrunda göreşyändikleri, bu islegiň amala aşmagynda soltana ýakyn ýardamçı bolmak isleyändikleri, ýöne bu islegleriniň amaly üçin özlerinde hiç hili şertiň ýokdugy, ýagny soltanyň özlerine beren ykta ýerleriniň juda azlyk hem darlyk edýändigi, şonuň üçinem özlerine Merw, Sarahs welaýatlarynyň berilmeginiň zerurdygy, mundan-da başga, özleriniň ygtybarly ýardamçı-goragçy bolmaklary üçin käbir zatlaryň ýola goýulmalydygy: ilki bilen, soltanyň öz sahyp beridlerini, sahyp kazysyny, sahyp diwanyny Etege ugratmagynyň, olaryň ilatdan salgyl-mal bistegany ýygnap bermekleriniň möhümdigi, ýygنان salgylaryň hasabyna özleriniň Horasan-daky topalaçylary sebitden kowup çykarjakdyklary aýdylýardy⁸. Hatyň soňunda soltanyň hajyby Sübaşynyň Nyşapurda we Hyratda goşun jemleyändigi, eger şol goşun seljuklaryň üstüne çozmak maksady bilen jemlenýän bolsa, onda özleriniň mejbury ýagdayda goranmaly boljakdyklary, ol goşuny kül-peýekun etjekdikleri, bu masgaraçylykly ýeňlişiň soltanlygyň abraýyny has-da pese düşürjekdigi, soltanlygyň düşjek wejera gününe özleriniň gynanjakdyklary, bu duýduryşyň boş duýduryş däldigi, diňe pæk niýetli, dostana duýduryşdygy sypaýyçylykly ýaňzydylýardy.

– Kimmiş olar maňa akył-duýduryş berer ýaly? – diýip, soltan Masut gazaplandy.

Seljuk beglerine geregi-de şoldy...

* * *

Seljuk begleri soltanyň goşunu bilen entek-entekler açyk darkaşa girmezlik, diňe gaçyp söweşmek – türkmeniň gadymy ur-gaç harby tilsimini ulanmak, howsala salmak hakda öz aralarynda ylalaşypdylar.

Olaryň Horasanda abraýynyň hem däsiriniň artýandygyna jany ýanýan soltan Masut seljuklary ýok etjekdigine açyk göz ýetirse, bir günem durjak däldi, gitjekdi, tüydüm-tüydüm etmekçidi, bu maksadyna ýetmegi üçin ol hiç bir zatdan hem gaýtjak däldi, ýöne onuň ýeňše ynamy azdy, il arasynda soltanlyk üçin döş gerjek adamlaryň köp däldigini bilyärdi. Welaýatlaryň rayisleri, amidleri diňe öz bähbitleri bilen başagaýdylar. Duza gaçan hem duz boljak eken. Soltan keýpi-sapany, agyr-agyr meýlisleri gowy görensoň, welaýatlaryň dikmeleri-de onuň ýoluny tutýardylar, günde-günaşa meýlis gurýardylar, hanafy mezhebine daýanyp, serhoşlykdan aňsat-aňsat açylmaýardylar⁹. Ýarym ýalaňaç zenanlara rakys oýnadyp, aýdym aýtdyryp, göwünlerini hoşlayárdylar. Soltanyň permanlaryny ýerine ýetirmäge olarda wagt-da ýokdy, höwes-de.

Seljuklalar bilen söweşip ýeňiş gazanjagyna ynamy berk bolmandan soň, soltan ýeňiş gazanjak ýerine – Hindistana ýörişe ugrady.

Ol Hindistana gidensoň wezirler we döwlet işgärleri özara geňeşdiler: «Seljuklara geleň etmezlik – Horasanda olaryň işleriniň rowaç almagyna, köp güýc toplamagyna, berkemechine mümkünçilik döretmek. Olar Horasana ýýlsaýyn berk ornaşýarlar, güýçlenýärler. Birki ýyl towuklaryna tok diýilmese, olar has hem güýçlenerler, biziň üstümüzden öz hökümdarlyklaryny gurarlar. Bu sähel üşügi bar adam üçin düşünükli. Olar tiz wagtdan Horasanyň ähli ýerini eyelärler, soň biziň aýaga galmagymyz peýdasız bolar. Seljuklalar Horasany doly eyelänlerinden soň, Gazna ýöriş ederler. Şol wagt olary saklamaga

biziň küsdümiz ejiz geler. Häzirkimiz ýaly işsiz oturmagymyzy, aýdym-saz, keypi-sapa bilen wagtymyzy geçirmegimizi häzirlikçe bes edip, seljuk kellagyrysyn aradan gutarnykly aýrmasak, er-tırkı gün bize masgaraçylykly ölüm garasýar».

Wezir-wekiller pikirlerini Hindistandan uly ýeňiš, uly olja bilen dolanan soltana aýtdylar.

Wah, görgüli!

Hindistana gitse, seljuk kellagyrysy – meselesi öz-özünden çözüläýjek, öz-özünden aradan aýrylaýjak ýalydy, ýöne ol öz-özünden çözülmeli, soltanyň bagryny iýýän gurt boldy.

* * *

Seljuk jemagatlarynyň öňki eden weýrançylyklary az gorlen deýin, soltana Gyzyl başbuguň, Ýagmyr başbuguň Reý şäherinde edýän talaňçylyklaryny habar berdiler.

Soltan Reýdäki bozgaklaryň soňuna çykmaç üçin öz hajby Subaşyny «Yrak oguzlary» diýlip tanalýan seljuk başbuglary Gazylyň hem Ýagmyryň jemagatlarynyň üstüne ugratdy. Merdawij atly uly emirini hem hajybynyň ýanyna goşdy.

Subaşy Reýde garşydaş tapmady, ol ýerde seljuk jemagaty ýokdy. Sebäbi Gyzyl bilen Ýagmyr bir ýerde uzak durmaýardylar.

* * *

Subaşy Hyratda, Nyşapurda dynç alyp, Çagry beginň üstüne – Merwe ýöris etdi. Üç günde Merwe ýetdi.

Subaşynyň goşuny ýadawdy.

Çagry beg olaryň ýadawlygyndan peýdalanjak bolmady, öňünden çykmadı. Salyr Gazan usulyny ulandy: şäheri boşadyp, çole çekildi.

Hajyp Çagry beginň yzyndan kowup ugrady.

Çagrynyň maksady-da hajybyň gulamlary bilen gaça söwes etmekdi. Onuň esgerleri Merwiň töwerek-dasyna beletdiler. Sonuň üçin olar hajybyň goşunynyň garaşmadyk ýerinden zom-pa çykyp, hüjüm edip, her gezek köp adamy öldürýärdiler, köp mukdarda olja edinýärdiler.

Seljuklylar üçin çomry ýasaýsynda ýaşamak mümkün däldi.
Sebäbi gaznaly gulamlar obama-oba aýlanyp ýördüler. Olarda
rehim-şepagat ýokdy, iň soňky kesemen tötegiňe čenli eliňden
gaňryp alýardylar, egniňdäki eşigiňe čenli «salgyt» diýip, «paç»
diýip sypyrýardylar. Şeýle bolansoň seljuklaryň öýüdir rozysy
atyň üstündedi. Ýorgan-düşegi, iýip-içjek owkady atyň ganjy-
gasynadady.

Parahat ýasaýyş ýokdy.

Ýaşamak welin gerekdi.

Gürrüň on-on baş adam hakda gidenokdy, ähli kynyk nebe-
resi, jemagatlary hakda gidýärdi.

Gürrüň Horasandaky ähli türkmenler hakda gidýärdi.

Näme etmeli?

Nirä gitmeli?!

Elbetde, nirädir bir ýere gidip bolar. Nirä?! Ähli barjak
ýerleriň gaznaly soltanlygyna tabyn, diýmek, sen nirä barsaňam,
soltanyň rahat ýaşatmajakdygy görnüp dur.

Ýeke-täk bir ýol bar.

Ol ýol – Oguz hanyň gylyç ýa kepen ýoly!

Oguz han bu däbi pederlerine ýöne ýere ýol-resim edip
galdyrmandyr. Bu resim maksadyňa gowşurýar.

Gylyç ýa kepen ýoly näme?

Ol dogan-garyndaşlaryň bilen hoşlaşmak, hatynlaryňa ta-
lak berip, ölümiňi boýun almak, mydama täretli bolmak, egin-
eşikleriň çykaryp on alty gary biýze çolanmak hemem eliňe gy-
lyç alyp: «Ýa Alla!» diýip, duşmanyň üstüne topulmak, ýa ölmek
ýa-da ýeňmek!

Gylyç ýa kepen ýoly şu!

Ilki bilen-ä, soňundan ýapmasy kyn düsjek gapyň açmaly
däl. Rast, gapa el uzatdyňmy, ony açmagy-da, ýapmagy-da başarı.
Oguz ýurduny eyelemek – ony soltan Masutdan almak üçin eliňe
gylyç aldyňmy, orta ýolda böwrüne diň salma! Ýa al, ýa öl! Türk-
mende: «Gaýtmyşym» diýen zat öňem bolan däldir, häzirem ýok,
soňam bolmasa gerek! «Gaýtmyşym» edýän türkmen däldir!

Ölen şehit bolar, ölen ýerinde depin ederler. Depin etmek
üçin ýuwmak hökman däl, çünkü ol öňden täretli. Kepene çolan-

mak hökman däl, čünki egninde on alty gary biýzi – kepeni bar.

Oguz hanyň gylç ýá kepen resimi – ýá ýeňmeli, ýá ölmeli diýildigi bolýar.

Bu pikir soňky döwür köp gaýtalanýardy.

Bu seljuk beglerine makul görnen ýeke-täk pikirdi.

Şu babatda geňeşmek üçin ähli seljuk begleri, ähli seljuk başbuglary Merwiň etegine geldi. Gelenleriň arasynda musulmanlaryň göz-guwanjy, görnükli akyldar Abu Seýit Abylhaýyr hem bardy.

Parawly Parawbibiniň maslahatyndan soň, Çagry beg bilen Togrul beg Abu Seýidiň dergähine barypdylar.

Abu Seýit Parawbibiniň sözlerini gaýtalapdy:

– Men size ýedi ýyl bări garasyp otyryny.

Belli pir seljuk beglerini ganatlandyrdy: gaznalylaragarsy baş göterse, seljuklaryň hökman ýeňiš gazanjakdyklaryny, öz döwletlerini döretjekdiklerini, söweşlerde Allanyň ýaran boljakdygyny gaty ynandyryjylykly aýtdy.

Pir Togrul begiň hatyny Altynjany ýanyna çagyrdy, oňa aýratyn pata berdi. Ýakut daşlaryndan edilen monjugy engam etdi. Ol:

– Monjugy dakyn! – diýdi.

Altynjan monjugy dakynandan soň, pir ýene aýat okady, ýagşy dilegler etdi. Soňundan oňa gyzgylt taylesan engam etdi. Altynjan coh-coh minnetdarlyk bildirip, taylesany egnine atdy.

Bu gün pir pata bermek üçin Merwe Mähnededen ýörite gelipdi.

* * *

Geňeše Çagry beg kethudalyk etdi:

– Doganlar, gaznalylardan ýaňa bize gün ýok. Biz adam ýaly ýaşamak isleyäris, ýone olar bizi bilgesleyinden agyr güne salýarlar, agyr salgyt salýarlar. Olaryň bize salýan salgydyny Balh welaýaty üç ýylда berýär. Gaznalylaryň maksady düşnükli, bizi gyrmak, ýok etmek! Biz kysmata kaýyl bolup, başlarymyzy çapgy agajyna goýmalymy?..

Çagry begiň sözünü böldüler, seljuklalar ýerli-ýerden gyryşdylar:

- Gylyç ýá kepen!

- Gylyç ýá kepen!

Togrul beg ýerinden turdy:

- Gylyç ýá kepen!

Musa beg ýerinden turdy:

- Gylyç!

Ähli seljukly Musa begiň sözünü gaytalady.

- Gylyç!

- Gylyç!

- Gylyç!

Geňeş uzaga çekmedi. Gaznalylaryň eden-etdiligidenden ýaňa janlary ýanyp duran seljuklylar ölümlerini boýun alypdylar, garpyşmak, ar almak isleýärdiler. Sebäbi bu ýere ýygnananlaryň arasynda gaznalylardan zulum görmedigi ýokdy. Olaryň biriniň atasy, beýlekisiniň agasy, ýene biriniň inisi, başga biriniň oglý gaznalylaryň pidasy bolupdy.

Gaznalylar Muhsin Taky öldürdiler.

Ysraýyl Arslan hany öldürdiler. Onuň ýanyndaky ýüz elli ýoldaşyny öldürdiler.

Zamahşarda sekiz müne golaý seljukly öldürildi!

Barat Alçak öldürildi!

Güneş öldürildi!

Sibir öldürildi!

Nasyr öldürildi!

Nusayýň eteginde gor, nijema seljuklyny öldürildiler.

Seljugyň gül ýaly ýigitleriniň bir müne golaý Sarahs ýolunda gaznalylaryň elinden wepat boldy...

Seljuklylar gaznalylardan kän-kän sütem gördüler.

Seljuklylar sebäpli Altynjanyň hossarlary Abdylmälik han bilen Hajar hatyn wagsylyk bilen öldürildi.

Altynjanyň dogany Habyl dardan asyp öldürildi!

Zamahşaryň ilatynyň tas ýarysy öldürildi.

Abdylmälik hanyň öýündäki hyzmatkärler uçdantutma gyryldy.

Altynjanyň akgyzы Gülýüzli, dayzsasy Şaýürek öldürildi...

* * *

Seljuklaryň aýaga galmaly, mundan buýanký ýasaýsynyň kepili üçin göreşmeli müddeti geldi.

Murgabyň kenaryna haýsy maksat bilen jemlenilişendigini bu ýerdäkileriň ählisi bilýärdi. Olaryň aňynda ýeke-täk bir pikir bardy: ol hem ähli kişiler bilen jem bolup, kasam etmek – gylç ýa kepen resimine girmek, pir Abu Seýidiň rowaçlyk patasyny almak.

Abu Seýidiň rowaçlyk patasyny berjekdigi seljuklaryň ynamlaryna ynam goşyárdy.

Seljuklalar Merwden iki mil daşlykda, Murgabyň kenarynda jemlenişipdiler.

Alabahar paslydy, çeti-çerkezleriň aşaklarynda gyrtýçdyr ýuwa ýaňy ýeriň ýüzüne düşek bolup ugrapdy.

Bu ýere gelen adamlar köpdi, olaryň aňrysyna-bärисine göz ýeter ýaly dälди.

Adamlaryň hersi bir iş bilen başagaýdy. Olar topar-topar bolup ornaşypdylar. Kim atyna iým berýärdi, kim ot ýäkmak bilen gümrady, telpeklerini, peşlerini ýassyk edinip ýatanlaram, üýüşüp naharlanýanlaram köpdi.

On-on baş sany adam bolsa, toparyň içinde aýlanyp, gelenleri hasaba alyp ýördi.

Garaňky düşmegi bilen uludan ýakylýan otlaryň sany artdy.

Adamlar oduň daşyndan aýlanyp, Perwerdigäre mynajat aýdýardylar:

– Ya Hu, medet ber!

– Ya Hu, ýeňiš ber!

– Ya Hu, enaýat eýle!

Bu mynajatlar birsydyrgyn gaýtalandy.

Dolan Aý dogansoň ortada ýanýan ody has-da ulaltdylar.

Üç müňden gowrak kişi elliřini Aýa uzadyp, başky mynajat laryny gaýtalady:

– Ya Hu, medet ber!

– Ya Hu, ýeňiš ber!

– Ya Hu, enaýat eýle!

Bu gije sähetli gjiedi.

Bu gije mynajatlaryň, islegleriň wysala gowuşýan gijesidi.

Gün – Huday!

Aý – Hudaýyň jübüti!

Aý – hökümdarlyk.

Aý – goşun, güýç.

Dolan Aý – hökümdarlyga, rowaçlyga ýol açýar, ugrukdyrýar.

Müneçjim Sowmagynyň aýtmagyna görä, şu günü dileyin
wysal tapmagy bilen seljuklaryň uly mertebä ýetmegi ähtimaldy.

Seljuklylar oduň daşyndan aýlanyp, bir oda, birem Aýa elle-
rini uzadyp mynajat edýärdiler, özlerine medet, mertebe, sol-
tan Masutdan rüstem gelmekde kuwwat bermegini dileýärdiler.

Elleri golçaly sakylar, şerapdarlar bolsa seljuklaryň arasy-
na aýlanyp, olaryň jamlaryna meý guýup berýärdiler.

Wagt geçip durdy.

Wagt daňdana sandy.

Uklajak bolýan ýokdy.

Birden hereket togtady.

Üç beg – Çagry beg, Musa beg, Togrul beg öňe saylandı.

Olar batly ses bilen gygyrmaga başladylar:

– Ýa Hu, gylç ýa kepen!

– Ýa Hu, gylç ýa kepen!

– Ýa Hu, gylç ýa kepen!

Ähli kynyk ýigitleri üç seljuk beginiň sözünü gygyryp gaýtalady:

– Ýa Hu, gylç ýa kepen!

– Ýa Hu, gylç ýa kepen!

– Ýa Hu, gylç ýa kepen!

Üç seljuk begi ýene batly gygyrdy:

– Ýa Hu, Gaýa neberesinden rüstem gelmäge medet ber!

– Ýa Hu, Gaýa neberesinden rüstem gelmäge medet ber!

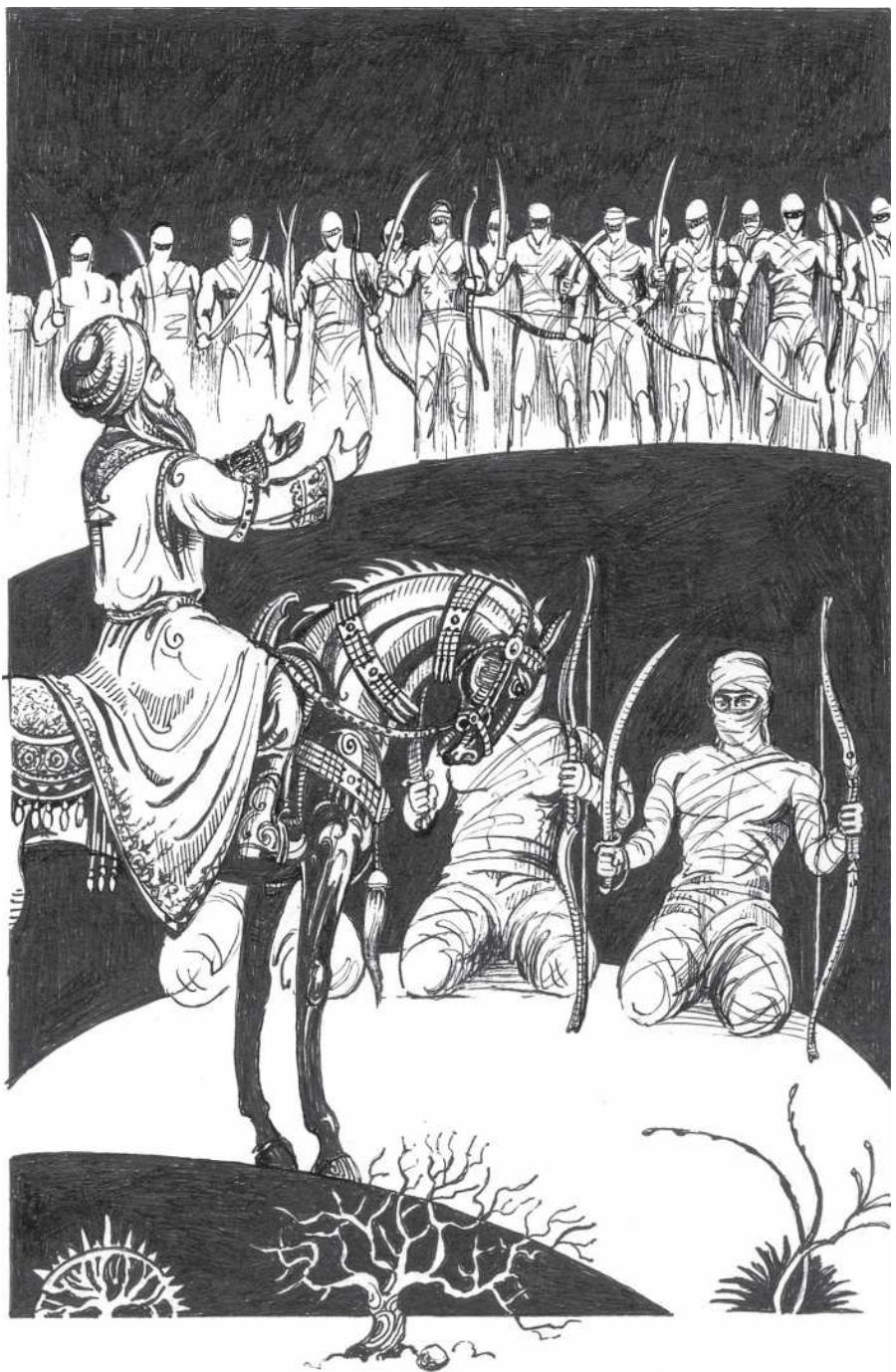
– Ýa Hu, gylç!

– Ýa Hu, Horasana hökümdarlyk etmäge medet ber!

Kynyk ýigitleri üç seljuk beginiň aýdan sözlerini üç merte-
be gaýtaladylar.

Togrul beg, Çagry beg, Musa beg egnindäki eşiklerini çy-
karyp, lowlap ýanyp duran oda taşlady. Çuw-ýalaňaç bolan sel-
juk begleri Murgap derýasyna bakan gönükdiler.

Maksat – tämizlenmekdi, täretli bolmakdy.

Suw buz ýaly sowukdy, ýöne «Suw sowuk eken» diýyän ýokdy.

Üç seljuk begi derýada tämizlenip kenara çykdy.

Olaryň her birine on alty gary biýz mata berildi. Olar biýz mata – öz kepenliklerine dolanyp, oduň başyna bardylar.

Oduň başynda belent mertebeli Abu Seýit Abylhaýyr bardy. Ol ýanyna gelip duran üç seljuk begini ýeke-ýekeden gujaklady. Olara hoşamaý sözlerini gysganmady. Şondan soň tämizlenmek gezegi esgerlere ýetdi. Esgerler nyzama düzülip, ýeke-ýekeden Murgap derýasyna girip ugradylar.

Olar derýa girip tämizlenýärdiler.

Suwdan çykanlarynda bolsa, olara on alty gary biýz – kepen berilýärdi.

Her esgeriň suwa düşüp tämizlenmegi, on alty gary biýz mata dolanmagy bilen jahan mazaly ýagtyldy.

Abu Seýit Abylhaýryň ýaşynyň segsene ser urandygy – gar-randygy duýulýardy: eli hasalydy. Boýy biraz hökgeren, uzyn ak sakgally, inçesagt gojanyň elinden tutup, öz bedewine mündür-diler.

Allama yüzünü kybla – Käbä tutup durdy. Onuň atyny jylaw-darlar saklayárdy.

Akyldaryň öňünde üç seljuk begi – Musa ýabgu, Çagry beg, Togrul beg ikidyz bolup oturdy. Her bir seljuk beginiň bir elinde ýaý, beýleki elinde bolsa gylyç bardy.

Her bir hereket üç sany nagaranyň sazlaşykly kakylmagy bilen dabaralandyrylyárdy. Akyldaryň ata münmegi, Käbä bakyp durmasy, onuň öňüne ak pata almak üçin üç seljuk beginiň ýeke-ýekeden gelip, ikidyz oturmagy, olaryň elliňine gylyç bilen ýaý berilmegi nagaranyň düňňürdileriniň astynda geçdi. Nagaralaryň kakylmagy gylyç ýa kepen resiminiň geçirilişine da-baralylyk, resmilik, mukaddeslik berýärdi.

Akyldar Abu Seýit seljuk beglerine rowaçlyk patasyny¹⁰ berdi, soň attan düşdi, her seljuk begini täzeden gujaklady.

Seljuk begleri görnükli akyldaryň öňünde tagzym etdiler, öz minnetdarlygyny bildirdiler, elliňini Asmana serip gygyrdylar:

– Ýa Hu, medet!

– Ýa Hu, medet!

– Ýa Hu, medet!

Abu Seýit Abylhaýryň patasyndan soň, dünýä göýä ýalkym, tejelli çaylan ýaly boldy, diňe bir üç seljuk beginde däl, üç müňden gowrak esgerde-de güýç-gaýrat goşalandı.

Patadan soň, diňe bir üç seljuk beginde – Musa begde, Çagry begde, Togrul begde däl, üç müňden gowrak esgerde gaznaly goşunyny ýeňjekdiklerine ynam goşalandı.

Abu Seýit geljegi öňünden oraşan görýän pir ahbetin!

Abu Seýidiň patasyndan soň, hey, işiň rowaç almazmy?!

Onuň her bir aýdan sözi amal alýar!

Ol aýtsa – Hak aýdýar!

Esgerler biri-birine buýsançly bakdylar.

Olar üç seljuk beginiň sözünü üç mertebe gaýtaladylar:

– Ýa Hu, medet!

– Ýa Hu, medet!

– Ýa Hu, medet!

Togrul beg ýanyна getirilen atyna böküp mündi, ýataganyny bulaylap, daş-toweregindäkilere ýüzlendi:

– Byradarlar!

Birpaýyz dym-dyrslyk boldy.

Bu dym-dyrslyk ýöne bir dym-dyrslyk däl eken, ol esgerleriň batly gygyrmak üçin howany uludan demlerine soran pursady eken:

– Gylyç!

– Gylyç!

– Gylyç!

Bu seljuk begleriniň Aý hem Gün hezretlerine bakyp eden kasamlarydy.

Kasamdan soň, Togrul beg gysgaça nutuk sözledi:

– Byradarlar! Bize sütem edildi. Biz öz mertebämizi, namysymyzy goramak üçin ata çykdyk. Zulumhor mat bolar, biz maksadymyza ýeteris. Gaznalylary Horasandan kowup çykaryp, özümiziň döwletimizi dörederis. «Mümkin, siziň halamaýan zadyňyz siziň bähbidiňizdir»¹¹. Biziň döwletimiz dünýäde iň adyl döwlet bolar. Biziň döwletimizde gurt bilen

goýun bir güzerden suw içer. Biziň döwletimiz garyp-gasarlara howandar çykýan, olary goraýan, adam şekilli ýaşamagy üçin aladalanyan döwlet bolar. Biziň döwletimizde hökümdaryň gapysy halk üçin gije-gündiz açık bolar. Biziň döwletimizde adamlar bolçulykda ýaşarlar, parahat ýaşarlar. Alkyş alyp, so-gap gazanarys. Bu gün külli musulmanyň göz-guwanjy, allama Abu Seyit gelip, bize rowaçlyk patasyny berdi. Biz allamamyzyň yüzünü ýere salmarys. «Şübhesiz Alla tarapynda bolanlar üstün bolarlar»¹², biz üstün bolarrys.

* * *

Günüň dogup gelýän çagynda Abu Seyit Abylhaýyryň pata bermegi bilen seljuklaryň durmuşynda täze döwür başlandy.

Sondan soň seljuk begleriniň durmuşynda düýpli özgerişlikler bolup geçirip ugropy.

Olar anyk karara geldiler: oglan-uşaklaryň, haremhananyň gaznalylara ýesir düşmezligi üçin öňünden aladasyny etmeli – olary söweş boljak ýerden uzak mekana äkitmeli, iň ygtybarlysy, Oguz çölünde gizlenmeli!

Altynjan bu tutumy aňlaýardy, ýöne ol özüniň, haremminiň Oguz çölüne ugradılmagyndan ätiýaç edýärdi. Muhammet Togrul beg geňeşleriň birinden soň, Altynjanyň eşitmekden gorkup ýören sözünü aýtdy:

– Altynjan, soltanyň goşuny biziňkiden dört-bäs esse artyk. Bu deň bolmadyk söweşleriň birinde meniň şehit bolmagym mümkün. Süňňüm bir zatlary syzýar meniň... Gylyç ýa kepen resimi boýunça men saňa talak bermeli. Sebäbi entek biziň çagamyz ýok. Meniňem saňa talak beresim gelenok, ýanymda bolmagyň isleyärin, ýöne maksat jandan ileri. Herhal, men saňa talak bermeli bolaryn.

– Meni öldürriň, ýöne öz ýanyňyzdan aýyrmaň, begim. Men siziň diri ýeriňizde diri, öli ýeriňizde öli bolmak isleyärin. Maňa başga ýasaýış gerek däl.

– Altynjan, maňa dogry düşün, men seni hatyndygyň üçin guma ugratmakçy bolamok, ýok, men seni şirin janym-

dan hem eziz görýändigim üçin goramakçy – ugratmakçy bolýaryn. Düşünýärsiňmi? Meniň bu dünýäde senden başga ýüregime ýakynym ýok. Seniň ornuň tutup biljek hatyn-da ýok. Düşünýärsiňmi? Sen meniň ýeke-tägim, ýüregim! Sen meniň üçin ähli zat! Sen meniň şu dünýämiň manysy! Saňa bir zat bolsa, – Hudaý saklasyn! – men çekip-çydadap bilmerin. Saňa derek söweşjekler tapylar, ýöne seniň ornuň tutup biljek hatyn, adam bu dünýäde tapylmaz! Geregem däl! Seni goramak meniň bor-jum! Sen guma git! Ol ýerde ýaşajyk gyzlardan özüňe kyrk sany keniz taýýarla! Atabeg mekdebimizde ýaşlara sapak ber!

Altynjan başky sözlerini gaýtalady:

– Meni öldüriň, ýöne meni öz ýanyňyzdan aýyrmaň!

Muhammet Togrul beg dymdy, diýmek, ol hatynynyň gal-magyna razy boldy.

Altynjanyň Togrul begden aýratyn bir howatyr edýän zady bardy. Ol hem begiň söweše çykanda başyna tuwulga¹³, egnine çaraýnadır¹⁴ sowut geýmeýänligidi: «Gara başym gerek bolsa, Perwerdigär hernäçe gorasam hem aparar, ýogsam hem özi gorar» diýip, ol Altynjanyň özelenmelerine jogap berýärdi. Togrul beg Taňrynyň her bir han göteren kişisine baş peşgeşi berýändigine¹⁵ ynanýardy. Şu ynam hem oňa güýç berýärdi.

– Allatagalala bil baglasaňyzam baglaň welin, özüňizdenem biraz alada bolsun. Ähli keşiginiizi Allatagalala çekdirjek bolýarsyňyz. Daşdan seretseň, «Bu kişi jan gerek däl bolarly» diýen pikir döreýär. Şeýle pikir Allatagalada-da döräýmesin.

– Dul galmakdan gorkýarsyňmy?

– Gorkýaryn.

Hasan beg Altynjanyň sözlerini goldady.

– Melike dogry aýdýar...

– Baş söweše girenimde geýerin, häzirki maksat – göç – diýip, Togrul beg jogap berdi.

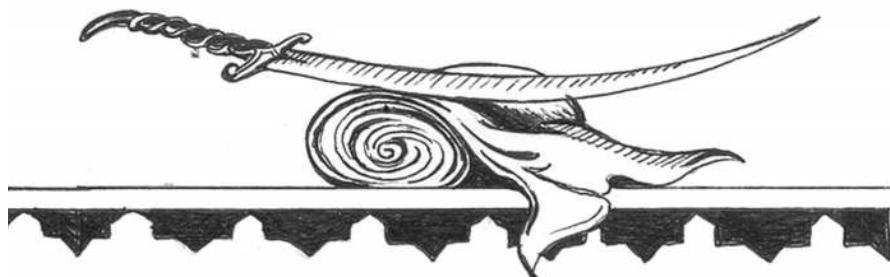
Göç üç günlüp dowam etdi. Altynjan seljuk begleriniň haremhanasynyň, oglan-uşaklarynyň Oguz çölüne çekilmegine ýardam berdi.

Özi Togrul begiň ýanynda galdy.

* * *

Seljuk türkmenleriniň Oguz hanyň gylyç ýa kepen däbi-ne eýermekleri milletiň alaçsyzlygynyň, ýagny ejizliginiň däl-de, güýjüniň, içki ýasaýys mümkinçilikleriniň herekete girip başlandygynyň alamatydy. Diňe ruhy hem beden taýdan güýcli halk üçin ömür bilen ölüm deňleşip biler. Erkinlik diňe bir ýasaýşa, dirilige bolan ymtylma däldir. Erkinlik ölüme gorkusuz garap bilmekdir. Ruhy taýdan iň azat adamlar ölüme dözümlü, ölümden rüstem bolup bilýär. Seljuklaryň bolşundaky çyk-gynszlyk diňe daşky, aldawcy alamatdy. Gylyç ýa kepen däbi milletiň juda güýclüluginiň ýüze çykmasydy. Ölümden gorkýan adamlar güýcli hasaplanyp bilinmez. Beýik maksatlaryň, uly tutumlaryň öňünde ölüm hiç zat bolup galýär. Ynanç ölümi gorkusuz, howpsuz bir närsä öwüryär, ýogsa diňe ynsan däl, ähli janly-jemende üçinem ölümden gorkuly, ölümden uly betbagtlyk ýok ahyryn. Bu – tebigatyň, ýasaýşyň adatylygynyň kanuny. Bu ýowuz kanundan diňe beýik ruhy maksatly adamlar ýokary galyp bilýär. Şonda halkyň ikinji bir göteriji ruhy şahsy bite-wilikde kemala gelýär. Onsoň milletiň öňünde hiç bir zat durup bilmeýär. Şonda öňündäki päägelçilik derýasy kiçijik ýaba öwrülýär. Bu güýç-kuwwat asmandan gelýär. Asman güýjüniň öňünde zemin böwedi joşup gelýän siliň ýolundaky kesegе çalym edýär...

DÜŞÜNDİRİŞLER

Birinji hekayat

1. **Perrende** – guşlar, uçýan ähli janly-jandarlar. Derrende – ýyrtyjy, wagşy haýwanlar.

2. Ibn Esir. Kämil taryh. Türkmenistanyň milli medeniýet «Miras» merkezi. 1 jilt. A., 2005.

3. **Tabarystan** – palta ýurdy diýen manyny berýär. Bu adyň gelip çykyşy bilen baglanyşykly rowaýat bar. Tabarystanyň hazırlığı ady Mazenderan.

4. **Falak al-ma aly Manuçihr** – 1012 – 1029 ýyllar aralygynda, ogly Anušírwan 1029 – 1049-njy ýyllar aralygynda şalyk edýär. Anušírwan meşhur «Kowusnama» kitabyny döreden Key-Kowusyň atasydyr. Key-Kowus 1041-nji ýylда seljuklalaryň gelmegi bilen Gazna gaçýar, soltan Maududyň nedimi bolup işleýär.

5. Baýhaky Masut soltany Amul şäherinde garşy alan ilatyň sanynyň 500 – 600 müňe ýetendigini ýazýar. Megerem, bu san aşa artdyrylan san bolsa gerek. (Amul atly iki sany şäher bolupdyr. Biri häzirki gürrüñini edýän Amul şäherimiz – Mazanderan welaýatynyň baş şäheri. Bu şäher tüwi we her hili datly ir-iýmişleri bilen şöhratlanypdyr. Ikinji Amul Türkmenabat şäheridir).

6. **Ibn Hordadbeh.** «Kitab al-Mesalik wa-l-memalik». MITT. Tom 1. L. – M. 1937.

7. **Ibn Esir. Kämil taryh.** TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

8. **Ibn Hordadbeh.** «Kitab al-Mesalik wa-l-memalik». MITT. Tom 1. L. – M. 1937.

9. **Ibn Hordadbeh.** «Kitab al-Mesalik wa-l-memalik». MITT. Tom 1. L. – M. 1937.

10. **Bundar (masyl)** – salgut ýygnaýan gullukçy, amil – paç ýygnaýy.

11. **Tahyrlylar** – 821-873-nji ýyllarda Horasanda hökümdar-lyk eden şalyk.

12. Ibn Hordadbeh. «Kitab al-Mesalik wa-l-memalik». MITT. Tom 1. L.M. 1937.

13. **Sadakat (birlik sany sadaka)** – bu ýerde raýatlaryň hojaýnlaryna – ýer eyelerine beryän tölegleri göz öňünde tutulýar.

14. **Haraç** – esasy ýer salgydy. Bu salgut boýunça ýerden alynýan hasylyň üçden birinden üçden ikisine çenli aralykda tabşyrмaly.

Hüsür – hasylyň ondan biri görnüşindäki ýer salgydy.

15. **Rusum-i-marai** – öri meýdanlary üçin salgut.

Awariz – adatdan daşary ýagdayda ýygnalýan pul.

Alaf – çaparlar, harby çindäkiler we goşun üçin ýygnalýan azyk harytlary we ulag iýmiti. Seret: Nyzamylmulk. «Syýasatnama». Ruh. A., 1998.

Kisam – paý, bölek. Adatdan daşary salgylaryň bir görnüşi.

«**Taufir**» – I.P.Petruşewskiniň kesgitlemesi boýunça «salgut ýygnaýylaryň adamlardan bellenilen möçberden artyk tölemäge mejbur edip ýygnan salgylary, şeýle hem goşmaça tölegler netijesinde jemlenen pul».

«**Hukuky maragy**» – öri meýdanlaryny peýdalananlardan alynýan salgut. Bu salgut, esasan, çarwalara degişli bolupdyr.

Töleg – gaýiy dinliniň geýmini tapawutlandyran nyşan. Orta asyrلarda gaýry dinliler musliman döwletlerinde musliman geýimlerini ýa-da donuny geýmäge borçly bolupdyrlar.

Jizye – musliman dällere salynýan salgut.

«**Ähli zimmet**» – yslam ýurtlarynyň çäklerinde ýasaýan, jan başyna salgut tölemäge borçly gaýry dinli paç töleyjiler: isayýlar, jöhitler, otparazlar. Şu tölegi töländikleri üçin gaýry dinliler musliman häkimiyétiniň goldawyndan peýdalanydpdyrlar. Abre – syýahatçylary goramak we derýadan geçirmek üçin alynýan salgut.

16. **Diwany yşrafy memleket** – seljuk döwletinde ýokary derňew-barlag guramasy. Bu guramanyň esasy wezipesi gelýän pullara we salgut hasaplaryna gözegçilik etmekden we olary barlamakdan ybarat bolupdyr.

17. **Diwany-amal** – salgyt ýygnaýanlaryň üstünden garaýan edara. Bu ýerde işleyän emeldarlar amyl diýlip atlandyrylypdyr.

18. «**Hukuk wa rusumi diwani**» – bu adalga diwanyň peýdasyna tölenýän salgylarylaryň jemi diýen manyny hem aňladýar.

19. **Nal baha** – diwan işgärleriniň we salgyt ýygnaýjylaryň bundarlaryň, adatça, öz işlerini ýerine ýetirýän wagtlary atlarynyň uzak ýol geçyändikleri, şol zerarly atlaryň nallarynyň sürülyändigi üçin salynýan salgyt.

20. **Pilmahmyt** – Soltan Mahmyt Gaznalynyň il arasyndaky ýörgünli ady. Bu at soltanyň göwresiniň uly bolandygy, mydama pilde ýoriş edendigi, ýorişde pil münendigi üçin galan bolsun gerek.

21. **Hepbe** – bir dirhemiň kyrk sekizden bir bölegi. Hepbesiz diýen söz türkmenlerde hazır hem ulanylýar. Hepbesiz – hiç zat gazanmaga ukypsyz diýen manyny aňladýar.

22. **Sowmagy** – Çagry begiň müneçjimi: Ibn Esir Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

Üçünji hekaýat

1. Tarih-i-Bayhaky. 585. MITT, tom I, M.-L., 1935.

2. **Kethuda** – goşunyň maliye we hojalyk işleriniň müdidiři şeýle atlandyrylyar (Bayhaky). «Kethuda» sözi başda uly jemagatyň ýolbaşçysy manysynda ulanylýpdyr. Wagtyň geçmegi bilen kethuda oba ýolbaşçysyna – obanyň suw ulgamyna, tertip-düzgünine, ýer eýeçiligine gözegçilik edýän adama aýdylypdyr, gullar hem kethudalaryň garamagynda bolupdyr.

3. **Bagdat halyfy** – 749–1258-nji ýyllar aralygynda musulman döwletleriň arasynda sünni mezhebinı ýoredýär. Ol Abul Apbas Abdylla bin Apbas bin Abdylmuttalyp tarapyndan esaslandyrylyar. Abdylmuttalyp – Muhammet pygamberiň kakasynyň doğanydyr. Ol hijreden 3 ýyl öň Mekgede dünýä inýär, elmydama pygamberiň ýanynda bolupdyr, 68-nji hijri ýylynda wepat edýär. Oňa ylmynyň çuňlugy üçin «Ymmatyň syýasy» diýip at goýlupdyr. Ol emewi halypalygyna garşy öz halypalygyny döredýär. Bagdatda

döredilen bu halypalyk 809-816-njy ýyllar aralygynda Mansur tarapyndan Merwden dolandyrylýar, ýagny halypalyk Merwde bolýar.

4. **Oguz ýurdy** – Oguz ýurdunyň serhetleri hakda 984-nji ýylда näbelli awtor tarapyndan ýazlan «Hudud el-älem», ýagny «Älemleriň serhedi» atly meşhur arap taryhy kitapda şeýle diýilýär: «Başga bir çöl gündogarda Merw serhetleriniň gyrasynda Jeýhuna inen çöldür. Bu çöl Bawert, Nusaý, Paraw, Dehistan bilen Etil sebitine çenli uzalyp, Hazar deňzine bitišer. Bu çölün günbatary Etil derýasy, demirgazygy Jeýhun, Horezm deňzi bilen Bulgar serhedine çenli aralyk Oguz ýurdududyr. Ady Horezm ýada Oguz çölüdir. Bu çöldäki kägeler Balh serhedinden başlap, Jeýhunyň günortasyna, Horezm deňziniň aşagyna çenli uzalýar».

5. **Gurt oýny** – garaşman durka çar tarapdan duşmanyň üstüne cozup, köp gyrgynçlyk edip, duşman garşylyk görkezmäge girişmäňkä gürüm-jürüm bolmak.

6. **Hums paýy** – oljanyň patyşa degişli bäsden bir bölegi.

7. **Muhsin bin Tak** – seljuklylaryň görnükli serkerdeleriniň biri. Soltan Mahmyt Gaznalynyň kätibi Nasr Muhammet bin Abdyljepbar Utbynyň «Soltan Mahmyt Gaznalynyň taryhy» atly meşhur kitabynda Muhsin bin Tak hakda anyk maglumatlar berilýär. Şol maglumatlara görä, 1006-njy ýylда sultan Mahmyt Gaznalynyň Multanyň patyşasy Dawut bin Nasr bin Şyh Hamydy we onuň nesilşalygyny, şeýle hem karmatlary ýok etmek maksady bilen Gaznadandan gidenliginden peýdalanylý, garahanly hökümdar Ilekhan Sübaşy Tegini Horasana gönderýär. Bu habary eşiden sultan yzyna dolanýar, Sarahsyň ýolunda onuň öňünü seljuk emiri Muhsin bin Tak kesýär. Gazaply söweş bolýar. Söweşde seljuk emiri ele düşyär, sultan ony iki parça edip öldürýär. Onuň baş müň atlydan ybarat goşuny sultanyň tarapyna geçýär we onuň hyzmatynda durýar.

8. Gurhan. Ikinji süräniň 286-njy aýaty.

9. Tarih-i-Bayhaky. MITT, tom 1. M.-L., 1935.

10. Gurhanyň üçünji «Ymranyň öyi» süresiniň 126-njy aýaty.

11. Gurhanyň ikinji «Sygyr» süresiniň 249-njy aýaty.

12. **Ariz** – goşunyň azyk we maliye üpjünçiligini gurnaýan ýörite toparyň ýolbaşçysy.

Dördünji hekáyat

1. Ýazyr galasy – Abulgazy «Türkmenleriň şejere daragty» diýen kitabynda ýazyrlaryň Durun sebitlerinde ýaşandyklaryny ýazýar. A.Tumanskiý Abulgazydan şeýle bir mysal getirýär: «Ýazýrlar Durun sebitlerinde ýasadylar. Şonuň üçinem Durunyň öňki ady Ýazyr ýurdy diýlip atlandyrylyar. Ýazyrlaryň bir bölege Durunyň ýakynyndaky daǵyň eteginde ekerançylyk bilen meşgullanypdyrlar. Häzirki döwürde şol ýerde ekerançylyk bilen meşgullanýan ýazyrlara garadaşly diýilýär». «Durun» diýen adyň XIV asyrda dörändigini ýazýar. Durundaky gala ilki başda Oguz han eýýamynda Tak (Gün) gala diýlip atlandyrylypdyr, yslamyň gelmegi bilen eždatlarymyzyň otparazçylyk bilen baglanyşykly ýer-ýurt atlarynyň galabasy üýtgüpdür.

Muhammet şanyň ejesi Türkán hatynyň Ýazyr galasynyň basylyp alynmagyna aýratyn üns bermesiniň sebäbi ýazyr türkmenleriniň hany Hindu han bilen garyndaşlyk gatnaşygynyň bolandygy bilen esaslanyşdyrylyar (Nesewi).

2. Abu Seýit Abylhaýyr – Abu Seýit Abylhaýyr (7.XII.967 – 12.01.1049 ý.). Abu Seýit Mäne baba ady bilen meşhurdyr. Bu ulamanyň aramgähi Kaka etrabynyň Mäne obasynda ýerleşýär.

Bäşinji hekáyat

1. At gaytárym – üç kilometr töweregى uzaklyk.

2. Abu Nasr Faraby (874–950 ý.) – «El-Medine El-Fazyla» atly eserinde patışanyň, döwlet ýolbaşçysynyň pähimli, paýhasly, şeýle-de «pygamber donuny geýen ylahy Eflatun» bolmalydygyny nygtáýar. Faraby bu pikirini şeýle esaslandyrýýar: eger döwlet ýolbaşçysy ylymly, bilimli, adalatly we pæk ahlakly bolsa, onda raýat, ýurt ruhubelentligi bolar. Eger döwlet ýolbaşçysy erbet, nadan, adalatsyz we zalym bolsa, raýatlar erbet ýaşarlar, ruhu pes bolarlar.

3. Eflatunyň (Platonyň) arapça terjime edilen «Döwlet» we «Syýasat» kitaplary.

4. Tonýukuk – Günbatarly alymlar Tonýukuky Germaniyany döreden Bismarka meñzedýärler. Ol Hytaýyň içeri we daşary syýasatyны gowy bilipdir. Bilge hanyň weziri.

5. Bilge han – 716–734-nji ýyllar aralygynda dogany Kultegin bilen şalygy bile dolandyryar. Bilge – hökümdar, Kultegin – goşun serkerdesi bolýar.

6. Attyla (434–453 ý.) – görnükli hun hökümdary. Attyla on bir ýllap, dogany Bleda wepat edýänçä onuň bilen bilelikde hökümdarlyk edýär.

7. Gözel gyz döwletleri – Ýewropa döwletleri. Ýewropa – gyzyň ady.

8. Goşgynyň manysy: Alp Är Töňne öldi, dünýä eýesiz galdy. Indi onuň döwleti we döwri ýadomyza düşüp, ýureklerimiz lerzana gelýär.

9. Gurbanyň «Manda» süresiniň 3-nji aýaty.

10. On iki sypat – Farabynyň hökümdara hökman mahsus bolmaly hasaplaýan sypatlary şu aşakdakyldardan ybarat: 1.Sagdyn bolmaly; 2.Dogabitdi ýiti zehinli bolmaly; 3.Ýatkeş bolmaly; 4.Parasatly we öndengörüji bolmaly; 5.Dilewar bolmaly, ýagny pikirlerini aýdyň we ýeňil düşündirmegi başarmaly; 6.Öwretmeni we öwrenmegi gowy görmeli, goldamaly; 7.Çendenaşa köp iýmekden, içmekden, şöhwetden, her hili humarly oýunlardan daşda durmaly; 8.Dogruçyl we hakykatçyl ynsanlary söýmeli; kezzaplary we ýalançylary ýigrenmeli; 9.Jomart we sahy bolmaly; 10.Pula we beýleki dünýä nygmatlaryna göz gyzdyrmaly däl; 11.Mydama adalatyň tarapynda bolmaly, zulumy ýigrenip, zalymlara garşy çykmaly; 12.Gaýratly we erkli bolmaly. Eger bir zadyň hakykatdygyna göz ýetirse, bu meselede berk durmaly, hiç hili gowşaklyga we ruhupeslige ýol bermeli däl.

11. Pentnama – Söbükteginiň ogly soltan Mahmyt Gaznalala beren pendi. Görüm taydan uly bolmadyk bu Pentnama esgerleriň, begzadalalaryň arasynda biçak meşhur, ýörgünlü bolupdyr. Köp adamlar Pentnamany ýat tutupdyrlar.

12. Utby Abu Nasr Muhammet bin Abdyljepbar – «Soltan Mahmyt Gaznalynyň taryhy» atly meşhur kitabyň ýazary. Utby soltan Mahmyt Gaznalynyň debiri. Ol soltan Mahmyt Gaznaladan on ýyl öň – 1020-nji ýilda aradan çykýar. Şol sebäpli kitapda diňe 1020-nji ýyla çenli wakalar beýan edilýär. Soltan Mahmyt

Gaznalynyň soňky taryhy Baýhakynyň kitabynda beýan edilýär. Çünkü Baýhaky Utby aradan çykandan soň günüden-göni soltan Mahmyt Gaznalynyň, ol aradan çykandan soň bolsa, soltan Ma-sut Gaznaly ibn Mahmyt ibn Söbükteginiň debiri bolup işleýär we olaryň ömür ýoly hakda kitap ýazýar. Soltan Mahmyt Gaznaly hakda öz döwründe ýazylan kitap köpdür.

13. **Kurur** – million.

14. Soltan Mahmyt Gaznaly 1013-nji ýylда 20 kurur dinar harçlap Jeýhun derýasynyň üstünden köpri guryar, bu köp wagtlap saklanýar.

15. **Goşun dili** – Soltan Mahmyt Gaznaly 1027-nji ýylда öz goşunynda dürli halklaryň we halkyétleriň wekilleri gulluk edensoň, olaryň özara düşünişmekleri üçin arap, pars, türk-men dilleriniň esasynda täze dil – urdu dilini döredýär. Soltan bu babatda diňe bir perman bermek bilen çäklenmän, şol diliň döremegine günüden-göni ýolbaşçylyk edýär, döredýär. Házır-ki döwürde urdu dili – Pakystanyň döwlet diliidir.

16. **El-Agajy** – türkmen sözi bolup, patyсадан ýurduň ýaşulalaryna, ýurduň ýaşulalaryndan patyşaga gelen hat-petekleri gatnadyjylary, ýagny soltanlaryň ýörite hajyplary manysyndadır. (Mürze Muhammet Kazwyny. Gahar makal hatyýalary. 130 s.) Muhammet ibn Aly ibn Süleyman Rawendi. Göwünleriň rahady – şatlyklaryň ganaty.

17. Zabulystan (Jabulystan) – Seýistan (Sejestan) bilen Hindistan aralygyndaky uly welaýat. Bu welaýatyň uly şäheri, merkezi Gazna şäheridir. Gazna sebitleri. Soltan Mahmyt Gaznalynyň şalygynyň atlandyrlyşy.

18. **Çaryýarlar oňşuksyzlygy** – Hezreti Abu Bekr (632–634 ý.), hezreti Omar (634–644 ý.), hezreti Osman (644-652 ý.), hezreti Aly (656–661 ý.) – ilkinji halyflardyr. Bu dört çaryýarlardan soň, Emenileriň halyflygy başlanýar. Ol 661-nji ýıldan 750-nji ýyllar aralygynda dowam edýär, jemi 14 halyf bolýar. Emenilerden soň Apbasylaryň halyflygy başlanýar. Bu halyflyk 750-nji ýıldan – 1924-nji ýyla – Osman türkmenleriniň soltanlygy agdarylyp, ýeri-ne Türkiye Respublikasy doreýänçä dowam edýär. Mongollaryň apbasylary ýok etmekleri netijesinde halyflyk Müsür türkmen

memluklarynyň eline geçýär we ol 1261-1516-njy ýyllara çenli dowam edýär. 1516-njy ýylда Osman soltanlygynyň soltany Ýowuz Selim Müsür türkmenlerini özüne tabyn edýär we halyflygy Stambula geçirýär. Netijede türkmenler Stambuldan dünýä musulmanlaryna halyflyk – baştutanlyk etmäge başlaýar. Has takygy, 1055-nji ýylда Seljuk döwletiniň soltany Muhammet Togrul beg Bagdada girip, Büweýh döwletini ýok edeninden 1924-nji ýyla çenli 870 ýyla golay wagtlap türkmenler dünýä musulmanlarynyň din gulyjy, ýolbaşçysy bolup geldiler.

19. **Karmatçylyk (karmat – ogryn, seýkin basyp ýoreyär diýen manyny aňladýar)** – IX asyrda Alynyk Aziýada we Merkezi Aziýada feodal gurluşyň garşysyna dörän şaýylaryň bir akemy. Karmatlardı özlerini Ymam Ysmaýlyň (762-nji ýylда aradan çykan) ýoluny dowam etdirijiler hasaplardyrlar. Şeýle bolansoň, karmatlary ysmaýylçylar diýip hem atlandyrypdyrlar. Ysmaýylçylar ýerlerde feodal baylaryň döremegine garşy cykypdyrlar. Olar oba jemagatlarynda ýerleriň adamlaryň arasynda baýlygyna-garyplygyna seretmesizden deň paylanmagyny, ähli zatda deňligiň bolmagyny talap edipdirler. Bu talap garyp-gasarlaryň göwünlərinden turupdyr. Şeýle bolansoň olar karmatlara duýgudaşlyk bildirip, olaryň toparlaryna goşulupdyrlar. Karmatlaryň ýolbaşçylygynda köp ýerlerde ýerli feodallar durupdyr, olar garyp-gasylaryň köplüğini öz bähbitleri üçin peýdalanypdyrlar. Ýerli feodallar döwlete garşy durup, özleri üçin ýeňillikleri gazanmaga çalşypdyrlar. Karmatlary Müsürüň fatymy halyflygy goldapdyr we olara ýolbaşçylyk edipdir. Bagdat halyflygy karmatlary berk ýazgarypdyr we olara garşy göreşipdir. X asyrda karmatlardı ogryn iş alyp barypdyrlar. Soltan Mahmyt Gaznaly karmatlary rehimsizlik bilen jezalandyrypdyr. Togrul sultan hem karmatlara – ysmaýylçylara garşy berk göresýär, ýöne olary doly ýok edip bilmeyär. Ysmaýylçylar görünüklü döwlet ýolbaşçylaryny gapillykda öldürmek bilen meşgullanýarlar, ysmaýylçylary – karmatlary XIII asyrda doly ýok eden Çingiz handyr.

20. Bu pikir Kerimeddin Mahmyt Aksaraylynyň «Musameretul ahbar» (habarlaryň mejlisi) kitabynda nygtalýar.

21. **Anušírwan (Nowšírwan)** – sasanylar hanedanlygynyň 21-nji patyşasy. Onuň hakyky ady Hysrowdyr, Anušírwan la-

kamydyr. Araplar oňa Kesra diýýärler. Ol 531-nji ýylда patyşa bolýar. Bu patyşa adalatlylygyň simwoly hökmünde suratlandyrlyar. Gündogar hronologlary onuň adyny «adyl» epiteti bilen tutýarlar. Ol kakasynyň şalygy döwründe dörän mezdekileri köp gyrýar, olaryň soňuna çykýar. Ol 579-njy ýylда aradan çykýar.

22. Gürrüň Gurhanyň ýigrimi dördünji «Nur» süresiniň 11-nji aýatynyň döremegine sebäp bolan waka hakda barýar:

«Pygamber alaýhyssalam sahabalary bilen bile bir gazawatdan gelýärkä, Medinä golaýlaşanlarynda, garaňky gjijede esgerlere biraz aram-dynç almak üçin rugsat berýär. Şonda Pygamber alaýhyssalam bilen bile gazawata çukan jübti-halaly Aýşa – Alla ondan razy bolsun! – hajat üçin çykyp, esgerlerden uzaga gidýär we gaydyp gelende, kerweniň ýola düşenini görýär. Şol wagt, endige görä, kerweniň yzynda galan närseleri ýygnamak üçin goýlan bir sahaba gelip, Aýşany görýär we ony tanap, düyü mündürrip, özi pyýada ýöräp ony kerweniň yzyndan ýetirýär. Muny gören käbir müňkür kimseler Aýşany betnam edişip, dürli myş-myşlar ýaýradýarlar. Muny eşidip, Pygamber alaýhyssalam hem, Aýşanyň atasy Ebubekir Syddyk hem, başga muslimanlar hem örän gamgyn bolýarlar.

Aradan bir aý geçenden soň Aýşanyň pákligi anyklanýar we bu myş-myşlaryň töhmetdigi aşgär bolýar».

Altynjy hekaýat

1. «**Balhan** – Abywerdiň arkasynda ýerleşýän bir şäher». Ýakut Hamawy. Ýurtlaryň sözlüğü (Türkmen obalary). «Mujem albuldan. 1-nji jilt. 479 s.

2. **Haşam** – ýurduň patyásynyň howpsuzlygyny goraýan saylama topar, goşun, janpena, satyr, jandar. Haşam sözi käbir taryhy çeşmelerde haşym görnüşinde alynýar. Haşam, haşym şol bir manyny aňladýan düşünjelerdir. Taryhy çeşmelerde ulanylýan haşar sözi haşam, haşym sözleri bilen manydaş däldir. Haşar – ilatdan gyssagly ýagdaýda ýygنان adamlaryň toparyna aýdylyar. Haşar sözi türkmen dilinde hazır hem ulanylýar. Goşun, köplenç, haşar usulynda hakynatutma adamlardan düzülipdir.

Adamlar gazanç etmek maksady bilen söweşipdirler. Mufrat – köşk nökeri. Nyzamylmulk. «Syýasatnama». Ruh. A., 1998.

3. **Tus** – Maşat şäheriniň golaýndaky şäher. Häzir ol şäherden diňe haraba yzlary galypdyr.

4. **Zyndyk** – zyndyk sözi Mazdagyn yzyna eýerijileriň ady bolupdyr. Ol at Awestanyň tefsiri bolan «Zend» kitabynyň adyndan gelip çykypdyr. Mazdak öz çykaran mezhebini zerdeş we mani mezheplerine düzedişler girizmek esasynda döredipdir. Syýasy dilde we mezhep dilinde zyndyk döwletiň we ruhanylaryň garşysyna çykan adamlara daklypdyr, şeýle at bilen garşydaşyň ýók etmek bellibir derejede aňsat bolupdyr.

5. **Puta** – türgenleşmek hem-de göwün açmak üçin nyşana ok we hanjar atyşmak.

6. A.Firdöwsi. «Şanama». 456 sah., 24 setir.

7. **Jöwßen** – simden ýasalan gadymy uruş geýimi, sowut, demir don.

8. **Jamedar** – soltanyň egin-eşikleri boýunça – tikmek, saklamak, geýindirmek, serenjam bermek boýunça müdir.

9. **Reý** – bu şäheriň harabalary häzirki wagtda Tähran şäherinden sekiz kilometr günortada, Tähran şäheri bilen Saabdy lazym şäheriniň aralygynda galypdyr. Reýň ady Awesta da «Rakaý» ýa-da «Raga», Töwratda «Rajys» şekilinde gabat gelýär. Ýunanlylar oňa «Raga» ýa-da «Ragaý» diýipdirler. Ahemenliler döwründe ol «Rajis» atlandyrylypdyr. Miladydan 150 ýyl oval Parfiýa şalygyny döreden Ärsagyn paýtagtlarynyň biri bolupdyr. Reý XIII asyrda mongollar ýumrupdyr.

10. Gurhanyň 13-nji «Gök gümmürdisi» («Rad») süresiniň 17-nji aýaty.

Ýediniň hekayat

1. Gurhan. «Imranyň öyi» süresi, 26-njy aýat.

2. **Kulah menşur** – Perman.

3. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

4. **Dehkan (dah han)** – bu söz maly-mülki bolan gurplı mülkdar adamy aňladýar. Emma her döwürde ol täze mana, täze öwüşgine eýe bolupdyr. Häzirki döwürde ol dayhan, eke-

rançy manysyna eýe. Daýhan sözköki «dah han» diýen iki sözden ybarat. Gadymy döwürlerde pederlerimiz dahlar diýlip at-landyrylypdyr.

5. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.
6. **Hajy Mälík** – jähennemiň garawulynyň ady (seret: Gurhanyň 43-nji süresiniň 74-nji aýaty).
7. 428-nji ýylynyň muharrem aýy – 1036-njy ýylyň Alp Arslan aýy.
8. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.
9. Mezhepleriň içinde diňe hanafy mezhebi şerap içmegi günä hasaplamaýar.
10. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005. Abu Seyit Abylhaýryň (Mäne babanyň) seljuklýlara ak pata berendigi hakdaky maglumat taryhy kitaplaryň tas ählisinde diýen ýaly gaýtalanýar.
11. Gurhan. 2-nji süräniň 216-njy aýaty.
12. Gurhan. 5-nji süräniň 56-njy aýaty.
13. **Tuwulga** – söweşde başa geýilýän bürünçden edilen başgap.
14. **Çarayna** – söweşde ok geçmezligi üçin gursakdan we arkadan asylýan ýasy gural. Ol dört bölek metaldan ybarat bolup, sowuda dakylýar.
15. **Bäş peşges** – Göktaňrynyň han göteren kişisine baş zat berýändigi hakda Ýusup Has Hajyp Balasagunlynyň «Bilimnama» eserinde aýdylýar. Taňry tarapyn berilýän baş peşges şu aşakylardan ybarat: 1. Gut – hökümdarlyk. 2. Yarlyk – buýruk. 3. Ülög – ykbal. 4. Küç – güýç. 5. Paýhas.

MAZMUNY

Şöhratly türkmen taryhyň çeper keşbi 3

BIRINJI KITAP. GELEJEK

Birinji hekaýat. Balyň bal bolsa, siňek Bagdatdan geler	17
Ikinji hekaýat. Sowan demir egrelmez.....	60
Üçünji hekaýat. Köp pikir astynda ajal bar.....	104
Dördünji hekaýat. Aga gara tiz ýokar.....	115
Bäsinji hekaýat. Üç şert.....	125
Altynjy hekaýat. Ýakynyň ýolan sakgaly bitmez.....	137
Ýedinji hekaýat. Deň etse – duş eder.....	158
Sekinji hekaýat. Durmuş – gizlenpeçek: gizlenýän – zenan, agtaryan – erkek kişi.....	166
Dokuzynjy hekaýat. Derwezata – Seýhun derýasy bilen Anadoly aralygy	196
Onunjy hekaýat. Burun ýüzden düşmez	232
On birinji hekaýat. Urgynyň güýjüni urýan däl-de, urulýan bilyär ..	240
On ikinji hekaýat. Nesibä zowal ýokdur	261
On üçünji hekaýat. Depegen syrtyny süsegen ýýrtar	281
On dördünji hekaýat. Şol gjäni «Zamahşar gjisesi» diýip atlandyrdylar	296
Düşündirişler	314

IKINJI KITAP. HEMINZAMAN

Birinji hekaýat. Ülker düşše, gyş bolar	328
Ikinji hekaýat. Gorkynyň gözü kör.....	343
Üçünji hekaýat. Çybyn çaksa, pil gorkar	352
Dördünji hekaýat. Umyt bar ýerinde – bagt bar	367
Bäsinji hekaýat. Durmuşy akyl-parasat däl-de, ýazgyt dolandyryar ..	377
Altynjy hekaýat. Ikinji basgançak.....	400
Ýedinji hekaýat. Gylyç ýa kepen däbi	417
Düşündirişler	434

Edebi-çepeper neşir

Ödäýew Osman

ALTYNJAN HATYN

Roman

Birinji jilt

Redaktorlar
Teh.redaktory
Suratçy

*B. Orazdurdyýewa, B. Annabayewa
O. Nurýagdyýewa
D. Akyýew*

A - 63045

Çap etmäge rugsat edildi .2012.

Ölcegi 60x90 $\frac{1}{16}$. Ofset çap ediliş usuly. Şertli çap listi 28,0.
Şertli reňkli ottiski 112, 25. Hasap-neşir listi 26,47. Çap listi 28,0.
Sargyt № 2346. Sany .

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000, Aşgabat, Garaşszlyk şáýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744004, Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.